

“तत्प्रोक्तं सरस्वतीविभोदं कुम् — पद्यतस्तम्

सारदाविनोदे

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितायाः

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः

(उत्तरार्द्ध)

भ्याद्यात्मकः चतुर्थः खण्डः

श्रीकृमुदरञ्जन—भिर्याग्यिणः—

कृतमापान्तरः तत्तुनया निमित्तानि समाख्यया

व्याख्या त्व सौतः ।

—

170 355

BHATTJI—DIKSHITA'S
Siddhanta Kaumudi

Vol IV

(Bhwadī Prakaranam)

119

With English Translation & Sanskrit Commentary

By

Kumudraja Ray, M. A., Bhishagacharyya.,

Author of Laghu—Kaumudi, Evolution of Gita,
Philosophy of Ayurveda etc etc.

D. 2121

Published by

K. Ray.

7, Bhawani Datta Lane,
Calcutta.

PREFACE.

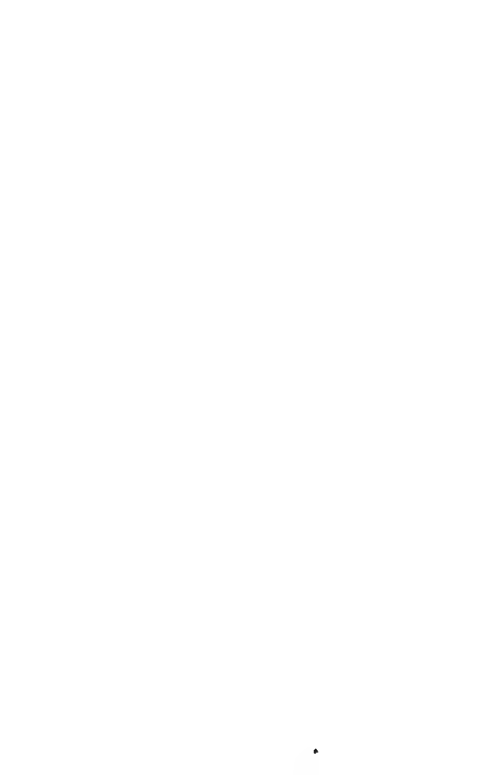
The Uttarardham of Siddhanta-Kaumudi is being published before its last Vol i.e., Vol III (on Taddhita) completing the Purvardham, owing to the pressing requests of some of my M A —Students here , though incompetent for the work still I cherish the hope to finish the whole of this Siddhanta-Kaumudi by and by as health and wealth will permit, as it was the unfinished glory of my father's works,

The Uttarardham is to be completed in some four volumes of which this is the first

My gratitude goes to Pt Hatipada Sarman for having materially helped me in writing out the manuscript Errors and inconsistencies it is impossible to avoid in such a work So the author will be obliged if any of his esteemed readers will kindly point these out to him to be rectified in the next Edition

CALCUTTA,
December, 1936

KUMUDRANJAN RAY.

Dedicated to the ever green memory of
my father—

Late Principal

SARADARANJAN RAY,

The author of numerous Sanskrit and
Mathematical works and my guide in the field
of literary career

INTRODUCTION.

(*Date of Panini on a new line*).

We have said all about the growth, merits, defects etc, of Siddhanta-Kaumudi in our Vol. I i.e., the part on Sandhi. Now we say a few words on the date, place, and views and influence of Panini in Sanskrit Literature etc.

Here however first we shall deal with the date of Panini the grammarian ; for on this date also depend much of our sanskrit chronological conclusions. Grammar though was studied in Vedic and Brahmanic times for correct recitation etc (cp 'चत्वारि ऋक् त्रयोऽस्य पादाः' 'सुदेवोऽसि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः' &c—Rigveda quoted in भाष्य, and 'वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्'—तैत्तिरीयब्राह्मण, "ओशिचां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः"—तैत्तिरीय उपनिषत् । "वाग्वै बृहतो तस्या एष पतिः" &c—छान्दोग्य etc.), and found partial development in Yaska's Nirukta (? 800 B. C.) and in grammarians like Sakatayana, still it was made perfectly scientific by Panini, so he is said as the greatest of grammarians. Though he is also said as a कवि being the author of जाम्बवतो-विजय (cp "स्वस्तिपाणिनये तस्मै यस्य रुद्रप्रसादतः । आदौ

व्याकरणं काव्यमनु जाम्बवतौजयम्”—Rajshekhara) still the point is controversial, for the poem जाम्बवतौ-
द्विजय contains प्रयोग that are directly contrary to Panini-rules etc.

Now the date of this great grammarian is not yet a settled fact. Mr. Pischel identified Panini with the poet of that name also mentioned in Vallabhadeva's Subhashitavali and assigned him before 5th century B. C. Mr. Weber and Maxmuller put down Panini in 4th century B. C. ; but Dr. Goldstucker and Bhandarkar have tried to place Panini not later than 500 B. C. Mr. Vincent Smith and Dr. Belvelkar place him in 7th century B. C.

Now it is a certain fact that Patanjali the great writer of Bhashya on Panini flourished in the 2nd century B. C. at the latest, and he refuted remarks on Panini ; now placing Katyayana in the 4th century B. C. we may safely place Panini in some 6th century B. C. if not earlier ; for a gap of more than a century must have elapsed from one writer to another for their books being regarded as authoritative ; and because between Panini and Katyayana, and Katyayana and Patanjali several grammarians rose as well. Thus Katyayana makes mention of grammarian Pauskarasadi etc., not noticed in Panini, and

Patanjali also mentions Bharadvajiyas etc., not named by Katyayana. Also Patanjali takes Panini as "Acharyya" who writes, enjoins from revelation (cp. "आचार्यः पश्यति" "प्रतिड इति प्रतिषेधं गास्ति" "आचार्यप्रवृत्तिर्नापयति" etc.—in महाभाष्य). Thus also a big gap passed between Panini and Patanjali. Kathasaritsagara makes Katyayana as co-eval and even anterior to Panini; but this is to be taken as an exaggeration. For omissions of Panini filled up by Katyayana in majority of his sutras clearly suggest Panini's anteriority. Further Katyayana's use of 'तुल्यकालत्वात्' under Panini-sutra "पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु" 4.3.105. shows that Katyayana takes Panini as coeval with "Purana Rishi" much anterior to him (adopted from Dutta's Aryanisation of India). Again from Panini's 'सङ्खलादिभ्यश्च' 4. 2. 75, Mr. Viswanath Kasinath Rajavade says that here Panini referred to the city सङ्खला (? Greek.—Sangala) completed by Sankala. This city Alexander razed to the ground in vindication of the resistance put forward by its defenders. So Panini's reference to it suggests that he lived much prior to 4th century B. C. Again in the sutra "पर्खादयोधेयादिभ्योऽणञौ" 5. 3.117, the Parsus (Persians perhaps) are referred to as an आयुधजीविसंज्ञ i. e., a group of mercenary warriors similar to the Greeks of the 4th century B. C.

Now the Persians were blotted out as a political force in 326 B. C. So Panini's reference to these places him much prior to 4th century B. C. Similarly sutras "आयुधजौविभ्यश्च" 4. 3. 91. 'आयुधजौवी-संघात् ज्यङ्वाहीकेषु अब्राह्मणराजन्यात्" 5. 3. 114. refer to perhaps mercenary fighters other than Indians, so also Panini goes much before fourth century B. C. The sutra "वासुदेवार्जुनाभ्याम्बुन्" 4.3.98, shows that Panini was aware of the inseparable companionship of Krishna and Arjuna, also of their followers, and the word वासुदेव is placed first being the इष्टदेव of a religious sect and of Arjuna as well. So Panini came immediately after the original Mahabharata which was written in 6th century B. C. and from which time कृष्ण was the इष्टदेव of a religious line. Panini's knowledge with the Yavanas (Ionians) is very meagre, he refers to Yavanas in "इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्र ऋद्धिमारण्ययवयवनसातुलाचार्याणामानुक्" 4.1.46 in an indefinite way. So Katayana fills it up as "यवनाल्लिप्याम्" । This proves that Panini was not aware of any script of the Greeks. i. e., he was before Alexander's Invasion. On the other hand we know that the Persians under Cyrus came in contact with the Ionians after the fall of Croesus in 546 B. C., and first resistance to Darius came from the Ionians who burned Sardis in 600 B. C. Thus Panini was a

man of about 500 B C and he was a man of the Punjab (cp the sutras “उटक् च विपाश” 4 2 74 and “सिन्धुतचगिलादिभ्योऽणञौ” 4 3 93 &c) Thus Prof Keith says “If it is borne in mind that Panini was a native of Gandhara according to Hsuen Tsang, a view confirmed by the references in his grammar it will not seem farfetched to consider that it was most probably from the older tradition that the name Yavanani was derived” (Aitareya Aranyaka), and this seems to support our above remark. Goldstucker shows that Panini’s “निर्वाणोऽवाति” 8 2 50, using निर्वाण in a general sense and not in its special Buddhistic sense, and “भक्ति” 4 3 95 in the general early sense of ‘object of worship’ (or ‘reverence’ as in Ramayana and not in its special sense of ‘love and devotion’ found in the Buddha Jatakas (the Pali form of भक्ति being “bhatti”), show that he lived before 480 B C —(the time when Buddha’s preaching took all captive) Thus he was perhaps at the beginning of 6th century B C For there is no direct reference to Buddha or to his preachings in Panini’s sutras That Panini was after Manava-sutra is proved from his clear knowledge of Smṛiti-laws and reference to Sutras in his own rules (cp “वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति,” “पारायणं तुरायणं चान्द्रायणं वर्त्तयति,” “तटस्य ब्रह्मचर्यम्,” “यादमनेनभुक्तम्”

&c. and “ऋतूक्थादिसूत्रान्तात् ठक्,” “सूत्राच्च कोपधात्,” “संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु,” “दाशगोष्ठी सम्प्रदाने” &c.).

he wrote also after Nyaya and Charaka of 7th century B. C., and his inclusion of the words Agnivesha and *Bhisaj* (physician) in his गर्गादि list corroborates this point. Lastly the tracing of the development of religious ideas as re-actionary states one after another will also help us in determining Panini's date. As said before the Charvakas who rose as a set off against excessive monism of Upanishads were replaced by *Jnana* system of Sankhya. Yoga and Nyaya &c., which again were put in back ground by Jaimini's Karma-system and by the theories of Dharma Sutrās (based on everyday-life-duty) like that of Manu etc., *. Then

* That Yoga followed Sankhya and then came Jaimini, Manu and Vadarayana is apparent from Santiparvan Moksha-dharma chapter 318, slokas 67, 101 etc, where after सांख्यप्रज्ञ, योगप्रज्ञ is raised, and सांख्य and योग are everywhere spoken of together. Then after these the question is of यतिधर्म i. e., of both Mimamsas and Dharma sutras (cp. “सांख्यानं योगिनां चापि यतीनां आत्मवेदिनाम्”—Idid 347, 92 ; also compare the gradual order of questions there up to chapter 352). In Mahabharat चिकित्सा and रसायन are put after सांख्य, and योग ; compare Bhagvat as well I. 3 9-13 where also we see सांख्य चिकित्सा, आन्वीक्षिकी (न्याय), यज्ञधर्म, सन्यासधर्म following in order of evolution. Mahabharat there in chapter 346, 11 also says that जैमिनि, सुमन्त, पैल and शुक्र were व्यासशिष्य, so जैमिनि's and व्यास's sutras came one after another in

after Manu when offerings of animals in यज्ञ were wantonly going on in the name of Dharma, prevalence of diseases led to Charaka's revision of Agniveshatantra, and for re establishing Vedic rites, sages taught Vedas to people and thus Panini wrote for the right understanding of the vedas, for as we shall see below: vedic theories are perhaps reflected indirectly in Panini sutras. In every work the writer reflects his own view indirectly in his writings, thus we see John Milton and Kalidasa in every lines of Paradise Lost and Sakuntalam etc respectively. Thus in his sutra "हनो वध लिङि"—Panini indirectly says that "वध (slaughter) was going on as a matter of sanction (विधि १, e, लिङ्) in place of killing (हन) by way of criminal punishment" (?) Panini might have combined the sutras "हनो वध लिङि" २ ४ ४२ and "लुङि च" २ ४ ४३ into one as 'हन्तेवधलुङ्लिङो.' whence the above inference of us would have been rather illogical, still his separate use warrants our conclusion. Panini by vindicating ज्ञान also tried to revert this vicious tide by trying to replace वेदाभ्यास (recitation of vedas) which was almost obsolete (लुप्त) then, cp, Panini sutra "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" ७ ४ ५८—वेदाभ्यास

quick succession. So our determination of dates on religious lines as above seems to be correct and natural

elided in his time) “, and by saying that these customs were illegal, hence were not in vogue (i.e. असिद्ध) in early eras (पूर्वेत्र). Compare his Sutra “पूर्वेत्वासिद्धम्” 8. 2. 1. for this indirect reference. When this immoral practice stifled the atmosphere and displeased the good, Buddhadeva rose with his Abimsa-dharma. Again the अनित्यता of वर्ण and शब्द vindicated by the Nayaya-system was modified by Jaimini advocating that शब्द-s are eternal, and the vedas are so; this view Panini revised saying that letters are not eternal—they are manifestations of sound (नाद) and originated with Prajapati the creator, but the impression of each letter contained in words, sentences etc. producing a meaning is eternal (cp. ‘स्वरादिनिपातमव्ययम्’ having this internal suggestions—‘स्वरादीनां नादानां निपातः’ (? म्) उत्पत्तिः आगतिः ‘अव्ययम्’ अव्ययात्मनः आगतत्वात्)। This Panini’s followers call as स्फोट that which clears the meaning [?] (see also Madhava’s सर्व-

* His गुरुनिर्देश of लोपोभ्यासस्य in place of अभ्यासलोपः is also significant. The use of लोपोभ्यासस्य is not for अनुवृत्ति of अभ्यासस्य in the following rules only, but has significant reference perhaps, अनुवृत्ति of अभ्यास only turned into अभ्यासस्य from the compound अभ्यासलोप would have been possible on the analogy of अनुवृत्ति of धातु only made into धातोः from the compound ‘अनुधातुधुवाम्’ in the rule “अचिन्नुधातुधुवाम्—” etc. (6. 4. 77). Compare “पूर्वस्वोऽनुधातुधुवां इति इन्द्रनिर्देशेपि धातोरिति पृथक्कृत्य षष्ठ्यान्तमनुवर्त्तते”—Balmanorama under the rule “एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य” (6. 4. 82).

दर्शनसंग्रह and स्फोटचिन्तामणि for advance studies) Thus also Panini came after Jaimini but before Buddha of 5th century B C That these are natural reactionary religious developments will be evident from repetition of history also , for we see how Sankara in the middle ages and Chaitanyadeva (some four hundred years ago) arose to establish sastras and Vaishnavadharmas etc , when Bengal was pining for want of *Sastra-Jnana* and for being led astray by garbed voluptuousness of Tantras Similarly arose the Brahmodharma started by Raja Rammohan Ray as a reactionary state in the eighteenth century and Vivekananda's *Jnana Karma*—theory in the previous generation when lethargy and ignorance prevailed everywhere Considering the weight of all these arguments we however now place Panini in the 6th century B C rather.

Panini as seen before held that sound is the representative of the eternal Brahman. To under-

stand this let me explain after सौतो-

Panini's
Philosophy

पनिपत् that creative sound (नाद) due to the will of Paramatman first came

out from हिरण्यगर्भ's mouth From this ओद्धार, came the vedas directing Karman and Jnana and the way to liberation of the creatures This ओद्धार is all-in-all in it lies all (cp Chand II. 23)

Hence the vedas are said as अपौरुषेय (not man-made or अकाररूप-हिरण्यगर्भपुरुषनिर्मित एव i. e., made by 'अ', the Hiranyagarbha). For its understanding and recitation the sages created Vedangas and music and the mimansa-philosophies of various types, and for the establishment of society of vedas, Dharmastras and Puranas etc. were made with its branches—(see Sitopanishad—I ॐ to ३ Prakarana). Panini uses अ first ; for as अ pervades almost all letters, so according to him this Atman pervades all. As अ represents the letters and is lord of all, so Hiranyagarbha represents this Eternal Atman and lords over all creation (cp. Panini's sutra "तस्य ईश्वरः"—and "आधारोधिकरणम्" for this indirect reference). Hence Panini's last sutra is "अ अ"। Panini takes his philosophy from 'upanishads (cp. नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषत् VI. 2. ; and Brihadaranyaka 1. 6. 1. and IV. 1. 2. where it is clearly said that sound is the material cause of name, form, quality etc.—all proceeds from sound, sound is Atman of all etc.). Panini similarly held that all can be known from sastras which are but creations of sound, so sound is Brahman and this sound being the material cause of all, is the प्रकृति of the Eternal soul as seen above (cp "जनिकर्तुः प्रकृतिः"—i.e. lord has a प्रकृति in which

he lays down seed of creation). And the realisation of this sound (which perhaps Plato called the Music of the spheres) by Yoga leads one to salvation—for from गण्द्वय we reach परब्रह्म । Without Yoga Atman or Nada cannot be realised. His sutra on the point is “योगप्रमाणे च तदभावे च दर्शनं स्यात्” (1. 2. 55.) ; By “आद्यस्तयदेकस्मिन्” he says indirectly—that all beings are in and within Brahman (एकस्मिन्)—and all these creations have आदि (beginning) and अन्त (end)—[‘यत्’ being taken सत्त्वर्थे] । Panini also perhaps supports indestructibility of matter and all, by the famous rule “अव्ययीभावश्च” । Similarly explaining “एकविभक्ति चापूर्वनिपाति” (1. 2. 44) as अविद्यमानः पूर्वनिपातः यस्य तादृगे ब्रह्मणि सति एकस्य तस्य ब्रह्मणः विभक्तिः” नानात्वेन स्थितिः—Panini perhaps held that all are from Brahman like sparks from fire. By this Jnana-theory of उपनिषत् and योगदर्शन, Panini fought the then prevalent empiricism as seen in Charvaka line of philosophy. Similarly his “धातुसम्यग्ने प्रत्ययाः” (3. 4. 1.) shows that he believed in credentials (प्रत्यय) as to the existence of धाता (the creator) . By writing his grammar I think he tried to establish vedic mantras and also ventilated his support of ve-

• From such philosophic view of this we like to infer is तन्त्रज्ञान ; for Tantras stress that मुक्ति is impossible without योगज्ञान ।

das and *Jnana-theory* noticed above. Panini the great *Philosopher and yogin* knew that तपस्या (penance) gave ऐश्वर्य or विभूति (majesty), so he in Dhatupatha says “तप ऐश्वर्ये”, and that योग gives समाधि (meditation) and मोक्ष (liberation); compare “युजसमाधौ” etc. In ‘निर्वाणोऽवाते’ also perhaps there is reference that निर्वाण cessation of birth comes after वातक्रिया i.e. प्राणायाम ceases after purifying the body, and निर्वाजसमाधि then comes—i. e., from शब्दब्रह्म we attain परब्रह्म (cp “शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति” Vishnupurana VI. 5. 64). By “तिर्य्यचपवर्गे” (3.4. 60) Panini indirectly advised तिर्य्यग्मार्ग as the way to salvation. Empiricism and unjust use of कर्ममार्ग prevailed in his time (cp. his use of the word गोघ्न for अतिथि); against these he advised *Jnana*, calling it a तिर्य्यग्मार्ग। But his *Jnana* was based on कर्म for in “कन्दसि उभयथा” (6.4.46) he clearly hints that in vedas both these are seen in harmony. Thus ventilating his religious views in and through his sutras he held that जीव was free (स्वतन्त्र) to certain extent, for in some respect he is कर्त्ता of his deeds, but Atman which is above all is perfectly स्वतन्त्र:—he being untouched by प्रकृति। जीव is free to some extent, for प्रकृति, कर्मसंस्कार etc. impel him to action—Atman also forces him into creation (cp “स्वतन्त्रः कर्त्ता” 1. 4. 45” and “तत्प्रयोजको हेतुश्च”—1. 4. 55). Panini also perhaps held that Ji-

va so long as he is in and within प्रकृति, loves work and passes through various states according to his कर्म [cp “कर्तुं रोषिततमम् कर्म” also “उपसर्गाः क्रियायोगे” (1. 4. 59) and “गतिय” (1. 4 60)], and that cessation of कर्म means cessation of birth (cp “विरा-
मोऽवसानम्”—1. 4. 110, and “अकर्मधारये राज्यम्” i. e.,
ब्रह्मराज्यम्—6.1. 130) Like upanishads his मुक्ति
(salvation) is unity with ब्रह्मन्, and he held that
during dissolution all go back to him, then Brah-
man being the only remainder [cp. “सरूपाणाम् एक-
शेष एकविभक्तौ”—all being but manifestations of one
(एकविभक्तौ), one only remains (एकशेष) with all
embodied ones (सरूपाणाम्) animate or inanimate].
With the Sankhyas too he held that वासना (impres-
sions of or associations with ideas) went on with
मनस्, which goes with our astral body till liberati-
on (cp.—“कर्त्तव्ये चाशरीरे कर्मणि”—1. 3. 37 meaning
indirectly ‘कर्मणि’ कमयोगविषये ‘अशरीरे सति’, ‘कर्त्तव्ये’
मनसि इत्यर्थः समनस्के आत्मनि इति यावत्, वासना तिष्ठति इति
शेषः) । He thus united ज्ञान and कर्म theory of the
Sutrakaras (cp. “अपवर्गे तृतीया”—1. 3. 6—where it
is suggested that with respect to अपवर्ग i. e., salva-
tion, तृतीया i. e. तृतीयावस्था third stage of life is sui-
table. Panini evidently took वाचस्पत्य as a continua-
tion of सन्यास । Or he divided life's period into
three as—शिक्षा, भोग and त्याग) । Panini advised
मोक्ष or निवृत्ति in and through प्रवृत्ति ; for his rule

“तृतीया करणे” i.e. योगकरणे तृतीयावस्था उपयुज्यते, seems to support us. Thus by suggestive sutras Panini emphasised the ethics of the Sutrakaras seen above and metaphysics of the upanishads. Over and above these शब्दब्रह्मवाद, स्वातन्त्र्यवाद of जीव (to certain extent) and शास्त्रपाठ as salutary to जीव, योग as मोक्षदायक, and अहिंसा of जीव have been emphasised and renewed here—thus preparing the origin of the Buddhists and later on of Gita etc.

In spite of this effort of Panini to combat the tide of unscrupulousness by establishing vedic studies by his elaborate vedic rules, empiricism on the one side and जीवहिंसा (animal sacrifice) on the other were wantonly carried on. The original optimistic view of the vedas and upanishads contending that all we see have utility and conduce to our good, was tinged with some rays of pessimism in the Sankhya and Nyaya systems, but was revived in the Sutras and in the hands of Charaka and Panini with full force; but it was then totally replaced by the pessimism of the Buddhists. Thus at this stage Buddhism as a natural course arose modifying both these ways; and destroying the then ideas and habits of men.*

* Adopted from the author's “Evolution of Gita” a book on the origin, growth and development of Gita-Philosophy as well as of the early Ethical and metaphysical ideas from Veda-period downwards.

मितभाषिणीकृतो

मङ्गलाचरणम्

सात्त्विकं राजसं चैव तामसं धाम वैष्णवम् ।
नत्वा ब्रह्ममयीं वाणीं पाणिनिं चापि सङ्गत्तया ॥
कात्यायनं पतञ्जलिं चापिचैषां वचोऽनुगम् ।
शिक्षितं दीक्षितं चैव क्रियते मितभाषिणी ॥
मदीयजनकारब्धे सारदाविनोदे ताते ।
गतं पूर्वार्द्धिकं तावदुत्तरार्द्धमथ क्रमात् ॥
भागेनत्रिचतुरैश्च बालकोपचिकीर्षया ।
संस्मृक्रयते मया विद्वाः पितुस्तोषेष्वापि च ॥
भवतां हि प्रबोधार्थमास्ते शब्देन्दुशेखरः ।
नागेशस्य तथा साध्वी दीक्षितस्य मनोरमा ॥
विनोदयत तत्रैव मतिं यूयं स्वकामियम् ।
जायतां बोधमूढानां बालानां चित्ततोषिणी ॥
यदि दोषचयस्त्वत्र यदिवास्ति च नानुक्तः ।
तावुभावर्षितौभक्ताग्र शब्दब्रह्मात्मने मया ॥

अथ

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

(उत्तरार्द्धम्)

Salutation to Bibhu (the All-Pervading Lord).

दोक्षितः ।—श्रीवार्हन्तीचणैर्गुणैर्महर्षिभिरहर्दिवम् ।

तोष्टूयमानोऽप्यगुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥ १ ॥

पूर्वार्धे कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्त्तिनः ।

प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥ २ ॥

1 The Bibhu : e. the All pervading Deity stands supreme who, though highly propitiated with prayers, day by day by the great sages, the able readers and the performers of the injunction of the Vedas and the possessors of qualifying virtues, is without any attribute or quality

2 In the first half we have dealt with the affixes existing in the fourth and fifth Adhyayas (chapters) of Panini's Astadhyaya and now we are treating of the affixes lying in the third Adhyaya

[शिव शैव च पाणिनि कात्यायन पतञ्जलिम् ।

त्रिलोकीजयिन वन्दे त्रिकालञ्च सुनिमयम् ॥]

मित्रभाषिणी— । ‘मङ्गलादीनि, मङ्गलमध्यानि, मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि—प्रयत्ने वीरपुरुषकाणि भवन्ति—आयुष्मत्पुरुषकाणि च अर्ध्यतारश्च

मङ्गल्युक्ताः स्फुरिति महाभाष्योक्तिं शिष्टाचारत्वेन प्रमाणयन् गम्यकृत् गम्यमध्ये
 विभुस्फुरिति शिष्य-शिष्यार्थं निवध्नाति—श्रीवेति—। “श्रीवार्हन्तीचनैः”—श्रीवियो
 वेदपाठकः तस्य भावः श्रीवम् ‘हायनान्त युवादिभ्योऽण्—’ इत्यत्र ‘श्रीवियस्य य—
 लोपश्च’ इति ह्रस्वकारवचनात् अण्—प्रत्ययोत्तरं यलोपे कृते—‘यस्येतिच’
 इति इकारलोपः । अहं प्रशंसायाम्—(अहंति वैदिकव्यापारमनुष्ठानं शक्नोति
 इति) शट् प्रत्ययः । अतः अहंन् । ततः अहंतो भाव इति ‘गुणवचनब्राह्मणा-
 दिभ्यः’—ष्यञ् इत्येतेन, ‘अहंतो—नुम् च’ इत्येनेन च प्यजि नुमि च सति प्यजः
 षिच्चात् डौषि ‘हलस्तद्धितस्य—’ इति यलोपः । ताभ्यां—(श्रीवेण—(वेदपाठकत्वेन)
 आहन्त्या (वेदविहितकर्मानुष्ठापकत्वेन च) प्रसिद्धैरिति श्रीवार्हन्तीचनैः प्रसिद्धार्थे
 —‘तेन वित्तश्च च्चुपूचणपौ’ इति चणप्रत्ययः । किञ्च ‘गुणैः’ इहासुवीभयलोककर्म-
 निर्व्वाहकत्वात्—प्रशस्तगुणवद्भिः महर्षिभिः तपोऽतिशययुक्तैः ऋषिभिः ‘अहर्दिवम्’
 राविन्दिवम् अहश्च—दिवा चेत्यर्थः । ‘तोष्टूयमानः अपि’ भृशं स्तूयमानः अपि—
 (तोष्टूयमानः=ष्टञ् स्तौती—इति स्तु + यङ् + यक् + शानच्) ‘अगुणः’ गुणरहितः
 एतेन विरोधः प्रोक्तः । वस्तुतस्तु न विरोधः—अचिन्त्यमहिमत्वात्—[तथा चोक्तं
 ‘भूतभद्रं च भूतस्थो न सत्त्वा भूतभावनः’ इत्यादि] । जागतिकजीवगती-पाधि-
 कृतवैशिष्ट्यवर्जित इति तत्परिहारः । ईदृशो विभुः व्यापको देवः श्रीभगवान्
 ‘विजयतेतराम्’ सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते । एतेन वयसप्यारब्धं समाप्य—इहासुवीभयव
 चत्कर्षातिशयभाजो भवाम इत्यवाकूतमिति बोद्धव्यम् । विजयते—“विपराभ्याम्
 जे” रित्यात्मनेपदम् ततः ‘तिङ्श्चेति’ अतिशयने तरप्—किमेत्तिङित्यादिना आम्—
 तद्धितश्चसर्व्वविभक्तिरित्यव्ययत्वम् च ॥ १ ॥

पूर्वाङ्गे इति—इदानीमुत्तराङ्गतविवरणं प्रकाशयति—पूर्वाङ्गे ‘पूर्व्वखण्डे ‘तुय्य’-
 पञ्चमाध्यायवर्त्तिनः’ पाणिनिक्लृताष्टाध्यायाः चतुर्थाध्यायगताः पञ्चमाध्यायगताश्च
 प्रत्ययाः कथिताः प्रोक्ताः । अथ अनन्तरम् इदानीमित्यर्थः ‘तृतीयाध्यायगोचराः’ तृतीया-
 ध्यायस्थिताः प्रत्ययाः कथ्यन्ते उच्यन्ते । हत्याविब्रयन्ते अस्माभिरिति वाक्यशेषः ॥ २ ॥

अथ तिङन्तभ्वादि प्रकरणम् ।

दी— । तत्रादी दशलकाराः प्रदर्श्यन्ते । लट् । लिट् ।
लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् ।
एषु पञ्चमो लकारश्चन्दोमात्रगोचरः ।

Of these affixes are being shown, at first the ten लकार (tenses or moods) लट्, लिट्, लुट्, etc. । Of these the 5th लकार i. e. लेट्, belongs to the Vedas only i. e. it has been used only in the Vedas and not in classical language.

मित— । 'तत्र' तेषु—प्रत्ययेषु 'दश लकाराः लङादयः प्रदर्श्यन्ते'—लट् लिङ्—
त्यादीनां प्रत्येकं ल्, इत्यक्षरो वर्धते तेनैषां 'लकार' इति संज्ञा । एते लकारमञ्जकाः
प्रत्यया इत्यर्थः । 'एषु प्रत्ययेषु पञ्चमो लकारः' लेट् इत्यर्थः 'किंवलं चन्दोमात्रे' इत्यर्थः
दृश्यते न लौकिकप्रयोगेषु अत आह—चन्दोमात्रेति । एतेनैतदुक्तं भवति यस्मिन्
प्रयोगी नात्र प्रदर्शयिष्यते इति ।

२१५१ । वर्त्तमाने लट्—।३।२।१२३॥

दी— । वर्त्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट्स्यात्— । अटावितौ ।

When the verb denotes present tense, the affix लट् (ल्) is added to it and of this affix (containing ल्, च ट्) the letters च and ट् are dropped. [The च was attached to it for the facility of pronunciation or for differentiating the same from लिट्, लुट् etc. and the ट् was attached to indicate that it is टित्] ।

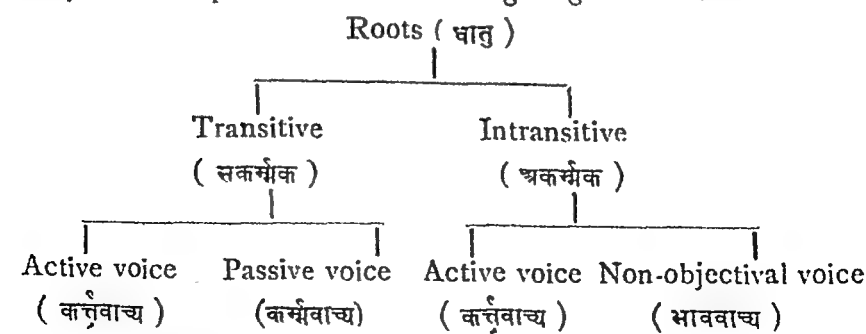
मित— । दश लकारानिर्दिष्टाः । तत्र पञ्चमश्चन्दोमात्रविषयः इत्युक्तमिदानीं
नवानां कस्य कुत्र प्रयोजनमिति वक्तुमिच्छन् प्रथमं क्रमप्राप्तं लटमेव विधत्ते—
वर्त्तमान इति । भूतभविष्यतीरन्तराले यः कालो वर्धते सवर्त्तमानः 'भूतभविष्यतीः

प्रतिबन्धो वर्त्तमानः कालः इति च भाष्यम् । तत्र वर्त्तमानक्रियायान्नित्यर्थः यस्य धातोर्वृत्तिर्भवति तत्र उत्तरं लङ् विधीयते इति ।

२१५२ । लः कर्मणि च भावे चाकर्म्मकेभ्यः ॥ ३।४।६८ ।

दी— । लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्त्तरि च सुप्रकर्म्म-
केभ्योभावे कर्त्तरि च ।

लकारः i. e. the tense-affixes are attached to transitive roots in the active as well as in the passive voice, e. g. (i) स गच्छति or सेवते (active). (ii) तेन गृहं गम्यते or सेयते (passive) ; and also to intransitive roots in the भाव and in the active voice— thus तेन हस्यते (भाववाच्य), स हसति or स गेते (कर्त्तृवाच्य) etc. Note that लकारः stand for their real affixes तिप् तस् etc and ते, अने etc. Hence the plain meaning of the aphorism is this :—The affixes तिप्, ते etc. are added to roots that are transitive, in the active and passive voice only, whereas they are joined to roots that are intransitive in the भाव and कर्त्तृवाच्य only ; or more fully—Transitive verbs are used in the active as well as in the passive voice while the intransitive verbs have only भाववाच्य forms and कर्त्तृवाच्य forms. Therefore it is evident that भाववाच्य is wanting in the सकर्मक roots and that कर्मवाच्य is absent in the अकर्मक roots. They can be expressed in the following diagram thus.—

* 'वर्त्तमानत्वं प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियाश्रयत्वं कालगतं बोद्धव्यम्' इति शब्देन्दुशेखरः ।

मित—। सूत्रेऽपि वाक्यद्वयं विद्यते ; तथाहि—लः कर्मणि च (सकर्म-
केभ्यः) इत्येकं वाक्यम् ; लः भावे च (अकर्मकेभ्यः) इति द्वितीयम् । एतस्यात्
पूर्वसूत्रम् 'कर्त्तरि' (३।४।६०) इति । ततः 'कर्त्तरि' इति पदम्
चकारवलात् अनुवर्त्तते वाक्यद्वयस्य प्रतिभागं योजनीयम् । तदित्यं भवति पुनं
सुवशास्त्रम्—लः कर्मणि कर्त्तरि च (सकर्मकेभ्यः) , लः कर्त्तरि भावे च
(अकर्मकेभ्यः) ; सुवशास्त्रमयं क्रियापदमूलात् । तेनायमर्थः—'लः' लकारः 'कर्मणि'
कर्मवाच्ये 'कर्त्तरि' कर्मवाच्ये च सकर्मकेभ्यः धातुभ्यः सुः ; अपि च एते 'लः' लकारः
'कर्त्तरि' कर्मवाच्ये 'भावे' भाववाच्ये च अकर्मकेभ्यः धातुभ्यः सुः । एतदुक्तं
भवति यत् लकारः सकर्मकेभ्यः धातुभ्यः कर्मणि कर्त्तरि च स्वरकर्मकेभ्यस्तु कर्त्तरि भावे
चेति । ननु सूत्रेऽपि किञ्चन सकर्मकेभ्य इत्येव दृश्यते तत् कृतः पुनः 'सकर्मकेभ्यः' इत्य-
धिकं पदमिति चेत्—उच्यते—नेदं पदमधिकं कल्पितं न वा कृतसिद्ध्याश्रितम्—किन्तु
सुवशास्त्रादेव लभ्यते, नहि कर्मवाच्यत्वम् अकर्मकधातोः सम्भवति पुनस्तत्र अप्रत्यक्षेण ;
किञ्च उत्तरत्र अकर्मकेभ्य इति वचनादेव पूर्वत्र सकर्मकेभ्य इति सुट् गम्यते ।
आमेवम्—कथं पुनर्भाववचनानां कर्मण्यप्रवेशः—इति चेत् 'ग्रह' । क्रियया
तावत् कर्मणि वाच्ये एव कर्मण्यभिधीयते नैवं भाववाच्ये तथा सति 'देवदत्तेन
घटे ज्ञियते' इति भावनाकारिण कर्मण्योऽनभिधानात् द्वितीया स्यादित्येवमिति समाप्यते ।
अतदमपि बोध्यम्—'भावे वाकर्मकेभ्यः' इत्यकर्मकवाक्येनास्ति विवक्षितकर्मण्योऽपि गृह्यते,
किन्तु 'मतिबुद्धि—', 'गन्धर्वाकर्मक—' इति सूत्रे न गृह्यते इति मनोरमाया स्पष्टम् ।
तेन "विदितः ममाययौ" इति किराति विदितः इत्यत्र कर्त्तरि-कः (अविवक्षितकर्म-
कत्वात्) इति मन्त्रिनाद्योक्तं न संगच्छते । अतएव खेरणी इति सूत्रे, नेह पठ्यते नेह
सुज्यते इति भावे लकार इति हरदत्तः । अत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव यदप्यम्,
नेह—पठ्यते इत्यादौ तु कर्मण्येव लकारः । गन्धर्वात्मनाश्च कर्म न प्रजुग्यते इति
मताकारम् । एतच्च 'मतिबुद्धि' इत्यादिसूत्रे हरदत्तयस्य स्पष्टम्—(तत्त्वबोधिनी) ;
अथ—येष्वप्यु धातवः प्रायेष्वाकर्मका तेऽत्र संगृह्यन्ते—

सत्तादृष्टिबिग्रहिमिद्विग्रहयने स्थानासने भासने,

सज्जाजीवनरोदने च सद्ने नृत्ये विलासे क्व चि ।

वास-स्यन्द-निवास-शोष-सरण-स्यर्द्धा-विहारिष्वपि,
ज्ञेयो धातुरकर्मकः क्षयसदीहो गप्रकर्म्येष्वपि ॥”

२१५३ । लस्य ॥३।४।७७॥

दी— । अधिकारोऽयम्—

This is an अधिकार सूत्र i. e., an aphorism that pervades all the subsequent ones. Hence the drift is—that the word लस्य should be carried on to complete the sense of the following rules which otherwise, cannot be explained ; thus लस्य तिप् तस् भि etc makes a complete sense and तिप् तस् भि etc, are substituted for ल्, which is a common name for लट् लिट् लुट् etc.

मित— । लस्येति अधिकारसूत्रम् । एतस्मात् पूर्वम् ‘धातोः’ (३।१।८१) इति पठितम्, तद्वयमर्थः—धातोर्लस्य ‘तिप् तस् भि इत्यष्टादश लादेशाः सुप्रति । लस्येत्कारो न विवक्षितः, लिङादीनामपि ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थम् । किञ्च लस्येति स्थानषष्ठोऽं तेन ‘लः’ स्थाने एते सुप्रतिवर्धो लभ्यते ।

२१५४ । तित्तस्भिसिपृथस्थमिब्वत्सस्—तातांभयासायांभ्वमिङ्-
वहिमहिङ् ॥ ३।४।७८ ॥

दी— । एतेऽष्टादश लादेशाः सुप्रः ।

These eighteen (tense-affixes) are called the लादेश or substitutes for each and every लकारः. In other words, these eighteen affixes are attached to roots in places of all लकारः (whether लट् or लिट् or any other).

[N. B.—In this connection it should be borne in mind that the term लकार stands for any tense लट् or लिट् or लुट्

etc and that these लट्, लिट्, (लृ) etc * are replaced by तिप् तम् etc only when there is not further mention of their (of तिप् तम् etc.) being substituted by different kinds of affixes or being modified only by some additions and alterations Thus भू + लट् = भू + तिप्, भू + लिट् = भू + तिप् = भू + दम् (substitution), and भू + लोट् = भू + ति = भू + तु (modification) and so on Considering the existence of the ten लकार there should have also been 10 affixes { (परस्मै 9 + आत्मने 9) × 10 } But as Panini has dealt with eighteen only hence the necessity of substitutions and modification which have made the subject somewhat terse for beginners It is, therefore, advisable that they should at first get by heart the affixes from any other source] .

मित—। एतं तिप्तसादय (समाहारदशोक्ता) षट्पादश लादीनां सुर ।
अथ पिप्प गुणार्थे स्वरान्तरम् । इह्यमादेश एव ननु आगम आदेशमध्यपतितत्वात् ।
नन्वेति । आतावेकवचनम् सर्वेषां लकाराणां ध्याने एते यथासम्भव समादिष्टा
सुरित्यथ ।

इयं तावत् लकारा विद्यन्ते । ते पुनः परस्मैपदीयत्वेनात्मनेपदीयत्वेन च विधा
विभज्यन्ते, तत्र यथा—परस्मैपदीया लकारा पुरुष वचनसंख्या भेदेन नवभिर्वि
भक्तिभिः सुयुज्यन्ते तथात्मनेपदीया लकारा अपि—। तदीय विभक्तिभिसिप्तसा
दिभि लादिभि दशसु लकारेण—प्रत्येकमष्टादशभिरेव भवितव्यम् । इत्य आशीत्य
धिकशतसंख्याका (१८०) विभक्तय सम्पद्यन्ते । ते चात्र व्याकरणे प्रथक् प्रथक्
नोक्ता किन्त्वागमादेशवर्णविकोरादिभिरेव विहिता । तथाहि—लट् ध्याने तिप्

* It is therefore that we meet in grammar headings like लकारार्थनिर्णय' which seeks to explain the rules leading to the correct use of लट्, लिट्, etc

विधीयते एवं लोटः स्थानेऽपि परमं विशेषः यत् तिवयं वर्णविकारतः
(एरुरितिसुवात्) 'तुप्' इत्याकृतिं भजते इत्येवमन्यवेति दिक् ।

२१५५ । लः परस्मैपदम् ॥ १।४ ६६

दी— । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ।

Eng.—The tense-affixes are all termed as परस्मैपद i. e. used in the परस्मैपद, only (in the exclusion of आत्मनेपद) :—

मित— । ल इति स्थानपठेति प्रागुक्तम् । तस्य वै आदेशा त्रिवादयस्ते परस्मैपदसंज्ञा एव भवन्ति, किन्तु—

२१५६ । तडानावात्मनेपदम्—॥ १।४।१०० ॥

दी— । तडप्रत्याहारः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः ।

पूर्वसंज्ञापवादः ।

Eng.—The प्रत्याहार तड् i. e. the intermediate words or affixes between त and महिङ् (i. e. आताम् भू etc. upto महिङ्) and the आनौ i. e. the affixes शानच् and कानच्* are termed Atmanepada. This bars the former संज्ञा (designation) i. e. the परस्मैपद संज्ञा ।

Note that though चानश् occurring in the rule 'ताच्छीत्यवयो-वचनशक्तिषु चानश्' (३।२।१२६) also give आन, yet it cannot have this designation (आत्मनेपदसंज्ञा), as the affix चानश् has not been substituted for any particular लकार । Hence we can have चानश् added to परस्मै—roots also : as शबून् निघ्नानः (नि + हन् + चानश्) the killer of enemies.

* शानच् and कानच् are called आनौ for each gives आन ; thus आनश्च आनश्चेत्यानौ ।

मित— । तद्ध च आनयेति इत् । तदानीं प्रत्यक्षम् आत्मनेपदमंशो भवत
इति सूत्रार्थः । तत्र तद्ध-पदेन प्रत्याहारो गृह्यते न पदान्तरम् ; तथा च—त आताम्
भक्त्युपक्रम्य—इह् इहिमहिहिमन्तानां यद्वयम् । 'आन' इत्यनेन च मानच्-कानच्-वैव
गृह्येते ननु आनमपि तस्य आर्द्धगताभावात् ; तथाहि—'लटः गृह्यमानच्-वैवपदमा
समानाधिकरणे' (१।२।१२७) इति, 'लटः कानच्-वै' (१।२।१०६) इति च मानच्-कान-
च्-विधायि सूत्रद्वयम् । तत्र पुनः (मानच्) लटार्द्धगः, परच (कानच्)
लिटार्द्धगः । तथा अंत्योर्णादेर्यत्वं विध्यर्थेव ; किन्तु 'ताच्छीक्यवयोवधनमिति
आनच्—' (१।२।१०६) इत्यत्र यतः दृष्टानां मुकाराच्चाभेदेतयोऽपि नास्ति अतदानमः
आर्द्धगताभावोपि गण्यतएव । अतएव आनच् इत्यङ्गान् चकारे मकारे आनुवन्धये—
विगते 'आन' इत्यंशानामेऽपि सूत्रे 'आन' इत्यनेन मानच्-कानच्-वैव विधीयते न आनच्,
अतः कृताद्युक्तं 'मानच् कानच्' धेति । अतएव आनगः आत्मनेपदमंशभावः
मिदः । ततश्चाय परर्थापदिभातुभ्योऽपि—विधीयते । तेन 'मनून्, निघ्नानः' इत्यादि
सिद्धम् । एवञ्च तद्ध आत्मनेपदविधानादेव तिथादिनवके परर्थापदमंशा
प्राप्ता इतिदिक् ।

२१५७ । अनुदात्तङित आत्मनेपदम्—॥ १।३।१२ ॥

हो । अनुदात्तेत उपदेशे यो ङितङन्ताच्च धातोरात्मनेपदं
स्यात्— ।

Atmanepada is directed to the ■ of roots that drop
their अनुदात्त part (अनुदात्तेत्), and of the roots that are mentioned
in धातु उपदेश • as ड—cliding (ङित्). In इति the term उपदेश is not
placed before अनुदात्तेत in as much as अनुदात्तेत् roots are no-
where to be found except in धातुपदेश :—(These अनुदात्तेत् roots will
be collected later on), whereas ङित् roots are seen to be present
in two places—अतिदेश and उपदेश ; of those two kinds of roots the

latter only (औपदेशिक) directs आत्मनेपद । Hence the word उपदेश * qualifies डित् only. The drift of the sutra in short is to announce आत्मनेपदसंज्ञा to अनुदात्त and औपदेशिक डित् roots.

मित—। अथ आत्मनेपद-विधायकानि सूत्रान्तराणि—संगृह्यन्ते—। अनुदात्तश्च ङश्च अनुदात्तङी (इन्ङः), तौ (अनुदात्तङौ) इतौ यस्य सः अनुदात्तङित् (बहु-व्रीहिः) तस्मात्—इति अपादाने पञ्चमी । तदन्तविधिः । अतएव वृत्तौ—तदन्ताच्चेत्युक्तम् ; इद्वन्ते श्रुयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते इति न्यायात् । इत् शब्दः अनुदात्तपद-मध्यमिसम्बन्धात्तौल्यत आह 'अनुदात्तेत' इति । अनुदात्तास्तावद् धातव उपदेशे एव परिगणिता ततो न्यव तु न दृश्यन्ते अत औपदेशिकत्वं न जहति । डितस्तु धातव आति-देशिका अपि सन्ति । इष्यते चात्मनेपदत्वमौपदेशिकेष्वेव । अत डिदन्ता एव—उपदेश-शब्देन विशिष्यन्ते । किञ्च 'येन विधित्तदन्तस्य' इति अनुदात्तांशे तदन्तविधिः प्रकृष्टाभावात् अंशान्तर एव तदन्तग्रहणमित्याशयेनाह अनुदात्तेत इति । 'उपदेशेऽजनुभासिक इत्' (१।३।२) इत्यतः 'उपदेशो' वर्तते स च डिदंशे एव सम्बध्यते अनुदात्तांशेऽप्यभिचारा-भावादित्युक्तम् । तदन्ताच्चेत्युक्तात् 'यङ'न्तादप्यात्मनेपदसिद्धिर्भवति । डिदंशे तदन्तविधेरभावे तु चिक्रीयते इत्यादौ—'सनाद्यन्ता धातव' इति धातुसंज्ञकात्—यङन्तादात्मनेपदं न स्यात् । नहि यङिति धातुः किन्तु प्रत्ययमात्रम्—इष्यते च परस्मैपदात्मनेपदव्यवस्था धातोरिव । अतएव 'णिञिद्विश्रुभ्यश्चङ्' (३।१।४८) इति चङन्ताः, 'अस्यतिवक्तिष्यातिभ्योऽङ्' (३।१।५२) इति अङन्ताश्च धातवो नात्मनेपदसंज्ञां प्रपद्यन्ते नहि चङन्ता अङन्ता वा धातवः धातुसंज्ञालेन विहिता ; नवा सनाद्यन्तादिवत् तेषु प्रत्ययान्तराणि प्रसज्यन्ते । अत चङङौडित्वे सत्यपि, तदन्तानामात्मनेपदत्व नेति बोद्धव्यम् । वृत्तौ धातोरिति 'भूवादयो धातवः' (१।३।२) इत्यतो मण्डूकपुल्या—समाहृतम् । उपदेशे इति किम्—चुक्रुटिषति 'गाङ् कुटादिभ्योऽङ्णिङ्' (१।६।१) इति सन आतिदेशिकम् डित्वम् । धातोः किम्—चङङ्भ्यां सा त्भू—अरीरमत् । अनेषीत् । [एतेन

* By उपदेश is here meant the धातुपाठ of Panini where the roots have been instructed or dealt with according to स्वर etc.

ପିତୃତ୍ବ ନିମନ୍ତେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଶର୍ତ୍ତାବଳୀରେ ଶିଶୁଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ସମ୍ମତ ହେଉଛି ।
 ଶିଶୁଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଯାହାଙ୍କର ଅନୁମତି ଲାଭ ହେଉଛି ।

२१५८ । अरितजितः कर्तृभिर्प्राये क्रियाफलम् ॥ १.३.७२ ॥

दी—। स्मरितो जितय धासोराणनपटं म्यात्
कत्तंगामिनि क्रियाफले—।

When the fruit of the action, as in our former case, is not
with the agent, then the Advaitapada-designation is directed to
what is the effect of the action, dropping the effect of the agent, i.e.,
the dropping of the effect and the taking of the effect as the
fruit of the action to be enjoyed by the agent is implied. For the
word 'agent' is so it should not be meant—the who performs or
completes the action—but he for whom the action is intended
take for instance the effect of the action which gives effect—
effect implies that the agent will not be entitled to enjoy the
fruit—viz. attainment of happiness, whereas in the latter case it
does imply so. Similar is the case with effect of the action like
—effect etc. But literature does not always bear a full testi-
mony to this sort of distinction.)

मितः । 'चतुर्दानद्विता'—इति वक्तुं 'अविरतिमित' इत्यपि पथ्यल्लम् । समागमात्
पुनश्चदेव—अविरतय अथ अविरतयो (इत्य) , अविरतयो इतो यस्य स (षष्ठ्योद्धि),
तस्मात् । अविरतयित इति षट्समुदात्तद्वित इति वक्तुं 'धातो' इत्युपपत्त्यल्लम्
विशेषदम् । लुप्त्युत्तम्— । कर्मविधाय इति—कर्तारम् (चतुर्दानद्वितम्) कर्मिद्वित (कर्मि
न्यस्य गच्छति—इति षष्ठि + य—इति षष्ठ्युद्धि) इति कर्मविधायम् (उपपत्त्यल्लम्), कर्मण्यु
प्रत्यय । क्रियाया कर्मण्युद्धितम्, तस्यिन् । कर्मविधाय इति क्रियाफलं इतोद्धि विनिर्गति

—तदाह कर्तृगामिनि क्रियाफलं । तदयं सूत्रार्थः—यदा क्रियाफलं (वागादिलभ्य-
स्वर्गादीत्यर्थः) कर्त्तारमेवाभिलक्ष्य व्रजति न तु कर्तृनियोजितपुरुषविशेषांस्तदा
तादृशफलाभिधायकान् धातोरुत्तरमात्मनेपदीयविभक्तयो विनियुज्यन्ते । ‘क्रियाफलञ्च
श्रुत्या—लोकतोवा यदृष्टेन क्रियाप्रवृत्तिरवगता तदेव न दक्षिणादिरूपम् । तच्च-
पद्यादौ—भोजनादि, यज्यादौ (तु) स्वर्गादि श्रुत्यावगतम् इति, कर्त्तृगामिफल—फलक-
क्रियाहत्तेषां तोरित्यर्थः । तदर्थत्वद्योतकत्वञ्च आत्मनेपदमेव’ इति च शब्देन्दुशेखरं
स्पष्टम् इति तत्रैवाधिकं जिज्ञासुभिः द्रष्टव्यम् । उक्तञ्च हेलारजिनापि—‘यः स्वर्गा
दिफलार्थं भ्रूया इतरं व्यापारयति स्वयञ्च प्रतिविधानमारभते तत्रैव यजमानादौ
कर्त्तरि आत्मनेपदमिष्यते’ इति । एवञ्च णिच्वा सह्यात्मनेपदं विकल्पते इति न वाच्यम्—
भिन्नविषयत्वात् तादृश्युक्तिरसङ्गतैव । “क्रीणोष्ठात्मानमिति” विनतां काट्टुराह—इत्यादौ,
‘स्वामिदासौ पठेते’ इत्यादौ चात्मनेपदफलं तत्रैव नृग्यमित्यलम् ।

२१५६ । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्—॥१॥३॥७८॥

दी— । आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्त्तरि परस्मै-
पदं स्यात् ।

शेषात् means आत्मनेपदनिमित्तहीनात् (धातोः) । Thus
परस्मैपद terminations are attached to roots, in the active voice,
which are devoid of the characteristics (expressed in the forego-
ing three सूत्र) of आत्मनेपद । In other words, roots, besides those
expressed above, should be conjugated in the परस्मैपदी forms.

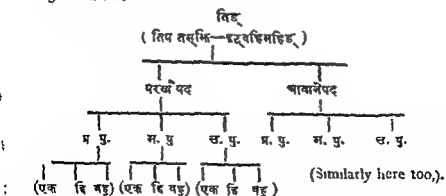
मित— । आत्मनेपदव्यवस्थाम् समाप्य परस्मैपदविधिं विधत्ते—शेषात् इति— ।
उक्तात् अन्यः शेषः । उक्तञ्च यत्र यत्रात्मनेपदं नियमेन भवति । तदिदं सुस्पष्टमायाति
यत् उक्तादन्यत्र परस्मैपदमिति । तदेवाह—आत्मनेपदनिमित्तेति—आत्मनेपदनि-
मित्तानि च पूर्वसूत्रवये निरूपितानि । कर्त्तरीति कर्त्तृवाच्ये इत्यर्थः । भावकर्म्मवाच्ययोः
परस्मैपदत्वसंभवादिति । ततश्चायमर्थः—यत्र यत्र धातौ आत्मनेपदविधायकं निमित्तं

नविद्यते स स कर्तृवाच्ये परस्मैपदसंज्ञां लभते इति । भावकर्तृष्वेति सर्वत्रैवात्मने पदमिति ।

११६० । तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १।४।१०१॥

टी— । तिङ उभयोः पदयोस्तयस्त्रिकाः क्रमादेतत्-
संज्ञाः स्युः ।

तिङ् means a word having three ; every one of the persons (1st, 2nd, and 3rd) has three numbers (sing. dual and pl.) ; and hence the designation तिङ् is applied to them. Thus the aphorism means—the three तिङ्स or triads of both the पदस (परस्मै—and आत्मने—) are respectively designated as such. Observe that तिङ्प्रत्याहार constitutes both परस्मैपद and आत्मनेपद affixes ((तिप् and मस् also त...महिङ्)). Each of these पदस is subdivided into three persons (पुरुष) which again have each a triad i.e. three numbers (एक, द्वि, बहु) : They may be shown in a diagram thus :—

मिति— । तिङ् इत्यनेन तिवादि—महिङ्न्त, प्रत्याहार, अभिधीयते । अतएवाह—
उभयोः पदयोरिति । परस्मैपदस्यात्मनेपदस्यैवार्थः । तयः (संख्यातयम्) विद्यन्ते

—तदाह कर्तृगामिनि क्रियाफले । तदयं सूत्रार्थः—यदा क्रियाफलं (यागादिलभ्य-
स्वर्गादीत्यर्थः) कर्त्तारमेवाभिलष्य ब्रजति न तु कर्तृनियोजितपुरुषविशेषान्मदा
तादृशफलाभिधायकान् धातोरुत्तरमात्मनेपदीयविभक्तयो विनियुज्यन्ते । ‘क्रियाफलश्च
श्रुत्या—लोकतोवा यदृष्टेः क्रियाप्रवृत्तिरवगता तदेव न दक्षिणादिरूपम् । तच्च-
पश्चादौ—भोजनादि, यज्यादौ (तु) स्वर्गादि श्रुत्यावगतम् इति, कर्त्तृगामिफल—फलक-
क्रियावृत्तिर्धातोरित्यर्थः । तदर्थत्वद्योतकत्वञ्च ‘आत्मनेपदमेव’ इति च शब्देन्दुशेखरे
स्पष्टम् इति तत्रैवाधिकं जिज्ञासुभिः द्रष्टव्यम् । उक्तञ्च हेलाराजिनापि—‘यः स्वर्गा
दिफलाय’ श्रुत्या इतरं व्यापारयति स्वयञ्च प्रतिविधानमारभते तत्रैव यजमानादौ
कर्त्तरि आत्मनेपदमिष्यते’ इति । एवञ्च णिच्चा सहात्मनेपदं विकल्पते इति न वाच्यम्—
भिन्नविषयत्वात् तादृश्युक्तिरसङ्गतैव । “क्रीणीष्ठात्मानमिति” चिन्तां कट्टराह—इत्यादौ,
‘स्वानिदासी पठेते’ इत्यादौ चात्मनेपदफलं तत्रैव नृग्यमित्यलम् ।

२१५६ । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्—॥१३॥७८॥

दी— । आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्त्तरि परस्मै-
पदं स्यात् ।

शेषात् means आत्मनेपदनिमित्तहीनात् (धातोः) । Thus
परस्मैपद terminations are attached to roots, in the active voice,
which are devoid of the characteristics (expressed in the forego-
ing three सूत्रs) of आत्मनेपद । In other words, roots, besides those
expressed above, should be conjugated in the परस्मैपदी forms.

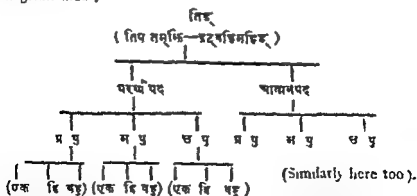
मित— । आत्मनेपदव्यवस्थाम् समाप्य परस्मैपदविधिं विधत्ते—शेषात् इति— ।
उक्तात् अन्यः शेषः । उक्तञ्च यत्र यथात्मनेपदं नियमेन भवति । तदिदं सुस्पष्टमायाति
यत् उक्तादन्यत्र परस्मैपदमिति । तदेवाह—आत्मनेपदनिमित्तेति—आत्मनेपदनिमि-
त्तानि च पूर्वसूत्रवये निरूपितानि । कर्त्तरीति कर्तृवाच्ये इत्यर्थः । भावकर्मवाच्ययोः
परस्मैपदत्वासम्भवादिति । ततश्चायमर्थः—यत्र यत्र धातौ आत्मनेपदविधायकं निमित्तं

नविद्यते य य कर्त्तृवाच्ये परस्मैपदमेतौ ज्ञमते इति । आरब्धत्वेदोस्तु मर्त्येतिवाच्ये पदमिति ।

११६० । तिङन्तोऽणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा ॥ १।४।१०१॥

टी— । तिङ् उभयोः पदयोस्तथस्त्रिकाः क्रमादेतत्-
संज्ञाः स्युः ।

तिङ् means a word having three, every one of the persons (1st, 2nd, and 3rd) has three numbers (sing. dual and pl), and hence the designation तिङ् is applied to them. Thus the aphorism means—the three तिङ्s or triads of both the पदs (परस्मै—and चात्मने—) are respectively designated as such. Observe that तिङ्प्रवाहार constitutes both परस्मैपद and चात्मनेपद affixes ((तिप् and नम् also न . मङिङ्)). Each of these पदs is subdivided into three persons (पुरुष) which again have each a triad i. e. three numbers (एक, द्वि, बहु) . They may be shown in a diagram thus :—

मिति— । तिङ् इत्यनेन तिवादि—मङिङ्ना प्रत्याहार अभिधीयते । अतएवाह—
उभयोः पदयोरिति । परस्मैपदस्यात्मनेपदस्येतिवचः । अथ. (संख्यातयम्) विद्यते

असेति त्रिकः—प्रथमः, मध्यमः उत्तमश्च पुरुष इति । तेषां प्रत्येकं वचनतयमत्त्वादिभ्यं संज्ञा । सृते वीणि वीणीत्येतस्य फलितार्थकथनम् तयः त्रिकाः इति ।

२१६१ । तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १।४।१०२॥

दी । लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङ्स्त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः ।

The three triads designated as third person (प्रथम पुरुष), second person etc. have three numbers such as sing. dual and plural.

[N. B.—Discussion on एकैकशः the reading for एकशः here].

In explaining the formation of this word in भरतचरित, विश्रुतचरित we have after कैयट taken एक to mean अल्प (see Manorama quoted below). And then added शस् (by “बहुत्वार्थात् शस् कारकात् अन्यतरस्याम्”) after एकैक which takes द्वित्व to denote वीप्सा (pervasion). We have avoided संख्यावाचक word एक there, for then the rule for शस् after संख्यावाचक word is “संख्यैकवचनाश्च वीप्सायाम्” । And as शस् itself in this rule implies वीप्सा, so further द्वित्व to denote वीप्सा in एकैक is inadmissible. Thus Bhattoji and Haradatta take the word एकैकशः as ungrammatical. Thus Bhattoji in his Manorama says “यत्तु प्राचा एकैकशइति उक्तं तदयुक्तम् । शसैव वीप्साया उक्तत्वेन द्विवचनायोगात्” । Some (including Madhava &c.) again hold that एकैकशः is legitimate on the authority of भाष्यकार who uses “एकैकशो ददाति” under the rule “सर्वस्यङ्”, taking शस् as a स्याधिक affix so to say.

But against this Bhattoji says that भाव्यकारसु support is different, भाव्यकार cites this as an instance in cases where बोधा is not at all signified by the तद्धित affix comp—"एकैकशो ददातीति भाव्यप्रयोगात् एकश इति ध्रुवकारनिर्देशात् in P 1 4 102) उभयं चापु इति यत् तत्र । उदाहृतभाष्यस्य चन्दविषयत्वात् । यद् तद्धितेनानुज्ञा बोधा भवति तत्र द्विवचनं इत्यापकस्य हि—तदपवादः । एकैकशो ददातीति भाव्य उदाहृतम् [Manorama under the rule—तुष (P 1 4 103) Bhattoji is also against Kaṣyapa's mode of defence of एकैकश taking एक as चन्वः । Thus he in his Manorama says "व्याख्यात च कैयटेन चन्वार्थोपेक्षकस्य चिति, तस्य बोधायो द्विवचने 'बद्धन्वादात्— इति शम् प्रत्यय । न च एकोय प्रकृते सम्भवति" ।

Srinadeva and Madhava however (as already said) agree with Bhattoji support एकैकश—taking here शम् as a व्याधिक affix where बोधा is not intended Thus Srinadeva says 'पदानेको कश्च तिङान् इति प्रयोग 'एकैकश सदृता वा इति कामन्दकीय न घटते ' तानेकोकवचनद्विवचनबहुवचनानि एकश" (P 1 4 102) इति निर्देशादिति , एकैकशो ददाति इति भाष्यप्रामाण्यात् हित च ।

[V B—Thus एकश and एकैकश mean the same but prefer the reading एकश here We however wish to follow Kaṣyapa's view as more plausible to establish the use of एकैकश elsewhere]

मित— । तानीति तन्त्रशब्दो ध्रुवध्रुवोपासम् प्रथममध्यमोत्तमाव्यम् पुरुषत्रयम् पराम्भयति । एकश इत्यस्य विवरणं तु प्रत्येकमिति । "संख्यैकवचनान्—" इति शसि 'एकश' पदसिद्धिः । प्राचा तु एकश इत्येव बोधया द्विवक्ति विधाय एकैकश इत्यात्मम् । अघरमावाया नूनाधिकत्वमेवेतन् पाठपरिवर्तनफलम् । अयम् उभयोरेव पक्षयोः समान (एव) । किन्तु भट्टोजिह्वरुतादिमते एकैकश इति प्रयोग

असाधुरेव । तथा च जनोरमा—“यत्तुप्राचा एकैकशइति उक्तं तदयुक्तम् । शसैव वीष्माया उक्तत्वेन द्विवचनायोगात्...” । ‘एकैकशो ददाति’—इति माध्यप्रयोगात्, ‘एकशः’—इति सूत्रकारनिर्देशात् उभयं साधु इति यत् तत्र । उदाहृतभाष्यस्य अन्यविषयत्वात् । यव तद्धितेनानुक्ता वीष्मा भवति तवद्विवचनं इत्युपपन्नस्य हि—तद यथा, एकैकशो ददातीति भाष्ये उदाहृतम्—व्याख्यातं च कैयटेन अल्पार्थीष्वेकशब्दः अस्ति, तस्य वीष्मायां द्विवचने “वह्न्यर्थार्थात्—” ‘इति शस्प्रत्ययः । न च एषोऽर्थः प्रकृते सम्भवति ।”

२१६२ । युष्मदुपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपिसम्यसः

॥ १।४।१०५ ॥

दी— । तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमाने-
प्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात् ।

Eng.—उपपदे, समानाधिकरणे and स्थानिनि are all adj. to युष्मदि । The expression तिङ् वाच्यकारकवाचिनियुष्मदि means—the base युष्मद् which identifies itself with a कारक that is expressed or singled out by तिङ् i.e. by an adequate or corresponding affix of the तिङ्प्रत्याहार । So the meaning of the sutra is this :—A verb takes the second person (‘मध्यम’) whether the base युष्मद्, colloca- tive (समानाधिकरण) with its corresponding affix, is expressed or implied ; in other words, the verb must be one of second person conjugation whether त्वम् युवास् or यूयस् used or not. (उपपदे has been explained as प्रयुज्यमाने and समानाधिकरणे as तिङ्वाच्यकारकवाचिनि) ।

मित— । युष्मदि इति भावे ङसी । उपइति समीपार्थकः । उपोच्चारितं पदम् उपपदम्—समीपोच्चारितमित्यर्थः अतएव प्रयुज्यमानम् । ततः आह—प्रयुज्यमाने

इति । 'भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकप्रवृत्त्यै ह्यग्निः सामानाधिकरण्यम्'—
(तत्त्वबोधिनी) । तथाहि—तिङ्वाच्यशब्दः पुरुषतयवाच्यः तैय्यदा यः पुरुष-
विशेषः अभिधीयते ते तदा तेन पुरुष-विशेषेन सामानाधिकरण्यम् (सामानाधि-
करणत्वमेकाधिकरणत्वमभिन्नप्रवृत्तिकत्वमिति वक्तव्यम्) सम्भवेत् । अतएवासी पुरुष-
विशेषः तिङ्वाच्यत्वेन 'तिङ्वाच्यकारकः' इति नाम गृह्णाति । अतः सूत्रस्य—
सामानाधिकरण्ये इत्यस्य व्याख्यानं—तिङ्वाच्यकारकवाचिनि इति । तिङ्वाच्यः—
तादृशः कारकः तद्वक्ति स्वकीयत्वेन निदिशति इति तस्मिन् (युष्मदीत्यस्य—विशेषण-
मन्तत्) । ध्यानं विद्यतेऽस्येति ध्यानी । ध्यानं च प्रसङ्गः । अतः ध्यानिनीति प्रसङ्गे
मतीत्यर्थः । यदा युष्मद् प्रसङ्गवान् भवति तदा । कदा च युष्मच्छब्दः प्रसङ्गवान्
भवति ? यदा युष्मच्छब्दो न प्रयुज्यते तदा । अतएव ध्यानिनीत्यस्य व्याख्यानं अप्रयुज्य-
माने इति । ननु कथम् युष्मच्छब्दो न प्रयुज्यते । यदि नाम अप्रयुज्यमानेऽपि युष्मदि
अर्थावगतिर्भवति तदा किं प्रयोगेन इति न प्रयुज्यते । ननु तर्हि सर्वदेव अप्रयुज्य-
मान एवास्तु लाघवादिति चेत् - न ; प्रयोजनापेक्षत्वात् प्रयोगाप्रयोगयोरिति संशेपः ।

अयमसौ सूत्रस्य सरलार्थः—युष्मच्छब्दः प्रयुक्तो वा भवतु अप्रयुक्तो वा भवतु त्रियथा
मध्यमपुरुषप्रकाशक्यैव भवितव्यमिति नाम्नाया । सूत्रे यदि ध्यानिन्यपीत्यस्य अपेक्षार्थं
ना करिष्यत् तर्हि "गधुसूदन ! निषूदय त्वं मे शत्रूनि" युष्मच्छब्दप्रयोगे एव मध्यम-
पुरुषक्रिया अभविष्यत् किन्तु "पाहि मां गधुसूदन !" इत्यादी—युष्मच्छब्दाप्रयोगात्—
पात्रोत्यादी मध्यमप्रयोगो नाभविष्यदिति महदनिष्टनापद्यतेति बोध्यम् । सामानाधि-
करणे किम् ?—त्वा पश्यति, त्वया क्रियते इत्यादौ प्रथम एव न मध्यमः ।

अवेदमप्यवधेयम्—यस्य युष्मच्छब्दार्थक—स्वमादि मुख्यत्वेन व्यवह्रियते तत्रैव
क्रियया मध्यमपुरुषसम्बन्धिन्या भवितव्यम्, यतस्तु त्वमादिशब्दः यौष्णार्थप्रकाशकस्तत
न, तथाहि—अत्वं त्वं सम्पद्यते इत्यत्र तु न मध्यमपुरुषः । भवान् मन्यते इत्यादौ
च युष्मच्छब्दसमानार्थकत्वेऽपि भवच्छब्दप्रयोगे प्रथमपुरुष एव । भवच्छब्दस्य,
स्वभावेनैव सम्बोध्यासम्बोद्धासाधारणत्वात् युष्मच्छब्दस्य तु सम्बोध्यमात्रविषयत्वादिति
भेदः इति दिक् ।

२१६३ । प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥१४।१०६॥

दी— । मन्यधातुरूपपदं यस्य धातोस्तस्मिन् प्रकृतिभूते
सति मध्यमः स्यात्—परिहासे गस्यमाने । मन्यतेरुत्तमः स्यात्—
स चैकार्थस्य वाचकः स्यात् ।

This rule constitutes two sentences :—The first is up to मन्योपपदे ; and the rest forms the second sentence. प्रहासे means 'in jest'. The verb, near which दिवादि मनधातु (मन्य) is used, takes the second person conjugation if the sentence (or the speaker) hints at any joke. But the root मन्य takes the first person (उत्तमपुरुष) termination of the singular number only. The root मन्य though used in the singular only may express the sense of dual and plural also. Thus there is an interchange of persons, the contiguous (उपपद) मन्य taking the first person and the next (भुज or गम etc.) taking the second person ; for when spoken in earnest or reality, the former मन्य should have taken the second person and the latter (भुज) the first—which see under 'अतो दीर्घोऽङि' (2170).

नितः— । सूत्रमेतत् पूर्वपरसूत्रयोरपवादः । यतः पूर्वव युष्मदुपपदे स्थानिनि वा मध्यम एव विहित, उत्तरव च अस्मदुपपदे स्थानिनि वा उत्तम एव विहितः । अतः युष्मत्स्थले उत्तमपुरुष प्रयोगात् अस्मत्स्थले च मध्यमपुरुषप्रयोगात् उभयोः क्रिययोः (उदाहरणस्य मन्यभुज्योः) पुरुषव्यत्यासः स्याद्वै ।

इदं सूत्रगतपदार्थावधारणम्—प्रहासे इति परिहासे (गस्यमाने इति शेषः = भावे ङी) । मन्योपपदे इति—दिवादिमन्यधातुरूपपदं यस्य धातोस्तस्मिन् (बहुव्रीहिः) मन्योप-
पदे इति विशेष्यविशेषणवत् प्रयोगः, पीताम्बरीगच्छतीत्यत्र यथा । तथा च मन्यधातोर्नृत्तरव

यो धातु प्रयुज्यते तस्य लस्यस्थाने इत्यस्मिन्नर्थे पर्यवसति । अत एव आह तस्मिन् प्रकृति-
भूतेऽसति इति—तस्मिन् स्थानिभूतेऽसति—तस्य लकारस्यस्थाने इत्यर्थः । अन्यतेरिति
दिवादिगणीय—मन—धातोः । उत्तम इति—उत्तमपुरुषः । पूर्ववत्वाच्चेति मध्यम इति
पदलब्ध्याच्चायम् । एकवदिति—एकाग्रार्थं वाचक द्विवचनयोरपि एकवचन उच्यते
प्रयुज्यते इत्यर्थः ।

अयमिदानीं सूत्रार्थः—सूत्रेऽस्मिन् वाक्यद्वयं वर्तते । यथा प्रहसि च मन्योपपदे
इत्येकं वाक्यम्—शेष द्वितीयम् । तत्र प्रथमवाक्यार्थात्तावदयम्—[अत्र च शब्देन
'मध्यमः इति समुच्चयते]—प्रहसि (परिहसि) गम्यमाने च मन्योपपदस्य धातोर्लस्य
मध्यमः स्यात् । अथ द्वितीयवाक्यार्थः—मन्यतेऽस्तु धातोरुत्तम स्यात्—स च
(उत्तमः) एकाग्रस्य वाचकः स्यात् इति । सूत्रस्यैतस्य उदाहरणम् उपरिष्टात्
'अतो दीर्घो यङि' (२७७०) इत्यत्र वक्ष्यते इति तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

२१६४ । अस्मदुत्तमः ॥ १।४।१०७ ॥

दो— । तथाभूतेऽस्मदुत्तमः स्यात् ।

Eng—When अस्मद् is of the similar nature : e. collocative
with the लकार of any root, the verb is conj gated in 1st person
whether this अस्मद् s expressed or implied In other words
whether अहम्, आहाम् and वयम् are expressly used or not, the verb
must be one of 1st conjugation (उत्तमपुरुष) ।

मित— । मध्यमपुरुषप्रक्रियासमाप्य—उत्तमपुरुषप्रक्रिया दर्शयति तथाभूत
इति—तथाभूते इत्यस्य तिङ्वाच्यकारकवाचिनि (समानाधिकरणे),
प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने चेत्यर्थः । तथा चाद्यमर्थे साकल्येन—तिङ्वाच्यकारकवाची
(लकारसमानाधिकरणकः) अस्मद् (अहमावावयमिति) प्रयुक्तो वा भवतु न वा
भवतु प्रयुक्तः । कियथा उत्तमपुरुषात्मिकायेवभाव्यमिति ।

२१६५ । शेषे प्रथमः ॥ १।४।१०८ ॥

दी— । मध्यसोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् ॥ 'भू' १
सत्तायाम् । कर्तृविवक्षायां—भू ति इति स्थिते—

Eng.—The verb takes the third person terminations when the nominative is other than युष्मद् or अस्मद् । Observe that these three rules 'युष्मदुपपदे—' 'अस्मदि—' and 'जिषे—' are serviceable when युष्मद्, अस्मद् and तच्छेद i. e. प्रथम पुरुष are used separately. But when they are treated of in a single sentence connected by and (च) or separated by (वा यद्वा—इत्यादि) the verb will agree with the nearer one (or what follows) and the number will be determined by the number of persons spoken of etc. Thus. त्वञ्चअहञ्च गच्छावः, स च त्वञ्च गच्छथः, त्वञ्च अहञ्च देवदत्तश्च गच्छामः । In the last two instances above the third person subject (देवदत्त) has not been connected with the verb, for it has been explained that 'युष्मदस्मदोरविषयेप्रथमः स्यात्,' but as युष्मद् and अस्मद् are present here the verb is in agreement with them only and not with तद् ।

मित— । उक्तादन्यः शेषः । कश्च उक्तः । मध्यमः उत्तमश्च । अतःताभ्यामन्यः शेष इति गम्यते । तत्र प्रथमस्यादित्याह—युष्मदस्मदोरविषये इति । अतएवमविषयम्—यदा युष्मदस्मदोः एकस्यां क्रियायाम् सहविवक्षा जायते तदा अस्मादधीनमेव क्रियापदम्, परत्वात् ('अस्मदुत्तम' इति सूत्रस्य 'युष्मदि—' इत्यपेक्षयेत्यर्थः) यथा—त्वञ्चअहञ्च गच्छावः । यदा तु मध्यमप्रथमयोः सह—विवक्षा तदा मध्यमाधीनमेव क्रियापदम् स्यात्—युष्मदः सत्त्वेन (युष्मत्शब्दस्य वर्तमानत्वेन—) शेषत्वाभावात् यथा—देवदत्तश्चत्वञ्चगच्छथः इति । एवं देवदत्तश्च अहञ्च गच्छाव इति अस्मत्पदत्वेन । तदधीनैवक्रिया न प्रथमाधीनितिदिक् ।

उदानौ माङ्गलिकात्वात्—प्राथम्यत्वाच्च भू धातो रूपंप्रदर्शनार्थमाह—भू सत्तायाम्

इति । (अम + शृङ् = मत्), तस्यभावः सत्ता (भावे तान्), तस्यात् विद्यमानार्थे इत्यर्थः । 'कर्तृविषयानिति' कर्तृवाच्ये—साधयितुमिष्टे—भू + ति इति स्थितेति—

२१६६ । तिङ् शित् सार्वधातुकम् ॥ ३।४।१३ ॥

दी— । तिङः शितय धात्वधिकरोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ।

Eng.—The affixes such as तिङ्, शित्, तम्, etc.—up to मदिङ् and शित्, i.e. that which drop अ, इ, अप्, श, शम् etc. included in the category of roots i.e. dealt with therein, are to be termed as सार्वधातुकम् ।

[Here it should be borne in mind that of the अकार—अट्, णट्, लट् and विधिलिङ् are called सार्वधातुकम् and the rest are termed चाङ्धातुकम् ।]

नित— । सार्वधातुकाङ्धातुक—विवेकाभावे क्रियासाधनम्यामाध्यतात्—प्रथमं तद्विभागमेव दर्शयति—तिङः—इति । तिप् इत्यतः मदिङ् ला प्रत्ययातिङ् इत्युक्तम् । शितः—अ् इत् (लोपः) यथा ते शितः—अप्पञ्जगताद्या प्रत्ययाः । अवेदमवधेयं—यज्ञकारिण मट् लोट् लङ् विधिलिङ्, सार्वधातुकमंशान्दितरण्याङ् धातुकसंज्ञा इति । धात्वधिकारोक्ता इति किम् ? सुवधिकरोक्तायम् इत्येवमादयो सार्वधातुकसंज्ञा मा भवन् इत्येवमर्थम् ।

२१६७ । कर्त्तरि शप् ॥ ३।१।६८ ॥

दी— । कर्त्तरि सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् । शपावितौ ।

Eng.—कर्त्तरिसार्वधातुक is the technical name for तिङ् in the active voice. Hence the meaning is—शप् is attached to a root in the active voice when the सार्वधातुक affixes (तिङ्) follow

i.e. in the active voice, शप् (अ) intervenes between the root and the तिङ् । शप् drop its—श् and प् ।

मित— । 'सार्वधातुके यक्' ३।१।६७ इत्यतः 'सार्वधातुके' इत्यनुवर्त्तते 'धातोरिकाचोह्लादेः' ३।१।२२ इत्यतः धातोरिति चानुवर्त्तते । तदाह कवर्थे सार्वधातुके इत्यादि—कर्त्ता अर्थः प्रयोजनम् अस्वेति कवर्थः (बहुव्रीहिः) ; तादृशे सार्वधातुकेपरे कर्त्तृवाच्यगततिङिपरे इत्यर्थः । शपावितौ इति—शपः केवलमकार एव तिष्ठति शपौच लुपेते इत्यर्थः । शित्वात् सार्वधातुकत्वम्, अस्यपित्वात् ङित्त्वाभावे गुणहृद्विविधायकम् सूत्रमुपन्यस्यति ।

२१६८ । सार्वधातुकाङ् धातुकयोः ॥ ७।३।८३ ॥

दी— । अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः । भवति । भवतः ।

Eng.—(The rule ends in the locative dual).

The अङ्ग ending in इक् (इ, उ, ऋ and ॠ) is made guna when सार्वधातुक and आङ्गधातुक affixes follow.

N. B.—The word अङ्ग stands for any base when the प्रत्यय affixed or to be affixed is present after it ; thus not only भू (when शप् follows) but also भव (when तिङ् follows) is to be taken as अङ्गसंज्ञा । Cp—“यस्मात्प्रत्ययविधिः—(199—1. 4. 13). Hence गुण standing for अदेङ् (अ, ए, ओ) and that leading to अवादेशः by 'एचोऽयवायावः,' we have भू + शप् + ति = भौ + अ + ति = भव् अ ति = भवति । Thus भवतः etc.

मित— । सार्वधातुकाङ् धातुकयोरिति सप्तम्यन्तद्विवचनपरम् । तदर्थः—अनयो परयोरिति । “मिदेगुं णः” इत्यतः, गुणः, इति वर्त्तते ; तदाह—गुणः स्यादिति । गुणे च वक्तव्ये 'इकोगुणवृद्धौ' इति परिभाषावलात् इगन्त इति । पदमुपतिष्ठते तदाह

इगन्ताङ्गस्य इति । तदयमर्थः—भू इति शपि परतः इगन्तमङ्गम् । तत परम् सार्वाधातुकतिङ् च वक्तुं ते । अतएव अङ्गस्य गुणः अवादेशश्च भवति । तेन च भू + शप् + ति = भो अ ति = भव् अति = भवति इति साधितम् भवति , एवमन्यत्वाप्राप्तम् । भू शप् भि-इति स्थिते आह—

२१६६ । भोऽन्तः ॥ ७।१।३ ॥

दी— । प्रत्ययावयवस्य भस्यान्तादेशः स्यात् । ‘अतो गुणे’ (१६१) । भवन्ति । भवसि । भवथ ।

Eng —The word ‘अन्’ is the substitute for भ the part of the प्रत्यय (भि) । Thus भि = भू इ = अन् इ = अन्ति । Then by the rule ‘अतो गुणे’ (191—6 1. 91), पररूप (the form of the latter vowel) is the single substitute for the short अ non-final in a ‘pada’ when a ‘guna,’ letter follows it. Thus भव + अन्ति = भवन्ति । भू शप् सि = भो अ सि = भव् अ सि = भवसि , similarly भवथः etc, Now comes भवामि and we look forward —

नित— । अत्र भि इति प्रत्ययः । अस्य अवयवविशेषो भू इत्यक्षरम् तस्य स्याजि अन् इत्यादेशः विधीयते तदाह प्रत्ययावयवस्यइत्यादि । तेन ‘भि’ इत्यस्य ‘अन्ति’ इत्याकृतिर्जातेति फलितम् । तत, भव + अन्ति इत्यत्र “अक, सवणेदीर्घः” (८५—६।१।१०१) इति सर्वथेदीर्घो मा भूदित्याह—“अतो गुणे” १८१—६।१।८१ इति । ‘अपदान्तादकारात् गुणे परत, पररूपमेकादेशः स्यादिति आस्यार्थः । तेन सर्वथे दीर्घापवादेष्वपः पररूपादेशायग्रणादमिमतरूपसिद्धिरिति । भोऽन्त इति सूत्रे अन्त इत्यकारोच्चारणे लुम्बिकरणे (अदादौ) द्विपन्तीत्यादौ अकारग्रवणाद्यर्थम् ।

उज्जिभतेत्यादौ भकारस्यान्तादेशत्वं मा प्रसाङ्गीकृत्य आह—प्रत्ययावयवस्य भस्येति । इदानीं भवामि इति पदस्य साधनप्रकारमाह—

२१७० । अतो दीर्घोऽयजि ॥ ७।३।१०१ ॥

दी—। अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यादयजादौ सार्वधातुके परे । भवामि । भवावः । भवासः । भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवासः ॥ एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतमेत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्यथे । भोक्ष्यध्वे ॥ भोक्ष्ये । भोक्ष्यावहे । भोक्ष्यामहे । मन्यसे । मन्यथे । मन्यध्वे । इत्यादिरर्थः । 'युष्मद्युपपदे' (२१६२) इत्याद्यनुवर्तते—तेनेह न । एतु भवान् मन्यते ओदनं भोक्ष्य इति । भुक्तः सोऽतिथिभिः । 'प्रहासे' किम ? यथार्थ-कायने मा भूत् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति भुक्तः सोऽतिथिभिरित्यादि ।

An अकारान्त अङ्ग is lengthened when a सार्वधातुक प्रत्यय beginning with यङ् प्रत्याहार follows ; यङ् constitutes य वरट् । लण् । ञमङ् । णनम् । ञमञ् । Thus भव (भु + शप् = भौ अ = भव) becomes भवा for म of लिप् is included in the यङ् प्रत्याहार । And consequently we get भवामि, similarly भवावः etc.

स भवति.....भवन्ति are instances of 'शेषे प्रथमः' (२१५६) ; त्वं भवसि.....भवथ are instances of 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे—' (२१६२) ; अहम्.....भवामः illustrate the rule 'अस्मदुत्तमः (२१६४) ; एहि मन्येमन्यध्वे इत्यादिरर्थः—these are illustrations for the rule 'प्रहासे च मन्योपपदे' etc (२१६२), such expressions are pronounced in jest to a brother-in-law for merrimaking. The first sentence means —'come, do you think you would have the meal ?'—it has

been partaken of by guests एतम् addressed to two persons मन्वे—this is everywhere singular by the injunction 'एकवच' in the rule भोक्तृचे refers to एतम् and भोक्तृभवे refers to एत । भोक्तृ भोक्तृवाङ् and भोक्तृमानङ् are meanings respectively of भोक्तृसे, भोक्तृचे and भोक्तृभवे whereas मन्वेसे मन्वेचे and मन्वेभवे are explanations of मन्वे which is the same for all the three numbers : Hence the sentences if written in their full would stand thus—

(1) एहि मन्वे भोदन् भोक्तृसे इति भुज् शोऽतिदिमिः

(2) एतम् भोक्तृचे .

(3) एतम् .. भोक्तृभवे

Now मन्वे in all the three sentences implies 'मन्वेसे मन्वेचे and मन्वेभवे' while भोक्तृसे, भोक्तृचे and भोक्तृभवे imply भोक्तृ, भोक्तृवाङ् and भोक्तृमानङ् in order Thus the exchange of person (पुरुषव्यत्यय see 2163) is quite evident

It should be noted in this connection that the root मन् shall have an unform application while भुज् can be replaced by any other verb such as पा, गम् etc—एहि मन्वे जल पात्यसि इति पौतमिदमतिदिमिरित्यादि ।

युष्मदुपपदे etc : e the rule '2162' is drawn towards or presents itself in the rule 'प्रहासे च etc '2163' Hence in the application of भवान्, we cannot have मन् in the singular nor can we change the person (पुरुषव्यत्यय) as in the case of युष्मद्, for भवान् though brings out the sense of युष्मद्, is not a synonym of युष्मद् । Thus एतु भवान् etc, here मन् does not end in the first person sing Then nor भुज् takes the 2nd person

conjugation ; though of course, there is an implication of प्रहास (jest).

Why say प्रहासे i.e., in jest ? Witness एहि मन्यसे etc. Here the speaker expresses what is a fact and is not cutting joke with the suitor ; hence we have मन्यसे for मन्ये and भोक्ष्ये for भोक्ष्यसे ।

मित—। ‘अङ्गस्य’ ६।४।१—इति आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरधिकार इति भाष्यकारवचनात् “अतोदीर्घ—” इत्यस्य च (७।३।१०१) सप्तमाध्यायनध्यपतितत्वादत्रापि अङ्गस्येतिवर्त्तते तदाह अतोऽङ्गस्येति । किञ्च ‘तुरुस्तुशन्यमः सार्वधातुके’ ७।३।६५ इत्यस्मात् ‘सार्वधातुके’ इति अनुवर्त्तते । तदाह—सार्वधातुके इति । अङ्गस्येति विशेष्यम् । ‘अतः’ इति विशेषणम् । तेन अकारान्तस्य अङ्गस्येति फलितार्थः । किञ्च यञ् इति विशेषणम् सार्वधातुके इति विशेष्यम् तेन यङ्प्रत्याहारा-
न्तर्गतवर्णः आदौ प्रथमे यस्य सार्वधातुकप्रत्ययस्य तस्मिन् परे सति इति स्फुटार्थः । भवामीति---भव इति अङ्गम्—मीति मकाररूपयजादिसार्वधातुकप्रत्यय स्तेन भवामिति रूपम् एवमन्यवापूह्यम् । यजिकिम् ?—‘भवतः’ । अत्र भव इति अङ्गम् किन्तु ‘त’ इति सार्वधातुकोऽपि यजादिर्न भवति ; तेन दीर्घत्वमपि न ।

स भवति इत्यादयः ‘शेषे प्रथम’ इति सूत्रस्य उदाहरणम् । त्वं भवसि—इत्यादयः ‘युष्मदुपपदे’ इत्यस्य । अहं भवामि—इत्यादयस्तु ‘अस्मदुत्तमः’ इत्यस्य उदाहरण-
मित्येषक्रमः । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इत्यादीनि भोक्ष्यध्व इत्यन्तानि ‘प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवचन’ इत्यस्यैव उदाहरणानि । उदाहरणान्येतानि श्यालकेन जामातरं प्रति सोल्लुण्ठं प्रयुक्तानि इति साम्प्रदायिकाः । तथा च शब्देन्दु-
शेखरः ‘सत्यप्योदने परिहासशीलश्यालकादेर्वाक्यमेतत्’ इति । अत्र एहिइतिपदम् परिहासपोषकम् नतु उदाहरणाङ्गम् । वृत्तौ ‘भोक्ष्ये’ ‘भोक्ष्यावहे’ ‘भोक्ष्यामहे’ इत्यादीनि ‘मन्यसे’, ‘मन्येधे’ ‘मन्यध्वे’ इत्यादीनिच क्रमेण ‘भोक्ष्यसे’ ‘भोक्ष्याथे’ ‘भोक्ष्यध्वे’ इत्येषाम् ‘मन्ये’ इत्यस्य च अर्थकथनानि । तत्र मन्ये इति द्विवचन-
वहुवचनयोरपि वचनविपर्ययः अर्थस्तु भिद्यते एव । तेनाह मन्यसे मन्येधे इत्यादि ।

‘भवत्’—अथः शुभ्रतृशब्दसमानार्थकोऽपि न तत्पर्यायः । तेन यद्यपि शुभ्रतृपदे इत्यादि प्रहासे चेति च सूत्रमनुवर्तते, तथापि मन्यते न उच्यमानम् न वा एकवचनम्, नापि मन्योपपदस्य भुज्यादेः पुरुषविपर्ययः । तदाह—शुभ्रतृपदे इत्याद्यनुवर्तते इति । कुत्र चनुवर्तते इत्याह—‘प्रहासेति मुने’ इत्यर्थः । ‘तेन’ तस्मात् हेतोः ‘इह’ भवत्—शब्दप्रयोगे न ‘एकवचनम्’ नापि मन्यतेः पुरुषविपर्ययः (मन्दमुग्धोरिति शेषः) । प्रहासे अस्मिन् पुरुषविपर्ययो न भवति, अतः पृच्छति प्रहासे किमिति । उत्तरमाह—यद्यपि कथने सामूह्यं इति—प्रकृतव्यापारगोपनाभावे मा भूत्—यथा न भवेदित्यर्थः, एहि इति । मन्यसे इति, न तु मन्ये । भोत्य इति न तु भोत्यसे इति परस्परं भेदः । वचनमिदं कश्चित् प्रति प्रयुक्तमपि तत्त्वमेव प्रकटयेत् न तु परिहासार्थमिति ।

२१७१ । परोक्षे लिट् । ३।२।११५ ।

दी— । भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् ।

लस्य तिवादयः ।

लिट् is attached to a root denoting the sense of परोक्ष (i.e. behind the presence of, hence not perceived by, the speaker) which concerns a past time not occurring to-day. In other words, a past event not occurring to-day and not perceived by the speaker himself is expressed by लिट् । अद्यतन means ‘what has taken place today,’ अद्य + भवार्थं ट्वा (तुद् च) ; and अद्य implies the last part of the previous night plus the fore part of the next night. Thus अद्यतन (न+अद्यतन) connotes what has not occurred in this interval. परोक्ष means ‘in one’s back’ or ‘behind one’s eyes.’ अलोः पद्यात्, or परम् इति परोक्षम् । Hence, in short, the implication is that लिट् is used to bring out the sense of all occurrence, past but unperceived.

[N. B — अक्षोः परस् = परोक्षम् । मयूरख्यं सकादि । “सर्वमिन्द्रियं वृत्ति-
विषये अचिशब्दो वक्ति” — इति कैयटः । अस्मिन्पक्षे “अक्षोऽदर्शनात्” इत्यच् ।
अतैव निपातनाद् वा । यद्वा “अच्प्रत्यन्वपूर्वात् सामलोभः” इति योगो विभज्यते ।
भट्टोजिमते तु परोक्षम् इति अव्ययीभावः । किन्तु नागेशादयः उक्तमतं न समर्थयन्ते ।
ते आहुः—“प्रतिपरसमनुभ्योऽक्षः” इति गणसुर्वे परग्रहणं प्रक्षिप्तम् । अतो
नाव्ययीभावः ॥ ‘परोभावः परस्याच्चे ‘परोक्षे लिटि’ दृश्यताम् । उत्व’वादेः परादक्ष
सिद्धं वाचान्निपातनात्’ — इति भाष्यम्] ।

मित— । कालस्तावदयतनानयतनभेदेन द्विविधः । द्विविधोऽपि भूतभविष्यद-
रूपः । तत्र अनयतने भूते परोक्षे लिङित्यर्थः । तेन अयतने भूते, अनयतने
भविष्यति भूतेऽपि, अपरोक्षे च न लिट्प्रयोगो भवति । परोक्षत्वञ्च साचातृकारो-
न्नीत्येतादृशज्ञानविषयराहित्यम् । अक्षोः परमिति चाव विग्रहः । परोक्षत्वञ्च
वर्षशतवृत्तत्वमित्येके । वर्षसहस्रवृत्तत्वमित्यपरे । द्वादशवृत्तत्वञ्चेत्यने, कुड्यकटायनरित-
त्वमित्यपरे । एते पञ्चाः भाष्ये स्थिताः । तत् प्रयोक्तुरिन्द्रियाविषयत्वं परोक्षत्वमित्येव
सर्वसम्मतम् । अयतनापि क्रिया भूतार्थप्रकाशिका—यथा अय प्रातः वृष्टिरभूत्
इति । तदाह—भूतानयतनेति : भूतञ्च तत् अनयतनञ्च इति (कर्मणा), तच्च तत् परोक्षञ्च
इति (पुनः कर्मणा—) ; तादृशार्थप्रकाशकस्य धातोरिति फलितम् । अतीतरात्रेऽन्यथा-
मेनागामिन्याः पूर्व्यामेन सहितः कालः अयतनः ; तस्मिन् अनयतनः । भूते इति
अधिकृतम् । ‘अनयतने लुङ्’ इति वर्तते । तत्र भूतादीनां साचादृधातुविशेषणत्वं न
भवति—धातोरर्थस्य तदिति मन्वानो वृत्तौ ‘अर्थवृत्तेर्धातोः इत्याह’—इत्यलम् ॥
प्रसङ्गाद् दशलकाराणामर्थाः संगृह्यन्ते “वर्तमाने” परोक्षे ओभावित्यर्थे भविष्यति ।
विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञया लडादयः ॥—इतिवैयाकरणभूषणसारः ।

२१७२ । लिट् च ॥ ३।४।११५ ॥

दी— । लिङादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञ एव स्यान्न तु सार्व-
धातुकसंज्ञः । तेन शब्दादयो न ।

The तिङ् affixes which are substitutes of लिट् are called चार्धधातुक only and not सार्धधातुक । So we cannot have मृच् etc which belong to सार्धधातुक only.

मित— । विडिति—पठ्याः सोषो लुक् । तदाह—लिङादेश इति । तिङ्गित्-सार्धधातुकमिति तिङः चतुर्वर्तनान् चाह—तिङ् इति । अयमर्थः—लिट् स्याने यन्तिङ् आदित्यनेन चार्धधातुकसंज्ञा एव स्यात् न तु सार्धधातुकसंज्ञा इति । एकसंज्ञाधिकारवर्धितानामिड् भवम् । तत् सार्धधातुकसंज्ञा सा प्रमादोदित्यत आह—चार्धधातुक एवेति । स च एवकारः 'लङ्ः शाकटायनस्यैव' (२४६३—२४८१११) इति सूत्रादिहानुवर्तते ।

२१७३ । परस्मैपदानां णलतुसुखलतुसणल्वमाः ॥ ३४८२ ॥

दी— । लिट्स्तिवादीनां नवानां णलादयो नव स्युः ।

'भू' 'भ' इति स्थिते—

The nine affixes णल्, चतुस्, etc are substituted for the nine affixes तिप् तस् etc of लिट् । Note that these—णल्, चतुस् etc are परस्मैपदी substitutes and that णल् retains च only ; hence we have च चतुस् छम् । च चतुस् च । च न म । Now we have 'भू' 'च'—this being the case, we look forward :—

मित— । परस्मैपदित्वात्मनेपदित्वभेदेन लडादीनामिव लिङादेशोऽपि द्विविधः । तत्र परस्मैपदिलिट् तिप् तस् भिः इत्यादीनां नवानां स्याने णल्, चतुस् च इत्यादयो नव आदेशाः क्रमेण स्याः । णल् इति चित्करणार्थः चकारः । तत् फलञ्च 'अचो जिति' 'अत उपधायाः'—इत्यादिभिर्वृद्धिविधानं यथा स्यादित्युत्तरत म्फुटोभविष्यति । णल् इत्यस्य णलावितौ च मात्रमवशिष्यते । तदाह 'भू'-'च'-इति स्थिते ।

[अनेकाल्गित् सर्व्वस्य—इति परिभाषावलात् तिपो णल् सर्व्वादेशः । स च

‘नानुबन्धकृतमनेकान्तम्’ इति निषेधात्—कथं तत् प्रवृत्तिरिति वाच्यम्—। ए
अल् इति प्रश्नेन हि अनेकान्तं भवति, ततश्च सर्व्वदेशत्वसिद्धिः। प्रश्नेष-
सामर्थ्यात् आदिशात् परम् एकादेशप्रवृत्तिरिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्] ।

२१७४ । भुवो वुग् लुङ्लिटोः ॥ ६।४।८८॥

दी — । भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि । नित्यत्वाद्
वुग् गुणवृद्धौ बाधते ।

The augment वुक् is attached to the root भू in लुङ् and लिट् when an affix beginning with an अच् or vowel follows. This augment वुक् being नित्य overrules गुण and वृद्धि ।

An injunction or विधि is said to be नित्य (persistent) when it applies no matter whether its rivals take place or not. Thus वुक् is here नित्य i.e more forcible in comparison with गुण and वृद्धि ; for वुक् must be affixed whether गुण and वृद्धि (directed by “सर्व्वधातु-
कार्द्धातुकयोः” (२१६८-७।३।८४) ; and “अचोऽङ्गिति” (२५४-७।२।१५), take place or not.

मित— । ‘अचिञ्च धातुभुवां योरियङ्वङ्’ (२७१—६।४।७७) इत्यतः अची-
त्यनुवर्त्तते । तदाह लुङ्लिटोरचीति । अचीति किम्—अभूत् । ‘आयन्तौ टकितौ’
(३६—१।१।४६) इति परिभाषया भू इत्यतः परम् वुक् (व्) इति प्रयुज्यते
किञ्चात् । वुगागमो नित्यविधिः । यश्च नित्यविधिः स कृताकृतप्रसङ्गौ भवति । उक्तञ्च
‘कृताकृतप्रसङ्गि नित्यम् तद्विपरीतमनित्यम्’ इति । यश्च कस्मिंश्चित् विधौ कृतेऽकृतेऽपि
वा प्रसज्येत स कृताकृतप्रसङ्गौ इत्युच्यते । प्रसज्यते च वुगागमः कृतेऽकृतेऽपि वा गुणे—
(“सर्व्वधातुकार्द्धातुकयोः”—इति सूत्रेण), कृतायामकृतायामपि वृद्धौ (“अचोऽङ्गिति”
इति सूत्रेण) ; तस्मात् वुक्विधिनित्यः । यतश्च नित्यः ततः स परवर्त्तिन्यावपि गुणवृद्धौ

(७।१।८४, ७।२।११५) बाधते । “परान्वितं वचनम् इति परिभाषाशामण्यात् इति ।
एवम् भू च इत्यतः भूच् च इति स्थितिः—

२१७५ । एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ ६।१।१ ॥

२१७६ । अजादेहितीयस्य ॥ ६।१।२ ॥

दी— । इत्यधिकृत्य— ।

These two rules are to be considered as अधिकारमृतः

मितः— । मृद्वयमिदमधिकृत्य—चनुवर्णा, लिटिधातोर्लियादिभ्याम् पूरयित्वा
अप्राप्त्यास्याम् इत्यर्थः ।

२१७७ । लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ६।१।८ ॥

दी— । लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य
द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । ‘भूव्’ ‘भूव्’ ‘च’
इति स्थितिः ।

When लिट् follows, the first single चच् is duplicated which
is a part and parcel of a root called चनभ्यासः ; e. which is not the
resultant form of चन् or यङ् (where also a root is doubled as in
लिट्) । In other words the first single चच् of a non-dupli-
cated root is doubled in लिट् । But if the root is अजादि
(having a vowel at the outset) then the second चच् alone (of
the root) is duplicated. The drift of the rule is this :—

Though it is said that the first single चच् is doubled yet
it is meant that the whole root is doubled according to the ‘वच-
नचलनन्याय (the maxim of moving of a tree) As a tree moves
along with its parts, so the root is doubled together with its

vowels. As भूव् भूव् अ (पच् पच् अ etc). This is the case in हलादि roots (एकाचो द्वे प्रथमस्य) ।

In the case (अजादेस्त् द्वितीयस्य), when the root is अजादि, i. e. having a vowel at the beginning, then the second vowel only along with the हल् letters therein is doubled ; as ईन्द्रस् आत्मनः इच्छति इन्द्रीयति then again तम् इच्छति इन्द्रिन्द्रीयति where the portion (न्द्रि) is doubled and not the vowel इ only. In case, the root constitute a single अच् only and have no consonant following it, the root though of one letter, will be regarded as the first as well as the second according to the maxim of a single son (एकपुत्रन्यायेन) ; cp.—the परिभाषा 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' । Thus the root इ and ऋ give इयाय and आर respectively ।

अनभ्यासधात्ववयवस्य means this :—As a root is doubled in लिट् so it is doubled in सन् and यङ् also by the rule 'सन्त्यङोः' (2395) Hence it is meant that सन्त and यङन्त root or verbal bases which have been once doubled will not again undergo the duplication in लिट् or in चङ् (लुङ्) ।

मित— । 'एकाचः प्रथमस्येति' धात्ववयवस्येत्यस्य—विशेषणम् । यो धात्ववयवः (धातोरवयवः) एकाच् च भवति प्रथमस्य भवति । एकाजिति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । एको अच् यस्मिन्निति । [अतएव भाष्ये—“एकाच इति किमयं बहुव्रीहिः एकोऽच यस्मिन्निति आहोस्वित् तत्पुरुषोऽपि समानाधिकरणः । एकोऽच एकाच् इति । किं चातः । यदि बहुव्रीहिः सिद्धं पपाच पपाठ । इयाय आरेति न सिद्धाति । अथ तत्पुरुषः समानाधिकरणः—सिद्धमियाय आरेति । पपाच पपाटेति न सिद्धाति । अत उत्तरं पठति—'एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिर्हिर्द्वैशः' (वार्त्तिक) । एकवर्णेषु च कथम् । 'एकवर्णेषु व्यपदेशिवद् वचनात्' (वार्त्तिक) । व्यपदेशिवदेकस्मिन्

कार्ये भवतीति वक्तव्यम् । एवमेकवचनेषु—द्विवचने भविष्यति । एकाचो हे भवत इत्युच्यते । तत्र न ज्ञायते कस्यैकाचो हे भवतः । वक्ष्यति लिटि धातोरेकभावात् इति । तेन धातोरेकाच इति विज्ञायते” इत्युक्तम्— । व्यपदेशित्वञ्च परिभाषानुमेयरे सक्तम् ’निमित्तमदभावाद विमिश्रः अपदेशो मुख्यो व्यवहारः यस्यासि न व्यपदेशो—।’ एतेन ‘इष्’ ‘ञ’ इत्यादिधातूनामीकवचनेविमिश्रत्वेऽपि पदसाधनौचित्यनिमित्तमदभावात् तेषां व्यपदेशित्वमिति बोद्धव्यम्] । तथाचायं सूताद्यं—[लिटि परं चध्याम- भिन्नस्य एकाचकस्य प्रथमस्य धात्ववयवस्य—हे उच्चारणे भवतः इति एकाच इति । कर्मधारयाग्रयणे तु पपाचेत्यादि न सिद्ध्यति—इत्युक्तम् । भूश्च इत्यत उत्तरः एकाच । भू इति प्रथमः, ऊ इति द्वितीयः । ऊश्च इति तृतीयः । भूश्च इति समुदायतुर्यः । तत्र कस्य द्विरुच्चारणम् इति विप्रतिपत्तौ—‘उच्चप्रचलनस्यापेन’ इति भाष्ये—समाहितम् । यथा उच्च प्रचलन् सङ्गावयवे, प्रचलति तथा समुदाये द्विरुच्चारणे सर्वेष्ववयवा द्विरुच्यन्ते इति भूश्च इति समुदायस्यैव द्विवचनम् । तदाह भूश्च भूश्च इति व्यति इति ।

आदिभूनादिति—एतेन अच् चासौ आदिष्येति अजादिरिति कर्मधारय इति दर्शयति । अजादिरिति पञ्चम्यन्तम्— । द्वितीयस्त्यतः ‘एकाच इति अध्याहार्ये— व्याख्येयम् । अजादिर्द्वितीयस्येति सूत्रम्, पूर्वस्य एकाचः प्रथमस्येत्यस्य साधकम् । तेनायमर्थः—‘अजादिधात्ववयवस्य एकाचयेद्वित्वम् तर्हि—द्वितीयस्यैकाचो द्वित्वम् न तु प्रथमस्य । (अजादिरिति) बहुव्रीह्याग्रयणे तु इन्द्रमात्मन इच्छति इन्द्रीयति, तमिच्छति इन्दिन्द्रीयति इत्यादी—‘नन्द्रा, सयोनाटय,’ (६।१।९) इति दकारस्य द्वित्वनिषेधः स्यात् । तत्र अजादेरित्यस्यानुवृत्तेः । अथ अच इति सक्तेऽपि न केवलं अच एव द्विरुच्यन्ते किन्तु तदयोगात् व्यञ्जनान्यपि—तथा च भाष्यम्—“व्यञ्जनानि पुनर्नटभार्यावद भवन्ति । तद्वया । नटानां न्विथोरङ्गताः यो यः पृच्छति कस्य यूय कस्य यूयमिति तं त तव तवेत्याहुः । एव व्यञ्जनान्यपि यस्य यस्याचः कार्यमुच्यते त त भजन्ते” इति । धातोरिति किम् । तदभावे लिटिपरे य प्रथम एकाच् तस्य हे इत्यर्थे स्यात् । एव च पपाचेत्यादावैव स्यात् ननु अजागारेत्यादावपीति भाष्ये. स्पष्टम् ।

[अनभ्यासस्येति—अयम् अंशो भाष्ये प्रत्याख्यातः । सन्नन्तानां यङन्तानां सम्पन्नाभ्यासानां लुङि चडादौ लौकिकप्रयोगाभावात् । वेदे च वाचनेन सिद्धत्वात्—इति लघुशब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् ।]

अयमत्र सरलार्थः—(१) लिटि परे हलादीर्घातोः प्रथमावयवस्य एकाचो द्वित्वं द्विरुच्चारणं भवति ; (२) अजादेस्तु धातोर्द्वितीयस्य एकाचो द्वित्वं भवति । तर्हि ह्रस्वमर्थाद् आयाति—यत् यस्य धातोर्द्वितीयोऽच् विद्यते सोऽनेकाच् भवति । अतएव यो धातुरजादिरनेकाच् च भवति तस्य—द्वितीयस्य एकाचः द्वित्वम् ; परन्तु यो धातुरनेकाच् हलादिश्च भवति तस्य प्रथमस्यैकाचो द्वित्वम् । यस्य धातुरेकाच् मातृ भवति स हलादिर्वा भवतु अजादिर्वा भवतु तस्य प्रथमस्यैकाच एव द्वित्वं भवेत् ।

ननु यो धातुरेकाच् मातृ भवति तस्य प्रथमत्वं द्वितीयत्वं वा कथं भवतीति चेत् सत्यम्—व्यपदेशिवद्भावात् तु भवति । तद् यथा देवदत्तस्य 'यज्ञदत्त' एव एकः पुत्रः स एव ज्येष्ठः स एवच कनिष्ठः स एव मध्यमो भवतीति यथा, तथा एकान्मावस्यापि प्रथमत्वेन द्वितीयत्वेन च व्यवहार उपपद्यते ।

ननु च सूत्रानुसारेण अटगमादीनाम् एकाचाम् अकारमात्रस्य प्रथमस्य द्विरुच्चारणं भवेत्—न तु टकारस्य मकारसहित्गकारस्य वा द्विरुच्चारणं भवति । इष्यते च टकारमकारगकाराणामपि द्विरावृत्तिः, अन्यथा आट जगामेत्यादि पदजातम् कथं सिद्ध्यति इति चेत् । अत्राहुः—यथा वृक्षः प्रचलन् सहाययवैः प्रचलति तथा—अजपिप्रचलन् व्यजनाद्ययवैः सहैव प्रचलति । तेन अट—गमादीनाम् अट् अट् गम्गमित्यादिरूपे द्विरुच्चारणे सति आट जगामेत्यादि सिद्धम् । एवं दरिद्रा, ऊर्णु इत्यादीनाननेकाचाम् धातूनाम् दरिद्रेत्यस्य हलादित्वात् प्रथमस्यैकाच दकारसहितस्य अकारस्य द्वित्वम्, ऊर्णु इत्यस्य तु, णकारसहितस्य द्वितीयस्याच उकारस्य द्वित्वं भवति । एवमन्येति ।

अनभ्यास इति किम् ?—सन्नन्तानां यङन्तानाञ्च द्वित्वं भवति । पुनश्चलि तेषां द्वित्वं सा भूदित्येवमर्थम् 'अनभ्यास' इत्युक्तम् । सकृत् कृताभ्यासकार्यस्य पुनरभ्यास—कार्यं नास्तीति तदर्थः ।

२१०८ । पूर्वोऽभ्यासः ॥ ३६१॥४ ॥

दा— । अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्यासमंशः स्यात् ।

Here (in the हिमवच्छेद) the first of the duplication is called च्छासः । As for example, of the duplication भृद् भृद् the former is called च्छासः ।

मिति— अनेति च्छासः लक्षणे द्वे द्वयमेतत् भृद् भृद् हिमवच्छेद इत्यर्थः । तदाच भृद् भृद् इत्यर्थो पूर्वो भृद् च्छासः इत्यर्थो भवतीति भृदादौ । तस्य हिमवच्छेदादमाह—

२१०९ । ह्रस्वादिः शेषः ॥ ३६१॥५ ॥

दी । अभ्यासस्य आदिर्हन् गिन्यते अन्ये ह्रस्वो नृप्यन्ते । इति वनोपः ।

The first ह्रस्व (consonant) of the च्छास (reduplication) is retained and the other ह्रस्व (consonants) elide. Thus भृद् drops वृ and retains भृ । Note that the ह्रस्व exists along with the च्छ, otherwise भृ only would have been retained and कृ would have been dropped. There also the ह्रस्वचञ्चन्याय (maxim) applies. So now we have भृद् भृद् च—

मिति— । गिन्यते इति शेषः, अर्धवि चञ् । 'अथ भोपोऽभ्यासश्चेत्यतः' (३६२०-३६१५) अभ्यासस्यैकनृप्यन्ते—तदाह च्छासश्चेति । अभ्यासमंशस्य 'भृद्' इत्यस्य आदिर्हन् भृ इति च्छ मर्यादाः गिन्यते अन्ये (ह्रस्व) 'वृ' इति च नृप्यन्ते तदाह—वनोप इति । तेन इदानीं भृद् भृद् च इति ध्रितम्—ततः—

२११० । कृत्स्नः ॥ ३६१॥६ ॥

दी— । अभ्यासस्याचो कृत्स्नः ।

The long vowel (दीर्घ अच्) occurring in the अभ्यास or reduplicate is shortened (becomes ऋस्व) ।

मित—। अत्रापि लोपोऽभ्यासस्य इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्त्तते । अचश्चेति (३५—१।२।२८) परिभाषावन्तात्—अच इति पदमुपतिष्ठते तदाह अच इति । अभ्यासस्य दीर्घस्याचः ऋस्वः स्यादित्यर्थः ।

यद्यपि सूत्रस्यैतस्याव कोऽप्युपयोगो नास्ति केवलं 'भवतेर' इत्यनेनैव निर्व्वाहः स्यात्—तथापि पञ्चन्यवत् शास्त्रप्रवृत्तिरित्यमुपगमादिदमवोक्तमिति ज्ञेयम् । यथा पञ्चन्याः (नेघाः) सर्व्वं विद्यमाना अपि क्वचिद् वर्षन्ति क्वचिच्च न तद्वदिति । ततो भू भूव् अ इति जाते—

२१८१ । भवतेरः ॥ ७।४।७३ ॥

दी—। भवतेरभ्यासोकारस्य 'अः' स्याल्लिटि ।

In लिट्, the ऊकार of the root भू designated as अभ्यास becomes अ i. e the अभ्यास भू is changed into भ. Thus it should be observed in this connection that the rule ऋस्वः (२।८०) has no bearing at all upon the formation of वभूव । Now we have भ भूव् अ and then we look forward—

मित—। भवतेः अः इति छेदः । भवतेरिति प्रयोगे दृष्टानां भुवामनुकरणात् तिप् । तेन वार्तिककार आह 'इक्स्तिपौ धातुनिद्देशे' (५७५) इति । तथाच धातवः प्रत्येकं नामपञ्चकेनाभिधीयन्ते यथा—गम (शप्), गमिः (इक्), गच्छति (तिप्) । गम् उदाहरणं यथा—'वा गमः', गमेरिट् परस्मैपदेषु इत्यादि । एवं भवतेरिति भूधातोरित्यर्थः ।

अत्रापि—अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतः अभ्यासस्येति वर्त्तते 'व्यथोलिटि' (२३५३—७।४।६८) इत्यतो लिटि इति च । तदाह—अभ्यासस्येति लिटौति च । एतेन भू भूव् अ इत्यस्य भ भूव् अ इति संचाते जाते सति—

२१८२ । अभ्यासे चर्च ॥ ८।१।५४ ॥

दी । अभ्यासे भूलां चरः सुर्जगद्य । भूगां जगः खयां चरः । तत्रापि प्रकृतिजगां प्रकृतिजगः प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेकः , आन्तरतम्यात् ।

In the अभ्यास, भून् letters are replaced by चर् letters and जग् letters, i. e. भून् letters are replaced by जग् and खय् letters are replaced by चर् । There also it is to be understood that those that are naturally जग् letters have natural जग् substitutes and those that are naturally चर् letters have natural चर् substitutes on account of आन्तरतम्य (most intimacy) or similarity. भून् = भूमघटधजवगडदखकइठयचटतकपगपसड , भूग् = भूमघटधजवगडद , जग् = जवगडद , खय = खफइठयचटतकप , चर् = चटतकपगपस । The drift of all this is—that, for the sake of similarity or sameness in pronunciation भून् or भूमघटधजवगडद are replaced by जग् or जवगडद । To express it more clearly भू is replaced ज, भू is replaced by व (as भू भूव् च = वभूव् च), ख by ग (as खय् वुप य = वुवुपय = गुवुपय = गुवोव , ड by ड (दुक् च = डुडोक्) and घ by द । as धा + लिट् च = धा धा च = ध धा च = द धा च = द ध चो = दधौ । Similarly खय letters or वर्गीय 2nd and 1st letters are replaced by चर् or वर्गीय 1st letters चटतकप । Thus छिद छिद च = छि छिद च = चिछेद च = चिच्छेद (छ is replaced by च) ।

Now though all the rules bearing upon the formation of वमूव have been completely mentioned here, yet भट्टोजि puts forward the rule 'असिद्धवदवामात्' to answer the query—why वुक् is not

invalid though it follows upon the rule 'अचिञ् घातुञ् वांयोरियङुवङौ' which directs उवङ् to भूः—

मित—। इदानीं भ भूव् अ इत्यत्र अभ्यास—'भ—स्थाने वकारविधानार्थमिदं सूत्रमुपन्यस्यति । 'भलां जश् भशि' (५२—८४:५३) इत्यतः भलामिति अनुवर्त्तते चकारेण जश् इति च समुच्चयते—तदाह 'भलांचरः सृजंश्चेति । भलामिति यवरलभिन्नानां व्यञ्जनानां सर्वेषां ग्रहणम् । चर इति चटतकपशपसां ग्रहणम् । तत्र कस्य स्थाने कः आदिश्यते इत्यपेक्षायामाह—भशामिति । भशामित्यनेन वर्गद्वितीय-चतुर्था वर्णा गृह्यन्ते, जश् इत्यनेन च वर्गद्वितीया गृह्यन्ते । तेन वर्गद्वितीयादि वर्णानां स्थानेषु वर्गद्वितीयवर्णा आदिश्यन्ते इति बोधः । तथा च भस्थाने ज, भ-स्थाने व, घस्थाने ग इत्यादिः क्रमः । एतेन प्रकृते भ भूव् अ इत्यत्र वभूव् अ इति भवति इति बोध्यम् । खयामिति—खयाम् इत्यनेन वर्गप्रथमद्वितीयवर्णानां संग्रहः । चर इत्यनेन च चटतकपामिति ज्ञेयम् । तेन खस्थाने क, फ स्थाने प इत्येवं आदेशप्रकारः । तथाहि—खाद् एल् खाद् खाद् अ = खखाद् अ = क खाद् अ = चखाद् (कुहोश्च रिति कस्थाने चादेशः) एवमन्यत्र । पुनः 'स्थानेऽन्तरतसः' इति परिभाषानुसारतः आन्तर-तम्यमेव दर्शयति तत्रापि इति । तत्रापि तेष्वपि द्वितीयचतुर्थवर्णेषु—प्रकृतिजशाम् प्रकृत्या स्वभावेन जशाम् प्रकृतिजशः प्रकृत्या स्वभावेन जशः आदिश्यन्ते इत्यर्थः । एवं प्रकृतिचरा—मित्यत्रापि व्याख्यानप्रकारो विज्ञेयः । कुत एषा व्यवस्थेत्याह—आन्तरतम्यात् इति । भशोजशश्च चोषसंवारनादप्रयत्नवन्तः । किञ्च खयश्चरश्च आसाचोषविवारप्रयत्नपरा इति विवेकी बोधः । एतच्च भाष्यसंमतम् । तथा च भाष्यम्—प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्ति । चिचोषति । प्रकृतिजशां प्रकृतिजशश्च भवन्ति । जिजनिषति । वुवुषे ददौ ।' विचोषतीति चिधातोः सनि 'सन्त्यङो' रिति सूत्रेण—द्वित्वे कृते रूपमेवं जिजनिषति इत्यत्र जनधातोः सनि रूपम् ।

यद्यप्यत्रैव प्रकृतं वभूवेति पदं सिद्धम् तथापि 'असिद्धवत्सूत्रमध्यपतित्वात् वुक्ः कथं नासिद्धत्वमुवङ्श्च कथं न सिद्धत्वेन वलीयस्तया प्राप्तिरिति विचारयितुमसिद्धवत्-सूत्रमेवोपन्यस्यति —

२१८३ । अस्मिद्वदवाभात् ॥ ६।४।२२ ॥

दा । इत ऊर्ध्वमापाटपरिममातेराभीयम् । समानाद्ये तस्मिन् कर्त्तव्ये तदसिद्धं भ्यात् । इति वुकोऽसिद्धत्वादुवडि प्राप्ते ।

“वुग्युटावुवड्यणोः सिद्धौ वक्तव्या” (यार्त्तिक) । यभूय । यभूवत् । यभूवुः ।

Meaning of the words in the rule —अस्मिद्वद्वत् means non-existent. अथ means अधिकारि and समानाद्ये । आभात् means literally, upto the rule ‘अथ’ , but here it is meant to signify ‘up to the end of this chapter’ Hence the इति here (महीजि) says, ‘ आभीय extends from here up to the end of the chapter’ , i.e. a rule will be treated as आभीय or अस्मिद्वत् falling in or coming from this अधिकारि ।

When the आश्रय or subject matter is common, the rule which is to act upon it, will be regarded as अस्मिद्वत् (not having occurred or as non-existent) Thus भू has now the common sphere of application of उवड् and वुक् and the rule ‘अस्मिद्वत् ध्रुवादीरिय—डुवडौ (२०१—६।४।००) directing उवड्, precedes the rule ‘सुबोवुक्लुङ्लिटौ । (२१७४—९. ४ ८८) directing वुक्, Then वक् becomes अस्मिद्वत् or as not having occurred towards भू and thus उवड् applies । So now we look forward —

[(Other instances are एधि, याधि ञङि—In the first case, the rule घृसीरेष्ठावभ्यासलोपय (२४७१ ४६ ४ ११९) directs एकार to अस् । Thus in सोट्, the form would have been एधि, but the rule

“हुभलभ्यो ह्रिधिः” directs धि to अस् । Hence अस् becomes the common sphere of application and therefore ए is असिद्ध i. e. it is to be regarded as non-existent, for it (एत्) is कर्त्तव्य i. e. must be done. Hence it is, that though ‘ए’ is अजन्त and not ‘भलन्त’ yet we have एधि and not एहि । In the 2nd case, the rule ‘शाहौ’ in भाधिकार directs शाभाव of शास् in हि-विभक्ति so that the form becomes शाहि but as शा-भाव is असिद्ध or treated as शास् in the form of शा, the rule ‘हुभलभ्यो ह्रिधिः’ applies and we get शाधि and not शाहि । In the last case, the rule ‘हन्तेजः’ (हौ परे) directs ज in place of हम् when हि follows and as ज is अकारान्त so the rule ‘अतोह्रिः’ also applies and हि eliding accordingly we get ज only instead of जहि but as ज is असिद्ध we get जहि and not ज only.)] .

मित । इह कचिदुपमानोपमेययोरेभेदेन निर्देशः क्रियते यथा—अयं ब्रह्मदत्त यथा वा सोऽयं राजा भवति ‘तत्र राजवदित्यतिदेशो गम्यते । एवं शास्त्रेऽपि, यथा ‘पल्लवतुकोरसिद्धः’ (३३३३—६।१।८६) ; तत्र सामर्थ्यादतिदेशो विधीयते । कचिद् पुनर्भेदेन ग्रहणम् वतिना क्रियते यथा—राजवदयं पुरुषः । एवमिहापि शास्त्रे (अस्मिन् सूत्रे) वतिना निर्देशः क्रियते— । असिद्ध + वतिच् (तुल्यार्थे) = असिद्धवत् । अन्यत्र सिद्धमप्यवासिद्धमेव भवतीति तस्यार्थः । अथवा विद्यमानमपि अविद्यमानवद् भवतीति भावः । अत्रेति विषयसप्तमी । तथाच भाष्यम् “अथावग्रहणं किमर्थम् । ‘अवग्रहणं विप्रयार्थम्’ (वार्त्तिक) । विषयः प्रतिनिर्दिश्यते । अत्रैतस्मिन्नाभाच्छास्त्रे आभाच्छास्त्रमसिद्धं यथा स्यात्” इति । आभादित्यभिविधौ आङ् इति । आभम् । लक्षणया अर्थआद्यच्च वा यत्तत्र प्रक्रान्तं तदप्राभम् । तस्येदमिभाभीयम् ‘भस्येत्यधिकारः मभिव्याप्य इत्यर्थः । अधिकारश्च पादपरिसमाप्तिपर्यन्तमिति सिद्धान्तितम् । तथाचापादपरिसमाप्तेरित्यर्थः । कस्मादारभ्येत्याकाङ्क्षायामाह—इत ऊर्ध्वमिति अस्मादेव

सूत्रात् परम् । अस्माच्च सूत्रात् परम् आत्रलोपः (२४४४—६।४।२३) इति सूत्रम् । तत्तत्तत्वादेवारभ्य एतच्चतुर्थपादपरिसमाप्तिपर्यन्तम् प्रतिशुद्धमुपतिष्ठति । एवञ्च आत्रलोप इत्यादि यत्तदाभीयं कार्यं [आभीयमिति भाधिकारोक्तम् (आम + ङ् ; तस्येय) इडात् छप्रत्ययरूपम्] आत्रलोप इत्याद्याभीयकार्ये कर्त्तव्ये असिद्धवदित्यर्थः पर्यवस्यति ।

समानाश्रये इति सूत्रे अनेतिपदव्याख्यानम् । भावे सतमी । आश्रये भ्वादां समाने सति तु न्ये सति आभीये सति इति शेषः । तस्मिन् इति आभीये इत्यर्थः तत् 'आभीयम्' असिद्धम् अनुपस्थितम् अधिमानामिव स्यात् । तथा च भूधातुमधिकृत्य 'अविश्रुधातुभुवा य्वोरियङ्वङौ' (२७१ । ६।४।७१) इति, 'भुवो बुक् लुङ् लिटोः' (२१७४ ६।४।८८) इति च आभीयं सूत्रद्वयम् वर्त्तते । तत्र बुक्यास्त्रस्य परस्मैना असिद्धत्वादुवङि प्राप्ते "नात्तिकमारभ्यते जुग्युटाविति" । उवङ् स्याने—बुक् सिद्धो भवति यणस्याने च युट् सिद्धो भवतीति यथासेष्यमन्वयः । तदेतद्वात्तिकवचनात् उवङपालम् बुक् च प्राप्तम् । अतो बभूवेति सिद्धम् । एवं बभूवुरित्यादि । युट् उदाहरणं तु दिदीये इति ।

[एषांशाधिजङ्गीत्यादयोऽप्रादाहरणानि । तत्र वृत्तोरिहावभ्यासलोपश्चेति एतस्य आभीयतया असिद्धत्वात् (अमबुङ्परिवर्त्तितत्वात्) इभ्रलभ्योद्धिर्भिरिति सूत्रं प्रवर्त्तते । एधीति रूपञ्च भवति । एवं 'शा हौ' इति शाम्धातोः शाभावस्य—आभीयतया असिद्धत्वात्—(शास बुङ्हेः अपरिवर्त्तितत्वात्) 'इभ्रलभ्यो' इत्यनेन शाधि इति पद लभ्यते । एवञ्च 'हनेर्जः' इति सर्वादेशेन हन्स्थाने जकारः प्राप्तः । ततश्च 'अतो ह' इति द्विलोपविधायकं सूत्रमुपतिष्ठति । किन्तु आभीयतया गभावस्य असिद्धत्वात् हेलुक् न भवति 'जहि' इति च सिध्यति । समानाश्रये इति किम्— । पाषातोः कसो पपिवान् इति भवति । तस्य शसि विभक्तौ पपुषः इति सम्पद्यते । तत्र वसो, सम्प्रसारणम् आभीयम्, 'अतो लोप इटि चेति' (२३७२—६।४।६४) आत्रलोपे आभीये कर्त्तव्ये—असिद्धम् न भवति । कथमिति चेत् । आत्रोपः, कसौ—, सम्प्रसारणन्तु शस्विभक्तौ तत्रेदं समानाश्रयविषयकं कार्यं किन्तु भिन्नाश्रयविषयकमेव

आभादिति किम्—आभीयं प्रत्येव आभीयमसिद्धं यथा स्यादेवमर्थम् । तेन अभिजि रागः इत्यत्र 'भञ्जेय चिणि' (६।४।२३), रञ्जेय' (६।४।२६), 'घञिच भावकरणथोः' ६।४।२७ इति न—लोपे कृते तस्य असिद्धत्वाभावात् 'अत उपधायाः' (२२८२—७।२।१६) इति ह्रस्विर्भवतीत्याहुः । 'अत उपधायाः' इति सूत्रस्य—भाषिकारमध्येऽपतितत्वादिति ज्ञेयम्] ।

२१८४ । आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ ७।२।३५ ॥

दौ । वलादेरार्द्धधातुकस्य इडागमः स्यात् । वभविथ । वभूवथुः । वभूव । वभूव । वभूविव । वभूविस ।

The augment इट् is attached or prefixed (आद्यन्तीट्कितौ) to an आर्द्धधातुक—the first letter of which is one of the वल्प्रत्याहार । वल् प्रत्याहार constitutes the letters beginning from व of ह्यवरट् up to the end of the शिवसूत्र । Thus वभूव् + घल् । Here घल् is आर्द्धधातुक and the letter घ falls in the वल्प्रत्याहार । Therefore इट् is attached to it and we get इट् घल् (by आद्यन्तीट्कितौ) = इथ । Hence finally वभूव् इथ = वभूविथ । Similarly वभूविव and वभूविस । But as there is no वल् letter preceeding in वभूवथुः and वभूव, इट् is not attached to them.

मित— । लिट् वेति सूत्रे लिट् आर्द्धधातुकत्वं प्राग् व्याख्यातम् । वल् इति वल् प्रत्याहारस्यवर्णाः । शिवसूत्राणां पञ्चमसूत्रस्यवादयोऽन्यसूत्रस्यहावसानाः । तेनाग्रमर्थः—वल्प्रत्याहारस्यः यः कश्चिद् वर्णः यस्य आर्द्धधातुकस्य आदौ वर्तते तस्य इडागमो भवति । इट् च ट-का-रान्तम् । तेन तु 'आद्यन्ती ट्कितौ' इति परिभाषावलात्—वलाद्यार्द्धधातुकस्य—आदावेव इट् प्रयुज्यते । अतः घल् इति इथल् इत्येवं सम्पद्यते । ततश्च वभूव् इत्यनेन योगे सति लकार-लोपे वभूविथ इति भवति । एवं वलादित्वात् वभूविव वभूविस इति च । वलादित्वाभावाच्च वभूवथुः वभूव इत्यनयोर्इडागमो न विभावनीयम् ।

‘मिड्’वमिड्ताति (७११८) अत इदृशस्य मन्थवि पुनरनेदृशस्य स्पष्टप्रतिपत्त्य
मिड्तातिः ।

‘आहं’धातुक्येति किम् ? आर्म्—तेन—पुनरुच्यते इत्यादिषु मा भूत् । एतत्
माहं’धातुकत्वादिति बोध्यम् । न च सन आहं’धातुकत्वात् पुनरुच्यते इत्यादि
भाष्यमिति वाच्यम् । अत ‘धातो’स्तिनाञ्चा विधानाभावात् माहं’धातुकत्वमिव
माहं’धातुकत्वम् । अतस्तु पिपत्रिचति इत्यादी ‘धातोः’ कश्चिद्व्य— इति धातुप
पदीचारादकारेण विधानात् तत सन आहं’धातुकत्वमिव न माहं’धातुकत्वम् । एतच्च
‘आहं’धातुकं ज्ञेयं (२१८०) इत्यत स्पष्टोक्तविषये च्याभिहितम् । इत्यादिः किम्—
वभूवद्युः । वभूव । एतन्नीयम् । अद्यम् च एतन्नीयत्वादीनं न आहं’धातुकत्वेऽपि अकारा-
दित्वमेव न तु वत्तादित्वम् । अतो नेट् ।

२१८५ । अनद्यतने लुट् ॥१॥१॥१५॥

टो— । भविष्यत्वनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात् ॥

लुट्, is attached to a root to bring out the sense of a
future action not occurring this day . Hence it will be errone-
ous to say लुट् गत्ता गृहम् for अद्य न गमिष्यति । For this de-
fect लुट्, is designated as periphrastic future , so it should be
borne in mind that लुट्, has restriction in its application
whereas लृट् has not.

मिति— । धातोर्लुट्प्रकृतम् ; ‘भविष्यति गम्याद्गृहं’ इत्यादीभविष्यतोऽनुवर्तते ।
मर्त्यमिन् भविष्यत्यर्थे लुट् प्रयोगं वारयति—भविष्यत्वनद्यतने इति । अद्यतनं भविष्यत्
कालं विहाय प्रयोगं लभते इत्यर्थः । तेन लुट् गत्ता गृहम् इत्युक्ते प्रमाद एव भवेत्—
तव गमिष्यतीति प्रयोगस्यैव साधुत्वादित्यलम् । लुट्, एतावती— । ततो लभ्य-
तिवाटय । भू ति इति स्थिते—

आभादिति किम्—आभीयं प्रत्येव आभीयमसिद्धं यथा स्यादेवमर्थम् । तेन अभोजि रागः इत्यत्र 'भञ्जेय चिणि' (६।४।३३), 'रञ्जेय' (६।४।२६), 'घञि च भावकरणयोः' (६।४।२७) इति न—लोपे कृते तस्य असिद्धत्वाभावात् 'अत उपधायाः' (२२८२—७।२।११६) इति वृद्धिर्भवतीत्याहुः । 'अत उपधायाः' इति सूत्रस्य—भाधिकारमध्येऽपतितत्वादिति ज्ञेयम्] ।

२१८४ । आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ ७।२।३५ ॥

दी । वलादेरार्द्धधातुकस्य इडागमः स्यात् । वभविथ ।

वभूवथुः । वभूव । वभूव । वभूविव । वभूविस ।

The augment इट् is attached or prefixed (आद्यन्तौट्कितौ) to an आर्द्धधातुक—the first letter of which is one of the वल्प्रत्याहार । वल् प्रत्याहार constitutes the letters beginning from व of ह्यवरट् up to the end of the शिवसूत्र । Thus वभूव् + यल् । Here यल् is आर्द्धधातुकं and the letter य falls in the वल्प्रत्याहार । Therefore इट् is attached to it and we get इट् यल् (by आद्यन्तौट्कितौ) = इथ । Hence finally वभूव् इथ = वभूविथ । Similarly वभूविव and वभूविस । But as there is no वल् letter preceeding in वभूवथुः and वभूव, इट् is not attached to them.

मित— । लिट् चेति सूत्रे लिट् आर्द्धधातुकत्वं प्राग् व्याख्यातम् । वल् इति वल् प्रत्याहारस्थवर्णाः । शिवसूत्राणां पञ्चमसूत्रस्थवादयोऽन्यसूत्रस्थावसानाः । तेनाश्रमर्थः—वल्प्रत्याहारस्थः यः कश्चिद् वर्णः यस्य आर्द्धधातुकस्य आदौ वर्तते तस्य इडागमो भवति । इट् च ट-का-रान्तम् । तेन तु 'आद्यन्तौ ट्कितौ' इति परिभाषावलात्—वलाद्यार्द्धधातुकस्य—आदावेव इट् प्रयुज्यते । अतः यल् इति इथल् इत्येवं सम्पद्यते । ततश्च वभूव् इत्यनेन योगे सति लकार-लोपे वभूविथ इति भवति । एवं वलादित्वात् वभूविव वभूविस इति च । वलादित्वाभावाच्च वभूवथुः वभूव इत्यनयोरिडागमो न विभावनीयम् ।

‘नेङ् वञ्जिततीति (७२१८) अत्र इट्यङ्गणे सत्यपि पुनरनेङ्गङ्गण स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं
नित्याहुः ।

आह धातुकस्येति किम् ? आक्षेप—ज्ञेते—जुगुप्सति इत्यादिषु ना भूत् । एतेषां
सार्वधातुकत्वादिति बोद्धव्यम् । न च सन आह धातुकत्वात् जुगुप्सतीत्यत्र इटा
भाव्यमिति वाच्यम् । अत्र ‘धातो’ रितुाद्या विधानाभावात् सार्वधातुकत्वमेव
नार्ह धातुकत्वम् । अन्यत्र तु पिपठिषति इत्यादौ ‘धातोः कर्मण’ — इति धातूप
पदोच्चारणद्वारेण विधानात् तत्र सन आह धातुकत्वमेव न सार्वधातुकत्वम् । एतच्च
‘आह धातुक शेष’ (२१८७) इत्यत्र स्पष्टीकरित्यने अस्माभिरित्यलम् । बलादि. किम्—
वभूवद्यु । वभूव । एधनीयम् । अष्टुच् अ धनीत्यादीनाम् आह धातुकत्वेऽपि अकारा-
दित्वमेव न तु बलादित्वम् । अतो नेट् ।

२१८५ । अनद्यतने लुट् ॥३॥१५॥

दो— । भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात् ॥

लुट्, is attached to a root to bring out the sense of a
future action not occurring this day Hence it will be errone-
ous to say सोऽय गन्ता गृहम् for अद्य स गमिष्यति । For this de-
fect लुट्, is designated as periphrastic future, so it should be
borne in mind that लुट्, has restriction in its application
whereas लृट् has not

मिति— । धातोर्लुट् धिक्कृतम् । ‘भविष्यति गम्यादय’ इत्यतोभविष्यतीत्यनुवर्तते ।
मर्त्यस्मिन् भविष्यत्यर्थे लुट् प्रयोग वारयति—भविष्यत्यनद्यतने इति । अद्यतन भविष्यत
काल विहाय प्रयोगं लभते इत्यर्थः । तेन सोऽय गन्ता गृहम् इत्युक्ते प्रमाद एव भवेत्—
तत्र गमिष्यतीति प्रयोगस्त्वैव साधुलादित्यलम् । लुट् उटावितौ— । ततो लभ्य—
तिवाटय । सु ति इति स्थिते—

२१८६ । स्यतासी लृलुटोः ॥३।१।३३॥

दी— । 'लृ—' इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तो लृलुटोः परतः । शबाद्यपवादः ।

लृ is the common letter of लृट् and लृङ् । Hence by pronouncing it the सुवकार hints at लृट् and लृङ् । When लृ (लृट् and लृङ्) and लृट् follow the affixes स्य and तासि are attached to a root i. e., the affix स्य is attached to that root which is followed by लृट् and लृङ् and the affix तासि is annexed to that root which is followed by लृट् । This rule bars the application of शप् etc.

मित— । स्यस्य तासिश्चेति द्वन्द्वः । तासिरिकार उच्चारणार्थः । लृच लृट् चेति द्वन्द्वस्तयो-
रिति सप्तसोद्विवचनान्तम्— । लृङिति लृटि लृङि चोभयतः प्रथमाचरकपेण साधार-
णं वर्तते । तेन ए इत्यनेन लृट् लृङोरुभयोरेव ग्रहणम् । धातोरिति चाधिकृतम् ;
तदाह धातोरित्यादि । लृङि लृटि च स्य विधीयते लृटि तु तास् इति विवेकः । कर्त्तरि
शप् इति यदुक्तम् तस्य बाधकमिदं सूत्रम् । तदेवाह शबाद्यपवाद इति— । एतेन भृ
तास् ति इति स्थिते—(लृट् आर्द्धधातुकत्वविषयकं सूत्रमवतारयति)— ।

२१८७ । आर्द्धधातुकं शेषः ॥३।४।११४॥

दी— । तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धात्वधिकारोक्तः प्रत्ययः
एतत्संज्ञः स्यात् । इट् ।

A प्रत्यय or affix is called as such i. e. called आर्द्धधातुक which is expressed in the jurisdiction (अधिकार) of धातु and which is other

* 'धात्वधिकारोक्त' इत्यत्र 'धातोरिति विहितः' इति तत्त्वबोधिभ्यां पाठः । स एव साधीयान् इति मन्यामहे ।

than तिङ् and शित् etc. It is said formerly in the rule 'तिङ्मित् सार्वधातुकम्' (२१६६—३ ४ ११३) that धात्वधिकारीक प्रत्यय like तिङ् and शित् are designated as सार्वधातुकम्. Hence प्रत्यय other than those are, आहंधातुकम् : as elsewhere said it is to be remembered that except लट्, लोट्, लृट् and विधिविङ्, all प्रत्यय लिट्, लृट्, लुट्, लुङ्, etc are आहंधातुकम्. Hence the इट् i. e. the augment इट् comes before ताम् by 'आहंधातुकस्मिङ्, वनादेः' (२१८४).

[अत्र सूत्रे 'धात्वधिकारीक,' इत्यत्र 'धातोरिति विहितः' इत्यपि तत्त्वबोधित्या पाठो दृश्यते । तत्र 'धातोरिति विहितः' इत्यस्य अयमर्थः—यत यत सूत्रे धातोरिति उच्यते तत्र तत्र तादृशस्य धातोरारब्धधातुकमज्ञा भवति इति बोधः । तथाच 'धातोः' कर्मण्य समानकर्तृकादिच्छाया वा' (२६०८—२११०) इत्यत्र धातोरित्याद्यं विधानात् नन आहंधातुकत्वम्—इट् च भवति । शित् 'गुन्तिशक्तिद्वयं सम्' (२३८३—२११४) इत्यत्र धातोरित्याद्यं विधानाभावात् नन आहंधातुकत्वम् इडागमस्य न भवति । अतएव जुगुप्सति तितित्वत् विहित्वति इतोङ्गुपरदिता प्रयोगा सिद्धान्ति इति दिक्] ।

नित— । 'तिङ्मित् सार्वधातुकम्' (२१६६—२१७११३) इत्यत्र तिङ्, शित्स्य धात्वधिकारीका एतत् सञ्ज्ञाः सार्वधातुकम् । अतः इदमर्थादायाति यत्—तिङ्मित्प्रभ्योऽपत्ये धात्वधिकारीका, प्रत्ययाः लिट् लुङादय आहंधातुकमज्ञा, सार्वरिति । एतेन लुट् आहंधातुकत्वात्—आहंधातुकस्मिङ्, वनादे' (२१८४—२११३५) इति इट् प्राप्नोति । तदाह—इट् इति । भू इट् ताम् ति इति स्थिते—

२१८८ । लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥२१४।८५॥

दी— । 'डा' 'रो' 'रस्' एते क्रमात् स्युः । डित्त्वसामर्थ्यात् अभस्यापि टिलीपः ।

डा री रम्—these three come in order in लुट्, in the third person of a root. In other words, these are substitutes for

२१८६ । स्यतासी लृलुटोः ॥३।१।३३॥

दी— । 'लृ—' इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी
एतौ प्रत्ययौ स्तो लृलुटोः परतः । शबाद्यपवादः ।

लृ is the common letter of लृट् and लृङ् । Hence by pronouncing it the सुवकार hints at लृट् and लृङ् । When लृ (लृट् and लृङ्) and लृट् follow the affixes स्य and तासि are attached to a root i. e., the affix स्य is attached to that root which is followed by लृट् and लृङ् and the affix तासि is annexed to that root which is followed by लृट् । This rule bars the application of शप् etc.

मित— । स्यस्य तासिथेति द्वन्द्वः । तासिरिकार उच्चारणार्थः । लृच लृट् चेति द्वन्द्वस्यो-
रिति सप्तलोद्धिवचनान्तम्— । लृङ् इति लृटि लृङ् चोभयत्र प्रथमाचरक्षणेण साधार-
णं वर्तते । तेन लृ इत्यनेन लृट् लृङ् उभयोरेव ग्रहणम् । धातोरिति चाधिकृतम् ;
तदाह धातोरित्यादि । लृङ् इति लृटि च स्य विधीयते लृटि तु ताम् इति विवेकः । कर्त्तरि
शप् इति यदुक्तम् तस्य बाधकमिदं सूत्रम् । तदेवाह शबाद्यपवाद इति— । एतेन भू-
ताम् इति स्थिते—(लृट् आर्द्धधातुकत्वविषयकं सूत्रमवतारयति)— ।

२१८७ । आर्द्धधातुकं शेषः ॥३।४।११४॥

दी— । तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धात्वधिकारोक्तः प्रत्ययः
एतत्संज्ञः स्यात् । इट् ।

A प्रत्यय or affix is called as such i. e. called आर्द्धधातुक which is expressed in the jurisdiction (अधिकार) of धातु and which is other

* धात्वधिकारोक्त' इत्यत्र 'धातोरितिविहितः' इति तत्त्वबोधिनां पाठः । स एव साधीयान् इति मन्यामहे ।

than तिङ् and शित् etc. It is said formerly in the rule 'तिङ्शित-
सार्वधातुकम्' (2166—3 4 113) that धात्वधिकारीक प्रत्ययः like तिङ्
and शित् are designated as सार्वधातुकः. Hence प्रत्ययः other than
those are, चाङ्धातुकः : e as elsewhere said it is to be remember-
ed that except लट्, लोट्, लृट् and विधिलिङ्, all प्रत्ययः लिट्, लुट्,
लृट्, लृङ्, etc are चाङ्धातुकः. Hence he says इट् : e. the
augment इट् comes before तास् by 'चाङ्धातुकस्त्रिङ्, वलादेः' (2184).

[अत्र सूत्रे 'धात्वधिकारीक' इत्यत्र 'धातोरिति विहितः' इत्यपि तत्त्वबोधिन्यां
पाठो दृश्यते । तत्र 'धातोरिति विहितः' इत्यस्य अयमर्थः—यत्र यत्र सूत्रे धातोरिति
उच्चार्यते तत्र तत्र तादृशस्य धातोरारब्धधातुकमत्र भवति इति बोधः । तथाच
'धातोः कार्येण समानकर्तृकादिच्छाया वा' (२६०८—२११७) इत्यत्र धातोरित्युच्चार्यं
विधानात् सन् चाङ्धातुकत्वम्—इट् च भवति । किन्तु 'गुप्तिङ्किदभ्य, सन् (२१२२—
२११४) इत्यत्र धातोरित्युच्चार्यं विधानाभावात् सन् चाङ्धातुकत्वम् इडागमस्य न
भवति । अतएव जुगुप्सति तितिद्यते चिकित्सति इतीङ्गुप्सरहिता प्रयोगा
सिद्धान्ति इति दिक्] ।

मित्— । 'तिङ्शित् सार्वधातुकम्' (२१६६—२१११२२) इत्यत्र तिङ्ः शितश्च
धात्वधिकारीका एतन् सन्नाः सुगरितुकम् । अतः इदमर्थादायाति यत्—तिङ्शित्द्वयोः
अभ्यो धात्वधिकारीकाः प्रत्ययाः लिट्लुडादयः चाङ्धातुकसन्नाः सुगरिति । एतेन
लुट् चाङ्धातुकत्वात्—'चाङ्धातुकस्त्रिङ्, वलादेः' (२१८४—२११५) इति इट्
प्राप्नोति । तदाह—इट् इति । भू इट् ताम् ति इति स्थिते—

२१८८ । लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥२४॥८५॥

दी— । 'ड' 'रौ' 'रस्' एते क्रमात् स्युः । डित्त्वसामर्थ्यात्
अभस्यापि टिलोपः ।

डा रौ रस्—these three come in order in लुट्, in the third
person of a root. In other words, these are substitutes for

तिप् तस् मि and त आताम् भ । So तिप् and त are replaced by डा, तस् and आताम् are replaced by रौ and so on. डा drops ड्, therefore it is a डित् प्रत्यय । So, though it is beyond the possession of भसंज्ञक प्रत्ययः enumerated in the rule “यच्च भम्”—(231—1. 4. 18), yet the टि (अचोऽन्तादि टि—(79—1. 1. 64)), of the expression (भू इ तास्) elides by the rule—टिः (316—6. 4. 143) and then we get भू इत् (‘आस्’ is टि) or भू इत् डा or भू इत् आ with डा added to it. Lastly by ‘सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः’ we have भो इत् आ = भव् इत् आ = भवित् आ— ।

मित— । डा च रौ च रस् चेति इन्द्रः । लुट् इति स्थानषष्ठी । प्रथमस्वेति प्रथमपुरुषस्य । ननु परस्मैपदात्मनेपदभेदेन तिप् तस् मि त आताम् भ इति षट् स्थानिनः आदेशाः, डारौरसः इति त्रय एव । तत् कथं यथासंख्यमन्वय इति चेत् । उच्यते—डारौरस्य डारौरसश्चेति एकशेषमाश्रित्य भगवत्पतञ्जलिभिर्महाभाष्ये समाहितात्—तेन परस्मैपदे च आत्मनेपदे च उभयतैव डारौरसां समावेशः स्यात् । डाभावस्य प्रथमनादेशत्वं ततः प्रत्ययसंज्ञा । तेन ‘वुट्’ इत्यस्याप्रवृत्तित्ततश्च सर्वादेशत्वम् । एवं ति स्थाने डा, तस स्थाने रौ इत्याद्यादेशक्रमो बोध्यः । एवमात्मनेपदेष्वपि तस्थाने डा—आताम् स्थाने रौ इति ज्ञेयम् । डित्वसामर्थ्यादिति—डा इत्यस्य डकारो लुप्यते । तेन यस्मात् उत्तरमयं विधीयते सोऽयं डित् इति कथ्यते । इह च प्रकृते भू इ तास् इति संघातादुत्तरं डा विधीयते । तदयं संघातो डित् भवति । यतश्च अयं डिट् भवति ततश्च डित्ववलात् अस्य, टिः (११६—६।४।१४७) इति सूतानुसारेण टिभागस्य ‘आस्’ इत्यस्य (अचोऽन्तादि टिः—(७९—१।१।६४)) लोपो भवति । अभस्य इति । ‘यच्च भम्’ (२३१—१।४।१८) इति सूत्राधिकारे डा तद्वि श्रंशो नापादीयते । ततश्चायमभः भभिन्नः, भसंज्ञको न भवति इत्यर्थः । डित्तु भवति । ततो डित्वसामर्थ्यादेव अभस्यापि टेलोपो भवति । तदेतदाह—डित्वेति । एतेन भू इताम् डा = भू इतास् आ = (अवादेशः) = भवित् आ (आस् इति टि भागस्य लोपः) इति स्थिति—

२१८६ । पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ७।३।८६ ॥

दी— । पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात् सार्व-
धातुकार्द्धधातुकयोः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि,
वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्तोत्यादावनेकव्यवहितस्येको न
गुणः । 'भवित्' 'आ' अत्रेको गुणे प्राप्ते ।

The इक् (इ उ ऋ ॠ) of an अङ्ग ending in पुक् • (ए) and having
a short vowel in the उपधा (चलोऽन्यात् पूर्व उपधा) is gunnated
(or takes the substitute guna) when a सार्वधातुक or an आर्द्धधातुक
प्रत्यय follows. In other words, a पुगन्त or लघूपध अङ्ग has its इ,
उ, ऋ, ॠ changed into ए, ओ अर्च्यम् when a सार्वधातुक or an आर्द्ध-
धातुक follows येन etc—a single letter whose intervention (falling
in the middle) is unavoidable, cannot bar the गुण of इक्, for
there is the authority of the Panini's word. The sense is this—
Panini, by the rule 'पुगन्तलघूपधस्य च' seeks to assert that the इक्
of a लघूपध root (as हि + ता = हेटा) is gunnated, but उपधा
necessitates the existence of a consonant after the इक् (चलोऽ-
न्यात्पूर्व उपधा). Hence if that consonant is only one in num-
ber then its presence between the root and the सार्वधातुक or
आर्द्धधातुक प्रत्यय will not bar the गुण. Thus in the above
instance 'ए' is between हि a part of the root हिप् and ता (आर्द्धधातुक)
and yet the इक् (इ) of हि is gunnated and we have हेटा, or
more clearly Panini asserts that a लघूपध root is gunnated when

* पुक् is an angmen'—cp the rule 'अर्चिं द्वी व्त्वी री ऋयोच्चायाता
पुग्णौ' २५७०—७।३।३६ ।

तिप् तस् कि and त आताम् भ । So तिप् and त are replaced by डा, तस् and आताम् are replaced by रौ and so on. डा drops ड्, therefore it is a डित् प्रत्यय । So, though it is beyond the possession of भसंज्ञक प्रत्ययसु enumerated in the rule “यचि भम्”—(231—1. 4. 18), yet the टि (अचोऽन्त्यादि टि—(79—1. 1. 64)), of the expression (भू इ तास्) elides by the rule—टि: (316—6. 4. 143) and then we get भू इत् (‘आस्’ is टि) or भू इत् डा or भु इत् आ with डा added to it. Lastly by ‘सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः’ we have भो इत् आ = भव् इत् आ = भवित् आ— ।

मित— । डा च री च रस् चिति इन्द्रः । लुट् इति स्थानपठो । प्रथमस्येति प्रथमपुरुषस्य । ननु परस्मैपदात्मनेपदभेदेन तिप् तस् कि त आताम् भ इति षट् स्थानिनः आदेशाः, डारौरसः इति त्रय एव । तत् कथं यथासंख्यमन्वय इति चेत् । उच्यते—डारौरसश्च डारौरसश्चेति एकशेषमाश्रित्य भगवत्पतञ्जलिभिर्महाभाष्ये समाहितात्—तेन परस्मैपदे च आत्मनेपदे च उभयतैव डारौरसां समावेशः स्यात् । डाभावस्य प्रथममादेशत्वं ततः प्रत्ययसंज्ञा । तेन ‘कुटु’ इत्यस्याप्रवृत्तिस्ततश्च सर्वादिशत्वम् । एवं ति स्थाने डा, तस् स्थाने रौ इत्याद्यादेशक्रमो बोध्यः । एवमात्मनेपदेष्वपि तस्थाने डा—आताम् स्थाने रौ इति ज्ञेयम् । डित्वसामर्थ्यादिति—डा इत्यस्य डकारो लुप्यते । तेन यस्मात् उत्तरमयं विधीयते सोऽयं डित् इति कथ्यते । इह च प्रवृत्ते भू इ तास् इति संघातादुत्तरं डा विधीयते । तदयं संघातो डित् भवति । यतश्च अयं डिट् भवति ततश्च डित्ववलात् अस्य, टि: (११६—६।४ १४७) इति सूत्रानुसारेण टिभागस्य ‘आस्’ इत्यस्य (अचोऽन्त्यादि टि:—(७९—१।१।६४)) लोपो भवति । अभस्य इति । ‘यचि भम्’ (२३१—१।४।१८) इति सूत्राधिकारे डा तद्वि श्रंशो नोपादीयते । ततश्चायमभः अभिन्नः, भसंज्ञको न भवति इत्यर्थः । डित्तु भवति । ततो डित्वसामर्थ्यादेव अभस्यापि टिलोपो भवति । तदेतदाह—डित्वेति । एतेन भू इताम् डा = भू इतास् आ = (अवादेशः) = भवित् आ (आस् इति टि भागस्य लोपः) इति स्थिते—

२१८६ । पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ७।३।८६ ॥

दी— । पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात् सार्व-
धातुकार्द्धधातुकयोः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि,
वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्तोत्यादावनेकव्यवहितस्येको न
गुणः । 'भवित्' 'आ' अत्रेको गुणे प्राप्ते ।

The इक् (इ उ ऋ ॠ) of an अङ्ग ending in पुक् • (ए) and having
a short vowel in the उपधा (अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा) is gunnated
(or takes the substitute guna) when a सार्वधातुक or an आर्द्धधातुक
प्रत्यय follows. In other words, a पुगन्त or a लघूपध अङ्ग has its इ
उ ऋ ॠ changed into ए, ओ अर् अल् when a सार्वधातुक or an आर्द्ध-
धातुक follows. येन etc.—a single letter whose intervention (filling
in the middle) is unavoidable, cannot bar the गुण of इक्, for
there is the authority of the Pāṇini's word. The sense is this—
Pāṇini, by the rule 'पुगन्तलघूपधस्य च' seeks to assert that the इक्
of a लघूपध root (as दिक् + ता = दित्ता) is gunnated, but उपधा
necessitates the existence of a consonant after the इक् (अलोऽ-
न्त्यात्पूर्व उपधा). Hence if that consonant is only one in num-
ber then its presence between the root and the सार्वधातुक or
आर्द्धधातुक प्रत्यय will not bar the गुण. Thus in the above
instance 'प्' is between दि a part of the root दिक् and ता (आर्द्धधातुक)
and yet the इक् (इ) of दि is gunnated and we have दित्ता, or
more clearly Pāṇini asserts that a लघूपध root is gunnated when

* पुक् is an angmen —cp the rule 'अर्धिं द्वी वृत्ती रौ ऋयीकायातां
पुग्णी' २५७०—७।३।३६ ।

a सार्वधातुक or an अङ्धातुक प्रत्यय follows. Take द्विप् ता । Here द्विप् is लघूपध and अङ्धातुक ता follows. But does ता follow invariably the इक् (इ) of द्वि? No. How then can it have guna? The answer is—you can not dispense with the intervenning letter प् for in that case there will be no उपधा and consequently the root will no more be लघूपध but will be लघ्वन्त । Thus to keep in tact the लघूपधत्व of the root the presence of a single letter which is essential is not taken into consideration. This is the authority of Panini.

But in भिनत्ति etc, there is more than one letter present between भि and ति (सार्वधातुक) viz. भि (न द्) ति and so the इक् of भि is not gunnated (भिद् is रुधादि so the augment अस् comes in by the rule 'रुधादिभ्यः अस्' and as अस् is मित् or स-eliding so न comes after भि) ।

Now the question is whether in the case in hand (भवित् आ), guna will be substituted or not (for here also भवित् is a लघूपध अङ्ग, त् is the single letter intervenning and आ is the अङ्धातुक affix following)—

मित— । अङ्गस्येति अधिकृतं वर्तते । 'मिदं गुणः' (२३४६—७:३:८२) इत्यतो गुण इत्यनुवर्तने । गुणश्च इक एव भवति 'इको गुणद्वयी' इति परिभाषा-सूत्रात् । 'सार्वधातुकाङ्गधातुकयो' (२१६८—७:३:८४) रित्यतश्च सर्वधातुकाङ्गधातुकयोरिति अनुवर्तते । तदेतद् सर्वमभिप्रेत्याह—अङ्गस्येत्यादि । पुक् 'आगमः' अन्तो (अन्तावयवः) यस्य तत् पुगन्तम् (बहुव्रीहिः) । लघ्वी उपधा यस्य तत् लघूपधम् (बहुव्रीहिः) ; पुगन्तश्च लघूपधश्च गन्तलघूपधम् (समाहारद्वन्द्वः) तस्य 'पुगन्तलघूपधस्येति अङ्गस्य विशेषणम्—तदाह पुगन्तस्येति लघूपधस्येति च । तदर्थं

स्पष्टार्थः—(१) सार्वधातुके आहधातुके वा प्रत्यये परतः पुगन्तस्य अङ्गस्य इकारो-
कारादेर्गुणो भवति यथा—‘ङो’ इति धातुलं ज्ञाया वसन्ते । तस्य ङिचि पुगागमे
ङोपि इति भवति । ततः श्रुतिपीगुण्य । ङोपयति । एवमन्वदापि बोद्धव्यम् ।
“अतिङ्गोवलोरोक्त्योच्चाव्याता पुक् णी” (२४७०—७३१२६) इतिपुक्—(२) सार्व-
धातुके आहधातुके वा प्रत्यये परतो लघूपधस्य अङ्गस्य इकारोकारादेर्गुणो भवति
यथा—द्विष ति—ङेटि, द्विष ता ङेटा ।

ननु सार्वधातुकाहधातुकयोः, इत्युच्यते न च तौ परतो भवतः अत्रा
व्यवधानात् । तथाहि ‘अलोऽन्त्यात् पूर्व्य उपधा इति अन्त्यादल, पूर्व्यं त्रयं उपधा-
सञ्चको भवति । तत् अन्त्याग अत्रा व्यवहितत्वात् इदं सार्वधातुकपरलमाहधातुक-
परत्वं वा कथं भवति—तत्परत्वाभावाच्च परनिमित्तको गुणोऽपि कथं भवेत् ? अत्राहुः—
येन अत्रा (वर्येण) नाव्यवधानम् न अव्यवधानम् किन्तु व्यवधानमेव अविवर्जनीय-
रूपेण व्यवधानमित्यर्थः । तेन व्यवहितेऽपि भव्यपतितत्वेन विच्छिन्नेऽपि सार्वधातुके आह-
धातुके वा प्रत्यये परतः परनिमित्तको (सार्वधातुकाहधातुकपरनिमित्तक इत्यर्थः) गुणः
भवत्येव । तथाच द्विष ता इत्यत्र षकारेण ता इति आहधातुकः प्रत्ययो व्यवहितः ।
षकारमुत्थाप्य ता इत्येतत् अव्यवहितं कर्तुं शक्यते किन्तु तथाले सोपधत्वमेव नास्ति ।
निरुपधत्वे—पुगन्तेति स्वरूपं पानिनेराचार्यस्य वचनमेव विद्वन्ते । तत्
यथान्यासमेवान्तु । अत आह—वचनप्रामाण्यादिति ।

ननु तर्हि यथा, एकवर्णव्यवधाने परनिमित्तको गुणो भवति तथा अनेकवर्ण-
व्यवहितेऽपि स्यात् इति चेत्—तत्राह—तेनेति । एकाधिकवर्णव्यवधाने परनिमित्तको
गुणादेशो नास्त्येवेति भावः । तदेव दर्शयति भिनत्ति इत्यादाविति—आदिपदेन छिनत्ति
इत्यादि याज्ञम् । तथाहि भिनत्ति इत्यत्र भिद् इति रौधादिको ध तु (भिदिर
विदारणे) । तत्र ‘रुधादिभ्यः श्रम् इति—श्रम् विधीयते । श्रमश्च भित्त्वादन्त्यादच, परो
नकारो विधीयते तेन भिनद् इति ज्ञातम् । एवञ्च अनेकव्यवहितत्वाद् भिद् इत्यस्य इको
(इकारस्य) गुणो न भवति । एव छिनत्ति इत्यादौ ।

ननु प्रकृते भवित् आ—इत्यत्र तु वर्णमात्रमेव व्यवधानं तर्हि तत्र भवित इत्यस्य

इको गुणः स्यात्—इति शब्दा निराकरिष्यन् आह—गुणं प्राप्ते इति [भवित् आ इत्यत्र डाभावभूतस्य आकारस्य स्थानिवद्भावेन सार्वधातुकतया परनिमित्तकी गुणादेशो भवत्येव तथापि]—

२१६० । दीधीवेवीटाम् ॥१।१६॥

दी— । दीधावेव्योरिटश्च गुणहृक्षी न स्तः । भविता ।—

गुण and वृद्धि are not sanctioned to the roots दीधी and वेवी and to an इडन्त अङ्ग । Thus भवित् which is an इडन्त अङ्ग cannot have its इक् gunnated and consequently we get भविता, and not भवेता ।

मित— । अस्मात् सूत्रान्—गुणो न । अयं सूत्रार्थः—दीधीङ् दीतिद्वेवनयोः (द्वेन क्रीडा) ; वेवीङ् वेतिना (वीधातुना) तुल्यः अर्थं वर्त्तते । वीधातोश्च— वी गतिप्रजननकान्त्यशनखादनेषु इत्याद्यर्थाः— । दीधी च वेवी च इट चेति वृद्धः । तेषाम्— । इट् इति इडागमसहितस्य धातोरित्यर्थः । अतएव भवित् आ इत्यत्र गुणो न । 'भविता' इति च सिद्धम्— । भवितारौ—इति पदं साधयितुं प्रक्रमते— ।

२१६१ । तासख्योर्लोपः ॥७।४।५०॥

दी— । तासेरस्तेश्च लोपः स्यात् सादौ प्रत्यये परे ।

When a सकारादि प्रत्यय follows the स of ताम् and अस् elides.

मित— । 'सः स्याद्धातुके' (२३४२—७।४।४६) इत्यतः सि इति अनुवर्त्तते । तदाह—सादौ प्रत्यये परे इति । "अलोऽन्त्यस्य" इति परिभाषया ताम्प्रत्ययस्य अम् धातोश्च सकारो लुप्यते । ताम् च अस्तिश्च इति तासस्ती—(वृद्धः) तयोः । तदाह तासेरस्तेश्चेति । अस्ति इति तिप्ता निर्देशः ।

२१६२ । रिच ॥७।४।५१॥

दी— । रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारौ । भवितारः ।

भवितासि । भवितास्यः । भवितास्य । भवितामि । भवि-
तास्यः । भविताम ।

When a रकारादिप्रत्यय follows, the change is as before (i. e. the सकार elides). Thus भवि ताम री (तम्) भवितारी । Similarly भवितारः भवितामि etc

नित— । रकारादी च प्रत्यये परे तानः सन्धोपः प्राग्बन्, पूर्वं भूते त्वा इत्यर्थः ।
अस्मिन्नेह सम्बध्यते । असंभवात् । तदाहि चम्पातीकृतम् आर्धधातुका एव प्रत्यया
प्रयुज्यन्ते रकारादिप्रत्ययान्त आर्धधातुका एव तन् लुप्तः सन्ध्याः । अन्धेर्भोरिति
भूभावे कृते रकारादिप्रत्यया विधीयन्ते । भू + इट् (आर्धधातुकस्मैद्बन्धादेः) + ताम्
(व्यताम्री लृट्प्रत्ययः) + री = भी (गुण) इ ताम् री = भविताम् री (अवादेशः) =
भवितारी (सन्धोप) । एवमन्यतः । सर्वत्र भविताम् इति साधारणम् तत्तन्नुत्तरं
सिप् चम् प्रत्यया इत्यादयः प्रयुज्यन्ते ।

२१८३ । लृट् शिपे च ॥३॥३॥३॥

टी— । भविष्यदर्थादातोर्लृट् स्यात् क्रियार्थायां क्रिया-
यमसत्त्वां सत्त्वां च । स्यः—इट् । भविष्यति । भविष्यतः ।
भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भवि-
ष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ।

लृट् is attached to a root expressing futurity no matter if
there is any क्रियार्थ क्रिया or not. A क्रियार्थ क्रिया means a क्रिया
or verb which necessitates the presence of another क्रिया or
verb. The प्रत्यय स्य is आर्धधातुक and बलादि so the rule 'आर्ध-
धातुकस्मैद् 'बलादे' applies and consequently the augment इट्
comes in. Thus भू इट् स्य ति = भविष्यति (by गुण and अवादेशः) = भवि-

यति, स is changed into ष by the rules 'द्वणकोः' (211—8. 3. 57) and 'आदेशप्रत्यययोः' (212—8. 3. 56). So भविष्यतः etc. भविष्यामि etc.; here the vowel is lengthened by the rule 'अतो दीर्घो यञि' as in भवामि. भवावः etc.

Note the explanation of 'शेषे च'—। The preceding rule is 'तुसुन् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (3175—3. 3. 10) it contains the expression क्रियार्थायाम् क्रियायाम्. Hence शेषे means other than that (cp. उक्तादन्यः शेषः) i. e. the absence of क्रियार्थायां क्रियायाम्। The significance of च in the rule is क्रियार्थायां क्रियायाम् also। Now क्रियार्था क्रिया denotes a क्रिया or verb which necessitates the existence of another क्रिया or verb for its application. Thus शयिष्यते इति स्थीयते—'he stays because he will sleep'—here शयिष्यते is the क्रियार्था क्रिया। The instance of शेष is सोऽव शयिष्यते—he will sleep here.

Now you may say 'let the rule be 'लट्' only and शेषे च be omitted' so that to bring out the sense of शयिष्यते इति स्थीयते we shall say शयितुम् स्थीयते by applying तुसुन् in place of लट् in शयिष्यते। This you cannot say, for grammarians do not sanction the application of तुसुन् in place of लट् cp 'तलुलट् तुसुन् यलर्षेण वासरूपविधिर्नास्ति' (for the explanation of वासरूपविधि see the rule 'वासरूपोऽस्त्रियाम्'—(2830—3. 1. 94) and our notes in our Edition of Laghu-Kaumudi—pp 207.

मित—। उक्तादन्यः शेषः। उक्तञ्च क्रियार्थायां क्रियायामिति पदद्वन्द्वम्—'तुसुन् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (३१७५—३।३।११) इत्यत्र। तस्मादन्यः क्रियार्थायां क्रियायाः अभावः इत्येवं रूपः शेषः। चकारेण पुनः क्रियार्थायामित्याद्याचिष्यते। तदाह क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां चेति। क्रियार्था (क्रियाप्रयोजना) क्रियतः अर्थः

प्रयोजयं यस्या इति विग्रहः । यथा शयिष्यते इत्यत्र स्थितिक्रिया शयनप्रयोजना । अतः शोधातोर्लोट् इति । क्रिया विद्यता वा नवेति तदर्थः । तत्र क्रियायां क्रियायामित्य-
स्योदाहरणं—शयिष्यते इति स्थीयते इति । तदितरस्य (विद्यार्थाया क्रियाया-
ममत्यामित्यस्य) उदाहरणम्—शयिष्यते इति । स्य इति लट्प्रत्यय आहधातुकः
यत्नादिषु भवति । तत इट् प्राप्नोति । तदाह—स्यः इडिति । एवमत्र प्रक्रिया—भू इट्
स्य तिप् इति स्थिते साव्यधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे सति ‘एचोऽयमायाव.’ इति अवा-
देशे च सति भविष्यति इति जाने ‘इण्कोः’ ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति पत्वे भविष्यति इति
सिध्यति । एवं भविष्यत इत्यादयः । भविष्यामि इत्यादिषु तु ‘अतो दीर्घो यञि’ इति
मूलान् भवामि इत्यादाविम दीर्घादेशः स्वरस्य इति संक्षेपः ।

ननु लट् इत्येष सूत्रमस्तु । किमनेन ज्ञेये चेति वचनेन तथा च शयिष्यते इति
स्थीयते इत्यादौ तुमुना कार्ये साधयामः इति चेत् । उच्यते “कृत्वाट् तुमुन्खल-
घेषु वासकप्रविधिर्नास्ति” इति निषेधात् न तथा शक्यमिति ज्ञेयम् ।

२१६४ । लोट् च ॥३।३।१६२॥

टी— । विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् ।

लोट् is used when the root expresses the विधि etc enu-
merated in the rule ‘विधिनित्यन्यामन्याधीष्टसंप्रसारणेभ्यु लिङ्’ (2208—
3. 3. 161).

नित— । विधिनित्यन्यामन्याधीष्टसंप्रसारणेभ्यु लिङ् इति अश्ववद्विपूर्व-
सूत्रम् । तद् विध्यादिरिहापि चकारेण अनुवर्तने । तदाह—विध्यादिष्वर्थेषु इति ।

२१६५ । आशिषि लिङ् लोटौ ॥३।३।१७३॥

२१६६ । एकः ॥३।४।८६॥

टी— । लोट इकारस्य ‘उः’ स्यात् । भवतु ।

लिङ् and लोट् are used to express आशिष् (benediction), च

यति, स is changed into ष by the rules 'इणकोः' (211—8. 3. 57) and 'आदेशप्रत्यययोः' (212—8. 3. 56). So भविष्यतः etc. भविष्यामि etc ; here the vowel is lengthened by the rule 'अतो दीर्घो यञि' as in भवामि भवावः etc.

Note the explanation of 'शेषे च'—। The preceding rule is 'तुसुन् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (3175—3. 3. 10) it contains the expression क्रियार्थायाम् क्रियायाम्. Hence शेषे means other than that (cp. उक्तादन्यः शेषः) i. e. the absence of क्रियार्थायां क्रियायाम्। The significance of च in the rule is क्रियार्थायां क्रियायाम् also। Now क्रियार्था क्रिया denotes a क्रिया or verb which necessitates the existence of another क्रिया or verb for its application. Thus श्रियिष्यते इति स्थीयते—'he stays because he will sleep'—here श्रियिष्यते is the क्रियार्था क्रिया। The instance of शेष is सोऽत्र श्रियिष्यते—'he will sleep here.

Now you may say 'let the rule be 'लट्' only and शेषे च be omitted' so that to bring out the sense of श्रियिष्यते इति स्थीयते we shall say श्रियितुम् स्थीयते by applying तुसुन् in place of लट् in श्रियिष्यते। This you cannot say, for grammarians do not sanction the application of तुसुन् in place of लट् cp 'तलुट् तुसुन् धर्तृषु वासरूपविधिर्नास्ति' (for the explanation of वासरूपविधि see the rule 'वासरूपोऽस्त्रियाम्'—(2830—3. 1. 94) and our notes in our Edition of Laghu-Kaumudi—pp 207.

मित—। उक्तादन्यः शेषः। उक्तञ्च क्रियार्थायां क्रियायामिति पदद्वन्द्वम्—'तुसुन् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (३१७५—३।३।११) इत्यत्र। तस्मादन्यः 'क्रियार्थायां क्रियायाः अभावः इत्येवं रूपः शेषः। चकारेण पुनः क्रियार्थायामित्याद्याक्षिप्यते। तदाह क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां चेति। क्रियार्था (क्रियाप्रयोजना) क्रिया अर्थः

प्रयोज्यं यस्या इति विग्रहः । यथा गयिष्यते इत्यत्र गितिक्रिया गयनप्रयोजना । अतः शोधातोर्लृट् इति । क्रिया विद्यता वा भवेति तदर्थः । तत्र क्रियायां क्रियायामित्यस्योदाहरणं—गयिष्यते इति स्वीयते इति । तदितरस्य (क्रियायां क्रियायामस्य) उदाहरणम्—गयिष्यते इति । अथ इति लृट्प्रत्यय आहं धातुकः बलादिय भवति । तत्र इट् प्राप्नोति । तदाह—स्यः इडिति । एवमत्र प्रक्रिया—भू इट् स्य तिप् इति व्यतिरेकं साखंधातुकाहं धातुकयोरिति श्रुतेः सति 'उच्योऽयवायाव.' इति अवादेशे च सति भविष्यति इति ज्ञाने 'इङ्कोः' 'आदिगप्रत्यययोः' इति पक्षे भविष्यति इति सिध्यति । एवं भविष्यत इत्यादयः । भविष्यामि इत्यादिषु तु 'अतो दीर्घो यञि' इति सूत्रात् भवामि इत्यादाविम दीर्घोद्देशः स्वरस्य इति सूत्रेणः ।

ननु लृट् इत्येष सूत्रमसु । किमनेन ज्ञेये चेति वचनेन तथा च गयिष्यते इति स्वीयते इत्यादौ तुमुना कार्यं साधयामः इति चेत् । उच्यते "तल्लुट् तुमुनूत्तल्लुट्पु वामरूपविधिर्नास्ति" इति निषेधात् न तथा शक्यमिति श्रेयम् ।

२१६४ । लोट् च ॥३॥३॥१६२॥

दी— । विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् ।

लोट् is used when the root expresses the विधि etc enumerated in the rule 'विधिनित्यव्यामन्यवाधौष्टसंप्रसारणेन लृट्' (2208—3. 3. 161)

नित— । विधिनित्यव्यामन्यवाधौष्टसंप्रसारणेन लृट् इति अश्ववहितपूर्वमवम् । तद् विध्यादिरिहापि चकारेण अनुवर्तते । तदाह—विध्यादिष्वर्थेषु इति ।

२१६५ । आशिषि लिङ् लोटौ ॥३॥३॥१७३॥

२१६६ । एकः ॥३॥४॥८६॥

दी— । लोट इकारस्य 'उः' स्यात् । भवतु ।

लिङ् and लोट् are used to express आशिप् (benediction) , च

is the substitute of इकार of लोट् affixes. Thus तिप् is changed into तुप् and भि or भ्लि is changed into भन्तु ।

२१६७ । तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्याम् ॥७।१।३५॥

आशिषि तुह्योस्तातङ् वा स्यात् । अनेकालत्वात् सर्व्व-
देशः । यद्यपि 'डिच्च' (४३) इत्ययमपवादस्तथापि अनन्यार्थ-
द्वित्वेष्वनडादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसम्प्रसारणा-
द्यर्थतया सम्भवत्-प्रयोजनदकारे तातङि मन्यरं प्रवृत्तः परिण
वाध्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि समबलत्वात् । भवतात् ।

To express आशिप् (benediction) तातङ् (तात्) is the optional substitute for तु and हि । तातङ् is अनेकाल् (containing more than one अल् or letter) and so it replaces तु and हि in full i. e तु and हि are dismissed and तातङ् (तात्) is employed in their place. Now you may rejoin 'why' तातङ् is not substituted for the last letter only by the rule डिच्च (43—1. 1. 53) which being a special rule (अपवादसूत्र) bars the application of the rule 'अनेकाल् शित्सर्व्वस्य' (45—1. 1. 55) ? To answer this rejoinder, he (भट्टोजि) says—Though the rule डिच्च as an अपवादसूत्र bars the application of the rule अनेकाल् शित्सर्व्वस्य here, yet it is to be noted that डित् has its scope in the case of अनङ् etc * in 'अनङ् सौ' (See 248—7. 1. 93) where

* Cp—'अनङ् सौ'—Here अनङ् replaces the last letter only of सखि giving सखन्. ड is attached to अन so that it may replace a part and not the whole of the word सखि ।

the ड of अनङ् has no other necessity than अनङ्गित्व (being a substitute for the लृs' letter only) In other words, if the सूत्रकार had said 'अन सौ' instead of 'अनङ् सौ' then अन being अनेकाल् (containing more than one letter) would have replaced the whole of सुवि, but that is contrary to his intention so he attached ड to अन that it may replace the last letter only of सुवि and not the whole of it But the necessity of adding ड to तात is multifarious, viz it has been attached that it may bar गुण (गुणप्रतिषेध), इङि (इङिप्रतिषेध) and that it may enjoin सम्प्रसारण etc Instance of गुणप्रतिषेध —The rule 'पुनरुक्त्यप्यस्य च' enjoins गुण to इङि but as तातङ् is इङि so by the rule किङ्कति च (2217—1 1 5) it bars gunnation of इङि and consequently we have इङि तातङ्=इङितात् and not इङेतात् । Instance of इङिप्रतिषेध —टुक् (मृती) + तातङ् here the rule चतुर्द्विभुक्ति इति (2 4 43 —7 3 89) enjoins इङि to टुक् but तातङ् is इङि so it bars इङि by किङ्कति च' and the result is स्तुतात् and not स्तौतात् Instance of सम्प्रसारण—वश (कानौ 'इच्छायाम्) + तातङ् here because तातङ् is इङि so the rule इङिञ्यावयिञ्यधिबटिविचतित्वतिप्रवृत्तिभङ्गतीर्णा इति च (2412—6 1 16) applies and वश gets सम्प्रसारण (इग्यथ सम्प्रसारणम्) giving वशतात् and not वशेतात् ।

Thus ड has so many diverse necessities, so the rule इङिञ्च has a very loose hold (मय्यत्र प्रवृत्त) upon तातङ् and consequently (because its hold has been loosened इत्यवत् शिथिलग्रहणात्) it has been overruled by the परस्मै 'अनेवालङ्गित् सम्प्रसारण' for though there runs the परिभाषा 'परनिबन्धनरद्धानपवादानामुत्तरोत्तर बलीय' yet here

the उत्सर्ग or general सूत्र 'अनेकाल्'—and the अपवाद or special सूत्र 'ङिच्' have equal force. Thus by सर्व्वादेश we have भवतात्—

मित— । तुह्योः+तातङ्+आशिषि+अन्यतरस्याम् इतिच्छेदः । तुय हिश्य तुहो (इन्द्रः) तयो. (षष्ठी—द्विवचन) । तुह्योरिति स्थानषष्ठी—तातङ् इति आदेशः । अन्यतरस्याम् इति विकल्पवचनम् । तेन अयमर्थः—तुस्थानि हिस्थानि च तातङ् इति विकल्पेन आदिष्यते आशिषि । तातङ् इति चानेकाल्—तेन अनेकाल्शित् सर्व्वस्य इति परिभाषावलात्—सर्व्वादेशः ; तुशब्दस्वरूपं हि-शब्दस्वरूपं च उल्याप्य तत्तत्स्थानि—तातङ् (तात्) प्रतिनिर्दिश्यते इत्यर्थः । ननु तातङ् इति ङिदन्तोऽयमादेशः । तत् 'ङिच्' इति परिभाषामाश्रित्य—कथम् अन्त्यादेशत्वं तातङः न भवति अपवादसूत्रत्वेन 'अनेकाल्' इत्याद्यपेक्षयास्व वलीयस्वात् इति चेत् । तत्र उत्तरमाह—यद्यपीति । सत्यम् 'ङिच्चेति' सूत्रम् अनेकाल्शित्सर्व्वस्य इत्यस्य अपवादत्वेन पठितम्—किन्तु प्रयोजनापेक्षं हि सूत्रानामुत्पत्तिर्गोपवादत्वम् । तथाच यत्र ङित्वस्य अन्त्यादेशत्वं विहाय प्रयोजनान्तरं नास्ति तत्रैव ङिच्चेति अनेकाल् इत्यस्य अपवादो भवति । यथा 'अनङ्सौ' (२४८—७१।८३) इत्यादिषु । अत्र अनङः ङित्करणस्य अन्त्यादेशवर्जं प्रयोजनान्तरं नास्ति । तेन अनङि ङिच्चेति सूत्रम् चरितार्थम् भवति । तदाह—अनन्यार्थङित्वेषु इत्यादि— । नास्ति अन्यः अर्थः येषां ते अनन्यार्थाः (बहुव्रीहि) । तादृशाः ङितः (कर्मधा) । तेषां भावः ; तेषु । अनङादिषु इत्यस्य भेदकमेतत् । तातङि तु ङित्करणस्य—फलान्तरं विद्यते । तथा च कुत्रचित् गुणः प्रतिषिध्यते (किङ्गितिचेति सूत्रवलात्), यथा—हिप्तात् इति द्विष्ठात् भवति, ननु पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणेन द्वेष्ठादिति । कुत्रचित् वृद्धिः प्रतिषिध्यते (किङ्गित्यलघूपधस्येव सूत्रात्) यथा स्तु तात् इत्यत्र स्तुतात् इति, न तु उतोवृद्धिर्लुकि हलि' (२३४४—७३।८८) इति वृद्ध्या स्तुतादिति । क्वचित् च सम्प्रसारनायार्थं ङकारस्य प्रयोजनम् यथा—उष्ठात् इत्यत्र वश कान्तौ इत्यस्य तातङि—ग्रहिज्यावयिष्यधिवृष्टि—(२४१२—६।१।१५) इति वकारस्य सम्प्रसारणं भवति । आदिपादेन ब्रूवङिति ब्रूतादित्यत्र ईडभावः । एतानि तातङि ङित्करणस्य—प्रयोजनानि । तस्मात् केवलमन्त्यादेशत्वरूपप्रयोजनवत् ङिच्चेति सूत्रम् एतादृशबहुविधप्रयोजनवति तातङि

मन्थर शिथिलप्रवृत्तम् । डिङ्त्वदर्शनेन प्रवृत्तमपि अप्रवृत्तवद् भवति प्रयोजनान्तरभूयिष्ठत्वादस्य (डिङ्त्वस्य) । अतः परेण स्रव्यादेशेन (अनेकालङ्शित्—इत्यनेन) बाध्यते । ननु 'अनेकालङ्शित् सर्वस्य' इत्युत्तराङ्, डिङ्गेति आपवादः । ततः परनिवृत्तान्तरङ्गापवादानामुत्तरीक्षरं वलीय ' इति अपवादशास्त्रस्य—वलीयस्य कथं न भवति इति चेत् अत्राह—इहोत—इह (तातङ् विषये) स्रव्यासूत्रम्—अनेकाल् इति अपवादमूलेष डिङ्गेत्यनेन तु न्य वचते । कथमिति चेत्, स्रव्यते—परनिवृत्तान्तरङ्गापवादानामुत्तरीक्षरं वलीय इति परिभाषया डिङ्ग त वलीयः । प्रयोजनभूयिष्ठत्वात् पुनः स्रव्यादेशत्वमेव वलीयः । तद्भावेन समवली—। अपवादस्य आत्मापेक्षया जीनवनमेव परोभवति । अत्र तु समवलीत्वान्न तथा शक्तम् । अतः स्रव्यादेशो निर्व्याधः । भवतात् इति च सिध्यति । शतङ् इत्यस्य ङकार इत्— । तात् इत्यस्य देवतकारादकारस्य स्रव्यादेशत्वम् । तेन तातङ् इत्यस्य तात् इति रूपं सम्पद्यते । तेन भवतात् इति ।

२१६८ । लोटो लङ् इव ॥३१४।८५॥

दी— । लोटो लङ् इव कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपयः । तथाहि ।

The operation of लोट् is like that of लङ्, i. e. the process of लोट् resembles that of लङ्. Hence ताम् etc. are substituted and (in places of तप्, etc.) स clides. As for example—

मित— । लङि यादृशं काव्यं समादिशते तादृशं काव्यं लोप्यपि भवति । तेन तमादीनां स्थाने तामादयः स्याः । सलोपयः भवति । दृष्टान्तयति—तथाहीति—

२१६९ । तस्यस्यमिषा तातंतामः ॥३१४।१०१॥

दी— । डितचतुर्णां तामादयः क्रमात् स्युः ।

ताम्, तम्, त and अम् are substituted in order for these four तप्, घम्, य and मिप् of the डित् (ङ cliding e. g. लङ्, लुङ्, लिङ् and लृङ्) affixes : i. e., ताम् replaces तप्, तम् replaces घप् and so on.

मित—। 'नित्यं डितः' इति पूर्वसूत्रम् । ततः डित इत्यनुवर्त्तते । तदाह डित-
अतुर्णामिति । तस् च घम् च घ च मिप्च (द्वन्द्वः) ; तेषाम् । ताम् च तम् च तच अम्
च (द्वन्द्वः) ते । डितइति—लोट् अपि डित् भवति 'लोटो लङ्' इत्युक्तेः । तेन
लोटि, लङि, लुङि, लिङि, लृङि च तस्य स्थाने ताम्, घस्य स्थाने तम् इति क्रमेषु
आदेशः ।

२२०० । नित्यं डितः ॥३।४।६६॥

दी—। सकारान्तस्य डिदुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् ।
'अलोऽन्त्यस्य' (४१) इति सस्य लोपः । भवतास । भवन्तु ।

The (final of the) affixes, ending in सकार, of the first (उत्तम)
of the डित् (लकारः) elide. According to the परिभाषा—'अलोऽन्त्यस्य'
the last letter स only of the affixes elides ; as वस्=व ; मस्=म ।
भू+तस्=भो अ तस्=भव् अ तस्=भवतस्=भवताम् । भू+भि=भो अ
अन्ति (भङ्गः)=भव् अ अन्तु (एकः)=भव अन्त्=भवन्त् (पररूप—by 'अतो-
गुणे'—121) ।

मित—। 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (३।४।६७) इति स्वमात्रव्यवहितपूर्वसूत्रम् ।
ततो लोप इत्यनुवर्त्तते । तदाह—लोपः स्यादिति । डिदुत्तमस्येति लोट् लङ् लुङ् लिङ्
लृङ् आसुत्तमपुरुषस्य—सकारान्तस्य यथा—वस् मस् इत्यनयोः । कस्य—लोप इत्यपेक्षायाम्
अलोऽन्त्यास्य इति सकारमात्रस्य लोप न तु संघातस्य इत्याह । भवताम् भवन्त्विति
आङ् लङ् आख्यायां प्रक्रिया प्रोक्ता ।

२२०१ । सेर्हिः अपि च ॥३।४।८७॥

दी—। लोटः सेर्हिः स्यात् सोऽपि च ।

हि is the substitute for सि (सिप्) of the second person sing. of
लोट् and this हि is अपित् i. e., not पित् । मिप् is पित् हि is
substituted for सिप् । So by स्थानिवद्भावः हि also becomes पित्

because the स्थानी सिप् is पित् (p. eliding). But if हि is made पित् then the अङ् will be gunnated ; and forms like स्तुहि etc. will not be obtained. So it is made अपित् that it may become डिदवत् by the rule “सार्धधातुकमपित्” (2234—1.2.4). भव + हि thus being the case—

नित । ‘लोटी लङ्वत् (३१४१५) इत्यतः लोट इत्यनुवर्तते ; तदाह लोटः सेरिति । सेरिति सिपी निर्देशः । सिप् च पिद् भवति । पिच्च गुणो भवति । हिप्रत्ययान्तस्तु गुणो न भवति । सिपः पित्वाद्धेरपि पिच्च प्राप्तम् तत् प्रतिविध्यते । तेन अपित् वचनम् ‘सार्धधातुकमपित्—’ इत्यनुसारत हि डिदवद् (अगुणो) च यथा स्यात् । तेन स्तुहोत्यादि विहम् । भू शप् सिप् = भो अ हि = भव हि इति स्थिते—

२२०२ । अतो हेः ॥६॥४१०५॥

दो— । अतः परस्य हिलुक् स्यात् । भव-भवतात् । भव-तम् । भवत ।

हि, coming after an अकारान्त अङ् clides. भव ends in अकार । Thus हि eliding we get भव । भव + तावङ् = भवतात् । भू + थम् = भवतम् । भू + थ = भवत by तस्यस्थमिपो ता सं तामः (2199).

नित— । अत इति पञ्चमी । हेरिति षष्ठी, अकारात् परस्य हिरित्यस्य लुक् इति सूत्रार्थं स्यात् । ‘विणो लुक्’ (६॥४१०४) इत्यतः लुक् इत्यनुवर्तते । हेरलोपस्तु आगुहि स्तुहि इत्यादौ । भव इति सिपि परे गुणः, अवादेशः, सिपोहिरादेशः, ततो हिलोपे रूपम् । भवतात् इति ‘तुह्योस्ताति’ति तावङ्, गुण, अवादेश इत्यादि सव्यं त समानम् । भवतम् इति यसः तमादेशः । भवतेति यस्य तादेशः ।

२२०३ । मेर्निः ॥३॥४१०६॥

दो— । लोटी मेर्निः स्यात् ।

नि ॥ the substitute for मि (मिप्) of लोट् .

मित— । लोटो लङ्वदिति वर्त्तते । तदाह—लोट इति । लोट उत्तमस्य—मि
(मिपः) इत्यस्य स्थाने नि इत्यादेशः स्यात् ।

२२०४ । आडुत्तमस्य पिच्च ॥३४॥६२॥

दी— । लोडुत्तमस्य आडागमः स्यात् स पिच्च । हिन्योरुत्वं
न । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि । भवाव । भवाम ।

The augment आट् comes in the उत्तमपुरुष of the लोट् and this
आट् is पित् i.e., the aug. आट् enjoins गुण to which it is enjoined.
हि and नि should not have उकार owing to the authority of the
pronouncing of the इकार in हि and नि । The sense is that the
सूत्रकार expressly pronounces the word हि for सिप् and नि for
मिप् and not like अन्त for भ् where अन्त is changed into अन्तु for इ is
in the स्थानी भि ; so thus इ is changed into उ by 'एरुः' ; but here
the इ of हि and नि lies in the आदेशs themselves and not drawn
from सिप् and मिप् । Thus the सूत्रकार intends that हि and नि
should not have उत्व by 'एरुः । भू + मिप् = भो अ मिप् = भव मि = भव नि =
भव आट् नि (आद्यन्तौ टकितौ इति नेः प्राक्—आट् प्रयुज्यते) = भव आनि =
भवानि (by 'अकः सवर्णे—) । भवाव इति भू वस् = भव वस् = भव व (नित्यं
ङितः) = भव आट् व = भवाव । Thus भवाम । Note that सिप् वन्
and मस् change into आनि आव and आम ।

मित— । लोटो लङ्वदित्यतः लोट इत्यनुवर्त्तते । तदाह—लोडुत्तमस्येति ।
लोटो उत्तमपुरुषविभक्तौनाम् आट् इत्यागमः स्यात्— । स च आट् पिद् भवति ।
पिद्वचनम् स्वानीत्यादौ गुणार्थम् । ननु मिप् इति पिदेव । तत् पुनरस्य पिद्वचनं
व्यर्थम् इति चेत् । न । वस्मसोरपित्वात्तयोरपि भित्त्वं यथा स्यात् । आट् इति टित्
भूवृत्तिः । तेन 'आद्यन्तौ टकितौ' इति परिभाषया नि इत्यतः पूर्वम् आटोवस्थानम् । भव

चाट् नि भवानि इत्यादि दर्शितं प्राक् । भवाच्च इत्यादौ नित्यं ङित, इति मन्त्रप । एतेन
नियममनुसारी क्रमेषु चानि चाव चाम इत्यादयश्चादिना बोध्या ।

२२०५ । अनद्यतने लङ् ॥ ३।२।१११ ॥

टी— । अनद्यतनभूतार्थग्रन्थेर्धातोर्लङ् स्यात् ।

लङ् is attached to a root expressing past : as no occurring
to-day

नित— । अनद्यतनेति 'अनद्यतने लङ्' (२२०४—३।१।१५) इत्यत आख्या-
तम् । तादृगभूतादर्थोक्तमात्र धातोर्लङ् प्रयुज्यते ।

२२०६ । लुङ्-लङ्-लृङ्-लृट्-लृङ्-लृट्-लृङ्-लृट्-लृङ्-लृट् ॥ ३।४।७१ ।

टी— । एषु परेषु अङ्गस्याङागमः स्यात् स चोदात्तः ।

These (लुङ्, लङ्, लृङ्) following, the augment अट्, comes
in to the अङ्ग and this अट्, is उदात्त ।

नित— । लुङ् च लङ् च लृङ् च (इत्), तेषु इति भावे ऽमी । एष परेष्विति ।
लुङि लङि लृङि च परत अङ्गस्य अङागम स्यात् । षोऽट् चोदात्त स्यात् इत्ययम् ।
अङ्गस्येति अधिकारवचनम् अत्रापि अनुवर्तते । अङ्गानमोऽयं अलङ्कारः, नित्यं परस्य । तेन
यथायथ, तपि अपि विकरणे, गुणे अवादिमे च विकरणविभिन्नस्य अङ्गस्य—अट्
विधीयते । लावस्यायाम् एवाङागम इति तु पञ्चान्तर भाष्ये स्थितम् । तत्रपक्षे प्रागेवाङ् ।
तत्तस्मिन्वाहय इति बोध्यम् ।

२२०७ । इतश्च ॥ ३।४।१०० ॥

टी— । ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत् तदन्तस्य लोपः
स्यात् । अभवत् । अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् ।
अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम ।

The इकार of (the affixes of) the परस्मैपदी—ङित् लकार elides.
Thus तिप्=त्, अन्ति=अन्=अन् (मयोगातंस्य लोप) ; सिप्=स् and so on.

मित—। 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (३४२६—३४८७) इत्यतः परस्मैपदेषु इति अनुवर्तते। 'नित्यं डितः' (२२००—३४८८) इत्यतः डित इत्यनुवर्तते। लसेति च अधिकृतं वर्ते। अतो व्याचष्टे—डितो लसेत्यादि। अलोऽन्त्यस्य इति शब्दस्वरूपस्य इकारलोपः। तदाह—तदन्तसेति। तदन्तसेत्यत्र 'तस्य' इति पाठो दृश्यते तत्त्वबोधिन्याम्। तिप् इत्यादीनां पूर्वोऽण पलोपः। अनेन च सूत्रेण—इलोप तेन त् इति तिष्ठति। भि इत्यत्र पूर्वं भोऽन्त विधानम्। ततः इलोपे—अन् इति भवति ततः 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यनेन तलोपे अन् इति भवति। एवमन्यत्रापूज्यम्। इयं प्रक्रिया। भू + लङ् तिप् = अट् भो शप् त् = अभव् अत् = अभवत्। अभवताम् इति तसः तानादेशः। (तस्यस्यनिपां तांतंतामः)। अभवन् इति अन्ति इत्यस्य अन् भावे जाते रूपम्। एवमन्यत्रापि साधनीयम्। अभवाव इत्यादौ—'अतो दीर्घो यजि' इति दीर्घादेशः। ततः 'नित्यं डितः' इति सकारलोपे रूपम्।

२२०८। विधिनिमन्त्रणासन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्॥

३।३।१६१॥

दौ—। एष्वर्थेषु व्यत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात्। विधिः प्रेरणं, भृत्यादेर्निष्कृष्टस्य प्रवर्त्तनम्। निमन्त्रणं नियोगकरणम्, आवश्यकं आह्वयभोजनादौ दौहितादेः प्रवर्त्तनम्। आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा, अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः। 'प्रवर्त्तनायां लिङ्'—इत्येव सुवचम्। चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम्।

When these senses are expressed or implied, लिङ् is used. विधि means command or sending away to do something i.e., ordering the inferior ones as servants to do some task. निमन्त्रण means to employ i.e., ask the daughters son etc. to partake of in an exigent ceremony like *shradh* etc. आमन्त्रण means to request some one to do something at his will. अधीष्ट means to request respectfully some superior person to do something as 'माणवक' भवान् अध्यापयेत् 'sir' please take up the task of teaching the boy.' संप्रश्न means the ascertaining of a thing by judgment

‘whether this is or is not to be done as किं भो व्याकरणं भवान् अधीयीत’
‘should you read Grammar (or anything else) ’ प्रार्थना—means
‘begging as भवान् अन्नं मे दद्यात् ‘Please give me a dish of mutton’

The rule is better expressed thus ‘प्रवर्तनायां लिङ् ।’ ‘लिङ्’
is used in the sense of ‘mild inducement or command’ The
acceptance i.e. the mention of the four viz—विधि, निमित्तम्, आमन्त्रण
and अधीष्ट is to make a clear expression (or to express in an
exhaustive way)

नित—। लङान्तिमिरिव लिङा अपि कदादय एव अधीयन्ते न विध्यान् ।
तथा सति पुरुषस्यवस्था न स्यात् । कदादीनामपि हि पुरुषस्यवस्था न तु विध्यादी-
नाम् । अत्र उक्तम् एवर्थेषु द्योत्येषु—इति । यत्र वाच्येषु बलुक्तम् तत् विधिनित्तमया
दिभिः कदादीनामभेदविवक्षया इति बाध्यम् । अत्र तत्त्ववादिनो —

द्योत्येव वाच्येषु वति । पठदयस्योप्याकरे स्थितत्वादिति भावः । अत्रापि तु इत्य-
मुपपत्ति—विध्यादीनां प्रत्ययाश्रयमशुचितम्—। तथाहि सति कदादीनामप्यानां
लकारान्तरे चरितार्थानां विध्यादयोऽपि बाधकाः स्याः । तथा च लिङ् कदाचमि-
धायकत्वं न स्यात्, ततश्च द्विवचनप्रवचनं न स्यात्तम् अत्रादयश्च न स्याः पुरुषस्यवस्था
च न स्यात् अभिहितत्वप्रयुक्तकृतीयादिविरहश्च न सिद्ध इति । द्वितीये त्वित्य-
मुपपत्ति—विध्यादिभिः कदादयो न बाध्यन्ते परस्परविराधाभावान् । तथा च ‘ल-
कार्मणि च भावे चाकार्मकेभ्यः (२१५२—२१४६८) इत्यत्र ल इति वक्ष्यमाणनिर्देशेन
सञ्च लकाराणां संग्रहात् लिङादीनामपि कदादयोऽपि बाधकाः । किञ्च कदादयोऽपि
निरवकाशाः । न च लिङादयोऽवकाशाः । न्यायमाय्यन विध्यादिवर्तमानत्वभूत-
त्वादेरपि—तत्तत्प्रकारवाच्यत्वात् इति । विध्यादीनां मर्थान् स्वयमेव व्याचष्टे—विधि-
प्रेरणमिति नियोगकरणस्य प्रवर्तनाश्लेषेऽपि प्रेरणार्थत्वं वारयति—आवश्यक इति—
तथाचीकम्—‘व्रीणि आङ्गे पविवाणि दौष्टित्वा कृतपाप्मिनः’ इति । पूञ्च विधी वक्ष्य-
भवान् घालये दित्यदाहरणमतं निमित्तमेव तु—‘इह आङ् भवान् मुञ्चतेति । आमन्त्र-

यथा—यथेष्टं कुर्वीत भवानिति । सत्कार इति सम्मानवचनम् । यद्यपि—सर्व्वं तैव उत्-
 कृष्टेण निरुद्धस्य प्रवर्त्तनं विधीयते तथापि—सम्मानप्रदर्शनपुरःसरं प्रवर्त्तनमेवाव विशेषः ।
 उदाहरणं यथा मानवकं भवान् अध्यापयेत इति । संप्रश्नः 'संप्रधारणं विचारः यद्वा कर्त्त-
 व्यमिदं न वेत्यादिरूपः' इति नागेशः । इत्येवमुवचमिति—एवं वक्तुं युक्तमित्यर्थः । सर्व्व-
 तैव प्रवर्त्तनार्थत्वात् लिङ् इति । चतुर्णामिति—विधिनिमित्तशानन्तनाधीष्टानामित्यर्थः ।
 प्रपञ्चार्थमिति—विस्तरेण वक्तुमित्यर्थः । उपादानमित्यानेन ग्रहणमभिधीयते । ए'
 प्रकृते—भू शप्—तिप् इत्याव गुणेन अवादेशे 'इतश्च' इति लोपे च भवत् इति स्थिते—

२२०६ । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥ ३।४।१०३ ॥

दो— । लिङः परस्मैपदानां यासुडागसः स्यात् स चोदात्तो
 ङिच्च । ङित्वोक्तेर्ज्ञायते 'क्वचिदनुबन्धकार्य्येऽप्यनल्लिधाविति
 प्रतिषेधः' इति । आदेशस्य शानच् शित्वसपोहं लिङ्गम् ।

The augment यासुट् comes in to the परस्मैपद विभक्तis of लिङ्
 and it (यासुट्) is उदात्त as well as ङित् । It is inferred from the
 saying of the ङिच्च of यासुट्—that the प्रतिषेध i.e., prohibition (of
 स्थानिवत्त्व by the rule 'स्थानिवदादेशोऽनल्लिधौ' (49) applies in some cases
 of अनुबन्ध also. The sense is this—यासुट् replaces लिङ् and लिङ् is
 ङित् (ङ—eliding) so by स्थानिवद्भाव यासुट् also is ङित् । Thus there
 is no need of ङित्वविधान towards यासुट् । But the परिभाषा—runs
 —लाश्रयमनुबन्धकार्य्ये नादेशानाम्" i. e., the operation of an अनुबन्ध as ङ
 etc. which is enjoined in the matter of ल (tenses) is not to come
 in the case of their आदेशs as well. Here the अनुबन्ध (ङ) rests in
 लिङ् and it cannot extend to यासुट् also. Hence the specification
 'ङिच्च' । Take for instance the word वक्ष्यमाणा—which is formed by
 the rule 'लटः सञ्वा' which substitutes शानच् in place of लट् । Now

the substitute ज्ञानच् by ज्ञानिवह्य should have been टित् ॥ यदि
for the च of नृत् is one of the उक् letters and consequently
we should have वत्यमादी—(जोप्, अलिप्त टाप्) in the rule
“टिट्ठाच् etc.” (470—4. 1. 15) But the ट् of नृत् which is
a ज्ञानी is but an ज्ञच् (letter) and it's ज्ञच् or च does not prohibit the
similar अनुव्रत of ज्ञानच् which is an चादेश—। Hence we get
वत्यमादी and not वत्यमादी । Similar is the process in यामुट् ।

आदिमध्य—etc. :—The rule ‘इह प्र. ज्ञानच् दी’ (2557—3. 83)
directs ज्ञानच् in place of प्र । Thus प्र is the ज्ञानी and ज्ञानच्—
is the चादेश (substitute) ; so by ज्ञानिवह्य प्र becomes ज्ञित् its subs-
titute also must be ज्ञित् but the substitute ज्ञानच् also is again
made ज्ञित् । Why is this arrangement ? The reason is that the
सूचकार—hereby shows that the operation (कार्य) due to an अनुव्रत
with reference to लृ (tense) does not extend to its (लृकार)
चादेश (substitute). Cf. ‘लाङ्गमनुव्रतकार्यं नादिगानाम्’ । It is a पारभाषा ।

मित—। परार्थेपदानामिति परार्थेपदविभक्तौनामित्यर्थः । आत्मनेपदानां तु गो-
युट्—इति उभयैर्भा भेदः । यामुट्ः टकारो लृप्यत् । उकार उच्चारणार्थः । याम् इति
श्रियते । ‘आयमा अनुदात्ता’ इति अनुदात्ते प्रारंभे उदात्तवचनम् । यामुटो डिच्
तदङ्गत्वादिन समुदाये आविष्यते । डिच्चोक्त्येति—मनु निङ्ः यामुट्नामगो विधीयते
निङ् च डिटिव । ततः ‘ध्यानिवदादेशोऽनलृविधी’ (४८) इति यामुट् अपि जित् एव
तर्हि पुनः ‘डिच्चेति’ यामुटो डि विविधान् व्यर्थम् इति चेत्—न । आपकम् एतत् डिद-
वचनम् । किम् एतेन ज्ञायते ? इदम् एतेन ज्ञायते—‘अनलृविधी’ इति प्रतिषेधः ॥ किञ्च

उग्र and ज्ञानच् we term it as ज्ञित् ; Cf. the rule ‘तौ सत् (3106)’
And ज्ञानच् replaces नृत् which is both उगित् (उ—इत्) and टित् ।

धातुशब्दादिपरः किन्तु अनुवन्धाश्रितोऽपि । शब्दाश्रितोऽनल्विधिर्यथा—‘दिवउत्’ इत्यत्र
 वकारेत्यल्मात्रमाश्रित्य उत् विधोयते । ततश्च ‘हल्झाव्भ्यो दीर्घात् सुतिस्वपृक्तं हल्’
 इति ह्योरित्यस्य सुलोपो न भवति उत्तुविधेरल्मात्राश्रितत्वात् इति शब्दगतोऽनल्विधिः ।
 अनुवन्धगतौ—यथा इहैव लिङ् इत्यत्र । अत्र लिङः ङकारानुवन्धः क्रियते ; तं लिङः
 ङकारम् आश्रित्य यासुटः ङकारानुवन्धकत्वं यथा न भवति इत्येवमर्थं यासुटः पुनः
 डित्ववचनम् । अस्ति च परिभाषा—“लाश्रयमनुवन्धकार्यं नादेशानामिति ।
 एतस्यापि—चैतदेव यासुटः डित्ववचनं ज्ञापकम् । एतेनापि अपरितुष्यन्
 पुनराह आदेशस्येति—“हल् अः शान्जभौ” (२५५७—३१।८३)
 इत्यत्र अ इति स्थानी—शानच् इति आदेशः । यदनुवन्धकः स्थानी भवति तद-
 नुवन्धकः तदादेशोपि भवति । अ इति शित् भवति । तर्हि तत् स्थाने यत् आदिश्येते
 तदपि शिदेव भवति । तर्हि शानजिति पुनः शित्करणं व्यर्थम् । शानजित्वेव वक्तव्यम्
 इति चेत् ? सैवम् । अस्ति शित्वस्य पुनः करणेन प्रयोजनम्— । लिङ् (ज्ञापकं) यथा
 स्यात्— । कथं च ज्ञापकं भवतु ? ‘क्वचिदनुवन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति प्रतिषेधः’ इत्यस्य ।
 तेन वक्ष्यमाणा—इत्यत्र ङीप् न भवति, किन्तु टाप् एव भवति । कथञ्च ङीप्प्रति-
 षेधः कथं वा टाव्विधानमिति चेत् ? उच्यते—‘लटः सदृवा’ इति वच् + लट् इत्यत्र
 लटः स्थाने शानच् आदिश्यते । लट् इत्यस्य च ऋकारटकारौ इत्यनुवन्धौ इतौ भवतः ।
 ऋकारश्च उग्—उ ऋलृ इतेषां मध्ये (ऋकारः इत्यर्थः) भवति । तेन ऋलोपात् टलोपाच्च
 उगित्त्वं टित्त्वं च भवति शानचः स्थान्यादेशत्वात् । ततश्च ङीवपि प्राप्नोति । तदेतत्
 प्रतिषिध्यते । कथम् ? शानचष्टित्वमुगित्वं च न भवति ।- कथं ज्ञायते ? आप्रत्य-
 यस्य शानचः पुनः शित्वकरणात् । तेन टावैव भवति न ङीप् इति । तदेतदाह—
 आदेशस्येति । आदेशस्य—इति शानचो विशेषणम् । आ इति प्रत्ययः (क्रादिभ्यः
 आ इति सत्वात्) ; तस्य स्थाने यः आदेशः शानच् इति तस्येत्यर्थः । प्रकृते भव याम् त्
 इति स्थितं—

२२१० । सुट् तिथोः ॥ ३४।१०७ ॥

दी— । लिङ्स्तकारयकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासुट्

न बाध्यते । लिङो यासुट्, तकारश्चकारयोः सुट्, इति विषय-
भेदात् ।

सुट्, (स्) is the substitute for the तकार and the चकार of
लिङ् । By सुट्, यासुट्, is not barred. For each has a separate
task to perform. Thus यासुट्, is directed to लिङ्, whereas सुट्,
is concerned with the तकार and the चकार (of the same).

मित— । 'लिङ्, लोपुट् (२२५५—३।४।१०२) इत्यतः लिङ्, इत्यनुवर्तते ।
तदाह—लिङ् इति । तिथोरित्यस्य अर्थे विभजने—तकारश्चकारयोरिति । ति इति
तकारे ङकारे केवलमुच्चारणार्थः । तिथं घञ्—(इत्) ; तयोरिति वियङ्, । तकार-
स्थाने—चकारस्थाने—च सुट् (स्) इत्यागमः विधीयते । यासुडिति पूर्वः ; सुडिति
परः । तर्हि परेण पूर्वस्य बाधः स्यात् । अत आह—सुटा यासुडिति । कारणमाह
लिङ् इति । विषयभेदात् इति—यासुडिति लिङ्, विषयम्—सुडिति तु तकारश्चकार-
मात्रविषयकम् इति—परस्पर भेदः ।

२२११ । लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ॥ ७।२।७६ ॥

दो— । मर्ज्वात्तुक्लिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । इति
सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङ् । स्फुटतरं
तु तत्राप्यात्मनेपदे ।

The अनन्त्य (not occurring at the end) स of the सार्वधातुक
लिङ्, (विधिलिङ्) elides. Thus both the सकार disappear (at a
time) But the सुट्, is heard in आशीर्लिङ्, and it is distinctly
or clearly heard in the atmanepada form of the आशीर्लिङ्, i e in
सेविषीष्ट etc.

मित— । 'अने भवः अनन्त्य' । न तथा अनन्त्यः । तस्य । 'इदादिभ्यः सार्वधा-
तुके' (२४०४—७।२।७६) इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्तते । सार्वधातुकलिङ् इति

धातुशब्दादिपरः किन्तु अनुवन्धश्रितोऽपि । शब्दाश्रितोऽनल्विधिर्यथा—‘दिवउत्’ इत्यत्र
 वकारेण्यल्मात्रमाश्रित्य उत् विधीयते । ततश्च ‘हल्झाव्भ्यो दीर्घात् सुतिस्त्रपुक्तं हल्’
 इति ह्रीरित्यस्य सुलोपो न भवति उत्तुविधेरल्मात्राश्रितत्वात् इति शब्दगतोऽनल्विधिः ।
 अनुवन्धगतौ—यथा इहैव लिङ् इत्यत्र । अत्र लिङः ङकारानुवन्धः क्रियते ; तं लिङः
 ङकारम् आश्रित्य यासुटः ङकारानुवन्धकत्वं यथा न भवति इत्येवमर्थे यासुटः पुनः
 ङित्ववचनम् । अस्ति च परिभाषा—“लाभ्यमनुवन्धकार्यं नादिशानामिति ।
 एतस्यापि—चैतदेव यासुटः ङित्ववचनं ज्ञापकम् । एतेनापि अपरितुष्यन्
 पुनराह आदेशस्येति—“हलः अः शान्जभौ” (२५५७—३१।८३)
 इत्यत्र अ इति स्थानी—शानच् इति आदेशः । यदनुवन्धकः स्थानी भवति तद-
 नुवन्धकः तदादेशोपि भवति । अ इति गित् भवति । तर्हि तत् स्थाने यत् आदिश्यते
 तदपि शिदेव भवति । तर्हि शानजिति पुनः शित्करणं व्यर्थम् । शानजित्वेव वक्तव्यम्
 इति चेत् ? सैवम् । अस्ति शित्वस्य पुनः करणेन प्रयोजनम्— । लिङ्गं (ज्ञापकं) यथा
 स्यात्— । कस्य च ज्ञापकं भवतु ? ‘कचिदनुवन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति प्रतिषेध’ इत्यस्य ।
 तेन वक्ष्यमाणा—इत्यत्र ङीप् न भवति, किन्तु टाप् एव भवति । कथञ्च ङीप्प्रति-
 षेधः कथं वा टाव्विधानमिति चेत् ? उच्यते—‘लट् सदृवा’ इति वच् + लट् इत्यत्र
 लट्ः स्थाने शानच् आदिश्यते । लट् इत्यस्य च ऋकारटकारौ इत्यनुवन्धौ इतौ भवतः ।
 ऋकारश्च उश्—उ ऋल इतिषां मध्ये (ऋकारः इत्यर्थः) भवति । तेन ऋलोपात् टलोपाच्च
 उगित्त्वं टित्त्वं च भवति शानचः स्थान्यादेशत्वात् । ततश्च ङीवपि प्राप्नोति । तदेतत्
 प्रतिषिध्यते । कथम् ? शानचटित्वमुगित्वं च न भवति । कथं ज्ञायते ? आप्रत्य-
 यस्य शानचः पुनः शित्वकरणात् । तेन टावेव भवति न ङीप् इति । तदेतदाह—
 आदेशस्येति । आदेशस्य—इति शानचो विशेषणम् । आ इति प्रत्ययः (क्तादिभ्यः
 आ इति सूत्रात्) ; तस्य स्थाने यः आदेशः शानच् इति तस्येत्यर्थः । प्रकृते भव याम् त्
 इति स्थितम्—

२२१० । सुट् तिथोः ॥ ३।४।१०७ ॥

दी— । लिङस्तकारयकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासुट्

न वाच्ये । निङा यामृट् तकारयकारयोः मृट्, इति विषय-
भेदात् ।

मृट् (म्) is the substitute for the तकार and the दकार of निङ् । By मृट्, यामृट् is not barred. For each has a separate task to perform. Thus दामृट् is directed to निङ् whereas मृट् is concerned with the तकार and the दकार (of the same)

मित— । 'निङः यामृट् (२२१३—३।३।१०२) इत्यतः निङ् इत्यनुवर्तते । तदाह—निङ इति । तिपोविन्दस्य षडे विभक्तये—तदातदकारवोरिति । ति इति तकारे दकारे द्वयमृट्प्रकारयोः । तस्य यय—(इत्यः) ; तपोरिति विदह । तकार-
प्याने—यकारप्याने—य मृट् (म्) इत्यात्मः विधोवने । यामृडिति पुनः ; मुडिति परः । तर्हि परस्य पूर्वस्य बाधः स्यात् । अत आह—मृटा यामृडिति । कारयमाह निङ इति । विषयभेदात् इति—यामृडिति निङ्विषयम्—मुडिति तु तकारयकार-
मात्रविषयकम् इति—परस्परं भेदः ।

२२११ । निङः मर्लोपोऽनन्त्यस्य ॥ ७।२।७६ ॥

टी— । मर्त्यधातुकनिङोऽनन्त्यस्य मस्य लोपः स्यात् । इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । मृटः व्ययणं त्वागोर्निङि । स्फुटतरं तु तत्राप्यात्मनेपदे ।

The अनन्त्य (not occurring at the end) स of the मर्त्यधातुक निङ् (विधिलिङ्) elides. Thus both the सकार, disappear (at a time) But the मृट् is heard in चागोर्निङ् and it is distinctly or clearly heard in the atmanepada form of the चागोर्निङ् i e in सेविषीष्ट etc.

मित— । 'पक्षे भवः अनन्त्यः । न तथा अनन्त्यः । तस्य । 'रुदादिभ्यः साव्यधा-
तुके' (२४०४—७।२।७६) इत्यतः साव्यधातुक इत्यनुवर्तते । साव्यधातुकविङ् इति

विधिलिङ्च्यते । सकारद्वयस्यापोति—वृत्तगतफलद्वयन्यायेन युगपत् निवृत्तिः लोपः इत्यर्थः । तर्हि सुटो विधानं किमर्थं यासुटा एव कार्यमिदंरिति समाधत्ते—सुटः इति भूयास्तामित्यादौ न्यूने । तव सकारो न लुप्यत इति भावः । तवापि स्फुटतरं त्विति—तव सकारद्वयस्यापि श्रवणमित्यर्थः । यथा सेविषोष्ट इत्यादौ— । तत यासुटः अभावात् सलोपविरहाच्च सुट एव सकारस्य पृथक् स्पष्टं श्रवणम् इति भावः । प्रवृत्ते भव यास्, सत् इत्यस्य सकारद्वयलोपे भव यात् इति जाते—

२२१२ । अतो येयः ॥ ७।२।८० ॥

दौ— । अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य 'या' इत्यस्य इय स्यात् । गुणः । यलोपः । भवेत् । 'सार्वधातुके—' इति किम् । चिकीर्षात् । मध्येऽपवादन्यायेन हि "अतो लोप" एव बाधते । भवेदित्यादौ तु दीघः स्यात् । भवेताम् ।

इय् is the substitute for या, a part (अवयव) of the सार्वधातुकलिङ् coming after a short अकार । Now गुण comes in by the rule 'आदगुणः' (69—6. 1. 87). (Thus भव यात् = भव इय् त् = भवेयत्). Then य् elides by 'लोपो व्योर्वलि' (873—6. 1. 66). (Hence भवेयत् = भवेत्). Why say सार्वधातुक (in सार्वधातुकावयवस्य या etc) ? Witness चिकीर्षात् । (Here the root is चिकीर्ष (कृ + सन्). And this is आर्द्धधातुक for the affix सन् is आर्द्धधातुक । So इय् is not substituted for 'या' though चिकीर्ष ends in short अ (अत्), and we get चिकीर्षात् and not चिकीर्षत् । If we did not add 'sarvadhātuka' etc here, then according to the maxim of सधेऽपवाद ॐ the rule "अतो लोपः (2308—6. 4. 48) would have been

* It is a portion of the परिभाषा—'सधेऽपवादा पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नीत्तरान्, i.e., "Apavadas that are surrounded (by rules which

barred (and not the rule “अतो दीर्घो यञि” (2170—7 3 101) which follows, not precedes it) And if अतोऽलोप is barred, you get चिकीर्ष्यात् (च of चिकीर्ष not being elided) Then, though it is in सार्वधातुक, by अतो येय you would have चिकीर्षेत्, so we have added the word ‘सार्वधातुक’ here and चिकीर्ष (in चिकीर्ष्यात्) not being a सार्वधातुक the rule अतोऽयि does not apply and you get चिकीर्ष्यात् ।

N B —A clear exposition of the maxim of मध्यापवाद is this— An apavada rule, which rests in the middle of two rules, supercedes (or bars) the former and not the latter The first पूर्व rule in Panini's order is अतोऽलोप (G 4. 48) the middle (मध्य) rule is अतो येय (7. 2 80) and the last or subsequent (उत्तर) rule is अतो दीर्घो यञि (7. 3 101) [The object of Bhattoji in mentioning the मध्यापवादः here is to show that it does not apply here and consequently we must have to draw the word सार्वधातुके from the rule ‘इदादिभ्यः सार्वधातुके’ 7 2 76 and add the same into this rule so that we may safely defend the use चिकीर्ष्यात्] । Again if we did not add the word सार्वधातुक in our explanation, then भवेत् etc could not have been formed For the rule अतो दीर्घो यञि is परः (following), so by the परिभाषा ‘विप्रतिषेधे पर कार्यम्’ we are to accept the rule अतो दीर्घा etc and dismiss

teach operations that have to be superceded by (Apavada-operations), supercede (only) those rules that precede, not those that follow them ’ (Kielhorn) The rule अतो येय is an अपवाद सूत्र and it rests in the middle of “अतोऽलोप” and “अतो दीर्घो यञि” ।

the rule अतो येयः here । Then भव यात् would have been भवायात्, consequently भवा not being अकारान्त, अतो येयः would not apply and भवेत् would not have been formed. Hence the necessity of drawing the word सार्वधातुक to this rule (अतो येयः). भव याम् तस् = भव या तस् = भव याताम् (तस्यस्यनिपां तांतंतामः) = भवेताम् (अतो येयः) ।

मित— । अत इति पञ्चमी । तदाह—अतः परस्येति । या इति लुप्तपद्योक्तं पदम् । तदाह—या इत्यस्येति । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' (२४७४—७२।७६) इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्त्ता प्रयोजनवशात् अवयवपक्ष्या विपरिणम्यते । तदाह सार्वधातुकावयवस्य इति । प्रयोजनञ्च अनुपदमेव न्फ टीभविष्यति । इय—इत्यव अकार उच्चारणार्थः । तदाह इय् स्वादिति । गुण इति—भव यात् इत्यव याभावस्य इयादेशे भव इयत् इति स्थिते 'आदगुणः' (६८—६।१।४७) इति गुणे सति 'लोपो व्योर्वलि' (८७३—६।१।६६) इति यकारलोपे च भवेत् इति लभ्यते । इदानीं सार्वधातुकानुवृत्तिरिह कथयामि पृच्छति—सार्वधातुक इति किमिति । उत्तरमाह—चिकीर्षादिति । यदि हि सार्वधातुकानुवृत्तिरिह न क्रियेत, तर्हि चिकीर्षादिति पदं न सिद्ध्यत् इति तर्कः । कथं कृत्वा चिकीर्षादिति न सिद्ध्यदित्यव युक्तिं दर्शयति—'मथ्येऽपवादस्यायेन हीमने' । इयं हि परिभाषा 'मथ्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन बाधन्ते नोत्तरान्' इति । सूत्रव्यवहारोऽयं परिभाषा । अत्रापि सूत्रवयं वर्त्तते । यथा—

'अतो लोपः' इति षष्ठस्य चतुर्थपादगतं सूत्रम् (६।४।४८) ।

'अतो येयः' इति सप्तमस्य द्वितीयपादगतं सूत्रम् । ७।२।८० ।

'अतो दीर्घो यजि' इति सप्तमस्य—तृतीयपादगतं सूत्रम् । ७।३।१०१

तत्र 'अतो येय' इति मध्यगतमपवादसूत्रम् । तच्च मथ्येऽपवादस्यायेन पूर्वसूत्रमतोलोप इतीदमेव बाधित न तु परवर्त्ति 'अतो दीर्घो यजि' इति सूत्रम् । यदि च अतो लोप इति बाध्यते तर्हि चिकीर्ष यात् इत्यव चिकीर्ष इत्यस्य—आर्द्धधातुकत्वेऽपि अकारलोपो न स्यात् । तेन अतो येय इत्यनेन चिकीर्ष इयत् इति स्थिते 'लोपे व्योर्वलि' इति यलोपे च 'चिकीर्षत्' इत्यनिष्ठं प्रसज्येत । तस्मात् सुष्ठूक्तं सार्वधातुकावयवस्येति । एवमतिव्या-

निदोष दृश्यित्वा अप्यामिदोष दृश्यन्ति—भवेदित्यादी तु इति—। अतो येय इति, अतो दीर्घो यञि इति—चानयो अतोदीर्घो यञि इति सूत्रम्—विप्रतिपक्षे पर कार्यम् इति परिभाषया अतो येय इति सूत्रम् बाधित । ततश्च भव यात् इत्यत्र अतो दीर्घो—इत्येतन्न भवायात् इति स्यात् । एवञ्च अत परत्वाभावात्—अतो येय इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । तथाचाप्यामिदोषः स्फुट एव । अतः सार्वधातुकावयवस्येति सम्यगुक्तम् । भवेताम् इति तच्च तानादेशी रूपम् अन्यत् समानम् ।

२२१३ । भिर्जुस् ॥ ३४।१०८ ॥

दो—। लिङो भिर्जुस् स्यात् । ज इत् ।

जुम् = the substitute for the भि of लिङ् । ज् elides and उम् only = retained

नित—। लिङि क्रियायाम् जसादेशो विधीयते इति अन्तापवादः । जुष' जकारो लुप्यते उम् इति शिष्यते ।

२२१४ । उरूपदान्तात् ॥ ६।१।६६ ॥

दो—। अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् । इतिप्राप्ते । परत्वान्नित्यत्वाच्च 'अतो येय' (२२१२) इति प्राञ्च । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात् पररूपं न्याय्यम् । तथापि 'याम्' इत्येतस्य 'इय्' इति व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्यापवाद इय् । 'अतो येय' (२२१२) इत्यत्र तु सन्धिरार्थः । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत । भवेयम् । भवेव । भवेम ।

The form of the latter (पररूप) is the single substitute (एकादेश) (for the two vowels) when उम् follows an अवयवं which is not a पदान्त । This being the case i.e पररूप being due (we look ahead) —old grammarians say that the rule 'अतो येय'

(2212—7 2. 80) will supercede the rule 'ब्रह्मणोऽप्यन्तः' (2211) and persistent (निवृत्त). [(2211) is in the 220th chapter and अतो वेद्यः is in the 221st chapter of Panini's grammar, so अतो वेद्यः is subsequent (पर) to ब्रह्मणोऽप्यन्तः. For this अतो वेद्यः is अतो निवृत्त (persistent) for 'अतो वेद्यः' is 'अतो वेद्यः' comes in or not. This in अतो वेद्यः is 'अतो वेद्यः' in this view, 'अतो वेद्यः' is 'अतो वेद्यः' (for अतो वेद्यः) and then comes in परस्य धातुः अतो वेद्यः = अतो वेद्यः अतो वेद्यः अतो वेद्यः अतो वेद्यः अतो वेद्यः । But this does not hold the place, for 'अतो वेद्यः' is 'अतो वेद्यः' भाषा—परनिबन्धनः पदादानामुत्तरादर्थः—अतो वेद्यः is 'अतो वेद्यः' must have other application. So we solve the difficulty by explaining it as—अतो वेद्यः etc.—]

Though, to speak properly, being an अन्तरङ्गविधिः पदस्य is due, yet the वेद्यः of the rule 'अतो वेद्यः' should be 'अतो वेद्यः'—'अतो वेद्यः' is the substitute for दाम् and not 'अतो वेद्यः'. In this explanation, दाम् will supercede अतो वेद्यः enjoined by 'निवृत्तः सन्तोषोऽनन्तरम्', 2211. The सन्तोषः वेद्यः (दाम् + वेद्यः) of the rule अतो वेद्यः is to be treated as an आर्षप्रयोग (archaic).

* According to Nagesha 'Antaranga' is a rule the causes of the application of which lie within (or before) the sum of the causes of a Bahiranga rule ; and Bahiranga is a rule the causes of the application of which lie without or beyond the sum of the Antaranga rule'. But this is against Kaiyata for which see 'Tika' below.

N B—According to the परिभाषा 'अभिह' बहिरङ्गम् अन्तरङ्गे which means—'That which is Bahiranga is regarded as not having taken effect (or—is not existing), when that which is Antaranga (= to take effect) (Kielhorn) Here उस् is अन्तरङ्ग (an internal विधि) and इय् is बहिरङ्ग, for the former (उस्) replaces भि which is an important part of the root भू and the latter (इय्) replaces या which being an augment is an external part of the same. Thus उस् has precedence over इय्, but if उस् comes earlier and इय् later then भव या उस् would be भवयुस् and as there is no या the injunction (विधि) of इय् fails, consequently, we do not get भवेयु । (So Bhattoji defends his point by saying तथापि etc)—In the rule 'अतो येय' it should be said that इय् replaces 'याम्' and not 'या' । Then इय् will supercede सलोप directed by the rule 'लिङ् सलोपोऽनन्त्यस्य (२२११) for इय् must have an execution (परितार्यता) । Thus इय् coming before सलोप् we have भव याम् उस् = भव इयस् उस्, then by सलोप—भव इय उस्, then by परकृप (which is an अन्तरङ्गविधि) we have भव इयुस्, lastly by आदेशेय भवेयु । It may be rejoined 'where did you get याम्' ? For Panini has said अतो येय (या इय) and not अतो या इय (याम्+इय) To answer this he says अत etc—Take the Sandhi in येय as an आर्ष श्लेष (an error coming from a sage or archaism) Nagesha says that the भाष्यकार reads 'अतो या इय in the rule 'यानि मुक्' but this reading is wanting in the present edition of the भाष्य । भूप् तिप् = भो अ सिप् = भव सिप् = भवयाम् स् (इत्येति इलोप) = भव या स्, :211 = भव इयम् = भवेयस् = भवे (य लोप by ल्योपो व्योर्वलि) । Similarly

भवेतम् (यस is replaced by तम् cp.—तस्यस्यमिपां तांतंतामः) etc. भवेयम् (मिप is replaced by अम्) भव इय् अस् = भवेयम्). भवेव भवेस (स लोप by नित्यं डितः—2200)

मित—। ‘आदगुणः’ (६६—६।१।८७) इत्यतः आद् (अवर्णात्) इति अनुवर्तते । तच्च ‘अपदान्तात्’ इत्यनेन विशिष्यते । तदाह—अपदान्तात्—अवर्णात् इति । उसि इति जुसः ज-वर्जम् उसः सप्तम्यन्तं रूपम् (भावे ङमो), तदाह उसि परेति । ‘एकः पूर्वपरयोः’ (६८—६।१।८४) इत्यधिकृतम् । ‘एङि पररूपम्’ (७८—६।१।८४) इत्यतः पररूपमिति चानुवर्तते । तदाह—पररूपमेकादेश इति—पूर्वपरयोः पररूप एव शिष्यते इति च तदर्थः । इति प्राप्ते इति—भव या उस् इत्यव पूर्वपरयोराकारोकारयोः ‘आदगुण’ इति गुणं वाधित्वा एकस्मिन् पररूपे प्राप्ते इत्यर्थः । प्रथमं प्राचां स्वाख्याननुपन्यस्यति परत्वादित्यादिना—। इति प्राप्ते इत्यस्य ‘इति प्राञ्चः इत्यनेन अन्वयः । ‘उस्यपदान्तात्’ इति पररूपविषयकशाम्बापेक्षया ‘अतो येयः’ इति शान्तं परं नित्यम् । कृतेऽपि—पररूपे—प्राप्नोति अकृतेऽपि—। तत्र प्रथमं कृते पररूपे भव या उस् इत्यव भव युस् इति स्थिते एकदेशविकृतन्यायेन य् इत्यस्य भवत्येव इयादेशः—ततश्च यथापूर्वं गुणे सति च भवेयुरिति सिध्यति । तदेतत् प्राचीनमतं ‘परनित्यान्तरङ्गापयादानामुत्तरोत्तरं बलीयः इति ‘असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे’ इति च परिभाषाद्वयविरुद्धम् । तेन भट्टोजिरपरितुष्यन् आह—यद्यपीति—पररूपमङ्गानपेक्षत्वात् अन्तरङ्गम्—। इयादेशस्तु प्रकृतिप्रत्ययीभयसापेक्षत्वाद्—वहिरङ्गम् । अतः पररूपमेव न्यायं बलवत्तर-मित्यर्थः । तथा सति भवेयुरिति न सिध्यति, किन्तु भवयुरित्येव भवति अन्तरङ्गे पररूपे प्राप्ते वहिरङ्गस्य इयादेशस्य—असिद्धत्वात् (अभावात्) अप्राप्तेरिति यावत् । तदेतत् परिहरति तथापीति—‘अतो येयः’ इति सूत्रे इत्यर्थः । अतः यास् इय’ इति सन्धिविच्छेदः । यास् इति लुप्तषष्ठीकं पदम् । ततश्चायमर्थः पर्यवस्यति—अतः परस्य यास् इत्येतस्य—‘इय्’ इत्यादेशः स्यादिति । ततश्च भव यास् उस् इति स्थिते पूर्वं इय

❧ यद् बहु अपेक्षते तद् वहिरङ्गम् । यत्तुल्यं तदन्तरङ्गमिति द्विकथयत्वचः-सारः । एतच्च असिद्धवत् सूत्रे कैयटे स्पष्टम् !

आदेश सञ्ज्ञोपविधायकम् 'निङ्' सञ्ज्ञोपविधायकम्—' इति शाब्दं बाधियते सामर्थ्यात्
—तदाह एवञ्चेति । याम् इत्यस्य हि इयादेशो विधीयते । तत् यदि सकारो लघ्यते
तर्हि इयादेशो निर्विषय स्यात् । तस्मात् इय इति सञ्ज्ञोप बाधियते ।
अन्यथा—भवेद्यम् उम् इति आते 'इयम्' इत्यस्य अकारान्ताभावात्—परद्वय न
प्रवर्तते । एवञ्च भवेद्यम् उम् इति गुणे सति सञ्ज्ञोपे च भवेद्य इति आते पद्यात्—
परद्वये भवेद्युरिति सिद्धम् । ननु 'याम् इय' इत्यत्र कस्य सन्धिः । सकारस्य कस्ते
(विमर्शते), भो भगो—इति यत्ने, लोपः, आकण्यन्ते इति यलोपे च 'यतो या इय'
इति स्यात्— । आदगुणे कर्मण्ये सञ्ज्ञोपस्य अभिव्यक्त्याद् इत्यत्राह—सन्धिरापं इति ।
महर्षिपाणिनिहस्ततय ध्वन्या इति सर्वं सोढव्यमित्यर्थे । आनेमुक् इति स्वभाष्येति
'अतो—या इय' इत्यत्र द्वयने इति नामेश । तच्च अप्याभिन्नं दृष्टम् । इति विधि-
निष्प्रक्षिया ।

२२१५ । निडागिपि ॥३॥११६॥

टी— । आगिपि निङ्स्तिङ्आर्द्धधातुकसंज्ञ. स्यात् ।

The तिङ् of निङ् in आशी is termed आर्द्धधातुक । e the affixes
तिप् तस etc upto महिङ् are designated as आर्द्धधातुक in आशीर्निङ्
—in short आशीर्निङ् is आर्द्धधातुक ।

नित— । 'तिङ्श्चित् सार्वधातुकम्' इत्यतस्तिङित्यनुवर्तन । आर्द्धधातुकं शेष
इत्यत्र आर्द्धधातुक इति च । लिङ् इति च मुद्रपञ्चकम् । तदाह—आगिपि इत्यादि ।
आशीर्निङ् आर्द्ध धातुकमित्यवराध ।

२२१६ । किदागिपि ॥३॥१०४॥

टी— । आगिपि लिङो यासुट् कित् स्यात् । 'स्को—'
(३८०) इति सञ्ज्ञोपः ।

The augment यासुट् is to be treated as कित् (क—cliding and

not डित् as in 'विधिलिङ्') in आशीर्लिङ् । The object of making it कित् is to direct सम्प्रसारण to यञ् etc in आशीर्लिङ् by the rule 'वचिस्त्रिपयजादीनां किति' (2409—6. 1. 15.) whence we get इय्यात् which would not have been formed, had यासुट् been डित् । Now भू यासुट्, सुट्, तिप्, gives भू यास्, स्, त् (सुट् is by 'सुट्तिघोः' 2210 and तिप् drops इ by 'इत्तश्च' 2207). N. B.—आशीर्लिङ् being आर्द्ध-धातुक you cannot attach शप्, and consequently no गुण or अवादेश । The two सकारs in भू यास्, स्, त् elide by the rule (स्तोः संयोगादोरन्ते च' (380—8. 2. 29, and we get भूयात् । Now to bar गुण and वृद्धि sanctioned by the rule 'सार्वधातुकाद्धातुकयोः' (2168—7. 3. 84) Bhattoji reads the special rule—

मित्—। 'लिङः सौयुट्' (२२५५—३।४।१०२) इत्यतो लिङित्यनुवर्त्तते । 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो डिञ्' (२२०६—३।४।१०३) इत्यतो यासुडिति च ; तदाह लिङो यासुडिति । ननु आशीर्लिङि अपि यासुडयं डिदेव भवतु कोऽर्थः कित्कर-च्येन । यथैव किति गुणनिषेध एवं डित्यपि । तथा च भूयादित्याद्यपि—डित्करणेऽपि सिध्यति । तस्मात्—लाघवार्थं डिदेव उच्यताम् इति चेत् ? न । 'वचिस्त्रिपयजादीनां किति' (२४०६—६।१।१५) इत्यत्र सम्प्रसारणेन उच्चादित्यादिसाधनार्थं कित्करणस्य प्रयोजनत्वात् । भू यासुट्, सुट्, तिप् इति स्थिते इदमत्र सम्प्रधार्थम्—यत् आशी-लिङ् आर्द्ध-धातुकत्वात् भुवो गुणावादेशौ न भवतः । ततश्च भूयास् स् त् (इतश्चेति तिप् इकारलोपे—त् -मावं तिष्ठति) इति स्थिते '('स्तोः संयोगादोरन्ते च' ३८०—८।२।२६) इति द्वितीय सकारस्य—पदान्तसंयोगादित्वात्—लोपः । ततः प्रथमसकार-स्यापि—पदान्तसंयोगादित्वादेव लोपः । एवं च सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । 'लिङः सजोपोऽनन्त्यश्च' (२२११) इति तु सार्वधातुकसकारलोपविषयकमिति विभावनी-यम् । एवं सकारद्वयलोपे—भूयात्—इति लभ्यते । ननु भूयात् इत्यत्र भू धातो-रार्द्धधातुकप्रत्ययपरत्वात् तस्य इकः (ऊकारस्य) कथं न गुणः इति चेद् उच्यते ।

२२१७— । किङ्ति च ॥१॥५॥

दी— । गित् किन् डिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणहृदो न स्तः ।
भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त ।
भूयासम् । भूयास्व । भूयाध्व ।

The इक् (इ ल क्षण) of a root neither have गुण nor have इङि, when a ग्—eliding, क्—eliding or ङ्—eliding निमित्त (cause) exist. Here यासुद् is १ क्—eliding निमित्त. Hence there is no question of गुण or इङि. अ यासुद् सुद् तिप्=भू यान् स् न=भूयात् । भू यासुद् सुद् तम् (सुद् comes by 'सुदतिषो)=भू यान् स् ताम् (by तत्त्वस्यमिषां तां तं ताम्)=भू या स्ताम् (The न of यासुद् only elides by 'क्लो etc' (३६०) and नत् सुद्=भूयास्ताम् । भू यासुद् णि=भू यान् कुम्=भूयान् सन् (Here the ण of यासुद् does not elide because it is not संयोगादि)=भूयासु (b) उव्यपदान्तात् २२१४) भू यासुद् मिप्=भूयान् म् (मिप् drops इ by 'इतय')=भूया (यासुद् drops स् by 'क्लो, etc) भू यासुद् यम् (here सुद् comes in because दकार follows)=भू यान् म् तम् (तम् is replaced by तम्)=भू यान् तम् या सुद् drops म् by 'क्लो')=भूयास्तम् । भूयास्त (here त replaces थ) भूयासम् (मिप् is replaced by यम्—तत्त्वस्यमिषां तां तं ताम्) भूयास्व भूयाध्व (वस् and मस् drops म् by 'नित्य ङित २२००)

मित— । गकारलोपिणि, ककारलोपिणि, ङकारलोपिणि च निमित्ते सति इको (इकारस्य—उकारस्य चकारस्य) गुणो इङिर्वा न भवति । 'इको गुणहृदो' (४४—११२) इत्यत 'इक' इति 'गुणहृदो' इति चानुवर्तते । 'न धातुलोपे आङ्धातुके' (२६५६—१११४) इत्यतो 'न' इति च । 'किङ्ति' इति च निमित्त सप्तमी । तदाह—गित् किन् डिन्निमित्ते इत्यादिना । अथ चत्वेन गकारोऽपि प्रक्षिप्यते

not डित् as in 'विधिलिङ्') in आशीर्लिङ् । The object of making it कित् is to direct सम्प्रसारण to यञ् etc in आशीर्लिङ् by the rule 'वचिस्त्रिपियजादीनां किति' (2409—6. 1. 15.) whence we get इज्यात् which would not have been formed, had यासुट् been डित् । Now भू यासुट्, सुट्, तिप् gives भू यास्, स्, त् (सुट् is by 'सुट्तिथोः' 2210 and तिप् drops इ by 'इतश्च' 2207). N. B.—आशीर्लिङ् being आर्द्ध-धातुक you cannot attach शप् and consequently no गुण or अवादेश । The two सकारs in भू यास्, स्, त् elide by the rule (स्तोः संयोगादीरन्ते च' (380—8. 2. 29) and we get भूयात् । Now to bar गुण and वृद्धि sanctioned by the rule 'सार्वधातुकादेधातुकयोः' (2168—7. 3. 84) Bhattoji reads the special rule—

मित्—। 'लिङः सौयुट्' (२२५५—३।४।१०२) इत्यतो लिङित्यनुवर्तते । 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो लिङ्' (२२०८—३।४।१०३) इत्यतो यासुडिति च ; तदाह लिङो यासुडिति । ननु आशीर्लिङि अपि यासुडयं लिङेव भवतु कौशल्यं कित्करण-त्वेन । यद्येव किति गुणनिषेध एवं लिङित्यपि । तथा च भूयादित्याद्यपि—डित्करणेऽपि सिध्यति । तस्मात्—लाघवार्थं लिङेव उच्यताम् इति चेत् ? न । 'वचिस्त्रिपियजादीनां किति' (२४०८—६।१।१५) इत्यत्र सम्प्रसारणेन उच्चादित्यादिमाधनार्थं कित्करणस्य सप्रयोजनत्वात् । भू यासुट्, सुट्, तिप् इति स्थिते इदमत्र सम्प्रसार्यम्—यत् आशी-लिङ् आर्द्ध धातुत्वात् भुवो गुणावादेशौ न भवतः । ततश्च भूयास् स्, त् (इतश्चेति तिप् इकारलोपे—त्-मावं तिष्ठति) इति स्थिते ('स्तोः संयोगादीरन्ते च' ३८०—८।२।२८) इति द्वितीय सकारस्य—पदान्तसंयोगादित्वात्—लोपः । ततः प्रथमसकार-स्यापि—पदान्तसंयोगादित्वादेव लोपः । एवं च सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । 'लिङः सजोपो ऽनन्त्यं' (२२११) इति तु सार्वधातुकसकारलोपविषयकमिति विभावनी-यम् । एवं सकारद्वयलोपे—भूयात्—इति लभ्यते । ननु भूयात् इत्यत्र भू धातो-रार्द्धधातुकप्रत्ययपरत्वात् तस्य डेकः (ऊकारस्य) कथं न गुणः इति चेद् उच्यते ।

२२१७— । किङ्ति च ॥१॥५॥

दी— । गित् किन् किन्निमित्ते इगुलक्षणे गुणवद्वा न स्तः ।
भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयाम् । भूयाम् । भूयाम् ।
भूयासम् । भूयास्व । भूयाध्व ।

The इक् (इड च न्) of a root neither have गुण nor have इडि, when a य्—eliding, क्—eliding or ङ्—eliding निमित्त (cause) exists. Here यासुद् is य्—eliding निमित्त. Hence there is no question of गुण or इडि । भू यासुद् सुद् तिप्=भू याम् न् त्=भूयाम् । भू यासुद् सुद् तम् (सुद् comes by 'सुदतिप्')=भू याम् तम् (by तन्वस्यनिपातोत्तताम्)=भू या ताम् (The य of यासुद् only elides by 'क्लो' etc') (३६०) and not सुद्=भूयाताम् । भू यासुद् भि=भू याम् भुम्=भूयात् चम् (Here the य of यासुद् does not elide because it is not संयोगादि)=भूयासु (by इत्यपदान्ताम् २२१४) भू यासुद् सिप्=भूयाम् स् (सिप् drops इ by 'इतय')=भूयाः (यासुद् drops स् by 'क्लो' etc) भू यासुद् यम् (here सुद् comes in because यकार follows)=भू याम् तम् (तम् is replaced by तम्)=भू याम् तम् यासुद् drops स् by 'क्लो')=भूयातम् । भूयाम् (here त replaces य) भूयाम् (निप् is replaced by यम्—तन्वस्यनिपातोत्तताम्) भूयाम् भूयाध्व (वम् and मम् drop स् by 'नित्य डित्, २२००) .

नित्— । मकारलोपिनि, ककारलोपिनि, ङकारलोपिनि च निमित्ते सति इको (इकारस्य—उकारस्य ऋकारस्य) गुणो ऽङ्गिर्वा न भवति । 'इको गुणवद्वा' (४४—११२) इत्यत 'इक्' इति 'गुणवद्वा' इति चानुवर्त्यते । 'न धातुलोपे आर्धधातुके' (२६३६—१११४) इत्यतो 'न' इति च । 'किङ्ति' इति च निमित्त-सप्तमी । तदाह—गित् किन्किन्निमित्ते इत्यादिना । अथ चर्त्तेन मकारोऽपि प्रक्षिप्यते

इति तत्त्वबोधिनीकागदयः । तत्र चर्त्तस्य अयम् अर्थः । यथा दिग् इत्यस्य—चर्त्तेन दिक् इति भवति (जशत्वेन तु दिग् इति) एवमिहापि ककारात् प्राक् गकारस्य चर्त्तेन निर्देशः । तेनायं सूत्रार्थः—ग् च क् च ड् च इति ग्क्ङ् (समाहार इवः) ग्क्ङ् इत् यस्येति (बहुव्रीहिः) तस्मिन् इति सप्तम्यन्तं सूत्रम् । इन्दान्ते श्रुयमाणः शब्दः प्रत्येक-मभिसम्बद्धाते इति न्यायात् । इच्छब्दः 'ग्क्ङ्' एषां प्रत्येकमभिसम्बद्धाते तेन 'गित् कित् डित्' इत्येवमर्थो भवति । अथ भाष्यम्—'क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम् (वार्त्तिक) । क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । किङन्निमित्ते ये गुणवृद्धौ प्राप्नुतस्ते न भवत इति नक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । उपधागोचरीत्यर्थम् (वार्त्तिक) ; उपधार्थं रोर्वीत्यर्थं च । उपधाग्रं तावत् । भिन्नः । भिन्नवानिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । किं तादृशते । यत्र किङित्यनन्तरो गुणो भविष्यति तत्रैव स्यात् । किङित्यनेतत् । इह तु न स्यात् । भिन्नः । भिन्नवात इति । ननु च यस्य गुण उच्यते तं किङित्परत्वेन विज्ञेयिष्यामः । पुगन्तलघुपधस्याङ्गस्य गुण उच्यते तच्चात डित् परम् । पुगन्तलघूपधस्येति नेवं विज्ञायते पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति । कथं तर्हि पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वो उपधा लघूपधा । पुगन्तस्य लघूपधा च पुगन्तलघूपधम् । पुगन्तलघूपधरेति । 'अवश्यं' चैतदेवं विज्ञेयम् । अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्यते । भिन्नसि । रोर्वीत्यर्थं च । त्रिधा वृद्धौ वृषभो रोववीति' इति । तेन किङित्येति निमित्तसप्तसील्युक्तम् । किति गिति डिति परे सति गुणवृद्धौ नस्त इति च न न्याख्यातम् तथा सति छिन्नः—छिन्नवान् इत्यादि हला (छिद् इत्यस्य दकारित्यर्थः) व्यवधानात् न सिध्यति । न च येनाव्यवधानन्यायेन सिध्यत्येवेति वाच्यम् । तत्र तथा सत्यपि चितः स्तुतिरित्यादितु न सेतस्यतीति दिक् । गित्कारणफलं तु ग्लानिस्थस्य गन्तु'रित्यादौ गुणः इत्वं च यथा न, स्यादित्येवमर्थम् । तथाच जिहुरित्यादौ गुणो न भवति । स्यात्सुरित्यादौ च नैवमित्यलम् । भूयात् इत्यादीनां प्रक्रिया आङ्गलव्याख्यायां प्रदर्शिता । इति आशीर्लिङ् प्रक्रिया ।

२२१८ । लुङ् ॥३।२।११०॥

दो— । भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात् ।

सु is attached to a root, expressing (any) tense

मित— । धातोरिति अधिष्ठतम् (२८२८—३११११) । 'भूत्' (२८८४—३११८४) इति च वर्त्तते तदाह—भूतादिभोरित्यादि । अद्यतनाद्यन्तभयविधुताद्यं सुङ् स्यादिति ध्येयम् ।

२२१६ । माङि लुङ् ॥३१११७५॥

टी— । सर्व्वनकारापवादः ।

When the particle (indeclinable) माङ् is used, लुङ् rule should be attached to the root This supercedes (or over rules) every sort of लकार (tense)

मित— । यद्वा माङ् (मा) इति अन्यत्र प्रयुज्यते तदा धाताभुङ् एव स्यादित्यर्थः । तदाह सर्व्वनकारापवाद इति । माङि प्रयुज्यामाने लुङ्बन्ने लकारान्तरं न भविष्यतीत्यर्थः । मित्या मा वद इत्यादी तु 'गा' इत्यस्यैवान्तरं निरिधायितकम् । न तु 'माङ्' इति तिङन्तम् । ' मा' इति तु चेद्विदम् ।

२२२० । स्मोत्तरे लङ् च ॥३१११७६॥

टी— । स्मोत्तरे माङि लङ् स्यात् लुङ् च ।

When माङ् is followed by 'स्म' then not only लुङ् but लङ् also is used

मित— । माङि लुङ् स्यादिति मितम् । यदि तु माङ् परत 'स्म' इत्यस्यर्थं प्रयुज्यते तदा ॥ केवलं लुङ् अपितु लङ्पि स्यात् । यथा—माप्य भूत् माप्य भवदिति ।

२२२१ । ल्लि लुङि ॥३१११८३॥

टी— । शवाद्यपवादः ।

The affix च्लि is attached to a root in लुङ् । This over-rules
अप्, श्यन् etc.

मित— । लुङि धातोः च्लि स्यात्तु शपाश्वनादय इत्याह—शवाद्यपवाद इति ।

२२२२ । च्लेः सिच् ॥३।१।४४॥

दी-- । इचावितौ ।

च्लि is replaced by सिच् which drops इ and च् ।

मित— । 'च्लि' इत्यस्य स्थाने 'सिच्' इत्यादेशः स्यात् । सिच्, इकार—चकारौ लोपेते । सकारमात्रं तिष्ठति । इकारचकारलोपयोः प्रयोजनमस्ति । इकार—लोपस्य प्रयोजनम् 'अनिदितां इल उपधाया किङ्ति' (४१५—६।४।२४) इति असंस्त इत्यादौ उपधा लोपो यथा न स्यात् । चकारलोपस्तु स्वरप्रयोजनः । एवमन्य-
त्रापि—अनुबन्धाः सप्रयोजना इति चार्त्तव्यम् ।

२२२३ । गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥२।४।७७॥

दी— । एभ्यः सिचो लुक् स्यात् । गापाविहेणादेशपिवती
गृह्येते ।

सिच् disappears coming after these roots [गा (the substitute of इङ् गतौ, स्था, घु (दा and घा), पा (of which the substitute is पिव्) and भू]. Here गा and पा are taken i. e., explained to be the substitute of इङ् (to go) and the स्थानी of पिव् i. e., पा to drink respectively.

मित— । गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचो 'लुक्' परस्मैपदेषु (विभक्तिषु परेषु) इति पूर्णं सूत्रशरीरम् । गातिस्थेत्यादि पञ्चम्यन्तम् । तदाह एभ्यः इति । सिच् इति षष्मन्तम् । गातिश्च स्थाच घश्च पाच भूश्च—गातिस्थाघुपाभूवः (द्वन्द्वः) ; ततः पञ्चमी बहुवचनम् । 'इकशुभ्रीधानुनिहेशे' (५७५ वार्त्तिक) इति श्रुपा 'गाति' इति निहि-

श्रुते । गाधातुरित्यर्थः । 'घ' इति 'दाधाघुदाप्' (२३७६—१११२०) इति घ-
संज्ञकयोः दाधातोः धाधातोश्च यङ्णम् । 'गा' इति 'इणो गा खङि' (२४५८—
२१४४५) इति गत्यङ्कङ्घ्रिधातोः स्थाने आदिष्टः गाधातुः सृज्यते नतु 'गै' इति धातोः ।
'पा' इतनेन च, 'पाघाधमा—' इति एवेण यस्य पाधातोः पिपादेशो भवति तस्यैवात्र
यङ्णम् नतु पालनार्थकस्य, तदाह—गापी इह इत्यादि [गाघ पाघ—गापी (इण) ;
इणादिगय पिवतिथ इणादिभपिवती (इण) ; गापी इह इणादिभपिवती इति पदच्छेदः] ।
एवं च भू च्छि तिप् इति स्थिते सिजादेशे भू सिच् तिप् इति जाते सिच इकारचकार-
लोपे तिपय 'इतये'ति इकारलोपे सति चङागमे च अ भूम् त् इति स्थिते तिपः
पित्वात् 'सार्वधातुकाहधातुकयो रिति गुणे प्राप्ते गुणनिषेधकशालमुपपन्नस्यति—

२२२४ । भूसुयोस्तिङि ॥७१३।८८॥

दी— । 'भू' 'सू' एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न
स्यात् ।

When the सार्वधातुक तिङ् (तिप् तस् etc.) follows गुण is not
directed to the roots भू and सू । Now to bar the augment ईट्
to अभूत् he brings forward the rule :—

मित— । 'निदेर्गुणः' (२३४६—७१३८२) इत्यतो गुण इत्यनुवर्तते । 'नाभ्यस्तस्या-
चि पिति सार्वधातुके' (२५०३—७१३८७) इत्यतः सार्वधातुके इति च ; तदाह—
सार्वधातुके इति गुण इति च । सू इति 'सूङ्' प्राणिगर्भविमोचने इत्यस्य लुग्विकरणस्य
(लुग्विकरण इति 'लुक्' विकरणं (लकारादिकं) यत्येति विग्रहः) यङ्णम् ।
नतु 'सुवति' 'सूयति' इति शब्दविकरण—शब्दम् विकरणयोः । अदादिगणीयसधातो-
यङ्णम्, नतु आदिदिवादिनिषीययोरित्यर्थः । भूत् अत्यन्त सकारस्य ईडागमे
वारधितुमाह—

२२२५ । अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥७१३।८९॥

दी— । 'सिच' च 'अस' चेति समाहारइन्द्रः । सिच्छ-

दस्य सौत्रं भत्वम् । अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः
सौत्रो लुक् । विद्यमानात् सिचोऽस्तेष्व परस्यापृक्तस्य हल
ईडागमः स्यात् । इति ईट् न । इह सिचो लुप्तत्वात् । अभूत् ।
'हलः' किम् ? ऐधिषि । 'अपृक्तस्य' इति किम् ?—ऐधिष्ट ।
अभूताम् ।

सिच् and अस् (the root अस्) form a समाहार इव compound
as सिचस् । The word सिच् is a भ संज्ञक one—peculiar to the सूत्रस
[भत्व is directed by 'यचिभम्' ; here, however, सिच् is भसंज्ञक so you
cannot expect कुल जगत्त्व which is sanctioned to पदसंज्ञक words
by चोः कु (३७८) and 'भलां जशोऽन्ते' (८४)] । This sort of भत्व is
not to be found in लौकिकप्रयोग—So he says—सौत्रं भत्वम् (this is
a sutra-license)]. This word सिच् is then compounded with the
word अस्ति which is an अव्यय, in the manner of a कर्मधारय comp-
ound. Then in a way peculiar to सूत्रस only, the पञ्चमी विभक्ति of
सिच् disappears.

The augment ईट् is enjoined to an अपृक्त (अपृक्त एकाल् प्रत्ययः)
हल् (consonant—त्), coming after the root अस् and a root-in
which exists the affix सिच् । Thus we cannot get ईट् (before
the अपृक्तहल्—त्) because here the affix सिच् disappears and we
get अभूत् । why say 'हलः' witness ऐधिषि (एध् आत्मनेपद लुङ् ईट् (३)
first person—gives ऐधिषि—Here there is no ईट् to the अपृक्त इ
though it comes after सिच् for it is not a हल् but an अच् । Why
say अपृक्तस्य—of an अपृक्त letter—? Witness ऐधिष्ठ (एध् आत्मने) लुङ् त
—third person—gives ऐधिष्ठ for the affix त though it follows सिच्.

is not an अपृक्त being a combination of त् and च—; The argument is—In the former case (ऐधिति),—the affix इट् (इ—first person) is an अपृक्त but it is not a इन् whereas in the latter case (ऐधित्), the affix त् is a इन् but it is not an अपृक्त । भू सिच् तम् gives चट् (लुङ्लङ्लुङ्लुङ्दान) भूताम् (तय्ययमिषां तातताम्) equal to अभूताम् ; सिच् disappears by गतिरिति—(१२२९)

मित— । मूलमिदं द्विधा व्याख्यानमहम् । तत्र प्राचीनमतम्—अस्मिन् सिच इति अस्मिन् (समाहारश्च) तत्तादिति प्रतीतिः । मूलम् इत् (१४५९—०५८९) इत्यत ईडित्यनुवर्तते । अपृक्ते इति पञ्चार्थे ०मी । तेन—‘अक्षरज्ञात् सिचय परस्य अपृक्तस्य ईडागम स्यात् इति काशिका । तदेतत् व्याख्यान न मयम् । तथापि अस्मिन् व्याख्याने अस्मिन् भावे अभूदिति न सिध्यति । सुभावस्य व्यानिवृत्तावेन अस्मितया तत्र अपृक्तस्य हल ईडागमस्य दुर्लभत्वात् । किञ्च अस्यात् अगात् इत्यादी गतिरिति सिचो यद्यपि लुक् भवति तथापि व्यानिवृत्तेन सिच परस्य ईडागम स्यात् । अतः प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—(इदमेव नव्यमतम् द्वितीयव्याख्यानम्) सिच अम् चेति । अम् चेति अम् धातुस्येत्यथ (अतापि समाहारश्चत्वात् कथं भेद इति न भवति मितव्यम्—तत्र अस्मिन् सिचेलुक्तत्वादिति), एव समाहार इन्हे सिचम् शब्देनास्ति सिच शब्दस्य अकारस्य कथं न कुलजं शब्दे (प्रथमं कुलं ततोऽगत्वं) न भवति इत्याह—सिचश्चेति—यद्यपि वागधाविव इतीव अतापि पदत्वेन कुलं ज्ञातं च प्राप्तं तथापि तत्र कुलं सौत्रं भवति मिति—नेदं पदं किन्तु न भवति तत्र कुलजं न । तत्र समाहार इत्यात्मस्य सिचम् शब्दस्य ‘अस्ति’ इत्यस्येन कर्मधारय इत्याह—अस्तीति अस्ति (विद्यमानम्) सिचस्य अस्मिन् सिचम् (विशेषणं विशेष्येति) समासः । तत्र अस्तीति विद्यमानार्थम् अव्ययं विशेषणम् ‘सिचम्’ इति च विशेष्यम्) । तत्र पञ्चम्या इति । पञ्चमीविभक्तौ स्यात् हि ‘अस्मिन् सिचम्’ इति स्यात् तत् ॥ न दृश्यते अत आह लुक् इति । लुका लुप्त इत्यर्थः । एवमप्यत्र सूत्रं विभज्य पदार्थं व्यनक्ति विद्यमानात् इति । विद्यमानात् इत्यस्य प्रत्येकं योगः । तेन

अयमर्थः—विद्यमानात् सिचः विद्यमानात् (कृतभूभावादिति तत्त्वबोधिनीकाराः) अस्तेष्व
(अस्धातोश्च) परस्य—अपृक्तस्य हल ईडागमः स्यात्—। 'अपृक्त एकाल्प्रत्यय' इति
अल्माव—स्वरूपस्य। हलः इति—'उतो—वृद्धिलुंकि हलीत्यत्र 'हलि' इत्यस्य षष्ठा
विपरिणामः। इति ईट् न ; कथं नेत्यत्राह इहेति—अभूत् इत्यत्र। सिचो लुप्तत्वादिति—
'आतिस्थेति सूत्रेणेत्यर्थः। ननु सूत्रे 'हलः' इति आसज्जा कथं व्याख्यातम् ततोचरमाह—
ऐधिषि इति—एध (वृद्धौ) आत्मनेपदी लुङि उत्तमपुरुषे ईट् प्रत्यये परे ईडागमो न
भवति। इटोऽपृक्तत्वेऽपि सिचः परत्वेऽपि हल्त्वाभावात्। अपृक्तस्य प्रयोजनं विशिनष्टि
ऐधिष्ठ इति एधधातोलुङि प्रथमपुरुषैकवचनमिदम्। एध+लुङ् त—तत्र तकारस्य
हलत्वेऽपि सिचः परत्वेऽपि च अपृक्तत्वाभावादीडागमो न। त इति नेकाल् तकारा-
कारायोः (त् + अ) संधातत्वेन ह्यलत्वात् (ह्यचरत्वात्) इति। भू लुङ् तस् इति
स्थिते सिचि तामादेशे अडागमे च अभूतामिति भवति।

२२२६। सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥३।४।१०६॥

दी—। सिचोऽभ्यस्ताद् विदेश परस्य डित्सम्बन्धिनो-
भेजुस् स्यात्। इति प्राप्ते।

जुस् is the substitute of भि, related to (i. e. existing in) an
डित् (लङ् लुङ् लिङ् etc.), coming after सिच्, and अभ्यस्त root (जुसि-
त्यादयः षट्) and the root विद्। This being the case (i. e. भि
going to be replaced by जुस्, we look forward):—

मित—। 'भेजुस्' (२२१३—३।४।१०८) इत्यस्माद् जुस् इत्यनुवर्तते 'नित्यं
डित्' (२२००) इत्यस्माद् डित् इति च। सिच् च अभ्यस्तश्च विदिश्च (इति
वृद्धः) तेभ्यः (५मी), तदाह—सिच इत्यादि। इति प्राप्ते = इति जुसि प्राप्ते इत्यर्थः।

२२२७। आतः ॥३।४।११०॥

दी—। सिज् लुक्पादन्तादेव भेजुस् स्यात्। अभूवन्।
अभूः। अभूतम्। अभूत। अभूवम्। अभूव। अभूम्।

When the affix **निष्** disappears, **भुम्** is the substitute of **भि**—only when **भि** follows an **अच्चागन्त** root. Thus **भु** being **अच्चागन्त** we cannot have **भुम्** as substitute for **भि** : **अभूवत्**—Here **भु** **भुट्** **भि** = **भु** **टि** **बलि** = **भु** **निष्** **वत्** (by इतद् and भूदोऽनन्तयोः) = **वट्** ('अवट्'—etc.) **भु** **वन** (by 'शानिष्ठा, etc. दिष् disappears) = **वभु** **वम्** = **वभुवत्** **वत्** (भूदोऽनन्त भुट्-जिहोः) = **वभूवत्** । **वभुः**—**भु** **निष्** **निप्** = **वट्** **भु** + **न** = **वभुम्** । **वभूतम्** **वट्** **भु** **निष्** **दम्** = **वभु** + **तम्** । **वभूत** = **वट्** **भु** **निष्** **य** = **वभुत** । **वभूवन्**—**वट्** **भु** **निष्** **निप्** = **वभु** + **वम्** = **वभु** (**वृक्**) **वम्** = **वभुवत्** **वम्** (Note that **वृक्** comes in only when it precedes an **अच्**—vowel) **वभूव** = **वट्** **भु** **दिष्** **वम्** **वभूव** (**व** elides by निर्वर्तितः) ; similarly **वभूत** ।

मित—। आत इति तदन्त्यस्य (यत्र विधिसद्व्यतिरेकमायात्) , तद् व्याचष्टे
 चिन्तुष्वि—इत्यादिना—यदा विष् लुप्यते तदा आद्यानादिषु आतोभंत्यस्येति शब्दः ।
 चमूचन् इति । पक्षेः मिषि, मिषो भूये 'मिषादिभ्ये' नधोमान्न—तकारस्य भूये
 'चन्' इति ज्ञाने, चडागमि, 'भुवोऽनुच्' इति वृत्तागमं च चमूचन् इति । एवमन्त्यापि ।
 तव—यय एव चडादिप्रत्ययः परतो भवति तव ततोश्च वृत्तागम इति दृष्टव्यम् ।

२२२८। न माहयोगि ॥६॥४७४॥

दी-प्रडाटी न स्तः । मा भवान् भूत् । मास्त्र भवत् ।
भूदा ।

The augments षट् and धाट् are not enjoined to = root when it is connected with (or preceded by) मा and माङ् । Thus मा भवान् etc. In माष्य etc. भवान् is understood.

मित—। मुङ्लङ्लङ् चङदात् इति चद् प्रातः 'चाङ्गदादीनामिति चाद्
च। ताभ्यां मृदव्य जेयं पूरयति—चङाटी इति। भाव्य भवन् इत्यत्र सभयत् भवान्
इति कर्त्तृपदमूल्याम्। भवन् इति 'ज्योतरे लङ् च' इति खङ्। इति मुङ् प्रक्रिया।

२२२६ । लिङ् निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥३३१३६॥

दी— । हेतुहेतुमद्-भावादि लिङ् निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे
लृङ् स्यात् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत् ।
अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अ-
भविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम ।

The निमित्त (condition) of लिङ् is हेतुभाव (cause) and हेतुमद्भावः
(effect) i. e. लिङ् is used to express cause and effect and this
is the condition of लिङ् । तत्र i.e. in that sense of cause & effect,
लृङ् is used in the future tense when there is indecision or non-
settlement (अनिष्पत्ति) of action implied in the sentence. As for
instance वृष्टिश्चेदभविष्यत् सुभिचमभविष्यत् also कृष्णं नमिञ्चेत् सुखं यायात् ।
Here the first half of each sentence expresses the cause (हेतु)
and the last half the effect (हेतुमतु = फल) for सुभिचल and सुखप्राप्ति
result from वृष्टि (rain) and कृष्णनमनम् (bowing to Krishna),
अभविष्यत्—भू लृङ् तिप् = भू (स्यतासी लृलुटोः) त् (इतय) = भू इद् (आहंभातु-
कस्येड्वलादि) स्य त् = अट् (लुङ्लङ्लुच्लुङ्दातः) भूइ स्य—त् = अभो (सार्वधातु-
कीयः) इ त् = अभव् इ स्यत् अभविष्यत् (इण्कोः, आदेशप्रत्यययोः) । Thus अभवि-
ष्यताम् etc.

मित— । 'हेतुहेतुमतोर्लिङ्' (२८१३—३११५६) इत्यतोऽहेतुहेतुमदित्यनु-
वर्तते । तदाह हेतुहेतुमद् भावादीति । 'भविष्यति मर्यादावचने' (२७६४—३३१
१३६) इत्यतोऽभविष्यतीति च तदाह—भविष्यत्यर्थे इति । क्रियातिपत्तौ (क्रियायाः अति-
पत्तिः तस्याम्) इत्यत्र अतिपत्तिरित्यस्य अनिष्पत्तिरित्यर्थे—तदाह अनिष्पत्तौ गम्यमानायाः
मिति । हेतुस्य हेतुमाय हेतुहेतुमन्वी (इन्द्रः) तयोर्भावः स आदिर्द्येति विग्रहः ।
हेतुहेतुमज्ञावो यथा कृष्णं नमिञ्चेत् सुखं यायात् एवं वृष्टिश्चेदभविष्यत् सुभिचमभविष्य-

दिति । तत्र कृष्णमनं सुखप्राप्ते, इष्टिभवन च सुमिषत्त्वस्य हेतुः । सुखप्राप्तिं सुमि-
षत्त्वश्च हेतुमत् (यस्य हेतुर्विद्यते तत् हेतुमत्—फलमित्यर्थः) । क्रियाया अभिव्यक्तिश्च समय-
स्यैव स्यष्टा । अभिव्यक्त्यत इति भू छड् तिप् इति स्थिते स्वतासी लुनुटोरिति छड् स्यादेशे
भू स्यत् इति सम्पद्यमाने स्य इत्यस्याऽधातुकत्वात् बलादित्वाच्च इति प्राप्तं भू इदृश्यं त्
इति भवति । ततः सार्वधातुकाऽधातुकयोरिति गुणे 'अवादेशे' अडागने 'इण्को'
'आदेशप्रत्यययो रिति पत्वे च अभिव्यक्त्यत् इति सिध्यति । अभिव्यक्त्याम्—भू स्य तत्
इति स्थिते इडागने, गुणे, अवादेशे, तसस्मादादेशे, अडागने च अभिव्यक्त्याम् इति ।
एतन्मन्त्रापूर्वम् । गत्यगौरवभिया च नात्र प्रदर्शितमिति वास्तवनीरमादी अनुसन्ध्य
मिति । इति छड् प्रक्रिया । इदानीं प्रसङ्गात्पसर्गनिमित्तकं चत्वरत्वं व्यवस्थापयति—

२२३० । ते प्राग्धातोः ॥१॥४॥८०॥

दी— । ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ।

The indeclinable particles designated as गति and उपसर्ग,
must be used before a root (and not after or in the middle)

मित— । 'उपसर्गा क्रियायोगे' (२२—१॥४॥५८) इति 'गतिश्च' (२०—१॥४॥
६०) इति चाध्यात्तु पूर्ववति सूत्रद्वयम् । अतोऽपि 'ते पदेन 'गत्युपसर्गसंज्ञका
सर्वहून् । अत आह—ने इत्यादि । प्रागेवेति—न परतो नापि मध्ये इत्यर्थः ।

२२३१ । आनि लोट् ॥८॥४॥१॥१॥

दी— । उपसर्गस्यात्रिमित्तात् परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य
नस्य णत्वं स्यात् । प्रभवान्णि ।

‘दुर, पत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्य’ (वार्त्तिक)—
दु.स्थिति । दुर्भवानि ।

“अन्त शब्दस्याह किंविधि—णत्वेऽप्युपसर्गत्व वाच्यम्”
(वार्त्तिक)—अन्तर्धा । अन्तर्धि । अन्तर्भवान्णि ।

एत्व is enjoined to the न of आनि, substituted for लोट् (उत्तम singular), when it (आनि) comes after an उपसर्ग in which exists the reason (निमित्त of एत्व i.e. र and ष). Thus प्रभवाणि (here र lies in प्र and we get एत्व of आनि) । It should be said that 'दुर्' ceases to be an उपसर्ग (lit. उपसर्गसंज्ञा is prohibited of दुर्) in respect of एत्व and एत्व i. e. the र् (रेफ्) of दुर् is not to be considered as the cause of एत्व or एत्व of a word which it (दुर्) precedes. As for example दुःस्थिति । Here 'एत्व' directed by the rule 'उपसर्गात् सुनोति' etc. (2270) is barred ; दुर्भवानि here एत्व is prohibited.

It should be asserted that the word अन्तर् becomes an उपसर्ग in respect of अङ्विधि, किविधि and एत्व । The word अन्तर् is not included in the list of the उपसर्ग—प्र etc. Hence उपसर्गत्वं is enjoined here. अन्तर्धा—अन्तर् + धा + अङ्. then टाप् स्त्रियाम् । अन्तर्धि—अन्तर् + धा + कि । अन्तर्भवाणि—अन्तर् + भू + आनि (लोट्) here एत्व comes in by 'आनि लोट्'—

नित्— । रषाभ्यां नो णः समानपदे' (२३५—८।४।१) इत्यतो 'नो णः' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' (२२८७—८।४।१४) इत्यत उपसर्गादिति च । तदाह—उपसर्गस्यादित्यादि—रकार प्रकारात्मकादित्यर्थः । आनीति लोटिति च लुप्तषष्ठीकम् ; तदाह लोडादेशस्येति । 'दुर्ःषत्वे'त्यादिवार्त्तिकम् । दुर् इति उपसर्गः प्रपरादिषु पठितः । अतः गणसामान्यलिङ्गादुपसर्गत्वे प्राप्तं वचनम् । एत्वएत्वविषये दुर् इतुप्रसर्गो न भवतीति कथयितव्यमित्यर्थः । तथा च 'दुःस्थिति' इत्यत्र 'उपसर्गात् सुनोतीति' सकारस्यप्रकारः 'दुर्भवानि' इत्यत्र च 'आनि लोट् इति नकारस्य एकारो—यथा न स्यात् ॥ 'अन्तः' इत्येतदपि वार्त्तिकम् । पूर्वतः दुर्ः उपसर्गत्वं प्रतिषिद्धमतं तु अन्तःशब्दस्य उपसर्गत्वं विधीयते । अन्तर् इति प्रपरादिगणे न पठितम् । दृश्यते चास्य उपसर्गत्वप्रयुक्तकार्यम् । तेन व्यवस्था । अथमर्थः—अङ्विधौ, किविधौ, एत्व

विषये चेति । विधाविति प्रत्यये इत्यर्थः, अन्तर्धा, इत्यङ् विधि अन्तर—धा + (आतय-
पसर्गे इति) अङ् ततश्चाप् । अन्तर्धि इति किञ्चिदन्तर—धा + (उपसर्गे पोः
किरिति) किः । अन्तर्भवाधि इति अन्तर्धम् अन्तर—भू + चानि (चानि छोट इति) ।

२२३२ । शेषे विभाषाऽकखादावपान्त उपदेशे ॥८४॥१८॥

टी— । उपदेशे काटिखादिपान्तवर्जं गदनदादेरन्य-
स्मिन् धातौ परे उपसर्गस्यास्मिन्निष्ठात् परस्य नैर्नस्य अत्वं वा
स्यात् । प्रणिभवति—प्रनिभवति । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वे-
ऽपि संहिता नित्या, तदुक्तम् ।

‘संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः,

नित्या समासे याव्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ।’

इति । सत्ताद्यर्थनिर्देशोपलक्षणम् । यागात्सर्गो भवतीत्यादा-
बुत्पद्यत इत्याद्यर्थात् । उपसर्गस्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः ।
प्रभवति । पराभवति । सम्भवति । अनुभवति । अभिभवति ।
उद्भवति । परिभवतीत्यादौ विलक्षणाध्यावगतेः । उक्तं च—

‘उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥’ इति ।

In उपदेश, when such roots as are not included in the rule
गदनद etc and as neither begin with क and ख nor end in घ, अत्वं
is optionally enjoined to the न of the particle नि coming after an
उपसर्गे containing the cause or condition of अत्वं । Thus प्रणि etc.
Here though the उपसर्गस are not compounded, yet the conjunc-
tion (सन्धि) is compulsory (नित्य) । So it is said (by Bhartrihari)—

‘Conjunction is compulsory in a single पद (as वागर्थाविव = नित्य-समास), in a root and an उपसर्ग and in a compound but in a sentence it depends upon the intention (of the speaker).’

And pointing out the sense of ‘existence’ etc. (in भू सत्त्वायाम् to be) is but an उपलक्षण (general sign i.e. the general meaning) for in sentences like यागात् स्वर्गो भवति, the root भू means to issue (उत्पद्यते). उपसर्ग signify (helps to bring out) a particular sense. Thus प्रभवति etc. where प्र denotes influence परा denotes defeat etc. सम् denotes possibility etc. अनु signifies feeling etc. अति signifies to overpower etc. उद् implies to issue from etc. where as परि implies turmoil or to vanquish etc. In this way we come to learn that each उपसर्ग implies or helps to bring out a particular sense of भू etc. And it is also said (by Bhartribari) :—

‘By an उपसर्ग, the sense of a root is forcibly led to elsewhere (i.e. the root is caused to indicate a special sense) like प्रहार etc. The significations are easy to be explained.

Here ends the भूधातु and also The परस्मैपद प्रक्रिया ।

मित— । अथ सन्धिविच्छेदः—विभाषा + अकखादौ + अपान्ते + उपदेशे इति । ‘नेर्गदनदष्टुमेत्यव (२२८५—८११७) ये धातव उक्ता तैभ्योऽन्यः शेषः ; तस्मिन् परे इति ; तदाह—गदनदादेरन्यन्निन्निति । अकखादौ अपान्ते, इत्यनयोविवरणम्—कादि-खादिषान्तवर्जं इति । कश्चिच्च कखौ (इन्द्रः) तौ आदौ यस्येति (बहुव्रीहिः) न तथा इति अकखादिः (नञ्त्वत्) तादृशि धातौ परे इत्यर्थः । अपान्ते इति प्रकारः अन्तः यद्वा अन्ते यस्य स पान्तः न तथा अपान्तः तादृशि च धातौ परे । उपसर्गस्थात् निमित्तादित्यतः पूर्ववदर्थोऽवगन्तव्यः । नेरिति—नेर्गदनदेत्येतोऽनुवर्तते । ननु शल्वप्रकरणं संहिताधिकारे वर्तते । तस्मात् यदा संहिताविवक्षा तदैव शल्वमन्यथा त निति किमत्र ‘विभाषा’—

यद्वेषेन इति चेत्—यत इदं नि—इह यद्वसतः अपि भानुवर्मणोः परस्पर मम मा-
भावेति मृष्टता कायेति भावः ।

[illegible][illegible]

वत्वादिति प्रसङ्गोत्थं । अन्वयेति अन्वयिन् अर्थे इत्यर्थः । 'वत्वादन्तः प्रतीयते'
इति पाठभेदोऽपि दृश्यते । अर्थमेतन्मु नास्ते च । प्रहरेत्यादौ—अर्थः, भुगमः, स्वच्छः इति ।

इति भूतानुप्रक्रिया सामान्ये न—भ्रादीनां परस्मैपदप्रक्रिया च कथिता ।

अथ भ्रादौ आत्मनेपदप्रक्रिया ।

‘एध ह्रौ’ । कत्यान्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः ।

The root एध means to increase. Here are (collected) thirty-six अनुदात्तेत् roots (those that leave their low pitch) ending in क्य ।

२२३३ । टित आत्मनेपदानां टेरे ॥३।४।७६॥

द्वौ— । टितो लस्य आत्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एधते ।

एत्वं i.e. एकार is enjoined to the टि (अचोऽन्यादि टि—79) of the आत्मनेपद substitutes i.e. to the verbal affixes of such लकारs as drop their टs (as लट्, लोट् etc.). Thus एध् + लट् = एध् शप् ते (here the अ of त (त् + अ) is regarded as टि by व्यपदेशिवद्भाव cp.—

एकाचो द्वे प्रथमस्य 2।75 । एध् + अते = एधते ।

मित— । टितः + आत्मनेपदानाम् + टेः + ए इति छेदः । ‘लस्य’ (२१५३—३।४।७७) इत्यधिकारसूत्रम् । टित इति विशेषणम् । तदाह—टितो लस्येति । यस्य यस्य लकारस्य टकारः इत् भवति तस्य तस्य आत्मनेपदानां विभक्तीनाम् त आताम्—भादीनाम् टिभागस्य (अचोऽन्यादि टि—७९) एकारत्वं भवति । यथा एध् शप् त = एध् अ त = एध् त इति स्थिति ‘व्यपदेशिवदेकान्मिन्’ इति परिभाषया एकस्मिन् तकारे अकारस्य टिलं कल्प्याम् एकह्रस्विन्यायात् (‘एकाचो द्वे प्रथमस्य’ इत्यत्र एतत् प्रपञ्चितमिति तत्रैव द्रष्टव्यम्) ; तेन तकारादकारस्य एत्वं सति एध ते = एधते इति लभ्यते । ननु तडानावात्मनेपदम् (२१५६—१।४।१००) इति आत्मनेपदशब्देन आन इत्यपि गृह्यते । आनश्च शानच्कानचोः संज्ञा तथाचैवं शानच्प्रत्ययान्ता यजमान-सेवमानादयो न सेत्स्यन्ति तत्रापि टेरेत्वादिति चेदत्राहुः । ‘आत्मनेपदेनात्र प्रकृताः तड एव (तातां भू...इट् वृह्मिहृड्) गृह्यन्ते तेन आनस्य (यहृणं) नेति भाष्ये स्पष्टमिति’ इति शब्दे नृगेश्वरकाराः । एवञ्च टितस्तडां टेरे इत्येव वक्तुमचितमिति तत्त्वबोधिनी-काराः । एधधातुरकर्मकः । तत्रायं संग्रहश्लोकः—

“वृद्धिचयभयजीवितमरण लज्जासत्तास्थितिजागरणम् ।

शयनक्रीडाकचिदीमार्थं धातुगण तमकर्माकमाहुः” ॥—मर्दन्मुखरः ।

२२३४ । सार्वधातुकमपित् ॥१२।४॥

दौ— । अपित्ःसार्वधातुकं डिद्वत् स्यात् ।

A सार्वधातुक affix, which is not a पित् i.e. which has no प् for its indicatory (अगुबन्ध), is to be treated as डित् (an affix which has ड् for its indicatory) In other words an अपित् सार्वधातुक is अगुबन्ध ।

नित— । ‘गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णित्डित्’ (२४६१—१२।१) इत्यतोऽनुवृत्ति-
लभ्य डित् सूत्रानुगुणं विधाय व्याचष्टे डिद्वत् इति । ये ये सार्वधातुका, पितो
(पकारलोपिनो) न भवन्ति ते त डिद्वत् (गुणवृद्धिरङिता इत्यर्थः) । तिप्, सिप्, मिप्,
तुप् आनिप्, आवप्, आमप्, ऐप्, आवष्टिप्, आमष्टिप्, लङ्,—त्प्, स्प्, अम्प् ।
शप् । एतद्व्यतिरिक्ता सर्वे सार्वधातुकप्रत्यया, तस्मिन्—इत्यादयः । डिद्वत् भवन्ति
इति विवेकः ।

२२३५ । आतो डितः ॥१२।८१॥

दौ— । अतः परस्यडितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते ।
एधन्ते ।

इय् is substituted for the आ (in आत्मनेपद) of the डित् affixes
(आताम्, आयाम्) coming after an अ । Thus एध् + शप् + आताम् =
एध् + अ + इयताम् = एध् + इयताम् = एध् इयते—here ए replaces आम्
(b)—2233) एधेयते (by आदगुण) = एधेते (य् elides by लोपोब्योर्वलि ।
एध् + भ् = एध् + अन्त (by भोऽन्त —२१६८) = एध् + अन्ते (२२३३) = एधन्ते
(b) अतो-गुणे—१८१) ।

मित—। अतो येयः (२२१२—७।२।८०) इत्यतो 'इतः' इति 'इय्' इति चानुवर्तते (अतः इति पञ्चम्यन्तम् इय् इति लुप्त प्रथमाकम्) । डित इति अवयवघटी । तदाह—अतः परस्य इत्यादि । पूर्वसूत्रात् 'आतां भू इत्यादयो डितः । तेनः एध् शप् आताम् इति स्थिते ततः २२३३ सूत्रेण एध् अ आते इतिजाते एतेन सूत्रेण एध् इय्ते इति भवति । यथात् आदृगुणे, य—लोपे च एधेते इति । एधन्ते इति आङ्लव्याख्यायाम् द्रष्टव्यम् ।

२२३६ । यासः से ॥३।४।८०॥

दो—। टितो लस्य यासः से स्यात् । एधसे । एधेथे एधध्वे । 'अतो गुणे' (१६१)—एधे । एधावहे । एधामहे ।

से is the substitute of याम् of a ल (लकार as लट् etc.) that drop its ट् । Thus—एध् शप्+याम्=एध्+से=एधसे । एध्+आयाम्=एध इय+थे=एधेथे—एधेथे (here आ is replaced by इय् and आम्—is replaced by ए 'by टित आत्मनेपदानां टेरे') ; similarly अम् of ध्वम् is replaced by ए whence we get एधध्वे । एध्+इट् (ङ)=एध्+ए (२२३३) . Now by the rule 'अतो गुणे (१९१) we get एधे । एधावहे एधामहे—Here दीर्घ comes in by the rule—अतो दीर्घो यङि ; and बहि, महिङ् are changed into वहे महे by 'टित आत्मने—' ।

मित—सूत्रमिदं टित आत्मनेपदानां टेरे इत्यस्याव्यवहितपरवर्त्ति, तदाह—टितो लस्यत्यादि । एधसे इत्यादि—शपि यासः से आदिशे च सति रूपम् । एधेथे—शपि, आयामः आकारस्य इयादिशे, आदृगुणे, यलोपे, यामः 'आस्' इत्यंशस्य 'टित आत्म'—इति एकारादिशे च रूपम् । एधध्वे इत्यादीनामपि अयं क्रमः । एधे इत्यत्र विधेः साह 'अतो गुणे' इति एध इति स्थिते एले एध ए इति नाते 'अतो गुणे इति पररूपे' एधे इति लभ्यते । एधावहे इत्यादौ 'अतो दीर्घ'— इति दीर्घः । अथ एधधातो-लिट्—प्रक्रिया आरभ्यते ।

२२३७ । इजादेन गुरुमतोऽनृच्छः ॥३१॥३६॥

दी— । इजादियों धातुर्गुरुमातृच्छत्वन्वयस्तत आम् म्या-
ल्लिटि । 'आमो मकारस्य निष्त्वम्' । आम्कासोराभिधानाज्-
ज्ञापकात् ।

In लिट्, आम् is enjoined to a root of which the first letter is one of the इच् प्रत्याहार (इ च च् च् च् च् च् च्) and a long one (as ई क etc.) and which is other than च्छ् । In other words when a root begins with a long vowel except च्च it gets आम् attached to it in लिट्—but च्छ्, though it satisfies this condition, will not get आम् । The म् of आम् does not elide, for we have a ज्ञापक (inference) in the आम्विधान (enjoin- ing of आम्) to आम् and काम् । The drift of the saying in this—आम् is enjoined in लिट्, in the roots आम् and काम् by the rules 'काम् प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' (2606—3 ' 35) and 'दयापामय' (2824—3 ' 37) Then had मकार of आम् been मित्, it (आम्) would have been attached after the final चाकार of काम् by 'मिदयोऽन्यात्पर' । Then by 'अक सवर्णे दीर्घ' we would have का आम्स् । Hence the same thing would have been repeated and the object of enjoining आम् would have failed Thus it is expressed that आम् is not मित् or म् eliding

मित— । अथ सन्धिविच्छेद —(इच् + आदे —समास) + च गुरुमत + (न + च्छ् —समास) इति । 'काम्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' इत्यत (२३०६—३११३५) आम् इति 'लिटि' इति चानुवर्तते । तदाह—इजादिरिति । इच् इति प्रत्याहार-
अकाराकारी विहाय सर्वान् स्वरवर्णानृच्छाति । इच् आदि (आदिष्वित्,) यस्य

सः (बहुव्रीहिः) । गुरु+अन्त्ये सतुप्=गुरुमान् । इ जादिर्गुरुमांश्च योधातुर्भवति तस्मादुत्तरं लिटि आम् प्रत्ययः स्यात्—किन्तु 'ऋच्छ' धातुर्यद्यपि इवादिगुरुमान् च भवति तथापि तस्मादास् न स्यात् । इवादिर्गुरुमानित्यनेन—ई, ऊ, ए, ऐ, औ औ—कारादय एवादिवर्णत्वेन गृहीताः । ईहांचक्रो ईंचाचक्रो 'उषाञ्चकार कामाग्निर्दशवक्त्रमहर्निशम्' (भट्टिः) इत्यादयश्च उदाहरणानि । आम् इति मित् भवति नञेत्यत्राह—आमो मकारस्य नेत्वमिति=अस्य मकारो न लुप्यते इत्यर्थः । तव ज्ञापकन्यायमूलं हेतुमाह आस्कासोरिति । अयमर्थः—कास्प्रत्ययादाममन्ते' लिटि' इति कास्धातोः, 'दयायास्' श्चेति (२३२४—३।१।३७) आस् धातोश्च उत्तरं लिटि आम्प्रत्ययोविहितः । तत् यदि आम् इति मिदभविष्यत् तदा 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति परिभाषया अयं (आम्-प्रत्ययः) कास्धातोरासधातोश्च अन्यादचः आकारात् परोऽभविष्यत् । का आम् स् इति आ आम् स् इति च स्थिते मित्वान्मलोपे—का आ स् इमि आ आ स् इति च जाते अकः सवर्णे दीर्घ इति सूत्रेण सवर्णदीर्घं कास् आस् इत्येवामभविष्यत् ततः पुनराम्बिधानं व्यर्थं स्यात् । तस्मादस्माभिरेतज् जायते यदामो मकारस्य नेत्वमिति । मतान्तराय अस्माकं लघुकौमुदीव्याख्या द्रष्टव्या । गुरुमान् किम् ? इषधातोर्लिटि इयेष । ऋच्छंस्तु आनच्छं इति । एवञ्च एध् आम् लिट् इत्यत्र एध् आम्-लि इति स्थिते ।

२२३८—। आसः ॥२।४।८१॥

दी—। आसः परस्य ले (?) लर्लुक् स्यात् ।

लि elides coming after आम् ।

मित—। 'मन्ते घसङ्हरणेत्यादि' (३४०२—२।४।८०)—तः लिरिति 'खल्वचि-यार्धजित' (१२७६—२।४।५८) इत्यतो लुगितिचानुवर्तते तदाह—लेर्लुगिति । लिरिति च्लिरित्यस्य प्राचां संज्ञा । अत्र तु लिडेव ग्राह्यः । अत्र च्लिरभावात् तत्त्वबोधिनां 'आसः परस्य लुक् स्यादित्येव वृत्तिं दृश्यते उक्तञ्च तत्रैव लिरितीह नानु वर्तनीयमिति । एवञ्च लेर्लोपे एधाम् इति स्थिते अनन्तरसूत्रमाह—

२२३९ । लञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥३।१।४०॥

दौ— । आमन्तालिट्पराः क्त्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । 'आम्-
प्रत्ययवत् क्त्वोऽनुप्रयोगस्य' (२२४०) इति सूत्रे क्त्वग्रहण-
सामर्थ्यात् अनुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन 'क्त्वस्ति-
'योगे' (२१२७) इत्यतः 'क्त्वो द्वितीय' (२१२६) इति जका-
रेण प्रत्याहारान्वयणात् क्त्वस्तिलाभः । तेषां क्रियासामान्य-
वाचित्वादात्प्रकृतोनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः सम्प्र-
दिशु प्रत्याहारोऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वान्न प्रयुज्यते । क्त्वस्तु
क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते ।

(Invariably) after a root, ending in (the affix) आम् are
placed or used the roots क् म् and च्स् all followed by लिट्
(affixes) —In other words, the लिट् forms of the roots क्, म् and
च्स् (as चकार चक्रे, बभूव बभूवे, आस आसे etc) are used invariably
after those roots that are आमन्, i.e. to which आम् has been
attached. It is understood, on the authority of enlisting the
root क्च्स् (डुकृच्स् करणे) in the aphorism 'आम्प्रत्ययवत् &c (2240—
1863), that the अनुप्रयोग (subsequent attaching) is allowed to
other roots also [When you say give me the 'Bombay mango'
(बीम्बाइ आम) then your pronouncing the word 'Bombay' leads
us to think that there are varieties of mangoes, otherwise
had there been only one mango you must have had said
'give me the mango, similarly अनुप्रयोग is surely sanctioned to
other roots also otherwise Panini would not have pronounced
the word क्च्स् in the rule आम्प्रत्ययवत् etc and would have said

‘आमप्रत्ययवदनुप्रयोगस्य’ and not आमप्रत्ययवत्कजोऽनुप्रयोगस्य—This is the authority or significance of the word कञ् in the rule.] Hence we get क भू and अस् by forming a प्रत्याहार—(प्रत्याहाराश्रयणात्) beginning from the rule ‘कृत्वस्त्रियोगे सम्पद्यकर्त्तरि चिः’ (2117—5.4.50) and ending in the rule ‘कजो द्वितीय तृतीयश्चवीजात् कषौ’ (2129—5.4.58). [Note that in Panini’s order ‘कृत्वस्त्रि’ etc. is the 50th. sutra and ‘कजो द्वितीय’ etc. is the 58th. sutra. Here we are quoting below the rules in the order of Panini—

- (50) कृत्वस्त्रियोगे सम्पद्यकर्त्तरि चिः (2117) 5.4.50.
- (51) अरुर्मनश्चक्षुषेतोरहोरजसां लोपश्च ।
- (52) विभाषा सति कर्त्तृज्ञौ ।
- (53) अभिविधौ सम्पदा च । (2124—5.4.53).
- (54) तदधीनवचने (2125)
- (55) देवे वा च । (2126).
- (56) देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्षेभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्वहुलम् (2127).
- (57) अव्यक्तानुकरणाद्वाजवरार्धादनितौ डाच् । (2128).
- (58) कजो द्वितीयतृतीयश्चवीजात् कषौ (2129) 5.4.58.

Thus it is evident from the rules above that the ‘कृ’ of ‘कृत्वस्त्रि’ in the 50th. rule and the ‘जः’ of ‘कजः’ in the 58th rule form the प्रत्याहार । This sort of forming a प्रत्याहार is openly sanctioned by Patanjali himself in his महाभाष्य—which see under this rule १.

क भू and अस् being क्रियासामान्यवाची (expressing verbs in general) and आम्प्रकृति roots (i.e. roots ending in आम्) being क्रियाविशेषवाची (expressing a particular verb), there is no

distinction in relation between them But the root सम्पद, though it lies within the प्रत्याहार, is not made use of (after the आत्मन् roots)—its sense having no relation with that of those (आत्मन्) roots The meaning of (तेषाम् क्रिया . प्रयुज्यते)—is this :—

The roots कृ, भू and अस् signify more additional senses than what they have got for their own viz कृङ्क्ष् 'करणे,' भू 'सत्तायाम्' etc * may also be expressed as स्नान करोति भोजन करोति etc. But the root सम्पद has got nothing more in addition to what is assigned to it. Thus कृ भू and अस् are general and सम्पद is special And, as a rule, a relation exists between the genus and the species and not between two different species Here भू, अस् and कृ are general and एधास् is special, thence the former roots are identified with the latter one for they can express any senses (क्रियासादान्वयाच्चौ) as in एधास्क्ते (increased), कृ expresses the sense of एध । But as the root सम्पद cannot so express, itself being special, it is not used after आत्मप्रकृतिक roots.

Now परस्मैपद being due to the root कृङ्क्ष्—only when the fruit of the action rests upon (by the rule स्वरितञित—२१५८) one other than the agent, we look forward —

नित— । कृङ्क्ष् (कृङ्क्ष् करणे) + च = कृष । कामप्रत्ययादाममन्वे लिटि' (२३०६—२११३५) इत्यत आमित्यनुवर्त्तते । स च 'येनविधिसदन्तस्ये' ति तदनन्तत्वेन मृच्छते । तत प्रयोजनवशात् पञ्चम्यां निपरिणम्याह आत्मन्तात् इति । लिटि इत्यस्य विवरणम्—लिट्प्रा इति—लिट्कृत्वस्तस्य इति अर्थः । ननु सूत्रे कृष् एव दृश्यते

* Hence they are general verbs—as स्नाति, भुङ्क्ते etc.

तद् भूधातोस्धातोश्च कुतोऽग्रहणमिति चेत् तवाह—आम्प्रत्ययवदिति । ‘आम्प्रत्ययवत् कृजोऽनुप्रयोगस्य (२२४०) इति सूत्रे कृजोऽपि आत्मनेपदं स्यादित्युक्तम् । यदि केवलम् कृज एकस्यैव अनुप्रयोगः स्यात् तर्हि आम्प्रत्ययसूत्रे कृज्ग्रहणं व्यर्थं भवेत् । यतः ‘आम्प्रत्ययवदनुप्रयोगस्य’ इत्युक्ते लघुना आयासेन कार्यसिद्धिः स्यात् ‘आम्प्रत्ययवत्’ इत्यस्य उच्चारणमात्रेणैव कृज् आचिपेत्त धात्वन्तरस्य अनुप्रयोगाभावात् । धेनुं चारय इत्युक्ते गम्यते एकैवास्य धेनुरिति किन्तु कृणां चारय इत्युक्ते गम्यते यत् वर्णान्तरोपलक्षिताः सन्त्यस्य गाव इति । एवमतापि कृज्ग्रहणेनैव अनुप्रयोगोऽन्यास्यापीति लभ्यते । एतदेव च कृज्ग्रहणस्य सामर्थ्यात्—शक्तिः । तेन भुवोरन्तेश्च ग्रहणमिति भावः । उक्तञ्च—“सामर्थ्यायोगात्त्रहि किञ्चिद्व पश्यामि शान्त्रं यदनर्थकं स्यात्” (भाष्यकाराः) । ननु कथंकारं सामर्थ्यामित्यपेक्षायामाह—तेनेति । ‘कृभ्वस्त्रियोगे-सम्बन्धकर्त्तरि च्विः’ (२२४०) इत्यतः ‘कृ’ इत्यारभ्य—‘कृजो द्वितीय-तृतीय-शम्बवीजात् कृषी’ (२११७) इति सूत्रस्य—कृजः जकारिण ‘कृज्’ इति प्रत्याहारः आश्रीयते = ‘क्रियते’ । तेन च करोतेः, भुवः, अस्तेश्च ग्रहणं भवति । एष च भाष्यसंवादः—तथा च भाष्यम् :—

“कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि (सू) । किमर्थमिदमुच्यते । अनुप्रयोगो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आत्मन्तमव्यक्तपदार्थकम् (अव्ययमित्यर्थः), तेनापरिचिन्मातीऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति । अत उत्तरं पठति—‘कृजोऽनुप्रयोगवचनमस्तिभुवोः प्रतिषेधार्थम्’ (वार्त्तिकम्) । कृजोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । अस्तिभुवोरनुप्रयोगो मा भूदिति । आत्मनेपदविध्यर्थे वा । आत्मनेपदविध्यर्थे च (वा ?)—कृजोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते, आत्मनेपदम् यथा स्यात् । उच्यमानेऽपेक्षितान् अवश्यमात्मनेपदार्थं यद्वः कर्त्तव्यः । अस्ति-भू-प्रतिषेधेनापि तावन्नार्थः (न प्रयोजनमित्यर्थः) । इष्टः सर्वानुप्रयोगः (वार्त्तिक ?)—सर्वेषामेव कृभ्वस्त्रीनामनुप्रयोग इष्यते । ‘किमिष्यते एव आहो-स्वित् प्राप्नोत्यपि । इष्यते च प्राप्नोत्यपि । कथम् । कृज् इति नेदं धातुग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क सन्निविष्टानां प्रत्याहारः । ‘कृभ्वस्त्रियोगे’ इत्यतः प्रभृत्याकृजो (‘कृजोद्वितीय’—सूत्रस्य) जकारात् ।”

ननु भवतु कृञ्चक्षुषसामर्थ्यात् कृभ्वत्सीना लाभः । तेषाम् एधामित्यनेन कुतो-
ऽन्वयः (सन्वन्धः), उभयेषां भिन्नार्थकत्वादिति प्राप्ते आह—तेषामिति ।
कृभ्वत्सीयो हि क्रियासामान्यवाचिनः । डुकृञ् करणे, भू सत्तायामित्यादिद्विपविशिष्टा
यंका अपिते अन्येषामपि धातूनामर्थं प्रकाशयन्ति । तद् यथा स्नातीत्यत्र स्नानं करोति,
गच्छतीत्यत्र गमनं करोतीत्यादि । तेन एते क्रियासामान्यवाचिनः, 'क्रियाः सामान्येन
वाचयन्ति' इत्यर्थः । यस्य यस्य धातोः (क्रियायाः) अतु प्रयुज्यन्ते तस्य तस्यैवार्थस्य
उपकरोति इति स्पष्टार्थः । अतएव एषाम् एधामित्यनेन अभेदेन (ऐक्येन) अन्वयः
(सन्वन्धो व्यवहारोवा) । कुत इति चेत् ?—सामान्यविशेषाव्यवस्थायामेत्याहुः । सामान्य-
विशेषयोः सन्वन्धस्य सर्वानुभूतिविषयत्वादिति । तत्र कृञादयः सामान्यार्थका एधामित्या-
दयस्तु विशेषार्थका इति बोध्यमिति भूषेपः ।

ननु योऽयं प्रत्याहारः प्रोक्तस्तत्र 'अभिविधौसम्पदा च' (२१२४) इत्यपि अन्तर्भूतम्
तत्रम् । तत्र च सम्पद इति (भम्—पद) धातुर्हृष्यते । ततः कृभ्वत्सीनामिव तस्यापि
आत्मन्नात् कुतोऽनानुप्रयोग इत्यत्रोह—सम्पदिति । अस्मितायंत्वादिति । कृभ्वत्सीना-
मिव सम्पद धातोरेधाम् इत्यनेन अन्यथो गच्छति विशेषवाचित्वात् । उभयोरपि न हि
विभिन्नार्थकस्य विभिन्नार्थकेन सह अभेदान्वयः 'ऐक्यत्वे—सन्वन्धः' सम्भवति । क्रिया-
सामान्यवाचिन एव क्रियाविशेषवाचिभिरभेदेन अन्यीयन्ते न तु क्रियाविशेषवा-
चिनोऽपीति निष्कर्षः । अयमप्यंशी भाष्यादुपासः विस्तरभयात्तत्त्वामिन्नालोचिततम इति ।

अत्र इदमप्यवश्यम्—“कृञानुप्रयुज्यते इति । व्यवधाने कृञादौनामनुप्रयोगो
भवति न वेति विचार्यते । तत्र बोधदेवः “भूभ्रुकृत्त्वामः” इत्याह । अस्य व्याख्यया रामा-
नन्दाचार्यः—अनुग्रहार्थं उपसर्गक्रियाविशेषव्यवधानेऽपि तदनुप्रयोगश्चापनार्थमिति
विहृतवान् । तस्याद व्यवधानेऽनुप्रयोग इति भौगवौधिकाः ॥ विषयेऽस्मिन् नीरवो
दुर्गमिन्द्रः । ‘समादित्कर्तृत्वमिच्छति’ इति क्रमदीश्वर—भूतम् । तस्य वृत्तावपि नीरवो
जूमरीन्दुः । परं भौमासितवान् श्रीमद्भगवोचन्द्रः । प्रादिसहितैः कृभ्वत्निमित्तानु-
प्रयोगो भवतीति अथवायं असाधुरिति यो यथा बुध्यते स तथा व्याचष्टे इति सन्दिग्ध-
मीवोपपत्तिमिति । अर्थात् कृञानुप्रयुज्यते इति मूलस्य व्याख्यायां सर्व्वे प्रसुग्धा अभवन्

यस्य यन्मतम् स तदेव लिखितवान् । केचन भौत्या दुर्गाद्याः किमपि नीचुः । स
एव सन्देहः सूतनागेण प्रदर्शित आचार्येण श्रीमता क्रमदीश्वरेण इति गोयीचन्द्रमत—
निष्कर्षः । वस्तुतस्तु पाणिनीये शास्त्रे व्यवधाने अनुप्रयोगासिद्धिः विपर्ययासनिवृत्त्यर्थमिति
वार्तिकविरोधात् । यथाह श्रीमदजटीश्वरः कृष्णानुप्रयुज्यते इत्यनुशब्दस्य व्यवहितनिवृत्त्यर्थ-
त्वात् इति । ननु 'उच्चाम् प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्' (भट्टि) 'प्रभ'शयां यो नहुषं चकार'
(रघु)—इत्यत्र प्रव्यवधानेऽपि कथमनुप्रयोग इति चेत्—नगरस्य उच्चां कथं प्रचक्रुः (?),
मार्गान् इत्यस्य क्रियान्तरान्वयित्वात् । 'उच्चान् प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्' इत्यपि पाठस्तत्र
नगरस्य मार्गान् उच्चान् उच्चायुक्तान् सेकयुक्तान् प्रचक्रु रित्यन्वयः । उच्चाशब्दात् अर्थ
आदिभ्योऽचि उच्चाशब्दस्य मार्गविशेषणस्य द्वितीयाया बहुवचनम् । एतदेव गोयीचन्द्र-
मतम् । यथोक्तं तेन 'यि उच्यन्ते ते उच्चाः । तान् सिक्तान् प्रचक्रु रिति व्याख्याया
यन्यकाराः समादधिर इति ।' इति केचित्—शब्देन्दुशेखरकाराच्च—

“आमन्तादिति निर्दिश्यमानपरिभाषया प्रशब्देन च अव्यवहिते एव
प्रयोगः । अनुशब्दात् पञ्चादेवेति च बोद्धव्यमित्याहुः ।” एवं च “प्रभ'शयां
यो नहुषं चकार” (रघु—१३—३६) “तं पातयां प्रथममासं पपात पञ्चात्”
इत्यादयः प्रयोगाः प्रामादिका एवेति बहवः—भट्टोजिरपि मनोरमः यामिवमाह ।
पचान्तरे हरदत्तस्त्वाह—‘कथं भट्टिकाव्ये उच्चां प्रचक्रुः नगरस्य मार्गान्, प्रभ'शयां यो
नहुषं चकार इति—वार्तिककारः पृच्छतां यः पठति विपर्ययासनिवृत्त्यर्थं
वाच्यं व्यवहितनिवृत्त्यर्थञ्च’ इति । इति दिक् ॥ अत्र भाष्यमप्येवम्—तथा च—‘अनु-
प्रयोगः किमर्थम्—‘विपर्ययासनिवृत्त्यर्थम् (वा)—विपर्ययासनिवृत्तिर्था स्यात् ईहाचक्र-
—चक्रे ईहामिति नाभूत् । ‘व्यवहितनिवृत्त्यर्थञ्च’ (वा) ईहाचक्रे व्यवहितस्य
नाभूत्—ईहां देवदत्तचक्रे’ इति ।

कृञस्तु क्रियाफले इति ‘स्वरितजितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले’ इति सूत्रेण क्रियाफलं
यदा कर्त्तारं नाभिप्रेति तदा डुकञ् इति जित्वात्कृष्णातोः परस्मैपदित्वमेव । अनु-
प्रयोगदशायां तु नायं नियम इति दर्शयति—

२६४० । आम्प्रत्ययवत् कृजोऽनुप्रयोगस्य ॥१॥३६३॥

दी—। आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतदगुणमंविज्ञानो वच्-
बोद्धिः । आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् कृजोऽप्यात्मनेपदं
स्यात् । इह पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु—तद्विपरोतमिति । तेन
कर्तृगेऽपि फले इन्दाश्चकारत्वादी न तद् ।

The word आम्प्रत्यय forms an अतदगुणसंविज्ञानबोद्धि—the break-
ing up of the words being आम् प्रत्ययो यस्मात् (after which the
affix आम् is attached) [Meaning of अतदगुणसंविज्ञान —बोद्धि is of
two kinds तदगुणसंविज्ञान and अतदगुणसंविज्ञान । The former is
illustrated when the constituent members have any connection
(सम्बन्ध) with the verb , as सुकेशीमानय 'Bring a woman of excellent
hair' —when this is said a woman of bad hair should not be
presented Hence it is obvious that not an ordinary woman is
wanted but a woman possessing of beautiful hair , so hair also is
connected with the verb मानय । This is तदगुणसंविज्ञान । The latter
(अतदगुण) is instanced when the constituent members are not
connected with the verb but the possessor alone is meant to-
beconnected with the verb Thus चित्रगुमानय—Bring me a man
possessing spotted cows Here cows are not presented before
the speaker but only the man possessing the cows. Hence the
cows have no connection with the verb] Similarly in this
case, आम्प्रत्यय—the affix आम् has nothing to do with वृत्ति,
which is affixed to a root, followed by आम् । Hence the root-
followed by आम् is meant.

Atmanepada is enjoined to the root कृञ् also, which is used invariably after (आम्) like the root, possessing or being followed by the affix आम्. (Thus it is shown that the root कृ will take आत्मनेपद, when it follows एषाम् or the like no matter if the fruit of the action accrues to the person other than the agent (कर्त्ता). Now to show that the root कृ preceded by an आत्मप्रकृतिक root will take परस्मैपद terminations even when the result rests with the agent, he says that here in the rule आम्प्रत्ययवत्—” we should draw the word ‘पूर्ववत्’ from the preceding rule ‘पूर्ववत्सनः’ (2735—1.3.62) so that there will be two (different) sentences —(1) आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य and (2) पूर्ववत्कृञोऽनुप्रयोगस्य । The latter then means that कृ will be आत्मनेपद or परस्मैपद according as its predecessor (पूर्व) एष, इन्द्र etc, are आत्मनेपद or परस्मैपद and not otherwise. Thus even when the fruition rests with the agent, तङ् i.e. त आताम् and the like आत्मनेपद terminations are not to be attached to कृ in इन्द्राच्चकार etc. Hence though the root इदि or इन्द्र (with नुम्) is parasmaipadi it will act as an atmanepadi not being changed into इन्द्राच्चक्रे । Now in the present case the form standing एषाम् + कृ + त—

मित— । ‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ (२१५७—३।१।२२) इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । सूत्रे ‘आम्प्रत्ययवत्’ इति दृश्यते । न च आम्प्रत्ययस्य आत्मनेपदं भवति । तत् कस्य आत्मनेपदमित्यपेक्षायां प्रथमं तमेव शब्दं विभज्य तस्य वृत्तिं दर्शयति—आम्प्रत्ययोयस्मादिति । अतद्गुणसंविज्ञान इति । तद्गुणसंविज्ञानात्तद्गुणसंविज्ञानभेदेन हि बहुव्रीहिर्द्विधा विभज्यते । तत्र यदा वृत्तिस्थपदस्य क्रियायामन्वयः स्यात् तदा तद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः यदा सुसुखामानय इत्युक्ते न तावत् दुर्मुखः

आनीयते किन्तु सुमुखा एव । तथात् सुमुखाया न्विय इव सुमुखापि क्रियया चनयो न घटते तदा अतदनुवर्तमानोऽय बहुव्रीहिः । यथा—‘चित्तगुमानय’ इत्यादि न खलु गाव शिवा आनीयन्ते किन्तु यय ता स एव , एवमत्रापि आम्प्रत्यक्षी यष्ठादधातो क्त्वर विधीयते तन्मेषात्मनेपद न त्वाम इति । आम्प्रत्यक्षवदिति ह्यसौयान्ताभ्युत्थार्थे वति इत्याह आम्प्रकृत्यानुव्यमिति । तत अनुप्रयोगस्य इत्यत्र ‘अनुप्रयोग’ इति कर्मणि घञोदपम् (अनुप्रयुज्यमानमिति), तदाह अनुप्रयुज्यमानात् इति योऽनुप्रयुज्यते तस्मादित्यथ । आत्मनेपद स्यादिति—क्रियाफलं परगामिन्यपि अनुप्रयुज्यमानात् क्त्वा (क् धातो) आत्मनेधादिधातुवत् आत्मनेपदमेव स्यात् न तु ‘स्वरित’ (२१५८) इति प्रात परस्मैपदमित्यथ । एवमप्राप्तस्य—आत्मनेपदस्य प्राप्तिविधिं ता इदानीं प्राप्तस्य आत्मनेपदस्यविधिं वारयिष्येति—इति । अस्मिन् आम्प्रत्यक्षवत् क्त्वाऽनु प्रयोगस्येति सूत्रे ‘पूज्यवत्सन (२०२५—१।३।३२) इति सूत्रात्—पूज्यवदिति पदमनुवर्त्तय अनुकृत्य वाच्यमर्दन विभिन्नवाक्यत्वेन मन्वहात आनीयते अध्याभिमिति ज्ञेय भाष्यकारप्रवृत्त्यनुसारादितिभावः । तथाच सूत्रमिदं वाच्यद्वयात्मकम्—‘आम्प्रत्यक्षवत् क्त्वाऽनुप्रयोगस्येति वाक्यम् । ‘पूज्यवत्क्त्वाऽनुप्रयोगस्येति’त्यन्त । तत पूर्वस्थार्थं प्रागेव व्याख्यात । द्वितीयस्य स्वयमेव पूर्वेषु ण्धादिधातुना तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् क्त्वाऽपि आत्मनेपद स्यात् । ननु च प्रागेपि (आम्प्रत्यक्षवदित्यत्र) एवमेव प्रीतान्तत् कोऽव विशेष इति चेत् नियमार्थोऽयमारब्ध इत्याह—पूज्यवदेवात्मनेपद न तु तद्विपरीत मिति । नियमकलमाह—ननति (इदि ण्यर्थे इति धातु परस्मैपदी । इदितोऽनुम् धातोरिति तुम्—तत आभि निष्ठा इपम्)—अत्र आत्मन्तस्य इदिधातो परस्मैपदित्वेन अनुप्रयुज्यमानस्य क्त्वा दिक्प्रयुक्त स्वरित (२१५८) ति सूत्रप्रात आत्मनेपद प्रतिषिध्या फलं कत्तारमेव अभिप्रैति, धातुय जिदेव भवति तथापि (हितुइयस्ये- ऽपि) क्त्वाऽनु (इन्दाच्चकार इत्यत्र) परस्मैपमेव भवति । अत्राय सचेप—‘आम्- प्रत्यक्षवतोऽनुप्रयोगस्य’ इत्यनेन परगामिन्यपि फले—आत्मनेपद विहितम्—(परस्मैपदं निषिद्धम्), पूज्यवत् क्त्वाऽनुप्रयोगस्य इत्यनेन तु कर्तृगामिन्यपि फले—परस्मैपदमेव विहितम् (आत्मनेपद निषिद्धमिति नियमद्वयम्) ।

अथ भाष्यम्—‘आम्प्रत्ययवदिति । कृञ्यङ्गं नियमार्थम् । इह माभूत्
 ईहासाच्च । कथं चाक्षेपगुप्रयोगो भवति । प्रत्याहार गृहणं हि तत्र
 विज्ञायते । कथं पुनर्विज्ञायते तत्रप्रत्याहारगृहणमिति । इह कृञ्यङ्गणात् ।
 अथेह कस्मान्न भवति । उटुभाञ्चकार । उटुरजाञ्चकार । ननु चाम्प्रत्ययवदित्युच्यते ।
 ननु चास्मात् प्रत्ययात् आत्मनेपदं पश्यामः न वृसोऽनेनेति । किं तर्हि । स्वरितञितः
 कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति । नैष दोषः । इदं नियमार्थं भविष्यति ।
 आम्प्रत्ययादेवेति । यदि नियमार्थं विधिर्न प्रकल्पते । ईहाञ्चक्रे । ज्ञाञ्चक्रे ।
 विविञ्च प्रकल्पतः । कथम् । पूर्ववदिति वर्त्तते । ‘आम्प्रत्ययवत्—पूर्ववच्चेति’ ।

एवं प्रकृते लिटि एधाम् क्व त इति स्थिते—

२२४१ । लिटस्तभयोरेणिरेच् ॥३॥४॥८॥

दी—लिङादेशयोस्तभयोः ‘एण्’ ‘इरेच्’ एतौस्तः ।
 एकारोच्चारणं ज्ञापकं—‘तङादेशानां टेरेत्वं ने’ति । तेन डारौ-
 रसां न । ‘क्व’ ‘ए’ इति स्थिते ।

‘एण्’ and ‘इरेच्’ replace respectively त and भ, the substitutes
 for (affixes of) लिट । The pronunciation of एकार in एण् and
 इरेच् indicates this—that एत्वं i.e. एकार is not enjoined to the टि
 (अचोऽल्त्यादि-) of the substitutes for तङ् (आत्मनेपद affixes), [derived
 by the rule ‘टित आत्मनेपदानां टेरे’ (२२३२)] । Hence डा, रौ and रस्
 the substitutes for third person triad of लुट्, which is, a टित् (द-
 eliding), have no एत्वं (एकार) in their टि portion. Now the
 form being एधाम् + क्व + ए—[Note that एण् is शित्, and therefore
 it replaces the whole affix त (and not अ only of it) by the परिभाषा
 —‘अनेकाल् शित् सर्वस्य (45.)—इरेच् also being अनेकाल्—containing
 more than one अल् or letter replaces the whole of भ] ।

मित—। तथ भूय 'तभो' (इन्धः), तयोः (स्थानपक्षी) स्थाने एण्, इरेच् च क्रमात् स्यात् । यस्याने एण् भूस्थाने इरेच् इति विवेकः । 'टित आत्मनेपदानां टेरे' (२२३३) इति सूत्रेण लिङादेशतभयोऽभिभागस्य एत्वं (एकारः) स्यात् लिट्-हित्वात्—तथापि यत् 'अण् इरेच्' इत्यनुज्ञा 'एण् इरेच्' इति एकारत्वेन निर्देशः क्रियते नैन घ्राप्यते यत् तडादेशानां तडाभात्मनेपदविभक्तीनां स्थाने ये आदिशब्दे तेषां टोऽभिभागस्य एत्वं एकारत्वं न भवतीत्यर्थः । किञ्चित्तद् आपककलमित्यपेक्षया-माह तेनेति—लुटः त, आताम्, क इत्येषां स्थाने डा, रौ, रस् इत्येते विधीयन्ते । अत्र लुटहित्वेऽपि तदादेशानां डारौरसां टेरेत्वं न भवति । अथ प्रकृते एधाम् क इति स्थिते ('अनेकाल् शित् सञ्चयेति परिभाषया एणः शित्त्वात् इरेचश्च अनेकाल्त्वात्—सञ्चर्दियः) ।

२२४२ । असंयोगाल्लिट् कित् ॥१॥२॥५॥

दो—। असंयोगात् परोऽपिल्लिट् कित् स्यात् । 'कृडिति च' (२२१७) इति निषेधात्—'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' (२१६८) इति गुणो न । हित्वात् परत्वादयणि प्राप्ते ।

An अपित् लिट्, coming after a non conjunct letter (single letter), becomes (is to be treated as) कित् and not डित् by the rule 'सार्वधातुजनपित्' (2234) for लिट् substitutes are आर्द्धधातुक । Here त (the आत्मनेपद affix) has no ए after it hence it is अपित् and thus the rule applies. According to the prohibition enjoined in the rule 'कृडिति च' (2217) the ए of कृ is not gunnated by the rule 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' (2168) for ए (here) is कित् । After the root कृ is first reduplicated by 'लिटि धातोरनभ्यासश्च' (2177), the यडादेश (र) being due by the subsequent rule 'इको यण् चचि' (47—6, 1. 77)—(एधाम् कृ कृ ए) we look ahead —

मित—। असंयोगात् + लिट् कित् इतिच्छेदः । 'सार्वधातुकमपित्' इति पूर्वसूत्रम्—तस्मादपिदित्यनुवर्त्तय आह, असंयोगादिति—असंयोगात् (हलोऽनन्तराः संयोगः इति) संयोगसंज्ञावहिर्भूताद् वर्णात्—परः परवर्त्ती यः अपित् लिट् 'लिङादेशः स कित्=अगुणी' स्यात् । ततः 'सार्वधातुकाद्धातुकयोरिति गुणे विहितेऽपि—अत्र लिट्; किच्चात् 'किङ्तिचेति' निषेधात् न गुञ्चः । ततः एधाम् क्त क्त ए इति कृते द्विवे (लिटि धातोर्नभ्यासस्य इति सूत्रेणेत्यर्थः) 'इको यणचि' (४७—६।२।७७) इति सूत्रस्य परवर्त्तित्वात् ऋकारस्य यणादेशेन रेफे प्राप्ते विशेषमाह—(यदि तु प्रथमं यणादेशः श्रियेत तदाः'क' इत्यस्य 'क्र' इत्येवंरूपे जाते एकाच्चाभावात् लिटिधातोरिति न-प्रवर्त्तत इति च नो भवेदित्युक्तं—द्वित्वादित्यादि)—

२२४३ । द्विर्वचनेऽचि ॥११॥५६॥

दी- मित्तेऽचि परे अच आदेशो न स्यात् द्विवे कर्त्तव्ये ।

When an अच् (vowel) due to which reduplication is enjoined (to what precedes) follows, then the substitution for a vowel (अच्) is prohibited—if (i.e. on condition that) reduplication has to be done. Here in एधाम् क्त ए—क्त has reason to be duplicated owing to the existence of (लिट्) 'ए' after it, for the substitute ए for त is आर्द्धधातुक (लिट्) by स्थानिवद्भावः । Again this ए being an अच् the ऋ of क्त must be replaced by यण् (र्) । Thus we are between the horns of a dilemma. But this rule 'द्विर्वचनेऽचि' solves this difficulty with the help of the exposition 'द्विवे कर्त्तव्ये अच आदेशो न स्यात्'—'substitutions for vowels are not enjoined when duplication has to be done.' Thus द्विवे or duplication comes in first and then follows यणादेश though the

rule 'इको यचचि' (17—6. 1. 77) follows upon the द्वित्वविधायक rule 'निष्ठिधातोर्नभ्यासस' (2177—6. 1. 8). Note that the terms द्वित्वनिमित्तं etc.—has special significance. What is the significance of द्वित्वनिमित्तं ?—Witness दृष्ट्वापति । Here in दिव् (दिवुकोदायाम्) + चठ मन् तिप्—ऊङ् is not a द्वित्वनिमित्तं ; hence by ऊङ् we first get द्वा and then we duplicate द्वा and the form is दृष्ट्वापति, but if the duplication would have been first adhered to we would have got द्विष्ट्वापति and not दृष्ट्वापति which is the correct form. For the significance of चचि and चच; see the 'मित'—Tika below. The form yet remaining एधाम् रु रु ए—

मित—। 'स्यानिवदादेशोऽनन्विधो' (४८—१।१।३६), 'चचः परस्मिन् पूर्वविधो' (५०—१।१।३०), 'न पदान्तरिर्वचनवरेष्यन्तोपस्वरस्यवर्णागुस्तर दोषं जयविधिषु' (५२—१।१।३८) 'द्विवचनेऽचि इति पाणिनेः सूत्रम् । तदत्र द्विवचनेऽचि इत्यत्र 'स्यानिवदादेश' इति परस्मिन् इति 'पूर्वविधावि'ति 'न' इति आनुवर्तते । द्विवचने इत्यस्य च द्विवचने येन परनिमित्तेन तत् द्विवचनम् (बहुव्रीहिः) इति विग्रहः = द्विवचन—निमित्तमिति लभ्यते ; अथवा द्विः वचनम् द्विवचनम् (सुप्रसुपा) तदसि चम्प इति अयं आदिभ्योऽच्—ततः द्विवचनस्य द्विवचनस्येत्येकशेषः । अवाप्यनुलमपि द्विवचननिमित्तमिति गम्यते आयुर्हृतम् इत्यत्र यथा—आयुषो निमित्तम् घृतमिति योषः । तदेतत् सर्वं मत्वाह—द्वित्वनिमित्ते इत्यादि । द्वित्वे कर्त्तव्ये इति चच पूर्वत्वेन द्वित्वस्य विधौ कर्त्तव्ये मतीत्यर्थः । एवं ह ए इत्यत्र द्वित्वं कर्त्तव्यम् । तेन 'इको यच् अचोत्य नीन इकः (प्रचः—चकारस्येति यावत्) स्याने यच् (रिफः) प्राक्—न कर्त्तव्यः । प्रथमं अजादेशे तु क् इति भवति । ततो रूपातिदेशपञ्चाशये यद्यपि 'क्वे' इत्यमुमेव स्यानिवत्—मत्वा द्विरुच्चार्य 'चक्वे' इति लभ्यते तथापि 'प्रधाननाहि पदस्य दूराद-स्पर्शनं वरमि'ति व्यायान् प्रथमं द्वित्वं कर्त्तव्यं ततोऽजादेशः कर्त्तव्यः लाघवात् इति भावः । किञ्च रूपातिदेशपञ्चाशये दोषान्तरमेपि भवति । 'क्वे' इतीदं स्यानि

वन्मत्त्वा यदि हित्वं विधीयते तर्हि—‘क्रो’ इत्यत्र (कर्ण) रेफोऽपि स्थानिवन्मायात्
 ऋकार एव भवति ततश्च एकाच्त्वं न भवति किन्तु ह्यच्क्त्वमेव ततः कृतो हित्वमतः
 —सुष्ठुत्वं हित्वे कर्त्तव्यं प्राक् अजादेशो न कर्त्तव्य—इति । प्रथमं कृ कृ ए इति
 कर्त्तव्यं तत उत्तरखण्डस्य (द्वितीय ‘कृ’ इत्यस्य अभ्यासभिन्नसोत्वर्पः) यणादेशो
 विधातव्यः । हित्वनिमित्ते इति किम् ? दृष्टापत्ति । दिव् (दिवुक्नीडायाम्) + सन्
 इति स्थिते ‘क्लोः ‘ग्रुडनुनासिके च’ (२५६—६।४।१०) इति वकारस्य ऊटि
 दिव् + ऊ + सन् इति जाति ऊकारस्य न हित्वनिमित्तत्वं किन्तु सन् एव तस्य च
 व्यवहितत्वात् परत्वं न भवति तेन प्राक् ऊट्—कार्यं कृतं दू सन्
 इति सम्प्रदायानि हित्वं ततो हलादेशेपेण—दृष्टापत्ति इति लभ्यते, प्राक् हित्वे कर्त्तव्यं
 तु दिष्टापत्ति इत्यनिष्टं प्रसज्येतेति बोध्यम् । अचि किम् ? जेघ्रीयते । दीघीयते ।
 जेघ्रीयते इत्यत्र ग्रा + यङ् इति स्थिते ‘ईग्राभ्योः’ (२६४—७।४।३१) इति ‘ग्रा’
 इत्यस्य ईकारान्तत्वे विहिते ईकारस्य हित्वनिमित्तकयङो निमित्तत्वं, न तु हित्वनिमित्ताज्-
 निमित्तकत्वमिति प्राक् ईत्वं ततो हित्वम् । एवं दीघीयते इत्यत्र । अचः किम् ?
 असूषपत् । स्वापि (स्वप् + णिच्) + चङ् + तिप् इति स्थिते चङि (२३१५—६।१।११)
 इति चङो हित्वनिमित्तं ‘स्वापेश्चङि’ (२५८४—६।१।१८) इति स्वापेः सम्प्रसारणम् ।
 तेनाव कार्यद्वयं वर्त्तते । स्वापेर्हित्वनिमित्तकं कार्यम् । तस्य च सम्प्रसारणमित्यपरम् ।
 तदनयोः कतरत् प्रथमं क्रियताम् इति कार्यसन्देहे “सम्प्रसारणं तदाश्रयकार्यञ्चवलव-
 दि”ति परिभाषया—प्रथमं सम्प्रसारणमेव कार्यं ततो हित्वं स्वापे वकारस्य यत्
 सम्प्रसारणम् ‘उ’ इति यावत् (इग्यणः सम्प्रसारणम्) तस्य अजादेशत्वाभावात् । अर्थ
 स्पष्टार्थः—स्वापेर्वकारस्य—उत्वं विधीयते । तदत्र व इति स्थानी उ इति आदेशः ।
 व इति तु अज् न भवति । किन्तु हलिव, तेन उकारस्य अजादेशत्वं नास्ति (अचः
 आदेश इति अजादेशः) किन्तु हलादेशत्वमेव । तेनाव निर्वाचं सम्प्रसारणमेव प्राग्
 भवति ततो हित्वम् (सन्वत्त्वदोषत्वषत्वाणि च) इति । सम्प्रसारणेन सुप् इति जाति
 सुप्सुप चङ्ति इति स्थिते लुङादेशत्वादङागमे अट् सुप्सुप् अ तिप् इति सम्प्रदायानि
 ‘दीर्घो लघोः’ (२३१८) इति अभ्यासदीर्घे असूषपत् इति लभ्यते (आदेशप्रत्यययोरिति

यत्नम्) । [यत्न भाष्यम् 'दिवंचनेऽपीति—आदेशे म्यानिबदनुद्देशा तदतोदिवंचनम् (वार्तिक) । आदेशे म्यानिबदनुद्देशादतः, किवतः । आदेशवतो दिवंचनं प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्राभ्यासद्वयम् (वार्तिक) । तत्राभ्यासद्वयं न सिध्यति । चक्रतुदक्रुरिति । 'अङ्गुह्यं तु आपकं दपम्यानिबद भाष्य, (वार्तिक) । यदपमङ्गुह्यं करोति तद् आपयत्याचार्यो यदपम्यानिबद भवतीति । क हत्वा आपकम् । अङ्गुह्यस्येतत् प्रयोजनम् । इह मा भूत् । जेघीयते दीघीयते । यदि च दपं ज्ञानि— बद् भवतीति ततोऽङ्गुह्यचमदंबदभवति । अपदि कायंम् । नादोऽङ्गुह्यस्येन । भवतीत्यादि दिवंचनम् । तत्र गाङ्प्रतिषेध- (वार्तिक) । तत्र गाङ् प्रतिषेधो बलव्यः । अधिजगै । इवर्थाभ्यासता प्राप्नोति । न बलव्यः । गाङ् निटोति हिलकारकी निह्ने श । निटि लकारादाविति । कृतोजन्नादिवादि नामधातुष्वभ्यासद्वयम् (वार्तिक) । कृतोजन्नादिवादिनामधातुष्वभ्यासद्वयं न सिध्यति । कृति । अचिकीर्तन् । एजन्ना लम्बे—मन्त्रे । दिवादि । दृष्टावति । सुष्यति । नाम धातुः । भवन्मिच्छति भवनीयति भवनीयते, सन् विभवनीयिष्यति । एवं तर्हि प्रत्यय इति वक्ष्यामि । प्रत्यय इति चेत् कृत्येजन्नामधातुष्वभ्यासद्वयम् (वार्तिकम्) ।

‘प्रत्यय इति चेत् कृत्येजन्नादिवादिनामधातुष्वभ्यासद्वयं न सिध्यति । दिवाद्य एक परिहृताः । एवं तर्हि दिवंचननिमित्ते अचि अजादेशः स्यानिबदिति वक्ष्यामि । न तर्हि निमित्तशब्द उपादेयः । नत्तन्तरेण 'निमित्तशब्द' निमित्ताद्यो गम्यते । तद् यथा । दधि वपु (दक्षा इति भाषायाम्) संप्रत्ययो ज्वरः । ज्वरनिमित्तमिति गम्यते । लङ्गुलोदकं पादरोगः । (लङ्गुलोदकमिति पूत्वादिगन्धविशिष्टं दूषितं जलमित्यर्थः) पादरोगनिमित्तमिति गम्यते । आयुधृतम् । आयुधोनिमित्तमिति गम्यते । अथवा अकारो मलार्थः । दिवंचनमस्त्रिप्रति सोऽय दिवंचनः दिवंचने इति । एवमपि न शायते कियन्तमसौ काल स्यानिबद्वतीति । यः पुनराह दिवंचने कालेऽप्ये इति । कृते तस्य दिवंचने स्यानिबद भविष्यति । एवं तर्हि प्रतिषेधः प्रकृतः । सोऽनुवर्ष्यते । क प्रकृतः । न पदान्नादिवंचनेति । दिवंचननिमित्ते अचि अजादेशो न भवतीति । एवमपि न शायते कियन्तमसौकालमजादेशो न भवतीति । यः पुनराह दिवंचने

कर्त्तव्ये इति कृते तस्य द्विवचने अजादेशो भविष्यति । ए' तर्हि उभयमनेन क्रियते । प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विवचनञ्च । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । एकशेषनिर्द्देशात् । एकशेषनिर्द्देशोऽयं द्विवचनञ्च द्विवचनञ्च द्विवचने । द्विवचने कर्त्तव्ये द्विवचने अचि प्रत्यये इति ।]' ॥ एवं प्रकृते एधाम् क क ए इति स्थिते ।

२२४४ । उरत् ॥७४॥६६॥

दी— । अभ्यासकृत्ववर्णस्य (?) अत् स्यात् प्रत्यये परे ।
रपरत्वम् । 'हलादिः शेषः' (२१७६) । 'प्रत्यये' किम् । वव्रश्च ।

The कृत्कार of the अभ्यास is replaced by अत् when a प्रत्यय or affix follows. अ of अत् is followed by a र् (by the rule उरत्परः 70—1. 1. 51.). This र् disappears by the rule—हलादिः शेषः (2179). Why say प्रत्यये परे? Witness वव्रश्च । व्रश्च (ओव्रश्चुक्तेदने) + लिट्णल् (अ) = व्रश्च व्रश्च (द्विव) अ = व्रश्च (लिट्प्रभ्यासखोभयेषाम्—2408) इति (सम्प्रसारणम्) = व्रश्च = व्रश्च (उरत्) व्रश्च = वव्रश्च by हलादिः शेषः । Here the अभ्यास 'व्र' is first changed into वृ by सम्प्रसारण then into वृ by उरत् (अत्)- Hence, because अत् (अ) in वृ is the substitute of कृत्, which is a सम्प्रसारण (इग्यणः सम्प्रसारणम्), has to be treated as स्थानिवत् i. e. like the स्थानी 'कृत्'. Thus वृ of वृ is not allowed to have सम्प्रसारण, for it is followed by a सम्प्रसारण अ (स्थानिवत्) cp. the rule 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (363—6. 1. 27). Thus the rule न सम्प्रसारणे etc is valid here. But had the word 'प्रत्यये' not been mentioned (in the हृत्ति of Bhattoji), the i. e. अ (अत्) of वृ would not have been treated as स्थानिवत् (कृत्वत्), there being no परनिमित्त cp. the rule 'अचः परस्मिन् etc' (50—1. 1. 57). And अ (अत्)

not being a स्तानिबन्ध), the rule न ' 'रने etc does not apply (for there is no सम्प्रसारण following). Thus the अभ्यास 'र' of वनप is going to have सम्प्रसारण but in that case you cannot get वनप, but you are to get ओवन् । Thus it is clear that the expression 'प्रत्यये परता' should be mentioned in the इति ।

नित— । उः + चत् इति ऋदः । उरिति चकारस्य षष्ठा, ऋपम् 'मातृपित्र' इत्यत्र यथा । 'अथ लोपोऽभ्यासस्य' (२६२०—३४४५८) इत्यर्थाऽभ्यासस्य इत्यनुवर्तते । 'आप्तप्रमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः' इति भाष्यवचनान् चङ्गरीलधिकृतं वर्तते । तदाह—अभ्यास-चवर्णस्य इत्यादि । प्रत्यये परे इति । 'चङ्गस्य' इत्यनेन प्रत्ययः आदिष्यते एव अन्यथा प्रत्ययपरत्वाभावेन तस्य चङ्गसंज्ञात्वमैव अभिवात्—उक्तं हि भगवता सूत्रकारिणैव—'यजान् प्रत्ययविधिसदादि प्रत्ययैकमिति' (१८८) । अत उक्तं प्रत्यये परे इति । रपरत्वमिति—'उरन् रपरः' (७०—११२५१) इति सूत्रेण 'चत्' इत्यस्य अकारः रपरः सम्यक् प्रवर्तते इत्यर्थः । ततश्च 'क्ष' क् ए इत्ययं 'क्' क् ए इति स्थिते 'ह्लादिः शेषः' (२९०७) इति सूत्रेण—रलोप इत्याह—ह्लादिरिति । एवञ्च क् क् ए इति स्थितम् ।

स्वव्याप्त्यानि प्रत्यये इति पदं कथमनुभुङ्क्ते इति कारणं फलञ्च निर्द्देश्यम् पृच्छति, प्रत्यये किमिति । उत्तरमाह—वन्नयेति । ओवन् ऋदिने इति धातुः । तस्य लिटि ऋणि ऋपम् । तदित्यं प्रक्रिया । त्रय् लिट् षन् (च) इति स्थिते हितम्, निष्ठाभ्यासस्योभयेषाम्, (२६०८) इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणम्, 'उरन्' इति अभ्यासस्य षकारस्य अकारादेशः, रपरत्वम्, ह्लादिः शेषः (त्रय् त्रय् च = त्रय् त्रय् च = वरय् त्रय् च = वनप) ; अथ अभ्यासस्य 'त्रय्' इत्यस्य सम्प्रसारणेन य षकारो भवति (त्रय्) स म्यानी । तस्य स्थाने पुनरुदित्यनेन योऽकारो निधीयते स च 'अचः परादिन् पूर्वविधा' वित्यनेन स्थानिवत् । षकारोऽर्थ इत्यर्थः सम्प्रसारणं नित्येन सम्प्रसारणसंज्ञकमित्युक्तं भवति । तस्मात् सत् स्थाने य आदिष्यते अकार इति सोऽपि स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणसंज्ञकमेव भवति । ततश्चासुमकारमाश्रित्य 'न सम्प्रसारणे सम्प्र-

सारणम्' (३६३) इति निषेधः प्रवर्तते वकारस्य उत्वं च न भवति वव्रश्चेति च सिद्धयति । किन्तु यदि अत्र 'प्रत्यये' इत्युक्तं नाभविष्यत् तर्हि परतः प्रत्ययाभावात् अकारस्य स्थानिवत्त्वमपि नाभविष्यत्, प्रत्यये परतः नत्येवहि अद्भ्यसंज्ञाविधानात् । तत्तस्य स्थानिवत्त्वाभावेन सम्प्रसारणत्वस्याप्यभावात् 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमिति निषेधोऽपि न प्रावर्त्तिष्यत । तेन च वकारस्य सम्प्रसारणेन 'वव्रश्च' इति रूपमपि दुरूपपादमभविष्यदिति सुष्ठूक्तं 'प्रत्यये परे' इति ।

२२४५ । कुहोश्चुः ॥७।४।६२॥

दी— । अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । एधाच्चक्रे ।
एधाच्चक्राते । एधाच्चक्रिरे ।

चवर्ग (चक्वजभज) replaces both कवर्ग (कखगघङ) and हकार existing in an अभ्यासे । Thus the क of ककए is replaced by च and then by यणादेशः ('इको यणचि) we get चक्रे । Then एधाम् चक्रे = एधाच्चक्रे ।

मित— । कुरिति कवर्गः । चुरिति चवर्गः । ह इति हकारः । कु च ह च कुहौ (इन्हः) तयोः (स्थानषष्ठी) । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यास-
स्येति अनुवर्त्तते तदाह—अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेश इति । अत्र कवर्गीयवर्णानां हकारस्य च समष्ट्या षट् तय चवर्गीयानाञ्च पञ्चतया यथा संख्येन नान्वयः । किञ्च यद्यपि उभयोः (कवर्गहकारस्य चवर्गस्य च) मध्ये प्रयत्नभेदोऽप्यस्ति तथापि सूत्रारम्भ-
सामर्थ्यात् आदेशो बोध्य इति । एवञ्च प्रकृते एधाम् च-कृ ए इत्यत्र एधाम् च कृ ए इति जाते यणादेशे 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण' (१२४ —८।४।५८) इति परसवर्णे च एधाच्चक्रे इति लभ्यते । एधाच्चक्राते इति 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इत्यातामित्यत्रैवे रूपम् । एधाच्चक्रिरे इति भास्य इरेजादेशे रूपम् ।

इदानीं 'धासः से' (२२०६) इति धासः 'से'भावे सकारस्य बलादित्वात् आर्द्धधातु-

काम्देवमादेरिति इहह कथं न भवति इति दर्शयितुमिदं निषेधपदं गणम-
वतारयति :—

२२४६ । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । ७।२।१०॥

दी— । उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तस्य ततः परस्य यना-
देरार्धधातुकस्य इट् न स्तात् । उपदेशे इत्युभयान्वयि । एकाच
इति किम्—यङ्लुक् व्यावर्त्तयिष्या म्यात् । स्मरन्ति हि—गितपा
शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यङ्गणेन च । यत्रैकाजग्रहणं चैव पक्षे तानि
न यङ्लुकि ।—इति । एतच्च इहैव एकाजग्रहणेन ज्ञाप्यते ।
अथ इत्येव एकत्वविवक्षया तदतोग्रहणेन च सिद्धे एकाग्रहण-
सामर्थ्यादेनेकाचकोपदेशो व्यावर्त्तयते । तेन वधेर्हन्तुपदेशे
एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशेऽनेकाचत्वात् । अनु-
दात्ताद्यानुपदमेव संग्रहोच्यन्ते । एधाश्चक्षुषे । एधाश्चक्षुषे ।

The augment इट् is not enjoined to a यनादि-चार्धधातुक which
follows a root that is mentioned to be अनुदात्त and एकाच् (having
a single vowel only) in उपदेशे (i.e. धातुपाठ) । The word 'उपदेशे'
is related with both 'एकाच,' and 'अनुदात्तात्', why say एकाच ?—It
(i.e. the word एकाच:) is enlisted in the rule so that इड्विधि may
be barred to एकाच roots in यङ्लुक् । In other words एकाच
is included with a view to prohibiting the augment इट् to
एकाच roots in यङ्लुक्—cp.—the saying (of old Grammarians) :—

Rules, in which the roots have been taught in these five
sorts or ways, viz—by affixing तिट् (ति), शप् (च), अनुबन्धे, by
taking up the whole class (गण) and by pronouncing the
qualifying word एकाच् beforehand, will cease to have, in यङ्लुक्

(the operations which they exercise upon the simple roots in लिट् लिट् etc.).

[1. इतिपा—(By इतिपा) :—The rule 'भरतेरः' (2181—7.4.32) contains the root भू ending in इतिप् or ति and enjoins अ (अकारान्तत्वं) to the reduplicate or अभ्यास in लिट् consequently भू is replaced by भ । But this rule will not apply to the same root भू in यङ्लुक्—thus भू + यङ् लुक् लिट् अ = वीमवाञ्चकार and not वभवाञ्चकार (for formation see under the rule 'यङो वा' 2651). Similarly the rule 'नेर्गदनट् etc. (2285) directs णत्व to नि (प्रविहन्ति) but as हन् is expressed by adding इतिप् (हन्ति) after it, the नि cannot have, by this rule, the णत्वविधि in यङ्लुक् as प्रण्वजङ्घनीत् ।

2. शप्—By शप् :—(This शप् is a Vikarana). The rule 'सनौवन्तर्धभसृजदभुत्रिखूयूर्णभरञ्जपिसनाम्' (261—7.2.49) enjoins the augment इट् optionally to the roots mentioned here. But as ऋ is pointed out with the affix शप् attached to it (ऋ + शप् = भर) it will not have, in its यङ्लुक् form, the augment इट् । Thus वर्भर्त्ति, वरिभर्त्ति, वरीभर्त्ति are without इट् ।

3. अनुवन्धेन—By an अनुवन्ध or an indicatory (as the eliding word—क् in क्त and क्तवत् or ल् उ in लुट् &c.) : Direction by अनुवन्ध is possible in two ways (1) by स्वरूप i.e. by attaching an अनुवन्ध such as ङ to the root itself and (2) by an इत्सञ्ज्ञकपद or word :—

(1) By स्वरूप is illustrated in the rules 'शीङः सार्वधातुके गुणः' (2441—7.4.21) and 'दीङो युङचि' (2507—6.4.63)—शेशितः—देधितः—(शी + यङ् लुक् तस्)—(दीङ् यङ् लुक् तस्) where शी and दी are gunnated in the अभ्यास by the rule 'गुणो यङ्लुकोः' (2630—

7.4 82) and not by the rules cited above ('गोह, गार्ध'—and दोहो युञ्जि)

(2) इत्संज्ञकपद is exemplified in the rule 'चमदासित आगत पदम्—(2157—1312) Now the root चर्च् in चमदासित and the root गोह् is हित् but they will cease to be so (आत्मनेपद) when यङ्मुक् follows—वापहंति, जेषयीति (चर्च् + यङ्मुक् + तिप् —गो + यङ्मुक् + तिप्) ।

4 गलेन—By a गण—a class or group —This is illustrated in the rules 'दधादिभ्य ञम्' (2543—1178) and 'दिधादिभ्य ञम्' (2505—3169) etc, But भिद् (a root of the क्भादि class) in भिद्व् have no ञम् (ञ) and ञ्वक् (य) in their यङ्मुक् form—भिदिदीति देदिधीति ।

5 यवेकाङ्गपदम्—By the mention of एकाङ्—It is illustrated in the present rule एकाङ् उपदेशीकृतान्—which prohibits the augment इट् to क्भादि चाङ्भान् affixes with reference to एकाङ् (single चर्च् or vowel-consisting) roots, But since भिदिदिगा [भिद् + यङ्मुक् ता (म्)] and भिदिदिगा [भिद् + यङ्मुक् ता (म्)] where this rule does not hold good and we have the augment इट् prefixed to क्भादि चाङ्भान्—ता ।

In this verse श्रित्वा यथा etc, take the word यद् in यद् एवम् च to mean यत्र—where (in which rule)

It is thus explained by Prof Kuhn in his valuable and faithful translation of वसिष्ठस्मृत्युक्तम्—

P. CXX, 3 (वसिष्ठ—120 (२) [220 517]

“(Of operations which concern primitive roots there are)

five (that do) not (take place) in case (those roots) are followed by यङ् लृक् ; they are :—(a) and (b) an operation that may be taught in a rule) in which (the primitive root) is put down with (the termination) ति or with (the Vikarana) श् (c) (an operation that may be taught in a rule) in which (the primitive root) is put down with an Anubandha or Anubandhas attached to it as well as an operation which is stated (to concern generally all primitive roots) that have a particular; Anubandha or particular Anubandhas (attached to them). (d) (an operation) that may concern a whole class (or group of primitive roots) ; and (e) (an operation that may be taught in a rule) in which the word एकाच् mono-syllabic has been employed.”

Examples are nearly the same as we have given above.

N. B.—(This परिभाषा—is not adopted by the भाष्यकार, hence Nagesha gives a different explanation and एकाच् in the rule is taken up to be related with the rule चुराकः किति (2381—१.4.11). See the शब्देन्दुशेखर—‘under this rule beginning with परित् etc. and also the परिभाषेन्दुशेखर under this परिभाषा No. 120—(ग) P.—105)].

एतच्च etc.—The existence of this परिभाषा (गित्वा श्वा etc.) is inferred from Panini's using the word एकाच् in the rule (except this rule ‘एकाच् उपदेशेऽनुदात्तात्’ there is no other आपक rule where—by we can come to a conclusion that Panini admits the authority of this परिभाषा) । Hence भट्टोजि says इदमेव etc. (In this very rule

etc.) Had Panini used the word 'वचः' only in place of एकाच then this वचः would have been sufficient to give the sense of एकाच (consisting of only one vowel) hence through the authority and significance of एक in the rule, roots having more than one vowel (अनेकाच्क्षोपदेश) have been excluded (व्याख्याते) ।

तेन etc.—Now in reply to the rejoinder 'why the augment इट् is prefixed to the वलादि चार्धकधानुज (in लुङ्) affix (तिप्) coming after the root वध which is the substitute of हन् which is taught to be एकाच् (monosyllabic), he says तेन etc. It is true that the root हन् is replaced by the root वध in लिङ् and लुङ् (cp.—'हनो वधसिद्धि' (2.4.33—2.4.42) and 'लुङि च' (2.4.43—2.4.43)). But it (वध) ought not to be considered एकाच् or monosyllabic by स्यान्निवृत्त for in the rule 'हनोवध etc'—वध is taught to be अनेकाच्क्ष or having more than one vowel. Hence the rule एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्—will not hold good there and consequently वध will have the augment इट्—giving अवधीत् (in लुङ्) though the prohibition of the augment इट् applies to हन् which gives हन्तुम् and not हनितुम् ।

[N. B.—Here we quote the opinion of Nagesha as to the authority of this परिभाषा ।

“एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्—(अ२।१०) इति सूत्रे एकाज् यङ्गणेन एकादेशानु-
मत्या एषा (परिभाषा) ज्ञाप्यते । अन्यथा उपदेशेऽनेकाचानुदात्तत्वस्यैव सत्त्वेन तद्वैयर्थ्यं
स्पष्टमेवेति तदपि न भाष्यानुकूलादेकाज् यङ्गणस्य वधिव्यावृत्त्यर्थमावश्यकत्वात् । न
च वधिः स्यान्नुपदेशे एकाजिवति वाच्यम् । साक्षादुपदेशसंभवेन एतद्विषये स्यान्-
पदेशायङ्गणाद उपदेशत्वावच्छेदेन एकाजित्यर्थात् । किञ्च उत्तरार्थम् एकाज् यङ्गणम् ।

अतएव भागरितवान् इत्यादी उपदेशे उगन्तत्तमादाय 'युक्तः किति' (७।२।११)
इति इट् निषेधो न । ततोपदेशे इत्यनुवृत्तिश्च नीगन्नि-यादौ धृग्निरपेक्षाय प्रत्याकरे
(= महाभाष्ये) स्पष्टम् । इत्यादि—

परिभाषेन्दुशेखर Page—150.

Translation :—'(The existence of) this (परिभाषा) is indicated by the word एकाचः in the rule P. VII. 2. 10., the employment of which proves (that at any rate) part of the Paribhasha must have been adopted by Panini ; (had the Paribhasha) on the other hand (not exist) then एकाचः (in the rule P. VII. 2. 10.), would clearly be superfluons, because (the roots) which in the original enunciation (उपदेशे) are not monosyllabic, are all *Udatta*.

'All this (can) likewise not (be admitted to be correct),, for the above Paribhasha has not been given in the Bhashya and the word एकाचः (in the rule P. VII. 2. 10., which was supposed to indicate the existence of it because it would otherwise be superfluons) is necessary (in that rule) to exclude (from it) वध, (the substitute of हन्) । Nor can one object that, as the original (हन्) is monosyllabic in the original enunciation, (its substitute) वध may (likewise be regarded as) monosyllabic, (and that it therefore cannot be excluded from P. VII. 2. 10. by the word एकाचः) ; for when it is possible (for the expression एकाच उपदेशे in P. VII. 2. 10) to denote something which is actually enunciated as monosyllabic, (that expression) cannot, so far as regards the (prohibition

ought in that rule), be taken to denote something which (though it is itself actually enunciated as dissyllabic or polysyllabic), is substituted for something else which is enunciated as monosyllabic , besides (the words उपदेशे एकाच्) denote that which in *any and every* original enunciation is monosyllabic . Moreover the word एकाच् (of P. VII 2 1 is necessary) for the subsequent (rule P VII 2 11 ,) it is (namely) for the validity of एकाच् in P VII. 2 11 that (the addition of) इद् is not by that rule forbidden in (the formation जाग्रतिवान्) etc notwithstanding that (जाग्र) in the original enunciation does end with one of the vowels (contained in the Pratyahar) उक् । उपदेशे 'in the original enunciation' however, is valid in the latter rule in order that that rule may forbid the addition of इद् in the formation of forms like स्त्रीर्षे (from नृ) etc . All this is clear from भाष्य etc —Kielhorn's परिभाषेन्दुनिखर P—519—20]

अनुदात्ता etc—We shall later on collect the roots that are अनुदात्ताः । Thus एधाम् + ■ + दास् = एधाम् + क्त क्ते = एधाम् चकृते = एधाच कृते । आधाम् = आधे by टित आत्मनेपदानां टेरे' ।

मत— । अत इहातो ' (२३८०—७१।१००) इत्यतो धातोरित्यनुवर्तत । नेङ्वशि कृति' (२८८१—) इत्यतो न इति च । 'एकाच्' इति 'अनुदात्ता इति च पञ्चम्यन्तम्—धातोर्विशेषणम् । तदाह—उपदेशे यो धातुरित्यादि । उपदेशे इति पानिनीये धातुपाठे इत्यथ । एक अच् यत्वेति बहुव्रीहिर्न कश्चिदधाराय व्याख्या नात् । आङ्धातुकस्यति । इङ्विधान् आङ्धातुकाधिकारे विहितम् नान्यत्र, तेन स्वेऽनुक्तमपि अनुवर्ततेत्यमपि अथश्लादिह लभ्यते इति । उपदेशे इत्युभयान्वयोति । उपदेशे इति पदम् सध्यवर्तितात् 'मध्यमशिव्यायेन —'देहलीदीपन्यायेन पूर्वोक्तिराभ्या

संबध्यते' इति तु तत्त्वबोधिनीकाराः—'एकाच' इत्यत्र 'अनुदात्तादि'त्यत्र च अन्वेति । यदि 'उपदेशे' इति 'एकाचः' इत्यत्र अन्वितो नाभविष्यत्तर्हि कर्तुमिष्यत् इण्निषेधो नाभविष्यत् । कृधातोरुद्दत्तैरित्यादिना—अनुदात्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि तुमुन्-प्रत्यये कृते जित्यादिर्णित्यम् (३६८६—६११८७) इत्याद्युदात्तत्वात् । यदि च उपदेशे इति पदम् अनुदात्तादित्यत्राप्यन्वितो न स्यात्—तर्हि एधाच्च कृपे इत्यादौ इण्निषेधो न स्यात्—नहि द्वित्वे कृते कृज एकाजुपदेशत्वं सम्भवति किन्तु अनेकाच्—त्वमेव । तत्रोत्तरान्वयस्य कर्तुं गन्तुमित्यादौ इक्षिपेथः फलम् । नित्स्वरिण सम्प्रत्युदात्तत्वात् । पिपचति (पच् + चन् ति) सविभित्सति (भिट्सन्ति) इत्यादौ इण्निषेधस्तु पूर्वान्वयस्य फलम् । द्वित्वेकृते अनेकाच्त्वादिति तत्त्वबोधिनी ।

एकाच इति किमिति—सूत्रे यदि 'एकाचः' इति पदस्य ग्रहणं क्रियते तर्हि उपदेशे इति पदेन तस्य अन्वयः अवश्यं स्वीकर्तव्यः । तस्मादेकाचः इति पदस्य ग्रहणं नास्तु केवलं 'उपदेशेऽनुदात्तादित्येव सूत्रमस्तु का चतिरिति चेत् न । यङ् लुकि इट निषेधस्य व्यावृत्त्यर्थं व्यपोहायं यथा स्यात् । यङ्लुकि एकाचां धातूनाम् पचिभिद्यादीनाम् अनेन (२२४६) सूत्रेण इण्निषेधो यथा न प्रवर्तते (किन्तु इङ्निषेधोऽयं एव) इत्येवमर्थमिङ्ग्रहणम् । अयं स्पष्टतरोऽर्थः—अनेन सूत्रेण सति एकाचः धातवः पचिभिद्यादयः (पिपचति विभित्सति इत्यादयः) इटं न लभन्ते । किन्तु यङ्लुकि एत एव धातवः अनेन सूत्रेण इटं न, लभन्ते इति न किन्तु इटं लभन्त एव तत्र इङ्निषेधोऽयं एव । कृत इति चेत् सूत्रे एकाज्यग्रहणसामर्थ्यादिति ब्रूमः । कथं कृत्वा ज्ञायते इति चेत् । एकाजित्येतेनैव । किञ्च तत्र मानम् । अवाह आरन्तिहौति पूर्वोच्चार्या इत्यर्थः ।

'यत् (यव) श्रिता, शपा, अनुवन्धेन गणेन च निर्दिष्टम् धातुपदमित्यर्थः यव च एकाज् ग्रहणं (क्रियते) एव—एतानि पञ्च यङ्लुकि न भवन्ति—(विध्यर्थकानि सूत्राणि विधिपराणि निषेधार्थकानि च सूत्राणि निषेधपराणि न भवन्तीत्यर्थः) । यव सूत्रे श्रिता इति प्रत्ययेन (इक् श्रितपो धातुनिर्देश इति वार्त्तिकत्वात्) निर्दिष्टः कश्चिद् धातुर्दिद्यते स धातुस्तेन सूत्रेण विहितगुणवद्भिनिषेधादिकं कार्यं यङ्—

लुकि न लभते । यथा—नेर्गदनदपतपदधुमासतिहनिधातिवातिद्रातिसातिवपतिवहति-
शाम्यतिचिनोतिदेशिषु च' (२२८५—८४१०) इति सूत्रेण गदनदादेः प्राक
व्यितस्य 'नि'रित्युप-संगम्य षत्वं विधीयते—तथा च प्रविहन्तीत्यादिरूपं भवति ।
परन्तु यदा 'हन्ति' इति हन्धातुः श्रित्वा रि तप्प्रत्ययेन (हन् + रितप् = हन् + ति)
निर्द्दिष्टः अतः हन्धातोर्धङ्लुकि तस्यादपूर्वव्यितं निरित्यव्ययं 'अनेनेष' सूत्रेण षत्वं
न लभते ; तथाच प्रत्यञ्जङ्घनोदित्यादि रूपं सिध्यति ।

अपि निर्द्देशो यथा 'सनीवन्तर्धमसृजदन्धानिस्त्रयुष्मभरन्नपिसमा' (२६१८—७११
४८) अत्र भधातोः सनि इटविकल्पः प्राप्तः यथा—विभरिषति वृभूर्पति इति किन्तु
अपि निर्द्दिष्टत्वाद् यङ्लुकि नित्य एव इण्यपेक्षः—यथा वर्भर्ति वरिभर्ति वरोमर्ति
('दयिकौ च लुकि' २६५२ तथा—स्रतय २६५३) इति इकि रिकि रीकि च रूप-
वयम् । तत्त्वबोधिन्यां तु 'तेन विभर्तेः सनि विभरिषति' इत्यत्र 'सनीवन्तर्ध'
इति इङ्विकल्पो न, किन्तु नित्यमेवेद् इत्युक्तं ; तस्मिन्त्यम् 'वृभूर्पति' इत्यस्यापि
धियतेः पाञ्चिकत्वादिति दिक् ।

अनुबन्धेन (अनुबन्धो यथा क् इति क्तवत्त्वोः, ल् छ च लुटि) निर्द्देशो विधा,
स्वरूपेण इत्संज्ञकेन पदेन च । तत्र स्वरूपेण यथा—'शीङः सावंधातुके गुणः'
(२४४१—७४१२) 'दीडो युडचि किडति' (२५००—६४६३) इति च । अत्र
एकेन शीडो गुणो विधीयते अनेन दीडो युट् । यङ्लुकि परे तु तदेतत्सूत्रव्ययमपि
व्ययम् यथा—शेगितः दीयितः (यङ्लुकि "शीडोर्दीडय तसि रूपम्), इत्संज्ञकेण
पदेन यथा—'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (२१५७) तदेतत् सूत्रं यङ्लुकि न
प्रवर्धते, यथा शीडोर्धङ्लुकि श्रेयसीति इति प्ररक्षेपदित्वमेवेति द्रष्टव्यम् ।
गणेन निर्द्देशो यथा—वेमिदीति (भिद + यङ्लुक् तिप्) अत्र भिदधातो रुधाटिलेऽपि
'रुधादिभ्यः अ'मिति यम न । एकाजयहणेन निर्द्देशो, यथा अमेव ; 'सिन वेमिदिता
(भिद यङ्लुक् लुट् ता) चेच्छिदिता (किद् यङ्लुक् लुट् ता), इत्यादिषु इण्यपेक्षो
नास्ति ।

एतच्चेति—एतत् श्रित्वाशेषेति परिभाषाशास्त्रमित्यर्थः । इह अस्मिन् सूत्रे एकाज-

ग्रहणेन 'एकाचः' इति पञ्चम्यन्तपदस्य ग्रहणेन ज्ञाप्यते अनुमीयते । एकाजिति श्लोकांश-
मात्रग्रहणेन एकदेशानुमत्या—(यो हि कस्यचिद् विषयस्य एकांशमपि गृह्णाति
स तेनैव ग्रहणेन कृतञ्चमपि विषयं गृह्णाति इति एकदेशानुमतिरर्थः—परिभाषेयं
यदि पाणिनेरभिमतता नाभविष्यत् तर्हि एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यत्र—एकान्ग्रहणं
नाकरिष्यत् किन्तु 'अच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्येवमसूत्रयिष्यत् इति फलितार्थः)—कृत-
ञ्चापि परिभाषा गृह्यते इति भावः ।

न च शितपाशपायंशे कथमितं ज्ञापकमिति वक्तुं शक्यम् । एकदेशानुमतिद्वारा सर्वत्र
ज्ञापनस्य 'उपपदमतिङ्' इत्यादौ दृष्टत्वात् । अतएव तत्र 'गतिकारकोपपदानां
ह्रस्विः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति सिद्धमित्युक्तम् । अनन्याथैः स्यति-
हन्तिभरेत्यादिभिः शितपादिभिरिव ज्ञापनसंभवाच्च । 'अपरस्पराः'—इति सूत्रे सातत्य-
ग्रहणेन एकदेशानुमत्या 'लुम्पेदवश्यमः क्लृप्ते' इत्यादि पूर्वाचार्यश्लोकी ज्ञापित इति
तु तत्रैवावोचाम । मनोरमायां त्वेकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्यपठितपरिभाषाया
ज्ञापनस्य—'गतिकारकोपपदानामित्यादौ दृष्टत्वादित्युक्तम् । तदयुक्तमिति नव्याः । 'गति-
कारकोपपदानां—' इत्याद्येव हि पूर्वाचार्याणां परिभाषा । न च तज्ज्ञापनं तत्रैव
दृष्टमिति युज्यते वक्तुमिति तत्त्वबोधिनी (३४८ पृष्ठे) । ननु 'हनो वध लिङि' 'लुङि
च' (२४३३—२४३४) इत्यत्र वधधातोरेकाच्क्वल्ऽपि एकाचो हन्धातोर्दादेशत्वात्
'स्थानिवदादेश' इति सूत्रेण तस्यापि (वधधातोरेपि) एकाच्त्वादिण्निषेधोः स्या-
दिति प्राप्ते आह—अचः इति । एकाच उपदेशे इति सूत्रे अकृतेऽपि 'एक'ग्रहणे
केवल'मचः' इत्येवोक्ती सति (अच उपदेशेऽनुदात्तादिति सूत्रे सतीत्यर्थः) तद्वतः
एकत्ववतः (एकत्वसंख्यां बोधयतः' इत्यर्थः) ग्रहणे सिद्धे यतः पुनरेकग्रहणं करोति
तदेकग्रहणसामर्थ्याज् ज्ञाप्यते—यत् उपदेशे सर्वत्र एकाजिव न तु कस्मिंश्चिदुपदेशे
अनेकाजित्यर्थः । अतएव अनेकाच्कोपदेशो धातुर्वावर्त्तते—अस्मात् पृथक् क्रियते—
एकानुपदेशस्याविषयो भवतीत्यर्थः । फलितमाह—तेन वधेरिति वधधातोर्हन्त्युपदेशे
(यदायम् उपदेशे हन् धातोः स्थले आदिश्यत इत्यर्थः तदा) एकाचोऽपि न निषेध
इडागमस्येत्यर्थः । तत्र कार' दर्शयति—आदेशोपदेशे इति—हनोवध लिङि इत्यत्र

आदेशस्य वधेरनेकाचत्वेन (वध=व+ध+ध+ध) निर्देशादित्यर्थः । अतएव भवधौदित्यत्र इट्भवतोर्वेति भावः ।

['वधेरिति—यस्तु तद्वाच्यत्वे (वधिव्यावृत्तये) अनिट्कारिकासु अदन्तपर्युदास-
-उक्तौ व्याघ्रभूतिना स एव प्राचा अनुसृतः । 'अदृष्टदन्तरुषु श्रीयुनुचुचिडौङ्ग्रिमिः ।
हृङ्हुज्भ्यां च धिनैकाचः स्वरान्ता धातवोऽनिटः' ॥ स आदन्तपर्युदास इहोपेक्षितः ।
मृगानुगुणत्वात् । तथाहि 'सम्ब' सर्वपदादेश इति न्यायेन क इत्यादिः करित्या-
द्यादेशस्तस्य यथा व्यानुपपदेशं गृहीत्वा कर्त्ता कर्त्तव्यादौ निषेधः प्रवर्तते तथैव कधा-
देशेऽपि प्रवर्तमानः केन वाच्यताम् । अदन्त पर्युदाससामर्थ्यादिति चेत् । न । सूत्र-
कारिणापर्युदासत्वादिति भावः ।' —इति तत्त्वबोधिनी ३४८ पृष्ठे]— ।

उक्तौ 'एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाचोपदेशो व्यावर्तयते इति यदुक्तं न तन्मानीयसम्मतम् ।
तथाच तद्वचनम् :—'परे त्वेकाग्रग्रहणव्यावर्थाऽत्र वधरेव । किञ्च उत्तरार्थनेकाज्-
ग्रहणम् । अतएव जागरितवानित्यादौ उपदेशे चगन्तमादाय ग्राहक इति इष्णुनिषेधो न ।
तत्रोपदेशानुवृत्तिश्च स्त्रीर्णमित्यादौ इष्णुनिषेधाय इत्याकरे स्पष्टम् । श्रितप श्रमा—इत्यादि
नाम्नेव, भाष्यानुक्तत्वादित्यादि ।

शेषशब्देऽदृष्टेखरे—३६९ पृष्ठे ।

[N. B.—अत्र भाष्यम्—'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । १० ॥

एकाज्ग्रहणं किमर्थम्— । एकाज् ग्रहणं आगर्त्तायम् । एकाज्ग्रहणं
क्रियते । जागर्त्तेरिट्प्रतिषेधो मा भूत् । जागरिता जागरितुम् । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । उपदेशेऽनुदात्तादित्याच्यते । आगर्त्तेशोपदेशे उदात्तः । न म्रमः, इहा
जागर्त्तायम् एकाज्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति । किं तद्धि १ उत्तरार्थम् । ग्राहकः
कितौतोदप्रतिषेधं वक्ष्यति स जागर्त्तेर्मा भूदिति । जागरितः जागरितवान् इति ।
एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । जागर्त्तेर्गुण इत्याच्यते । इद्विषये—प्रतिषेधः
विषये च स बाधको भविष्यति । तत्र गुणे कृते रपरत्वे अनुगन्तत्वात्
इट् प्रतिषेधो न भविष्यति । ननु च उपदेशाधिकारात् प्राप्नोति । उपदेशग्रहणं
निवर्त्तयिष्यते । यदि विवर्त्तते । स्त्रीर्णा पूर्वा । इत्तोच्चयोः कृतयोः रपरत्वे

चानुगन्तत्वादित्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । नैष दोषः । आनुपूर्व्यात् सिद्धमेतत् । नावाकृते-
 इट्प्रतिषेधे इत्वोच्चे प्राप्तुः । किङ्कारणम् । न क्ता सेडिति किञ्चप्रतिषेधात् ।
 इदं तर्हि प्रयोजनम् । आस्तोर्णं निपूर्वाः पिण्डाः । इत्वोच्चयोरपरत्वे चानुगन्तत्वादित्-
 प्रतिषेधो न प्राप्नोति । सा भूदेयम् । इट् सनि वेति सनि विभाषा । यस्य विभाषेति
 प्रतिषेधो भविष्यति । इहार्धमेवतर्हि वध्यर्थमेकान्ग्रहणम् । वध इट्प्रतिषेधो सा भूत् ।
 वध्विषीष्टेति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियमाणेऽपि वै एकान्ग्रहणे वध
 इट् प्रतिषेधः प्राप्नोति वध्विषीष्टेति । किङ् कारणं वध इट् प्रतिषेधः ।
 सन्निपात एकाच्चात् प्रकृतेश्चानुदात्तत्वात् । सन्निपाते चैव हि वध्वरेकाच्
 श्रूयते प्रकृतेश्चानुदात्ता । किं पुनः कारणमे' विज्ञायते उपदेशेऽनुदात्तादेका-
 चः श्रूयमाणादिति । यङ्लोपार्थम् । यङ्लोपे सा भूदिति । वेभिदिता वेभिदितुम्
 चेच्छिदिता चेच्छिदितुम् । एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्प्रदेशवचनमनुदात्तविशेषणं
 चेत् कृत्वादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात् प्रतिषेधस्य (वार्त्तिक) । एकाच
 उपदेशेऽनुदात्तादित्प्रदेशवचनम्—असुदात्तविशेषणं चेत् कृत्वादिभ्यो लिटि नियमात्-
 पपत्तिः । किङ्कारणम् । अप्राप्तत्वात् प्रतिषेधस्य । द्विर्वचने कृते उपदेशेऽनुदात्ता-
 देकाचः श्रूयमाणादितौट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । असति इट्प्रतिषेधे नियमो नोपपद्यते ।
 असति नियमे को दोषः । तत्र पचादिभ्य इङ्वचनम् (वार्त्तिक) । तत्र पचादिभ्य-
 इङ् वक्तव्यः । पेचिव शेकिव । सनश्चेट्प्रतिषेधः (वार्त्तिक) । सनश्चेट्प्रतिषेधो
 वक्तव्यः । विभित्सति चिच्छित्सति । द्विर्वचने कृते उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूय-
 माणादितौट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । इह च नौत्तः (नि-दा + क्त) । तत्वेऽनच्क्त्वादित्-
 प्रतिषेधो न प्राप्नोति । नैष दोषः । आनुपूर्व्यां सिद्धमेतत्— । नात्र कृते इट्प्रतिषेधे
 तत्त्वं प्राप्नोति । किङ्कारणम् । ति कितौत्युच्यते । यदपुत्र्यते एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यु-
 पदेशवचनमनुदात्तविशेषणमिति चेत् कृत्वादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात् प्रति-
 षेधस्य इति । सा भून्निधसः । ननु चोक्तं तत्र 'पचादिभ्य इङ्वचनत् इति । नैष
 दोषः । उक्तं तत्रयत्ग्रहणस्यप्रयोजनम् । समुच्चयो यथा विज्ञायेत । यलि च
 सेटि किङिति च सेटीति । यदपुत्र्यते सनश्चेट्प्रतिषेध- इति । उभयविशेषणत्वात्

मिदम् । उभयसुपदेशपद्वेन विमेषमिव्यामः । उपदेशेऽनुदात्तादुपदेशे एकाच इति । यङ्लोपे कश्चम् । यङ्लोपे च तदन्तर्दिष्टत्वम् । सन्त्यङ्गत्वात् स्यामि द्विवचनम् । तत्र सन्त्यङ्गत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः ॥ भवति यः स एकाच् उपदेशे अनुदात्तः । अद्यापि द्विः प्रयोगो द्विवचनम् एवमपि न दोषः । न दृश्य (आचार्यस्य) भिक्षापदेश उपदेशः । किं तर्हि भिक्षापदेश उपदेशः । अद्यापि भिक्षापदेश उपदेश एवमपि न दोषः । अकारेण व्यवहितत्वात् भविष्यति । ननु च लोपे कृते नानि व्यवधानम् । आनिबद्धभावादव्यवधानमेव । न सिद्धाति । पूर्वविधी आनिबद्ध— भावः । न चायं पूर्वप्रादपि विधिः पूर्वविधिः । कः पुनरुपदेशो स्यात् । यः कृतश्च । कश्च कृतश्च । य उभयोः । यदि तर्हि य उभयोः स कृतश्चः स च व्याप्यः । वध इत् प्रतिषेधः प्राप्नोति वधिषोऽति । नैव दोषः । आद्यादात्तनिपातनं करिष्यति । स निपातस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति । एवमपि उपदेशवद्भावो वक्तव्यः । यद्येव हि स निपातस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरगपि बाधते । आधधिषीति । नैव दोषः । आदेशात्तुकीयाः सामान्येन भवन्त्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तताहंयातुक— सामान्ये वधिभावे कृते कृतिमिदत्वात् प्रत्ययस्वरौ भविष्यति ॥]—महाभाष्यम्—८।१।१

किं अनुदात्ता इत्यपेक्षायामाह—अनुदात्तायेति—अनुपदमेवेति अनन्तरमित्यर्थः । एधाचक्रापे—कृत्रो द्वित्वम्, उरदत्तम्, रपरत्नम्, हलादिः शेषः, तुल्यम्, घासः, सितम् ततः, वलम् । एधाचक्रापे—आधाम् इत्यस्य 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति एत्वम् 'एधाम् + चक्र + ध्वे' इति स्थिते—

२२४७ । इणः प्रीध्वं लुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥८।३।७८॥

दी— । इणन्तादङ्गात् परेषां प्रीध्वं लुङ्लिटां धस्य सूर्ध्वन्यः स्यात् । एधाचक्रादे । एधाचक्रे । एधाचक्रवहे । एधाचक्रमहे । एधाम्बभूव । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भभावो

न । अन्यथा हि 'क्रश्चानुप्रयुज्यते' इति 'क्षभू—' इति वा ब्रूयात् ।

The घ of घीध्वम् and of (i.e. coming after) लुङ् and लिट् become cerebral (ढ) when this घीध्वम्, also लुङ् and लिट् follow an इण— ending इणन्त अङ्ग or root (इण is a प्रत्याहार constituting all the letters from the beginning up to लण except अ ।) Thus एधाम्चक्रध्वं = एधाम्चक्रध्वं (by टित आत्मने etc.) = एधाञ्चक्रध्वे । एधाञ्चक्र इट्—of first person singular (उत्तमपुरुष, एकवचन) has been replaced by ए by टित आत्मनेपद—etc ; similarly वहे, महे etc.

मित—इण् इति प्रत्याहारः । अनेन अइउण् इत्यस्य सूतस्य इकारात् आरभ्य लणसूत्रावधि—वर्णाः संगृह्यन्ते । अनुदित्सवर्णे विहाय पूर्वोणाग्रहणं परेणोणग्रहणमिति भाष्यसिद्धान्तात् । घीध्वम् (आत्मनेपदी आशीर्लिङ्) च लुङ् च लिट् च इति घीध्वं लुङ् लिट् (इन्धः) तेषाम् । 'धः' इति षष्ठ्यन्तं धस्यत्यर्थः । 'अप दान्तस्य मूर्धन्यः' (२१०—हु।३।५५) इत्यतो मूर्धन्य इत्यनुवर्तते । इण् इत्यनेन तदन्तमङ्गमाक्षिप्यते ; तदाह—इणन्तादित्यादि । इण्को (२११—पा।३।५४) रित्यनुवर्तमानेन पुनरिणग्रहणम् कवर्गात् परस्य सा भूदित्येतदर्थम् । तेनेह न पचीध्वम् इति तत्त्वबोधिनी । एधाम् चक्रध्वम् इति स्थिते टित—इति एत्वोक्तते एधाञ्चक्रध्वं इति जाते अनेन धकारस्य ढकारादेशे एधाञ्चक्रध्वे इति । एधाञ्चक्र इति । इट्ः एत्वस्, यणादेशः । एधाञ्चक्रवहे महे—टित इत्येत्वमिति ।

'अस्ते भूर् रि'ति सूत्रबलात् अनुप्रयोगकालेऽपि अस्ते भूर्भावे कृते एधामास इत्यादि पदं न लभ्यते इति सत्वाह—अनुप्रयोगसामर्थ्यात् इति । यतः अयम् असधातुराम्प्रकृतिक—धातुमनुप्रयुज्यते अतः अस्य भूभावो न । कथं जानीमः इति चेत् । उच्यते । अन्यथा—हीति 'क्रश्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति 'क्षभूनुप्रयुज्यते लिटि' इत्येव वा उच्येत सूत्रकारिण, ननु कञ्चेत्यादि । क्रस् इति—कृ + अस् । क्रस् इत्युक्ते अस्तिना भूभावो लभ्यते । ननु कञ् इत्युक्ता लाघवमस्ति इति कृत्वा एवं पठ्यते इति चेत् । न । तत्र प्रत्याहार—

क्लेशो दुष्प्रयत्नश्च दुर्वारमिति दोष एव । तर्हि कथं कस्चाशु इत्यादि नोक्तमिति चेत् ;
अनुप्रयोगे अस्तेभ्यो भावो यथा न स्वात् इत्येवमर्थं न तथोक्तम् । अतएव—‘अनुप्रयोगे
तु नास्तेरवाधनमिष्यते’ इति ‘अतउत्सार्वधातुकसूतस्य’ भाष्ये सङ्गच्छते ।
अथछेदं शब्देन्दुमुखरे इति दिक् ।

२२४८ । अत आदेः । ७।४।७॥

दी— । अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः ।
एधामास । एधामासतुरित्यादि । एधिता । एधितारौ ।
एधितारः । एधितासे । एधितासाथे ।

दीर्घ (आ) is the substitute of अभ्यास of ‘ a root having
अत् (अ) for its beginning letter. This overrules पररूप directed
by अतोऽगुणे (-191—6 1. 97). Thus अस् + लिट् अ = अस् अस् अ
= अ अस् अ = आ अस् अ = आस (by अकः सवने 85—6. 1. 101). Then
एधाम् + आस = एधामास । Similarly एधामासतुः etc. [Note that as a
primitive root अस् will not have the form आस in लिट्. In that case
it will be वभूव by the rule ‘अस्तेभ्यः’ but here it is आस be-
cause it follows an आत्मप्रकृतिक root. Note also that neither
अस् nor भू like कृ will have आत्मनेपद conjugation ; for भाष्य says
that कृञ् occurring in the rule आत्मप्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य (in the active
voice) is not the result of प्रत्याहार (see भाष्य on—कृञाशु etc. 2239)
but it is the primitive root कृ.

एधिता etc—एध् + कृट् ता = एध् इट्ता (by आहं धातुकासौट् etc) =
एधिता । Similarly in तारौ तारः । एध् + इट् + ता + याम् = एध् + इ + ता +
से (by यास से) = एधितासे । For further clear explanation see
Sanskrit Tika below.

मित— । अतः + आदेरितिच्छेदः । 'अव लोपोऽभ्यासस्य' (२६२०—७४१५) इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । दीर्घ इणः किति (२४५६—७४१७९) इत्यतो दीर्घ इति च । तदाह—अभ्यासस्येत्यादि । पररूपापवाद इति—'अतो गुणे' (१९१—६११६९) इत्यनेन विहितं यत् पररूपं तस्येदं वर्तमानसूत्रं बाधकम् इत्यर्थः । नित्यत्वात् परत्वाच्चेति भावः । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (२६६५) इत्यत्र अद्वाचरति अति इत्यत्रास्य नामधातोः 'अ'-रूपस्य लिटि भट्टोजिना यदुक्तं तदेतेन विरुद्धात् इत्याहुस्तत्त्वबोधिनीकाराः । [तथाच तदुक्तिः—

'पररूपापवाद इति— । अपवाद इत्ययं गन्थो नामधातुप्रक्रियास्यस्वगन्थेण सह विरुध्यते । तत्र हि अद्वाचरति अति । प्रत्ययग्रहणमपनीय कास्यनेकानित्युक्तेर्नाम् । औ अतुः उः । हित्वम् 'अतो गुणे' 'अच आदेः' इति दीर्घः । णल औ वृद्धिगुणकत्वात् । हलादि—शेषात् प्रागेव परत्वात् 'अत आदे'रिति दीर्घे कृते तु पररूपशङ्कापि तत्र नास्ति इति चित्त्योऽयं गन्थ इति नव्याः' इति । (तत्त्वबोधिनी पृ—३४८-४९)] । एधितेति—एध + लुट् त इति स्थिते 'स्यतासी लुटो'रिति अवपवादस्ताम् । ततः एध् + तास् + त इति स्थिते, लुटः प्रथमस्य डा रौ रसः' इति डादेशे—एध् + तास् + डा इति डित्सामर्थ्यादभस्यापि टेलोपि—आर्द्धधातुकस्येदं इति इटि च प्राप्तं—एध + इता इति भवति ; ततः एधिता । दीर्घवैधीटामिति लघूपधगुणो न । एध + तास् + आतास् = एध + इट् + तास् + रौ = एधितारौ—रि चेति सलोपः । एध + इट् + तास् + ऋ = एध् + इट्—तास्—रस् = एधितारः ; रि चेति तासेः स लोपः । ततो रसः सकारस्य रुत्वं विसर्गत्वमिति । एधितासे इति अवाप्यसाविव प्रक्रिया यासः से इति लघिकम् । एधितासाथे 'टितआत्मने—' इति आथामित्यस्य आथे जाते रूपम् ।

२२४६ । धि च ॥८१२२५॥

दी— । धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे ।

When an affix beginning with a धकार follows, the सकार

slides. Thus एध्—इद् ताम्—ध्व=एधिताम् ध्वे=एधिताध्वे (टित आत्मने
etc—enjoining ए to ध्व).

मित—। “सम्प्रदाईधातुकेः” इत्यतः सम्प्रत्यनुवर्तते तास्यलोपो इत्यतो लोप इति
च । धि इत्यनेन च तदादिः प्रत्ययो सत्यते । तदाह भादाविति—एधिताध्वे इति—
एध्+इद् ताम् ध्व=एध इ ता (सलोप) ध्वे (टित आत्मने) इति एतम् ।

२२५० । 'ह एति ॥७॥५२॥

दी—। तास्यस्योः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे ।
एधितास्वहे । एधितास्महे । एधियते । एधियेते । एधि-
यन्ते । एधियसे । एधियथे । एधियध्वे । एधिये । एधि-
य्यावहे । एधिय्यामहे ।

इकार is the substitute of सकार of the affix तास् and the root
अस् when an एकार follows. Thus in the first person sing.
एध्+इद्+तास्+इद् (इद् वद्धिमद्धिद्)=एध् इ तास् इ=एध् इ ताह् ए (by टित
आत्मने etc)=एधिताहे । एधितास्वहे एधितास्महे here by 'टित'—वद्धि and
मद्धि are changed into वहे and महे, and तास् has not dropped
its स् because no इ or ध्व follows.

एधियते etc—एध् इद् स्व त (इद् by वनादि, स्व for लट्) एधियते (वत्
and एकारः by इण्कोः and टित etc') एधियेते—एध् इद्स्व आताम्=एध्
इ स्व इयताम् (by आतोडितः 2235)=एध् इ स्व इयते (by टित etc)=
एधियेयते (by आद्गुणः)=एधियेते (यलोप by लोपो व्योर्थलि) एध् इद्
स्व क=एध् इ स्व अन्त=एध् इ स्व अन्ते=एधियन्ते (by अतोगुणे cp भवन्ति
etc) एधियसे by घास से । एधियथे=एध्+इद्स्व आयाम् (same as
एधियेते ; एधियध्वे like एधिताध्वे) । एधिये—एध् इद्स्व इ (ए). एधिय्या-

मित— । अतः + आदेरितिच्छेदः । 'अव लोपोऽभ्यासस्य (२६२०—७४१५८
इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । दीर्घं द्रष्टुं किति (२४५६—७४१७६) इत्यतो दीर्घं
इति च । तदाह—अभ्यासस्येत्यादि । पररूपापवाद इति—'अतो गुणे' (१६१—६११६६)
इत्यनेन विहितं यत् पररूपं तस्येदं वर्तमनसूतं बाधकम् इत्यर्थः । नित्यत्वात्
परत्वाच्चेति भावः । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (२६६५) इत्यव अइवाचरति अति
इत्यत्रास्य नामधातोः 'अ'-रूपस्य लिटि भट्टोजिना यदुक्तं तदेतेन विरुद्धात् इत्याहु-
स्तत्त्वबोधिनीकाराः । [तथाच तदुक्तिः—

'पररूपापवाद इति— । अपवाद इत्ययं ग्रन्थो नामधातुप्रक्रियास्यस्वग्रन्थेण
सह विरुध्यते । तव हि अ इवाचरति अति । प्रत्ययग्रहणमपनीय कास्यनेकाजि-
त्युक्तेर्नाम् । औ अतुः उः । द्वित्वम् 'अतो गुणे' 'अच आदेः' इति दीर्घः ।
एल औ वृद्धिर्गुणत्वात् । हलादि—गेषात् प्रागेव परत्वात् 'अत आदे'रिति दीर्घे कृते
तु पररूपशङ्कापि तव नास्ति इति चित्योऽयं ग्रन्थ इति नव्याः' इति । (तत्त्व-
बोधिनी पृ—३४८-४९)] । एधितेति—एध + लुट् त इति स्थिते 'स्यतासी लुटो'-
रिति शवपवादस्ताम् । ततः एध् + तास् + त इति स्थिते, लुटः प्रथमस्य डा रौ रसः'
इति डादेशे—एध् + तास् + डा इति डिलसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपे—आर्द्धधातुकस्येदं
इति इटि च प्राप्तं—एध + इता इति भवति ; ततः एधिता । दीधीवेधौटामिति
लघूपधगुणो न । एध + तास् + आताम् = एध + इट् + तास् + रौ = एधितारौ—रि चेति
सलोपः । एध + इट् + तास् + भ = एध् + इट्—तास्—रस् = एधितारः ; रि चेति
तासेः स लोपः । ततो रसः सकारस्य कृत्वं विसर्गत्वमिति । एधितासे इति अव्रा-
ह्मसावेव प्रक्रिया यासः से इति लधिकम् । एधितासाथे 'टितआत्मने—' इति
आधामित्यस्य आथे जाते रूपम् ।

२२४६ । धि च ॥८१२५॥

दी— । धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे ।

When an affix beginning with a धकार follows, the सकार

clides. Thus एध—इद् ताम्—ध्व=एधिताम् ध्वे=एधिताध्वे (टित आत्मने etc—enjoining ए to ध्व).

नित— : “सग्याईधातुकेः” इत्यतः समेत्यनुवर्तते तामस्योर्लोप इत्यतो लोप इति च । धि इत्यनेन च तदादिः प्रत्ययो लक्ष्यते । तदाह धादाविति—एधिताध्वे इति—एध्+इद् ताम् ध्व=एध इ ता (समोप) ध्वे (टित आत्मने) इति एवम् ।

२२५० । 'ह एति ॥७॥४॥५२॥

दी— । तामस्योः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे । एधितास्त्रहे । एधितास्त्रहे । एधियते । एधियेते । एधियन्ते । एधियसे । एधियेथे । एधियध्वे । एधिये । एधियावहे । एधियामहे ।

इकार is the substitute of सकार of the affix ताम् and the root चस् when an एकार follows. Thus in the first person sing. एच्+इद्+ताम्+इट् (इद् वहिमहिङ्)=एध् इ ताह् इ=एध् इ ताह् ए (by टित आत्मने etc.)=एधिताहे । एधितास्त्रहे एधितायस्त्रहे here by 'टित'—वहि and महि are changed into वहे and महे, and ताम् has not dropped its स् because no र् or ध् follows.

एधियते etc—एध् इद् स त (इट् by वनादि, स for लट्) एधियते (धत् and एकारः by इष्कीः and टित etc') एधियेते—एध् इट्स आताम्=एध् इ स इयात् (by आतीडितः 2235)=एध् इ स इयते (by टित etc)=एधियेयते (by आदगुणः)=एधियेते (यलोप by लोपो व्योर्बलि). एध् इट् स म=एध् इ स भन्त=एध् इ स भन्ते=एधियन्ते (by अतोर्गुणे cp. भवन्ति etc). एधियसे by घास' से । एधियेथे=एध्+इट्स आयाम् (same as एधियेते ; एधियध्वे like एधिताध्वे) । एधिये—एध् इट्स इ (ए). एधिया-

वहे—एध् इट्स्व वहि, स्त्र्य = स्या by अतो दीर्घो यङि and वहि = वहे by 'टित etc. Similarly एधिष्यामहे ।

मित—। हः+एति इतिच्छेदः । सखाद्धं धातुके इत्यतः सखेत्यनुवर्तते । तासख्योर्लोप इत्यतः तासख्योरिति च । तदाह तासख्योरिति । अलोऽस्य स्येति तासखाः सकारमावस्यैव हकारादेशः । हकारस्य अकार उच्चारणार्थः । एतीति एकारस्य ग्रहणम् । एकारस्य च अश्ववहितपरत्वं बोध्यते तेन 'एवितासहे' इत्यादौ एकारस्य अश्ववहितत्वात् सकारस्य हकारादेशो न । एधिताहे इत्यादि—एध्+इट्+तास्+इट् (उत्तमैकवचनम्)=एध इ ताह् ए (टित—इति उत्तमैकवचनस्य एत्वम्)=एधिताहे । एध्+इट्+तास् वहि=एध्+इतास् वहे=एधितासहे । एवम् एधितामहे । छटि एधवातो रूपमाह एधिष्यते इति एध्+इट्स्व (वलादित्वादाह धातुकत्वाच्चेट्) त=एध्+इष्यते (टित इत्येत्वम्)=एधिष्यते (इण्कोः, आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम्) एधिष्यते—अत्र आताम् इत्यस्य आकारस्य इयादेशः (आतोङित) आम् इत्यंशस्य एत्वम् तत एविष्य इयते इति स्थिते आद्गुण इति एधिष्येयते इति जाते लोपो व्योर्वलि इति यलोपे रूपम् । एवम् एधिष्येये इत्यत्र । एधिष्यन्ते—भस्य अन्तादेशे एत्वे अतो गुणे इति पररूपे च पूर्ववत् । एधिष्यसे—अत्र घासः से अन्यत् समानम् । एधिष्यध्वे इट्त्वत्पत्न्यानि । एधिष्ये उत्तमैकवचनस्य इकारस्य एकारादेशे पररूपे पूर्ववत् । एधिष्यावहे एधिष्यामहे अत्र उभयत्र इट्त्वत्पत्न्योर्दीर्घत्वे (अतो दीर्घो यङि) तानि ।

अधुना एधधातो लोटि रूपमाह—

२२५१ । आसितः ॥३॥४॥६०॥

दी—। लोट एकारस्याम् स्यात् । एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् ।

आम् replaces एकार of लोट् विभक्ति । Thus एध+शप्+ते (by टित etc.)=एध+अ+ताम्=एधताम् । एध्+शप्+आते=एध्+अ+आताम्=एध+आताम्=एध+इय ताम् (by आतो ङित—२२३५)=एधेयताम् (by आद्

गुणः) = एधेताम् (by लोपो भ्योर्बन्धि) ; एधनाम् अथ भ् = धने = धनाम्—then परस्पर by 'अतोमुच्ये' ।

मिति—। आम् + एत इतिच्छेदः । 'भोटो नङ्' इत्यम् (११८८—११८९) इत्यतो भोट इत्यनुवर्तते । तेनाह—भोट इत्यादि । भोट इति पठान्नमिति द्रष्टव्यम् । अनेकान् मित् सर्व्वेभ्यो मित् सर्व्वेभ्यः । रूपमाह—एधताम् इति । एध् + शप् + ति (टित इत्येतम्) = एध् + अताम् ततो रूपम् । एधेताम् अथ मप्, इयादेभ्यः, गुणः, यलोपः (एध् + मप् इद् अताम् (इयाताम्)) । एधनाम्—भस् अनादेवे एत पुनराभा-
देने परस्परं च रूपम् ।

२२५२ । सवाभ्यां वामौ ॥३॥४॥६१॥

दो—। सवाभ्यां परस्य लोटितः क्रूमात् 'व' 'अम्' एतौ स्तः । एधस्व । एधेयाम् । एधध्वम् ।

'व' and 'अम्' come, in order, in the places of व coming after 'स' and 'व' in लोट् । In other words, से is changed into भ् (वाम् = से = म् + व = स + व) and ध्व is changed into ध्वम् (ध्व = ध्वे = ध्व + ए = ध्व + अम्) । Thus एध् + शप् + से = एध् + अ + स्व = एधस्व । एधे-
याम् (गुणः by आतोडित (२२३५)) । एधध्वम्—एध् + ध्वे = एध् + ध्वम् ।

मिति—भोटो नङ् इत्यतः अतापि भोट इति पठान्नमनुवर्तते, आभित इत्यातः एत इति च । सवाभ्यामिति च पद्यव्यन्तम्—सय वय सधौ (इहः) ताभ्यामिति । अथ आम् आव भी अतापि इह । यथासंख्यमख्य, तदाह—सवाभ्यां परस्परं । लोटितः इति लोट, एकाग्रस्य इत्यर्थः । तथाचार्य क्रमः—वासः से इति यः से इति भवति तस्य एकारस्य स्थाने वः भवति तेनासौ 'व' भवति । एवम् ध्वमित्यस्य लोटि 'टित आत्मने' इत्येते कृते पुनरेतेन सूत्रेण तस्यैकारस्य 'अम्' विहितं तेन ध्वमेव भवति । उदाहरणमाह—एधस्व इति—एध् + शप् + धाम् = एध् + अ + से = एध + स्व = एधस्व ; एवमध्वमित्यत्र । एधेयामिति—एधेताम् इतिवम् द्रष्टव्यम् ।

२२५३ । एत ऐ ॥३।४।६३॥

दी— । लोटुत्तमस्य एत ऐ स्यात् । आमोऽपवादः ।
एधै । एधावहै । एधामहै ।

ऐ is the substitute of ए of the first person singular, dual & plural. This bars आम् directed by 'आमेवः' (2251—3. 4. 90.) Thus एधै etc—एध्+शप्+इट्=एध्+अ+ए=एध+ऐ=एध+आट् (by आडुत्तमस्य—2204—3. 4. 92)+ऐ=एध+आ+ऐ=एधै .(by आटश्च 269—6. 1. 90) and वृद्धिरेचि—72-6. 1. 88). In एधावहै, एधामहै—ध is transformed into धा by अतो दीर्घो यङि ; and वहि-महि =वहे-महे =वहे-महे ।

मित— । एतः+ऐ इतिच्छेदः । अत्रापि लोटो लङ्वत् इत्यतः लोट इत्यनुवर्तते । आडुत्तमस्य इत्यत उत्तमस्य इति च । तदाह लोटुत्तमस्येति । लोट उत्तम—पुरुषस्य इत्यर्थः । आमोऽपवाद इति आमेतः (२२५१) इति सूत्रविहितस्य आम इति भावः । एधै इति—एध्+शप्+इट्=एध्+अ+ए=एध+ऐ=एध्+आट्+ऐ (आडुत्तमस्येति सूत्रात्)=एध्+ऐ (आटश्चेति (२६६) वृद्धिः=एधै (वृद्धिरेचि (७२—६।१।८८) इति पुनर्वृद्धिरेकादेशः) । एधावहै एधामहै इत्युभयत्र अतो दीर्घो यङीति दीर्घः । अन्यदविशिष्टम् । एधधातोर्लिङि रूपमाह—

२२५४ । आडजादीनाम् ॥६।४।७२॥

दी— । अजादीनामाट् स्याल्लुङादिषु । अटोऽपवादः ।
'आटश्च' (२६६) । ऐधत । ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधेथाः ।
ऐधेथाम् । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ।

The augment आट् comes in before the roots beginning with a vowel in लुङ् लङ् and लृङ्. This overrules अट् direct-

ed by 'सुस्मृत्पुस्तकानां' (2206—6. 4. 71). [The object of prohibiting the augment चट् from being prefixed to चादि roots is to bar परद्वय enjoined by अतो गुणे in which case the form would have been ऐतत and not ऐतत्]. The rule चाट् (269—6. 1. 90) comes in and enjoins the single इति substitute in place of the augment चाट् (चा) and the following वच् or vowel. [We could have the इति substitute here by the rule इतिरेषि (72—6. 1. 88) also, but as forms like ऐतत (इच् + लट् त) ' cannot be obtained without this rule (चाट्) so it has been laid down here.] Thus ऐतत etc.—एच् + लट् त = एध + शप् + त = चाट् + एच् + च + त = चाऐतत = ऐतत । ऐधेताम् — एच् + शप् + चाताम् = चाट् + एच् + च + चाताम् = चा + एध + चाताम् = चा + एध + इयाताम् (चातोऽङितः 2235) चाऐधियाताम् (by आहगुणः) = चाऐधेताम् (यतोप by ओपो व्योङिति) = ऐधेताम् (इतिः); ऐच् + शप् + भ् = एच् + च + चन (by ओलोः) = चा + एध चन = चा + एधन by परद्वय like भवन्ति etc) = ऐधन (इतिः); लट् not being टित्, the rule टित् etc does not apply. एध + शप् + घाम् = चा एध् घाम् = ऐधघाः । So ऐधधम् । ऐधि — (ऐध + इ by आहगुणः), एधा-बहि—महि (by अतोदीर्घे etc.)

मित ।—‘हृदिरेचि’ (७२—६।१।२८) इति हृदि बाधित्वा चतो गुणे (१२१—६।१।२१) इति परत्वात् पररूपे प्राप्तिं चाह—आडिति । आड् + अजादीनाम् इति ऋदः । अजादिरिति अच् आदिर्येधामिति वियङ् । लुङ्लङ्लुङ्लुङ्ङा इत्यतः परमीव आडजादीनामिति सूत्रम् । तत्—लुङ् लङ् इत्यादि सर्व्वमनुवर्णन्ते । तदाह लुङ्दिधिति । अटोऽपवाद इति—वार्तिककलायां तु ‘हृदिरेचि’ इति सूत्रबलात्—अटैव ऐधतेत्यादि सिद्धमिति एतत् (आडजादीनामिति सूत्रं) प्रत्याख्यातम् । न च हृदिरेचीत्यनेन ऐधतेत्यादि सिद्धावपि ‘ऐन्दत्’ ‘आस्ताम्’ ‘आसन्’ इत्यादि कथमटः

सिद्धेदिति वाच्यम् 'उपसर्गादिति धातौ' इत्यतो धातावित्यपकृत्य अजादी धातां व्याख्यानात् । आस्तानित्यादौ च अन्तरङ्गत्वात् प्रागेव अडागने कृते वृद्धौ कृतायां प-
 असोरङ्गोपस्य अप्रसक्तेरित्यादि ३४६ पृष्ठे तत्त्वबोधिनीयस्य स्पष्टम् । आटयेति—व
 रित्यर्थः, यद्यपि उक्तप्रकारेण वृद्धिरेचीति एत्येषतुट्स्थिति वा वृद्धौ सत्यामिदं ऐधतेत्य
 सिद्धं तथापि स्वमते ऐचत ऐन्ददित्यादि न सिध्येदिति न्याय्यत्वादिहापि उपन्यस्त
 ऐधतेति—एध् + शप् + त = आट् + एध् + अ + त = आ एध त । तत—आटयेत्य
 वृद्धौ रूपम् । आडित्यस्य टित्त्वादायन्तो टगिताविति धातोः प्राक् प्रयोग इति स
 बोध्यम् । ऐधेताम् इति—आताम् इत्यस्य आकारस्य इयादेशे, गुणे, यलोपे, डि
 देत्वाभावे च रूपम् । ऐधन्त भक्ष्य अन्यादेशे—पररूपे च पूर्व्ववत् । ऐधधा
 लङो टित्त्वाभावात् 'थासः से' (२२३६) इति थासः सेभावभावे पूर्व्ववद्
 ऐधेथामिति ऐधेथामितिवत् । ऐधध्वम् शवादयः पूर्व्ववत् । ऐध इति शप् आड
 गुणे च रूपम् । ऐधावहि ऐधामहि इति । अव उभयव शप्, आडादेशे 'अतो
 यङि' इति दीर्घादेशे एत्वाभावे च यथोक्तं रूपं सिध्यति । इति लङ् प्रक्रिया ।

एधधातोः लिङ्प्रक्रिया—

२२५५ । लिङः सीयुट् ॥३४॥१०२॥

दौ-- । लिङात्मनेपदस्य सीयुडागमः स्यात् । सलोप
 ऐधेत । ऐधेयाताम् ।

The augment सीयुट् comes in before the आत्मनेपद affixe
 the लकार—लिङ् । सलोप etc.—The स of सीयुट् disappears by
 rule लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य (2211—7. 2.79), the उकार is for fac
 in pronunciation and the टकार stands as an indicatory ('
 करणार्थम्). Thus एध् + शप् (this is विधिलिङ् which is a सार्व्व
 and therefore शप् comes in) + सीयुट् + त = एध् + अ + सीय् + त =

सोऽत् = एध्+इत् (मन्थोप by 2211) = एध्+इत् (आह्वयः) = एधेत् (मन्थोप by मन्थोप्योर्भिति (873—5. 1. 65). एधियाताम् = एधेय् आताम्, here there being no letter of the इध्+इत् of the preceding इ does not elide by मन्थोप्योर्भिति and we have एधियाताम् ।

नित— । यद्यपि इति आत्मनेपदानां टेरे इत्यन्त्यात् परं परस्मैपदानां दध्+इत्-स्यादिना परस्मैपदमपि दृष्टव्यं तदापि आत्मनेपदानां विभक्तिप्रतिपत्तिरिति व्याख्या आत्मनेपदमेवात्र दृष्टव्यमिति व्याख्यातुं योऽप्यन्त्यामिति बोध्यम् । तदाह लिङ्गात्मनेपदमेति । मन्थोप इति । नितः मन्थोपः अन्त्यसंज्ञात्वेन (१२११—२११०८) इतिभावः । सोऽुटि—उकार स्यात्पार्श्वे टकारश्च टित्कृत्पदादेम् । ततश्च गीट इति तिष्ठति । ईय् इत्यप्यापि पुनर्भिति परं यन्थोपो भवति, अतएव कलादादौ ईत्, इयाताम् ईरन् इत्यादि पठितम् । एधेत् इति एध्+अप्+गीडुट्+त इति न्यति पूर्वसंज्ञितप्रकारेण एध्+इत् इति न्यति आह्वयि मन्थोपे च दधम् । एधियाताम् इति अत्रापि पूर्ववत् एधेय् आताम्—इति ज्ञाने 'आताम्' इत्यस्य आकारस्य वक्ष्यस्याह्वयत्वाभावात् यन्थोपाभावे यथोक्तं रूपं सिध्यति ।

२२५६ । अस्य रन् ॥३॥४॥१०५॥

दो— । लिङो अस्य रन् स्यात् । एधेरन् । एधेयाः । एधेयायाम् । एधेध्वम् ।

रन् is the substitute of ऋ of the लिङ् (in आत्मनेपद) Thus एधेरन् etc एध्+अप्+गीडुट्+ऋ = एध्+अ+ईय्+रन् = एध्+इयरन् = एधेरन् (यन्थोप and the न् has not become cerebral (मूर्धन्त्य) by इण्कोः for it is a पदान्त witness the rule पदान्तस्य (198—5. 4. 37). एधेया—एधे+याम् (गणः यन्थोपः and याम्-becoming याः) एधेयायाम् like एधेयाताम् । एधेध्वम्—एध्+इय् ध्वम् (यन्थोपः).

नित— । 'लिङः सोऽुट्' इत्यतो 'लिङः' इत्यनुवर्तते ; तदाह लिङ् इति ।

एधेरन्नति एध् + शप् + सीयुट् + झ इति स्थिते 'लिङः सलोपेति' सलोपे 'आद्गुणः' इति । 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे रन्नादेशे च रूपम् । एवमन्यत्र ।

२२५७ । इटोऽत् ॥३।४।१०६॥

दी— । लिङादेशस्येडोऽत् स्यात् । एधेय । एधेवहि । एधेमहि ।

अत् replaces इट् the substitute of लिङ् (in first per. sing.)
Thus एध् + शप् + सीयुट् + इट् = एध् + अ...ईय + अत् = एध् + इय्अ (त् elides) = एधेय्अ = एधेय । Similarly एधेवहि एधेमहि—(here, after गुण the यकार elides by लोपोव्योः—)

मित— । 'लिङः सीयुट्' इत्यतोऽवापि—लिङ् इति सम्ब्रज्यते ; तदाह लिङादेशस्येति । इट् वहिमहिङ् इत्यत्रतस्य इटः अदादेश इति बोध्यम् । 'अत्' इत्यत्र त्-कार उच्चारणार्थ इति शब्देन्दुशेखरे 'अच्चवेः' इति 'दिवश्नीत्' इति चानयोः सूत्रयो-र्व्याख्यानावसरे निरूपितम् । इत्संज्ञकमेतदित्यन्ये । उच्चारणार्थं वा भवतु इत्त्वाद्यं वा भवतु त्—कारस्तु उभयत्रापि लुप्यते । तदेवम्—एध् + शप् + सीयुट् + इट् इति स्थिते पूर्वदर्शित-प्रकारेण—एध् + ईय् + अत् इति जाते एधेय् अ इति भवति । तत एधेय इति । एवमन्यत्रापूत्र्यम् ।

दी— । आशीर्लिङि आर्द्धधातुकत्वाल्लिङः सलोपो न ।
सीयुट्-लुटोः प्रत्ययावयवत्वात् षत्वम् । एधिषीष्ट । एधि-
षीयाताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्थाम् । एधि-
षीध्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि ॥ एधिष्ठ ।
एधिष्ठाताम् ।

(Now in connection with आशीर्लिङ forms he says that—as

आमीलिङ् is आहं धातुक so the सकार of सोयुट् does not elide by 'लिङ्: सखीपोऽनन्त्यस्' (2211) which concerns विधिलिङ् or साध्वंधातुक लिङ् । The सकार existing in सोयुट् and सुट् (see सुट्तिथो 2210) becomes cerebral (सूडंन्), being a part of the affixes or augments सोयुट् and सुट् cp. 'बादिश्—' (2112) । Thus एधिषीट् etc, एध्+आमीलिङ्+त=एध्+सोयुट्+सुट्+त (note that here णप् does not come in for आमीलिङ् is आहं धातुक) =एध्+इट्+सोयुट्+सुट्+त (the augment इट् comes because the स of सोयुट् is बलादि आहंधातुक) =एध्+इ+सोय्+स्+त=एधिषीय् स् त=एधिषीट् (य elides by 'खोषो व्योर्बलि' (878—6.1.60) ; पत् of both the सs is by the above way (प्रत्ययापयत्वात्) and the तकार at the end becomes ट् by 'हना ह्रः' (113—8. 4. 43) ; एध्+इट्+सोयुट्+आ सुट् ताम्—(Note that the rule सुट्तिथो directs सुट् before त (ताम्) and not before आ hence it (सुट्) stands in the middle) एधिषीय् आसूताम्=एधिषीयासूताम् । एधिषीरन् here ऋ is replaced by रन् (by भस्व रन्) and ऋ being other than तकार or घकार there is no सुडागम । एधिषीष्ठाः=एध्+इट्+सोयुट्+सुट्+आस्=एध्+इ सोय् स् पास्—य is changed into ठ by—हना ह्रः (113) । एधिषीयासूताम् like एधिषीयासूताम् (here the स of 'सूताम्' is not cerebral for it is intervened by आ). एधिषीध्वम्—easy.

एधिषीय—इट् (first per. sing.) is changed into अत् (अ) by 'इटोऽत्' (2210). एधिषीवहि एधिषीमहि—easy. ऐधिष्ट etc :—These are the लृङ् forms—एध्+लृङ् त=एध्+त्वि+त=एध्+सिच्+त=एध्+इट्+सिच्+त=आट् (आहज्जादीनाम् (2218)) +एध्+इट्+सिच्+त=आ+एध्+इ+स्+त=आ+ऐधिष्ट (पत् and टल as before) =ऐधिष्ट (here

वृद्धि comes in by 'आटश्' (२६८)). एध् + इट् + सिच् + आताम् = आट् + एध् + इट् + सिच् + आताम् = आ + एध् + इ + स् + आताम् = ऐधिषाताम् (षत् + वृद्धिः) । Now to bar the अन्नादेश of झ (in आ—एध्, णिच् + झ) he reads :—

मित—। आङ्घातुकत्वादिति—'लिङाशिषि' (२२१५—३।४।११६) इति सूत्रादाङ्घातुकत्वमित्यर्थः । आङ्घातुकत्वादेव च सौयुटः सलोपो न, 'लिङः सलोपोऽनन्यस्य' (२२११) इत्यस्य सार्वधातुकमात्रविषत्वादिति ध्येयम् । सौयुट्सुटो रिति सकारस्य इत्यर्थः । प्रत्ययस्य सौयुटः सुटश्च अवयवत्वादंशत्वात् षत्वमिति आदेशः—प्रत्यययोरिति सूत्रात् (२१२—८।३।५८) । एधिषीष्ट इति—एध् + इट् + सौयुट् + सुट् + त (आङ्घातुकत्वेऽङ् वलादेरितीट्) = एध् + इ + सौय् + स् + त = एधिषीय् त् (षत्वविधिरुक्ता) = एधिषीष्ट (ष्टु नाष्टु रिति तकारस्य टकारादेशः = यलोपः प्राग्वत्) । एध् + इट् + सौयुट् + सुट् + आताम् = एध् + इट् + सौयुट् + आ + सुट् + ताम् (सुट् तिथीरिति तकारात् प्रागेव सुट् ननु आकारात्प्रागिति द्रष्टव्यम्) = एध् इ षीय् आस्ताम् = एधिषीयास्ताम् (आकारव्यवहितत्वात् सुटः सकारस्याव षत्वाभावः षत्वाभावाच्च तकारस्य टुलं न) । एधिषीष्ठाः इति पूर्व्ववत् इट्—सौयुट्—सुट्—षत्वटुत्वानि ; अन्यसकारस्य रुत्वविसर्गौ चेति । एधिषीयास्याम् इति एधिषीयास्तमितिवत् । सुटः षत्वाभावात् घकारस्य च टुत्वाभावः । एधिषीध्वम्—एध् + इट् + सौयुट् + ध्व = एध् इ षीय् ध्वम् = एधिषीध्वम् ('लोपो व्योर्वलि' (८७३—६।१।६६) इति यलोपः) ; अत्र 'षीध्वम्' इत्यस्य—इणः इणप्रत्याहारस्यात् यकारात् परत्वेऽपि 'इणः षीध्वं' लुङ्लिटां धोऽङ्गात्' (२२४—८।३।७८) इत्यादिना घकारस्य टकारादेशो न भवति सूत्रे अङ्गादित्यनेन तस्य (इणः) अङ्गविषयकत्वात् इट् इकारस्य च प्रत्ययमात्रविषयत्वेन भक्तत्वात् 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्य्यं संप्रत्यय' इति न्यायाच्चेति विवेचनीयम् । एधिषीय इति । एध् + इट् + सौयुट् + इट् (उक्तमैकवचनम्) = एध् इ सौय् अत् (अ)—ततः षत्वं यथोक्तं रूपञ्चेति । एधिषीवहि—महीति स्पष्टम् ॥ इदानीमेधधातोर्लुङ्ङिरूपमाह—एधिष्ठ इति—एध् + लुङ् + त = एध् + च्लि + त = एध् + सिच् + त = आट्, (आङ्जादीनामित्य-

नेनाट्) + एध् + इट् ('सिच्'—चाङ्गुत्वादिट्) + सिच् + त = चा एध इ म् +
 चा एधिट् (एव' ट् लक्ष) = ऐधिट् (चाटयंति (२६१) इटि) ; ऐधिपाताम्—एध् +
 सिच् + पाताम् = चा + एध् + इट् सिच् पाताम् = चा ऐधि पाताम् = चा ऐधि
 पाताम् = ऐधि पाताम् । अथ गृह्य चन्दादौ प्रामे त वाग्यप्राद—

२२५८ । आत्मनेपदेष्वनतः ॥७॥१॥५॥

टो— । अनकारात् परस्यात्मनेपदेषु भ्मस्य 'अत्' इत्या-
 देगः स्यात् । ऐधिपत । ऐधिठाः । ऐधिपायाम् । 'इणः षोध्य'
 'लुङ्निटांघोऽङ्गात्' (२२४७) । ऐधिद्वम् ।

इङ्भिन्न एव इणिह गृह्यते इति मते ऐधिध्वम् । टधयोर्वस्य
 मस्य च द्वित्वविकल्पात् षोडशरूपाणि । ऐधिपि । ऐधिष्वहि ।
 ऐधिष्वहि । ऐधिष्यत । ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः ।
 ऐधिष्यथाम् । ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि । ऐधि-
 ष्यामहि । उदात्तत्वाद् वलादेरिट् । प्रसङ्गादनुदात्ताः संगृह्यन्ते ।

अत् is the substitute for भ् (of भ्), coming after a letter
 other than अ in the आत्मनेपद । Thus ऐधिपत—एध् + लुङ् + भ् = एध्
 + चिञ् + भ् = एध् + सिच् + भ् = एध् + इट् + सिच् + भ् = चाट् + एध् + इट् + सिच्
 + भ् = चा + एध् + इ + स् + अत् + अ (N. B—अत् replaces the भ् only
 and not भ् (along with अ (भ् = भ् + अ)—चा + ऐधिपत + अ = चा
 ऐधिपत = ऐधिपत । Why do you say आत्मनेपदेषु ? Witness अदन्ति
 here भ् comes after an अनकार (other than अ) letter but the
 root is परस्मै—, hence (भ् is not replaced by अत् । Why say अनतः ?
 Witness एधन्ते प्रवन्ते etc—here, एध् (एध् + शप् = एध् + अ = एध् is
 आत्मनेपदी but भ् is not replaced by अत् because there is an

अकार (of शप्) in एध् so the rule does not apply. ऐधिटाः—आट्, + एध् + इट् + सिच् + यास् । ऐधिषायाम् easy. एध् + इट् + सिच् + ध्वम् = आट् + + एध् + इ + स् + ध्वम् = आ एध् इस् ध्वम् (here स् elides by the rule 'धि च' (2249) and इ stands in place of the elided सिच् ; so इ has been a part of सिच् and consequently ऐधि forms an इन्नन्त अङ्ग ; hence the rule 'इणः षीध्वं लुङ् लिट् धोऽङ्गान्' applies and we get by ढत्व = ऐधिद्वम्.) (In case of ऐधिषीध्वम्—observe that इट् was not thus connected with षीध्वम् and hence no ढ for ध) ।

Here there are two different opinions :—

(i) Some (along with दीक्षित also) say that the इण् प्रत्याहार of the rule इणः षीध्वम् etc, suggest that any इ (e. g. the इ of इट्) is concerned with षीध्वम्, लुङ् and लिट् and (अङ्गभूत) will change the following designating itself as an अङ्ग धकार therein, to ढ । Thus ऐधिद्वम्—

(2) Others hold that the इण् प्रत्याहार of the rule इणः षीध्वम् etc does not so suggest, so that the ध coming after such an इकार will not be transformed into ढकार—thus ऐधिध्वम् is the correct form in their opinion. (The latter is not instituted in the भाष्य while the former is).

ढधयोर्वस्य मस्य च etc—There are sixteen forms in all due to the duplication of ढ, ध, व and म. Thus—when the form is ऐधिद्वम् then because the ढ which is a यर् letter follows an अच् and precede another letter (व्) which is not an अच् (अनच्) therefore by the rule 'अनचि च' (48—8. 4. 47) it (ढ) is optionally doubled, hence this gives *two forms*—two ढs (ढ् ढ्) and one (ढ). Similarly

उचिध्वम् gives *two forms*—two वs (वृष) and one (वृष). Again by the Vartika 'यद्यो मद्यो ह वाच्ये' under the rule 'संयोगान्नस्य सौवः' (51—3. 2. 23), we have *two forms* more in उचिध्वम् (once two वs and then one व). Similarly उचिध्वम् gives *two forms* more (once two वs and at another time one व). Thus these *two forms* are fourfold and therefore give $2+2+2+2=$ eight forms. In each case again the last letter म् will once be doubled and at another time remain as it is; thus $8 \times 2 = 16$ forms in all. उचिध्वि etc.—एध् + लुङ् इट् = चाट् + एध् + मिध् + इ = उचिध्वि । Similarly उचिध्वहि etc. Now he gives लृङ् forms—उचिध्वत्—एध् + लृङ् त = चाट् + एध् + लृङ् त = चा + एध् + इट् + लृङ् त = चा एधित् = उचिध्वत् (यत् and इटि). ऐधियंताम्—चाट् + एध् + इट् + लृ + चाताम् = चा + एध् + इ + लृ + इयाताम् (by चातो ङितः—2235) = ऐधियंताम् (यलोप) । ऐधियन्त (by परस्मै by चतो गुणे). ऐधियथा; easy. ऐधियेयान् like ऐधियंताम् and ऐधियध्वम् easy. ऐधिये—(by चाट् गुणः 69—6. 1. 87). ऐधियावहि and ऐधियामहि (दीर्घ by चतो दीर्घो यङि—2170—7. 3. 101) Though the root एध is अनुदात्तेत् yet when the अनुदात्त pitch disappears, (इत्), it becomes 'सदात्त' and hence its वलादि चाईधातुक affixes take the augment इट् and consequently the rule 'एकाक्ष उपदेशेऽनुदात्तात्' (2246) does not apply. By the by, we give a list of अनुदात्त roots —

मित—। आत्मनेपदेषु + अनतः—इतिच्छेदः । न अत् = अनत् (अभूत्) तस्यादिति पञ्चमी । कर्मितमाह—अनकारात् इति—अकारमिश्रादिति भावः । 'मोऽन्तः' इत्यतः क इति पठ्यात्मन् अनुवर्त्तते । आत्मनेपदेष्विति च यट्प्रत्ययान्तिकाम् । आत्मनेपदावयवस्य अकारश्चेति चार्थो भवति । 'अदध्यस्तात्' (२४०६

—७।१।४) इत्यतः अत् इत्यनुवर्त्तते । तदेतत् सर्व्वमनसि कृत्वाह—भस्य अत् इत्यादेश इति । भस्य = 'भ + अ' इति संघातरूपः । तस्य भकारस्य अदादेशे अवशिष्टेन अकारेण मिलित्वा—'अत्' इति भवति इति विभावनीयम् । उदाहरण—माह—एधिषत इति । एध् + लुङ् भ इति स्थिते लुङ्गित्लस्य सिच् तस्य वलादाहं धातुकत्वादित् = आङजादीनाम् (२२५४) इति आडागमः भस्य च पूर्व्वदर्शितनियमेन 'अत्' इत्यादेशः—ततः आदेशप्रत्यययोः (२१२) 'इति षत्वम्' तेन—आ + एध् + इ + स् + अत = एधिषत । एधिष्ठाः—आट् + एध् + इट् + स् + थास् = आ + एधिष्ठास् = एधिष्ठाः वृद्धिः—षत्वम्, धकारस्य णुनाणुरिति षत्वम् च । एधिषाथाम्—सुगमा प्रक्रिया ।

इणः षौध्वमि—(२२४७) त्यक् सतद्वयमप्यस्ति । तदेकेन सतेन अनेनैव सूत्रेण इट् ङकारस्य लुप्तसिज्भक्ततया सिजन्तस्य अङ्गस्य अन्तर्भूततया इषन्ताङ्गत्वं सम्भवति तेन धकारस्य ढत्वं तथाच—एध् + इट् + सिच् + ध्वम् = आ एध् इस् ध्वम् = आ एधि ध्वम् (धिचेति सलोपः) = एधिध्वम् (ततो धकारस्य ढत्वम्) । अपरेषाम् सतमाह इड्भिन्नएवेति—'विभाषेः' इति परवर्त्तिसूत्रेण इटो विशिष्य-ग्रहणाद् गोवलीवर्द्धन्यायेन इड्भिन्न एव इण् इह गृह्यते तेन इषन्ताङ्गत्वं न सम्भवति अतो ढत्वाभावे एधिध्वमिति रूपम् । अयं स्पष्टार्थः—यथा 'गौ'रितुक्ते तद्विशेषस्य वलीवर्द्धस्यापि प्रत्यायने सत्यपि वलीवर्द्धशब्दस्य कश्चिद् विशेषविवक्षामादायैव प्रयोगः तद्वदत्रापि 'इणः षौध्वमित्यनेनैव गतार्थत्वेऽपि 'विभाषेः' इति इड्वचनं विशेषविवक्षावशादेव तेनेटो इषन्ताङ्गत्वं न सम्भवति इति । ढधयोर्वस्य मस्यचेति—षोडशरूपाणीति— । संतमेदेनेति शेषः । तथाच 'एध्—इ—ट्—वम्' इत्यत्र इकारस्य अचत्वम् ढकारस्य यरत्वम् वकारस्य च अनचत्वं तेन 'अनचिच्' (४८—पा४।४७) इत्यनेन सूत्रेण ढकारस्य विकल्पेन द्वित्वम् । तदेकदं द्विधमिति रूपद्वयम् । सतान्तरेतु धकारस्यापि विकल्पेन द्वित्वे एकधं द्विधमिति रूपद्वयम्, एवं चत्वारि रूपाणि । किञ्च यणो मयो द्वे वाच्ये (५४-) इति वार्त्तिकात् वकारस्यापि प्रत्येकं द्वित्वे एकत्वे च रूपद्वये सति पूर्व्वचतुर्भेदेन सह गुणनेन—(४ × २ = ८) अष्टौ रूपाणि ; किञ्च अननैव

वर्तिष्य मकारस्यापि पाचिद्वितादिकम् द्विमिति पुनः रूपदम् । तत्र
पूजांश्चमेदेन सङ्गुचितं सति (८ × ९) षोडश रूपाणि । मनुष्यन्ते । उधिषि इति
एधधातोर्मुञ्चि उत्तमेकवचने रूपम्—आ+एध्+ङ्+म्+ङ् इति—(उडिषन्ते) ।
उधिष्वङि—मङि—सुगमे । उधिष्यत इति । एतानि मूला उदाहारणानि । आडप्रादोभा-
मिति अत्रापि आट् । तदिभ्यं प्रक्रिया—आट्+एध्+ङ्+म्+त (उडिषन्ते) ।
उधिष्यतामिति । आट्+एध्+ङ्+म्+आताम्—आ+उधिष्य+ङ्+ताम् (आतो णित
(१११५) इति आकारस्य इय् आर्द्धमः) । ततोऽनुबन्धोऽङ्गद्वय इति षोडशम् ।
एधिष्यन्त इति । भ्रूय अनादिने परस्मै च रूपम् । उधिषयाः स्पष्टम् । उधिष्येदाम्
इति उधिष्येतामिति वत् । उधिष्यन्तम् स्पष्टम् । उधिष्ये इति आङ्गुच इति गुचः ।
उधिष्यावङि—मङि—अतो दीर्घो यङि इति दीर्घादेशः । उदात्तत्वादिति—एधधातोर्नु-
दात्ते 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तादि'ति इटो निषेधे प्राप्ते वचनम् यद्यपि एधधातोर्नुदा-
त्ते तु तथापि अनुदात्तस्य इति श्लोके सति परिशिष्टो नानुदात्त किन्तु उदात्तस्य ।
तत्र आङ्गधातुकस्येकङ्गादेरिति मूलप्रवृत्त्या अट्—लृट्, लृङ्गादिषु इङ्—विहितमिति
भावः । प्रवृत्तादिति । अतः प्रतिशानुप्यर्थं प्रवृत्तः । उत्तमं पृथक्—एकाच
उपदेशे' इति मूलव्याख्यानान्न 'अनुदात्ताद्यानुपदेशमेव संयोज्यन्ते' इति तदिदानींति
संगृह्यन्ते—

दी— । ऊट्दन्तैर्यौतिरुच्छु, गौड्, सुनु, सुगिडोड्, त्रिभिः ।

वृड्, वृज्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥

Of the अजन्त roots (ending in vowel)—all the एकाच roots having only one vowel are remembered (treated) as अनुदात्त (निहत means अनुदात्त) except the ऊकारान्त, अकारान्त, यु, रु, वा, गौड्, सु, नु, सु त्रि, डोड्, त्रि, वृड्, and वृज् (ड् and अ elides hence they are also अजन्त) .

मिति— । एते संगृहीतधातवः पाणिनिना अनुदात्तत्वेन उदाहरिता इति

विभाव्यम् । तत्र प्राक् प्रजन्तान् आह—अजन्तेषु जदन्तैः (जकारान्तैः) ऋदन्तैः (ऋकारान्तैः) च धातुभिर्विना यु रु च्चा शीङ् ऋ नु च श्रि ङीङ् त्रि एभिश्च धातुभिर्विना वृज् वृज आभ्याश्च धातुभ्यां विना सर्व्व एकाचो धातवः निहताः अनुदात्ताद्धृताः पाणिनिशिष्यपरम्परया ज्ञाता इत्यर्थः ।

दी— । शक्तृपच्मुचिरिच वच्वच्सिच्प्रक्षित्यजनिजिर्भजः ।
भङ्गभुजभ्रसृज्मत्सृजियज्युज् रुज् रुञ्ज्विजिखञ्जिसृजः ॥२॥

अद् लुद् छिद् तुदिनुदः पद्य भिद् विद्यति विनद् ।

शद् सदी सिद्यति स्कदिद्दी क्रुध् जुधिवुध्यती ॥३॥

वन्धिर युधिरुधौ राधिव्यधशुधः साधिसिद्धति ।

सन्धहन्नाप्छिप्कुपितप्तिपः तृप्यतिटृप्यती ॥ ४ ॥

लिप् लुप् वप् शप् खप् छपि यभ् रभ् लभ् गम् वम् यमो रमिः ।

क्र शिदंशिदिशौ दृश् मृश् रिश् रुश् लिश् विश् स्पृशः कृषिः ५॥

त्विष् तुष् द्विष् दुष् पुष्य पिष् विष् शिष् शुष् स्निष्यतयोघसिः ।

वसतिर्दह्दिहिदुहो नह् सिह् रुह् लिह् वहिस्तथा ॥ ६ ॥

अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ॥ ६॥

Of the हलन्त roots ending in consonants the under-mentioned one hundred and two are known as अनुदात्त beginning from शक्तृ in the 2nd verse and ending in वहि in the sixth verse.

नित— । अथ हलन्तेषु अनुदात्तान् धातून् परिगणयति । ते च संख्यया द्व्यधिकः—शतम् (१०२) इत्याह—शक्तृ इति शक् (अनुबन्धरहित एव भाष्ये पाठः), इत्येक एव कान्तेषु अनुदात्तः ।

पच्सुचीत्यादिषु सर्व्वेव वृत्तसमासेन निर्द्देशः । कन्दोरच्चार्यं कचित्श्लिप्ता, कचित्
 श्यनेत्यादिभिर्निर्द्देशः कृत इत्यपि विभाव्यम् । तृप्ताति दृष्यति इत्यत्र तु 'तृप् दृप्'
 इति धातुद्वयम् केचित् तुदादौ चुरादौ च पठन्ति । तत्र तुदादित्वं वारयितुं श्यना
 इह निर्द्देशः कृत इत्याह तुदादाविति—

दी— । तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥७॥

तृप्दृप्पौ तौ वारयितुं श्यना निर्द्देश आहतः ॥ ७ ॥

The roots तृप् and दृप्, through difference of opinion, are read as तुदादि and चुरादि in the धातुपाठः ; but we prefer them to be read in the दिवादि class ; so, to bar their तुदादित्व and चुरादित्व they are here read by adding श्यन्विकरण and not without विकरण ।

नित— । यौ तृप्दृप्पौ मतभेदेन तुदादौ चुरादौ च स्थितौ (धातुपाठे
 इत्यर्थः तौ (कर्म) वारयितुं श्यना श्यन्विकरणेन दिवादित्वनेत्यर्थः आहतः
 (अमुपगतः) अस्माभिरिति शेष इत्यन्वयः । कथमेवं विहितमिति चेदवाहुः—
 दिवादित्वादिव 'शेमुचादीनानितिसूत्रभाष्ये 'दृपितो दृपित' इत्युदाहृतं सङ्गच्छते'
 इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टमित्यलम् ।

दी— । किञ्च—, खिद्यपद्यौ सिध्यवुध्यौ मन्यपुष्यश्लिषः श्यना ॥८॥

वसिः शपा लुका यौतिर्निर्द्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ।

णिजिर्विजिर्श्लृ इति सानुबन्धा अस्मौ तथा ॥ ९ ॥

Moreover, to exclude other विकरणस from खिद्य, पद्य, सिध्य, वुध्य, मन्, पुष् and श्लिष—they are read by attaching the विकरण श्यन् to them, वस् with शप् and यु with लुक् (लुक्विकरण which is an indicatory of अदादि class). And also (for the same purpose),

निञ् विञ् and शक् are directed by adding the indicators (इर् and लृ).

मित— । मनु स्वितीत्यादि कथं ग्यना निर्दिष्ट इत्यमाह—किञ् इति = यत्र श्रेति तदर्थः । अन्यनिष्ठतये अन्यस्य इतरस्य विकरस्य निष्ठतये वारणाय भिद, पद, सिध्, बुध्, मन्, पुष' त्रिष इत्यादयः ग्यना ग्यन्विकरणेन दिनादित्वेन निर्दिष्टा उन्निहिताः । तथा अग्निः वम् धातुः शपा (शब्दविकरणेन) निर्दिष्टः कथितः अस्माभिरिति शेषः । तथा—किञ्, अन्यनिष्ठतये इत्यत्रापि योजनीयम् । निञ्, विञ्, शक् एते त्रयोऽपि अनुसम्भेन इर् इत्यनेन लृ इत्यनेन च सङ्ग निर्दिष्टा इति वचनं विपरिचयितान्वयः ।

दी— । विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ।

व्याघ्रभूत्यादयश्च न नेह पेटुरिति स्थितम् ॥ १० ॥

रञ्जिमसृजौ अदिपदी तुद् चुध् शुपिपुषी शिपिः ।

भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसम्भतेः ॥ ११ ॥

The root विद् is seen to be enlisted in the तुदादि class in the grammars of Chandra, Durgasinha (Kalap) and others and also in महाभाष्य; but व्याघ्रभूति and others did not read it here.—This is the custom.

The nine roots रञ्ज्, मसृज्, अद्, पद्, तुद्, चुध्, शुध्, पुष् and शिध्, though clearly not stated in the महाभाष्य, are enlisted here at the instance (lit. according to the opinion) of व्याघ्रभूति and others.

N. B.—These nine roots though not expressly mentioned in the महाभाष्य—yet they are not rejected by the भाष्यकार ।

मित— । विन्दतीति—विदन्नुल्लामे इति 'लृ'-अनुवन्धकः विदधातुः । चान्द्र-

दीर्गादेरिष्टः तैः तुदादौ पठित इत्यर्थः । चान्द्र इति चन्द्रनिर्मितव्याकरणम्, दीर्ग इति दुर्गसिंहो नाम बालापव्याकरणव्याख्याता । किञ्चायं विद्धानुभार्यऽपि तुदादाव्यं पठितः । व्याघ्रभूतिप्रभृतयस्तु वैयाकरणा इमं धातुं इह तुदादौ न पेटुः न परिगण्यान्नासुत्यर्थः ।

रश्मिसृजति—रञ्ज्, मसृज्, अद्, पद्, तुद्, जुष्, शुष्, पुष्, शिष्, एते नव धातवः भाष्ये तुक्ता धातुपाठेऽनन्तभूता न तु प्रत्याख्याता इति बोध्यम् । अतएव नास्ति भाष्येण विरोधः । व्याघ्रभूत्यादिभिस्तु पठिता इति तदनुरोधादिह अनिद्—कारिकायास्तुक्ता अस्माभिरिति शेषः ।

दी—‘स्पर्ध संघर्षे’ । संघर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्म्मकः । स्पर्धते ।

स्पर्ध् means to challenge (to overpower). It is intransitive for the object is implied in the meaning because to challenge means ‘to call some one to fight.’

मित—‘टित आत्मनेपदानां टेरे’ (२२३३) इत्यव एधधातो रूपप्रदर्शनावसरे ‘कत्यान्ताः षट्विंशदनुदात्तेतः’ इत्युक्तम् तदिहोक्तः स्पर्धधातुः तस्यां गणनायां द्वितीयः । अनुदात्तेत्वात् ‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ इति आत्मनेपदम् । स्पर्ध इति—संघर्ष इति । परेषाम् अभिभवः पराजयस्तस्य तद्विषयिनी इच्छेति विग्रहः । धात्वर्थेनोपसंग्रहादिति । अवेयं युक्तिः—यदि सकर्म्मकः स्यात् तर्हि ‘गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ—शब्दकर्म्माकर्म्मकाणामाणिकार्त्ता स शौ’ (५४०—११४५२) इति सूत्रेण ‘देवदत्ता यज्ञदत्तं स्पर्धयति’ इत्यादौ अणिकृतुर्णो कर्म्मत्वं न स्यात् । अकर्म्मकत्वाभावात् । यदि चाकर्म्मकः स्यात् तर्हि—धातोरस्य अर्थ एव भिद्येत नहि कश्चिदनुद्दिश्य स्पर्धा सम्भवति । तस्मात् कर्म्मत्वं नास्ति इति न किन्तु तदधातोरर्थ अन्तर्भूतं सद् विद्यते न वहिः प्रकटमितिभावः । सुप आत्मनः क्यजिति (२६५७) सूत्रभाष्ये च ‘धात्वर्थे—वहिर्भूतकर्म्मकत्वमेव सकर्म्मकत्वम् इति विस्तरेण प्रतिपादितम् । तत्त्वबोधिनी-

कारान्—‘एव केचित् । अमिद्विष्टा धात्वन्तदा च स्पर्धादंश मङ्गलता
इत्यने—‘आह्लास मिरावमरावतो या’ इति । उदाहरिष्यते च ‘स्पर्धायामात्र’—
(२००४—१।२।२१) इत्यत स्पर्धिव ‘हृषदापुत्रमाह्वये स्पर्धने इत्यन्तः इति ।
श्रीहर्षोऽपि प्रायुङ्क्त—‘तन्नामन्ययुगात् वा त्रिधा स्पर्धितुम्’ इति । अतोऽत्र मङ्गल-
माच्यम् इत्याहुरिति । अन्तश्च यद्विरोधी न । तत स्पर्धातोर्भिभवा-
पुष्पकाह्वाने ऽनेरिति । उक्तञ्च—

‘धातोर्धातोरे ऽनेपमं ददात् ।

प्रविष्टिर्विविधातः कर्मणोऽकर्मिणा क्रिया ः’ इति दिक् ।

२२५६ । शर्पूर्वाः खयः ॥ ७।४।६१॥

दी—अभ्यासस्य शर्पूर्वा खयः शिपरान्तौ । ‘ह्लादिः शेषः’
(२२७६) इत्यस्यापवादः । पम्पर्धे । स्पर्धिता । स्पर्धिपरते ।
स्पर्धताम् । अस्पर्धत । स्पर्धेत । स्पर्धिषीष्ट । अस्पर्धिष्ट । अस्पर्धि-
ष्यत । ‘गाधृ ४ प्रतिठानिष्ठयोर्न्ये च’ । गाधते । जगाधे ।
‘वाधृ ५ लोढने’ । लोढने प्रतिधातः । वाधते । ‘नाय ६
नाधृ ७ याच्ञोपतापैश्वार्याङीःपु’ ।

“आशिपि नाय इति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । अस्याशिपरे-
वात्मनेपदं स्यात् । नायते । अन्यत्र नायति । नाधते । ‘दध ८
धारणे’ । दधते ।

Of the अभ्यास (reduplication) the खय letters (खफह.....
कुपय्) only, which are preceded by शर letters (शवस), are re-
tained and the शर letters (श्, ष् and स्) elide. Thus here the
खय letters are retained and the beginning ones are dropped
so this rule (शर्पूर्वाः खयः) overrules ह्लादिः शेषः (२१७९—७.४.६०)

where the beginning letters only are retained. Thus by 'लिटिधातोर्नभ्यासस्य—(277—6.1.8.) स्पर्ध् + लिट् त = स्पर्ध् स्पर्ध ए (by 'लिटस्तञ्भयोर्लिटिरेच' 2241—3.4.81) = प स्पर्ध् ए = पस्पर्धे । स्पर्धिता — स्पर्ध् + लुट् ता like एधिता । स्पर्धिष्यते—स्पर्ध् + लृट् ते । स्पर्ध्ताम् in लोट् । अस्पर्धत in लङ् । स्पर्धेत in विधिलिङ् । स्पर्धिषीष्ट in आशीर्लिङ् । अस्पर्धिष्ट in लुङ् and अस्पर्धिष्यत in लृङ् ।

N. B.—The order of conjugation is—

लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लोट्, लङ्, विधिलिङ्, आशीर्लिङ्, लुङ् and लृङ्.
(This order should always be kept in mind in our Kaumudi).

गाष्ट means प्रतिष्ठा (establishment), लिप्सा (hankering) ग्रथ्य (collection)—गाधते etc. वाष्ट means लोड़न (obstruction) नाष्ट and नाधृ means begging etc. Vartikakara says that it should be stated that the root नाथ (नाधृ) is used in the आत्मनेपद only in the sense of आशीः (blessing) Thus नाथते—elsewhere नाथति (परस्मै—). The root दध means to hold दधते—

मित— । 'शर् पूर्वो येभ्य' इत्यतदगुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः । तेन शरः (शषस इत्येषां) न शेषः किन्तु खयाम् (खफळ्ठथचटतकपाम्) एव शेषः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (२६२०—७।४।५८) इत्यतोऽभ्यसस्येत्यनुवर्तते । तदाह अभ्यासस्येति । शर इति शषसा इति । खय इति खफळ्ठथचटतकपाः इति । हलादिः शेषः इति स्पष्टम् । हलादिः शेषः इति सूत्रात् शेषपदमनुवर्त्य शिष्यन्ते इत्युक्तम् । अत्रादि— रित्यप्यनुवर्तते । तत्र शर्व्यतिरिक्तवर्णापेक्षया धात्वादिभूता इत्यर्थः । तेन वत्रश्चेत्यत्र चस्य न शेषः । नन्दाः संयोगादयः (२४४६—६।१।३)—इति निषेधस्याप्रवृत्तेः प्रचे रेफस्यापि द्वित्वम् । द्वितीयैकाजवयवस्यैव तन्निषेधात् इति बोध्यम् । पस्पर्धे इति स्पर्ध् + लिट् त = स्पर्ध् स्पर्धत स्पर्धस्पर्ध ए (लिटस्तञ्भयोः—(२२४१) इति एतादेशे) पस्पर्धे । स्पर्धितेत्यादीनामयं क्रमः—(लट् लिट्) लुट्, लृट्, लोट्,

नङ् विधिलिङ्, आशीनिङ्, मुङ्, मृङ् इति मध्येन ऋद्यम् । एषां (मधिनो-
न्यादीनाम्) रूपस्य एषधानुबद् बोध्यम् ।

गाघ इति प्रतिष्ठा—आय्यट्, व्यापन, अवय्यापन वा प्रतिष्ठा । एकव व्यापनं
सुन्दर्भोवा । यय (ययङ् + यच्) । प्रतिघातो बाधनम् । नायनाघ इति । अत
वार्तिकमाह—आशिषीति । अवय्यायमाह अवय्याशिषि एव आत्मनेपदं गान्धतेति । उदा-
हरति नयातीति । दधधारणे इति । लिटि रूपं वक्ष्यमाह—

२२६० । अत एकहल्मध्ये ऽनादेशादेर्लिटि ॥६॥१२०॥

दो— । लिट्निमित्तादेशादिकं न भवति यटङ्गं तदवय-
वस्यासंयुक्तहल्मध्येस्याकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति
लिटि ।

When in लिट्, a कित् (क eliding) affix follows, then
एकार is the substitute of the short अ (अत्) existing between—
two non-conjunct (असंयुक्त —simple) as द (अ) ध्) consonants
which अकार or short अ is a part of a verbal stem (अङ्ग)
that (the अभ्यास or the reduplicate of which) is not preceded
by an आदेश or substitute (due to लिट्, and also the redupli-
cate (अभ्यास) elides Thus दध् + लिट् त = दध् + दध् + ए (लिट्स-
कृत्योरिश्चरेच् (2241)) = दध् + द् (अ) ध् + ए = ० + द् (ए) + ध् + ए (Here
by this rule the reduplicate or the अभ्यास elides and अ is
replaced by ए) Thus we have दधे । This कित् is instructed in
the rule असंयुक्तात् लिट् कित् (2242—1 = 5)

नित— । 'अत + एकहल्मध्ये + अनादेशादेर्लिटि' इतिच्छेदः । अत
इति दृष्टी । एकहल्मध्ये इति सप्तम्यन्तमपि षष्ठान्त द्रष्टव्यम् । 'एक' गन्ध्यासहाय-
वचन । 'एके सुग्यान्धकेवला' इत्यमरात् । एकमात्र हलित्यर्थः । अतएव वृत्तौ

असंयुक्तहल् मध्यस्थस्य इत्युक्तम् । अनादेशादेरिति च 'अत' इत्यस्यैव विशेषणम् । तदिह अत इत्यस्य विशेषणद्वयम्—एकह लमध्ये (असंयुक्तहल् मध्यस्थस्य) इत्येकम्—अनादेशादेः (लिखिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गम्) इत्यन्यत् । 'धुमोरेद्धाव-भ्यासलोपश्च' (२४७१—६।४।११८) इत्यत 'एदिति 'अभ्यास लोपश्चेति चानुवर्तते । तदाह 'अकारस्यैकारः अभ्यासलोपश्चेति' । 'गमहनजनखनचूर्सा लोपः किङ्कलनङि' २३६३—६।४ ८८) इत्यतः 'किति' इत्यनुवर्तने ननु 'ङिति' इत्यपि—असमवात् 'असंयोगाक्षिप्तं कित्—(३२४२—१।२।५) इति किङ्कलनाज् ज्ञापकान् । तत् फलितमाह—किति लिटीति । 'एकहलमध्ये' इत्यस्य व्याख्यानम् 'असंयुक्तहल् मध्यस्थस्येति—एकौ असंयुक्तौ हलौ एकहलौ (कर्मधारयः)—तयोर्मध्यम् (६४०तत्) तस्मिन् तिष्ठतीति तत्स्थः, तस्य । व्यञ्जनान्तरेणासंयुक्तव्यञ्जनद्वयमध्यवर्तिन इत्यथेः । अनादेशादेरिति—आदेशः आर्द्धस्येति (बहुव्रीहिः) । न तथा अनादेशादिः तस्य । अङ्गस्येति धिक्कृतं वर्तते 'आसप्तमाध्यायपरिमसाक्षरङ्गाधिकारः' इति भाष्यवचनात् । लिटीति परनिमित्तकसप्तमी अनादेशादेरित्यस्य एकदेशे 'आदेशे' इत्यतः सम्बद्धाने । अतो व्याचष्टे—लिखिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गमिति । लिङेव निमित्तम् लिङ्निमित्तम् । तस्मात् आदेशः स आर्द्धं यस्येति वृत्तौ लिखिमित्तेति विग्रहः । समासान्तः । क्प्रत्ययः एवञ्च अङ्गमित्यस्य विशेषणमिति विज्ञेयम् । तदयमस्य सूतस्य स्पष्टार्थः । लिटं निमित्तं (हेतुं) अवलम्ब्य यस्य अङ्गस्य आदौ आदेशः (वैदृष्य-सम्पादकः 'विकृतिविधायनी' वर्षविशेषः यथा—चकणतुरित्यत चकारः ककारस्य वैदृष्यसंपादकः रूपान्तरप्रतिपादकः तद्वत् कश्चिद्वर्णः) न विद्यते (अभ्यासे इत्यर्थः) तस्य तादृशस्य (अङ्गस्य—यस्मात् प्रत्ययविधित्तादि प्रत्ययेऽङ्गम्—१८८—१।४।१३) असंयुक्तहलद्वयमध्यस्थस्य अकारस्य (तस्यैवाङ्गस्यावयवस्य) एकारादेशः स्यात् किति लिटि परे इति । किञ्च न केवलमकारस्य एकारादेशः किन्तु अङ्गात् प्राग्वर्त्तिनोऽभ्यासस्यापि लोपः स्यात् किति लिटीतिङिति । 'देधे' इत्यादाहरणम् । दध्+लिट् त इति स्थिते द्विने क्ते लिटस्तन्मयोरेण्डरेच् इति (२२४१) एणादेशे द्विले च दध्+दध्+ए इति जाते पूर्वखण्डे (अभ्यासे दध् इत्यतः) न कश्चिद् विरूपता-

विधायकः यथैः आदिगते । ततः उत्तरगच्छस्य (चट्) दध्, (द (घ) ध्) इत्यस्य—चकारस्य एकारादेशे कृते दध् + द एध् + ए इति सम्प्रदाने अभ्यासलोपेन ० + देध् + ए = देधे इति सिध्यति । एवं दध् + लिट्, आताम = दध् + दध्, पाते ('टित आत्मनेपदानामिति एत्वम्) = ० + देध् + पाते = देधाते । ननु मूले 'लिटि' इति सकृदेव चकम् इतो नु 'ल्लिङ्गिसेति' 'किति लिटि' इति च द्विरनुबध्यते । तदसदिति चेत् । न । इष्टानुरोधेन लिटोत्पावर्त्तय आदेशविशेषसमेलन्य निमित्तञ्च क्रियते इति विभावनीयम् । किति किम्—ननाद—(यत्नः पित्वादेष्वाभ्यासलोपो न) । लिटि किम् । पापच्यात् (यङ् लुक् विधिलिङ्) । यत्नः कित्वाभात् पूर्वमन्त्रेणा-
प्राप्तौ 'यल्लिङ्गे'ति सूत्रमवतारयति ।—

२२६१ । यलि च सेटि ॥६॥४१२१॥

दी—प्रागुक्तं स्यात् । आदेशस्येह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते । शसिद्वयोः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिज-
क्षरां तेषु सत्त्वपि एत्वाभ्यासलोपो स्त एव । देधे । देधाते ।
देधरे । 'अतः' किम् ? दिदिवतुः । 'तपरः' किम् ? रराधे ।
'एक—' इत्यादि किम् ? तत्सरतुः । 'अनादेशादेः' किम् ?
चकणतुः । लिट् आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेमिथ । सेहे ।

'स्तुदि आप्रवणे ।' आप्रवणमुत्प्लवेनमुद्धरणं च ।

The fore-going explanation applies here (also). In other words, when in the perfect (लिट्), the affix यल्, having the augment इट follows, then ए is the substitute of the short च existing between two non-conjunct or simple consonants—this short च being a part of the verbal stem or चट् that is not preceded by an आदेश or substitute due to लिट्, and—

also the अभ्यास or reduplicate elides. Here (in the rule 'अतएकहलमध्य' etc) by the term 'आदेशः' of the expression अनादेशादेः we are led to think that a consonant which is dissimilar in form is meant. This we infer from the prohibition of एत्वं and अभ्यासलोप to शस् (शस) and दद् (दद) in the rule 'न शस-दद्वादिगुणानाम्' (2263—6, 4. 126). Hence, though in the अभ्यास of दध, पत etc. there are प्रकृति जश् (natural ज, व, ग, ड and द i.e. unchanged third letters) as well as प्रकृति चर् or unchanged चर् (first letters—च, ट, त, क, प, श, य, ख,), there must be एत्वं of the च of the अभ्यास and the elision of the reduplicate (अभ्यास)—in as much as the first letters of the अभ्यास of such roots are not deformed in the least. Thus the prohibition अनादेशादेः—has nothing to do with देधे, पेततुः etc. To put it in a fuller way :—It is stated in the rule 'अभ्यासे चर्च' (2152—8, 4. 54) that 'प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः' i. e. जश् letters are replaced by जश् letters and चर् letters by चर् letters. This is the case in दध, पत etc and शस् दद् । As in the लिट् form of दध (दध दध ए) there is no change (वैकृष्य) in the first letter of अभ्यास so also there is no change in the लिट् form of शस् (शस शस् अ) and दद् (दद दद् ए). Hence if एत्वं and अभ्यासलोप were enjoined to all लिट् forms alike then the rule 'न शसदद्—' becomes meaningless. Therefore it is concluded that एत्वं and अभ्यासलोप are enjoined to those लिट् forms alone where the अभ्यास has no dissimilar or deformed (विरूप) letter i.e. where the first letter of the अभ्यास is not

changed into another form and not where it (the first letter) is changed into another letter as in जयन्तु जहन्तु, etc. where ग and ङ are changed into अ । Thus गृह् and दृढ् have no एत्व and अभ्यासलोप for they are specially prohibited from having them (एत्व etc.), whereas दध् पन् etc have एत्व and अभ्यासलोप, though they have प्रकृति गश् (द) and प्रकृतिचर (प) letters in the आदेशादि or अभ्यास, for there is no prohibition expressed by the rule 'अतएकहलमध्ये—' and it is therefore that लिट् forms like दीधे and -पेतन्, etc are valid. And consequently the expression 'आदेशार्थे ह..... एवाश्रीयते' is rightly guessed. दीधिरे—दध् + दध् + ऋ = दध् + इरेच् (by तद्धयो. etc) = दीध् + इरे । Why the rule reads अत, (in अतएकहलमध्ये etc) ? Witness दिदिवत्, (where there is इ (in दिव) and not ए so एत्व and अभ्यासलोप are not enjoined to it). Why अतः (of अत) is made तपरः (which is followed by a त्) i. e. why do you take the short अ only and not the long one (आ) also ? Witness ररासि (रास शब्दे + लिट् ए) : why the expression एकहलमध्ये (in the rule) ? See that तस्तरन् (स्तर् लुप्तगती to creep—स्तर + लिट् अतुस्) has no एत्व and अभ्यासलोप for the स्त of स्तर् is not a simple (एक) consonant but it is a conjunct (संयुक्त) consonant, hence the rule does not apply here. And why अनादेशादिः (of one having no आदेश or deformed letter in the beginning) ? Witness चकषत् : (कष —शब्दे + लिट् अतुस्) where the verbal stem (चक्ष्) has a deformed (विकृत) letter (च) for its आदेश in the अभ्यास, so the rule अत etc does not apply and consequently there is no एत्व and अभ्यासलोप ।

also the अभ्यास or reduplicate elides. Here (in the rule अतएकहलसन्धि etc) by the term 'आदेशः' of the expression अनादेशादेः we are led to think that a consonant which is dissimilar in form is meant. This we infer from the prohibition of एत्वं and अभ्यासलोप to शसि (शस्) and ददि (दद्) in the rule 'न शस्-दद्वादिगुणानाम्' (2263—6, 4. 126). Hence, though in the अभ्यास of दध, पत etc. there are प्रकृति जश् (natural ज, व, ग, छ and ट i.e. unchanged third letters) as well as प्रकृति चर् or unchanged चर् (first letters—च, ट, त, क, प, श, य, स,), there must be एत्वं of the अ of the अङ्ग and the elision of the reduplicate (अभ्यास)—in as much as the first letters of the अभ्यास of such roots are not deformed in the least. Thus the prohibition अनादेशादेः—has nothing to do with देवे, पेतंतु, etc. To put it in a fuller way :—It is stated in the rule 'अभ्यासे चर्च' (2182—8, 4. 54) that 'प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः' i. e. जश् letters are replaced by जश् letters and चर् letters by चर् letters. This is the case in दध, पत etc and शस् दद् । As in the लिट् form of दध (दध दध ए) there is no change (वैकल्प्य) in the first letter of अभ्यास so also there is no change in the लिट् form of शस् (शस् शस् अ) and दद् (दद् दद् ए). Hence if एत्वं and अभ्यासलोप were enjoined to all लिट् forms alike then the rule 'न शस्दद्—' becomes meaningless. Therefore it is concluded that एत्वं and अभ्यासलोप are enjoined to those लिट् forms alone where the अभ्यास has no dissimilar or deformed (विरूप) letter i.e. where the first letter of the अभ्यास is not

changed into another form and not where it (the first letter) is changed into another letter as in जस्यत् जहस्यत्; etc. where ज and ह are changed into ज्ञ । Thus ज्ञस् and जहस् have no एत्व and अभ्यासलोप for they are specially prohibited from having them (एत्व etc.), whereas जह पत् etc have एत्व and अभ्यासलोप, though they have प्रकृति-जश् (ह) and प्रकृतिचट् (प) letters in the आदेशादि or अभ्यास, for there is no prohibition expressed by the rule 'अतद्वल्लमध्य'—and it is therefore that लिट् forms like दीप्ते and -पेतुः etc are valid. And consequently the expression 'आदेशार्थे ह.....एषाश्रयेति' is rightly guessed. दीप्तिरे—दध् + दध् + भ् = दध् + इरेच् (by तद्धोः etc) = दीप् + इरे । Why the rule reads अतः (in अतएकद्वल्लमध्य etc) ? Witness दिदिदतुः (where there is इ (in दिव) and not अ, so एत्व and अभ्यासलोप are not enjoined to it). Why अतः (of अत) is made तपरः (which is followed by a त्) i. e. why do you take the short अ only and not the long one (आ) also ? Witness ररासि (रास शब्दे + लिट् ए) । why the expression एकद्वल्लमध्य (in the rule) ? See that तस्सरत् (स्सरृ ह्रस्वगती to creep—स्सर + लिट् अतुम्) has no एत्व and अभ्यासलोप for the स्सर of स्सरृ is not a simple (एक) consonant but it is a conjunct (संयुक्त) consonant, hence the rule does not apply here. And why अनादेशाटः (of one having no आदेश or deformed letter in the beginning) ? Witness चकचतुः (कच—शब्दे + लिट् अतुम्) where the verbal stem (कच) has a deformed (विकृत) letter (च) for its आदेश in the अभ्यास, so the rule अत etc. does not apply and consequently there is no एत्व and अभ्यासलोप ।

लिट् etc.—In the rule अत etc. the word लिटि is taken by Bhattoji twice—once as an adjective to आदेश (लिङ्गिमिच्छादेशादिकं न भवति यदङ्गम्) and next as an adjective to एत्व (अकारस्य एकारो लिटि) । Because लिट् is an adjective to आदेश—also ; so we have एत्व and अभ्यासलोप in the लिट् form of णम् (नम्) प्रहत्वे (to be modest) and शब्दं च (to make sound), and षह् (सह्) स्र्षण (to endure to tolerate) for the ण is changed into न by 'णो नः' (2286—6.1.65) and ष is transformed into स by 'धात्वादेः पः सः' (2264—6.1.64)—and not by the reason of लिट् following. Hence नेमतुः, नेसुः and नेमिथ and सेहे etc. are valid (नेमिथ—णम् + लिट् घल् = नम् + नम् + इट् + घल् = ० + नेम् इथ and सेहे = षह् + लिट् ए = सह् + सह् + ए = ० + सेह् + ए) ।

The root क्लृदि (क्लृद) means आप्रवण (to leap and to extract) :—

मित—स्वमिदं “अतएकहल्—” इत्यतः अव्यवहितपरवर्ति ; किञ्च तत् यदुक्तं मिहापि तदेव वक्तव्यं तज्ज्ञापवादाह—प्रागुक्तमिति । तथाचायमर्थः—लिङ्गिमिच्छादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्य असंयुक्तहल्मध्यस्थस्य अकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च सेटि (इङ्विशिष्टे) थलि लिटि च इति । ननु प्रकृतिजशः प्रकृतिजश्च आदेशा भवन्ति प्रकृतिचराश्च प्रकृतिचराः इति ‘अभ्यासे चर्च’ (२१८२—८।४।५४) इति सूत्रे उक्तम् । देधे पेततुः (दध् + लिट् ए—पत् + लिट् अतुम्) इत्यादावेकत् (दध् इत्यत्र) प्रकृति जश् (द्) आदेशः अन्यत्र च (पत् इत्यत्र) प्रकृतिचर् (प्) आदेशः । अस्य आदेशस्य निमित्तञ्च लिङेव । तस्मात् लिङ्गिमिच्छादेशादित्वात्—कृत इह एवाभ्यासलोपो विहितो इति चेदत्राहुः—आदेश इति । ‘इह’ अस्मिन् अत एकहल् मध्येऽनादेशादेर्लिटीति सूत्रे इत्यर्थः । वैरूप्यसंपादक इति । वैरूप्यं विरूपता वृत्तित्वं वृत्तान्तरत्वमिति यावत् तस्य संपादकः प्रापकः । ‘आश्रीयते’ स्वीक्रियते सूत्रकारेण इति शेषः । अयमर्थः—यस्मिन् खल्वादेशे विधीयमाने स्थानिनः वर्णान्यत्वं भवति तादृश

एव चादेस इह विवक्षित इति भावः । पुन एतज् ज्ञातमिति विदमाह—अमिदयोगिति ।
 'न ममददवादिगुणानाम्' (२२६१—६।३।१७६) इत्यत्र प्रतिषेधविधानात् ज्ञापकत्वात् ।
 तथाहि यदि विदपादेमानामिव मृदपादेमानामपि एवाभ्यासभोषी भवताम् तर्हि न
 ममददवादिगुणानामिदस्य ज्ञानदेवो ज्येष्ठमिव, मृदभावात् । तस्मात् यदि एवाभ्यास—
 भोषी भवतस्तर्हि मृदपादेमानामिव ज्ञाभ्यासानां भो भवत, न तु विदपादेमानामप्यज्ञा-
 दोनामिति कथितम् । अतः प्रकृतिचरस्य प्रकृतिचरस्य वचनं मृदपादेमाः मृदस्य विदपा-
 देमाः । तत्राप्यानिमृदपादेमानां (प्रकृतिमरुतां) वचनं—विधिरदं (एताभ्यासभोषी—)पथ्यु-
 दाससेन प्रकृतिप्रपदुमत्त्ववि एवाभ्यासभोषी भवत एवेत्याह—नेनेति । प्रकृति-
 चरानां दकारपकारादोनाम् । तेषु दकारपकारादादेमेव । मनुष्यपि चरमानेभ्यः ।
 उदाहरणमाह—दंष्ट्रे इत्यादि दंष्ट्रे दंष्ट्राने इति प्राप् दग्नेति । दंष्ट्रि इत्यादि—
 पूर्ववर्द्धत्वभ्यासभोषी ततो भव्य इतिज्ञादेमे दपम् । 'अन एकद्वयार्थं—' इति
 सूत्राभ्याना वचनां प्रत्येकमुपयोग दर्शयति—अतः किम् इति । दिदिबन्तु, (दिव् +
 णिट् अतुम्) अत्र दकारस्य व्यानिसदृपादेमे न प्रकृतिमरुतं दकारवकारयोरेकद्वय-
 किन्तु तथोरकारमध्यत जाति किन्विकारमध्यतमिव । अत एताभ्यासभोषाभावाः
 इति भावः । तपरः किमिति । अतु इति किमित्यर्थः । वरासे इति । रासु (राम्)
 शब्दे इति धातुः । तस्य आत्मनेपदित्वाभिहितिरूपम् । अत इ न् इत्यमयुक्तद्वयमध्य-
 स्यस्य अवर्णस्य ज्ञाभावादेताभ्यासभोषी नेति बोध्यम् । एक इत्यादि किमिति—
 एकद्वयार्थं इति किमिति इति प्रश्नः । तन्मरुतुरिति । सररुद्वयगतौ इति धातुः ।
 तस्य णिटि अतुसि रूपम् । अत अकारस्य मध्यवर्णत्वमक्षि किम् तत् इति एक,
 (अमृगुक्तः) इत् न भवति तेनाय विधिर्न प्रवर्तते इति भावः । अनादेमादे, किमिति—
 'आदेशादिकं न भवति यदहमिति किमित्यर्थः । अकणतुरिति । कण शब्दं इति
 धातुः । तस्य अतुसि रूपम् । अत्र ककारस्य विदपादेशश्चकारभनेत्याभ्यासभोषी न ।
 सप्रति निक्षिपितेति आकर्त्ता व्याख्यातस्य फलमाह—मिड आदेशविशेषवादिति । 'इह'
 इति नेमिद्य इत्यत्र सिद्ध इत्यत्र चेत्यर्थः । अम (मूर्त्त्यादिः) प्रकृत्ये शब्दे धेति धातुः ।
 तस्य सेटि यलि रूपम् । यह (मूर्त्त्यादिः) मर्दये इति धातुः । तस्य लिटि

प्रथमैकवचने रूपम् (णम् + लिट्—थल्—थह् + लिट् त = नम् नम् इट् थल्—सह् सह् ए = नेम इ थ—सेह् ए) अतः णकारषकारयोर्विरूपत्वमस्ति सत्यं किन्तु एतद् विरूपत्वं लिटि निमित्तमवलम्ब्य न भवति किन्तु क्रमेण 'णेनः' (२२८६—६।१।६५) इति 'धात्वादेः षः सः' (२२६४—६।१।६४) इति च सप्तम्यमवलम्ब्यैव । तेन लिङ्ग-
मित्त्वाभावाद् विरूपादेशयोरपि एत्वाभ्यासलोपौ भवतः ।

स्कुदि (स्कुद्) आप्रवणे । आप्रवणस्याधमाह—उत्प्रवणमिति । उत्प्लुत्यगमन-
मित्यर्थः—

२२६२ । इदितो नुम् धातोः ॥७।१।५८॥

दी— । स्कुन्दते । चुस्कुन्दे । 'श्विदि १० श्वैत्ये' । अक-
र्ण्यकाः । श्विन्दते । शिश्विन्दे । 'वदि ११ अभिवादनंस्तुत्योः' ।
वन्दते । ववन्दे । 'भदि १२ कल्याणे सुखे च' । भन्दते ।
बभन्दे । 'मदि १३ स्तुतिमोदमदखप्रकान्तिगतिषु' । मन्दते ।
ममन्दे । 'स्पदि १४ किञ्चिच्चलने' । (अकर्ण्यकाः) । स्पन्दते ।
पस्पन्दे । 'क्लिदि १५ परिदेवने । शोक इत्यर्थः । सकर्ण्यकाः ।
क्लिन्दते चैत्रम्—(laments over Chaitra) । चिक्लिन्दे ।
'मुद १६ हर्षे' । अकर्ण्यकाः । मोदते । (सुसुदे) । 'दद १७
दाने' । ददते ।

The augment नुम् (न्) comes after an इदन्त (इकारान्त) root, which drops its इत् (इकार) । Thus स्कुदि ends in इकार ; hence it is इदित् । So स्कुद् + लट् ते = स्कुनुम् द् + ते (मिदचोऽन्वात् परः) = स्कुन् द् ते = स्कुन्दते—similarly चुस्कुन्दे (लिट्) ।

मित— । इदितः + नुम् + धातोरितिच्च्दः । प्रथम इत् = ऋसङ्कारः, द्वितीय इत् = इत् संज्ञा । इत् (इकारः) इत्—(इत् संज्ञकः) यस्य (धातोः) स इदित्

(वहुव्रीहिः) तस्य । तेनायमर्थः—यो धातुरिदित् भवति तस्य गुमागमः स्यादिति । नागेशसु 'इदित इति कर्माधारयेण धातोर्विशेषणम् । तेन इदन्तस्य धातुर्गुम् विधान— वत् चदिङ्ङादौ न दीपः' इत्याह । 'मिदचोऽन्यात् परः' इति परिभाषया गुमागमः 'स्त दि' इत्यस्य अन्यादचः उकारात् परो भवति—स्तुदि + नद् ते—स्तुनुम् द ते = स्त न् द ते (नुम् इत्यत्र उकार उकारणार्थः—मकारस्य चेत्यम्) = स्तुन्दते । एवं लिटि चस्तुन्दे (अतः हिलं खयशेषत्वम् (ककारशेषत्वम्) कुहोयुरिति चुत्वम् (चकारत्वम्) लिटस्तभयोरिति तकारस्यैव च रूपम्) । वन्दते इति—इदित्वाद्गुम् । मदि इति । कान्तिरिच्छा ॥ दद दाने इति—इदित्वाभावात् ददते इति शपि रूपम् ।

२२६३ । न शसददवादिगुणानाम् ॥६॥४॥१२६॥

दौ—। शसेर्देर्वकारादोनां गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्यैत्वाम्यासलोपी न । ददद । दददाते । दददिरे ।

'ष्वद १८ स्वर्द १८ आस्वादने' । अयमनुभवे सकर्मकः (यथा—आम् स्वदते स्वर्दते वा) । रुचायकर्मकः ।

एव and च्चासलोप (the elision of the reduplicate) are not enjoined to the च (existing in the middle of the roots) of शस्, दद, वकारादि roots (having a वकार in the beginning as वम् to vomit) and of that root where the word गुण has been made to operate. In a better way—Neither the च्चास appears nor is ए enjoined in place of the च of such roots—as शस्, दद, वकारादि and that (root) has undergone an operation of गुण (as पू by गुण becomes पर् and thus begets an च in the middle (प् (च) र)). Thus शस्— gives (शस् + अतुस् (कित्)) शस्यतुः ; दद gives (दद दद ए = ददद ए) दददे ; वकारादि gives (वम् + लिट् अतुस = वम् वम् अतुस्) ववयतुः and गुण-

शब्देन भावित gives (पृ + लिट् अतुस् = पर् पर् अतुस्) पपरतुः । (Note that पृ, कृ, शृ etc are first changed by गुण (सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः) into प् अर्, क् अर् and श अर् etc and then the prohibition एत्वाभ्यासलोप)—applies. दददाते etc easy.

पूढ, खर्द to taste ; अयम् etc i. e., पूढ् and खर्द (both) are transitive in the sense of feeling, but they are intransitive in the sense 'to taste as, अपां हि दृष्टाय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः खदते तुषारा (नैषधे) ।

मित— । शस्य ददय वादिय गुणञ्—एषां इन्द्रः । शसददवादिगुणाः तेषाम् । गुणशब्दे अर्श आदिभ्योऽञ् द्रष्टव्यः । तेन गुणवान् इत्यर्थो भवति । तेन लक्ष्यार्थनाह—गुणशब्देन भावितस्येति—गुणशब्देन विहितो गुणशब्देन भावित इति बोध्यम् । अतएकहलमध्ये ऽनादेशादेर्लिटि इत्यतः अत इति 'घृस्येरेद्वावभ्यासलोपश्च' इत्यतः एदिति अभ्यास लोपश्चेति चानुवर्तते—तदाह योऽकार इत्यादि । दददे इत्यादि स्पष्टम् । शस् इत्यस्य उदाहरणम् शशसतुरिति ; वकारादीनाम् इत्यस्योदाहरणम्—ववमतुरिति । गुणशब्देन भावितस्य—पपरतुः चकरतुः इत्यादि । खद खर्द इति—अयमिति प्रत्यासत्ताभावादपि उभयमनेन विवक्षितम् । प्रत्येकाभिप्रायं वचनमिति च मनोरमातत्त्वबोधिनोक्तानादयः । सकर्मक इति यद्येतत् फलमास्वाद्य अदः खदसेति । अकर्मकः यथा—अपां हि दृष्टाय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः खदते तुषारा इति नैषधे ।

२२६४ । धात्वादेः षः सः ॥६॥१॥६४॥

दी— । धातीरादेः षस्य सः स्यात् । 'सात् पदाद्योः' (२१२३) इति षत्वनिषेधः । अनुखदते । सखदे । खर्दते । सखर्दे । 'उर्द २० सानि क्रीडायां च' ।

The cerebral प occurring in the beginning of a root is

replaced by the dental स. The वत् in चतुस्रदन्ते is barred by the rule 'साम् पदस्योः' (2123—E. 3. 111). उदं to demand respect, to play etc.

मित—। मृते यः इति पकारग्नोऽद्याह—वयेति । धात्वादेरिति धातुपदस्य किम्—पद (अस्य धातुत्वाभावाद् दन्त्यसकारत्वं न) । आदि किम् । अपति (आदित्वाभावात् न सः) । कथं तर्हि पकारोऽयति—तस्य नामधातुत्वेन उपपदमान्ताभावात् (धातुपाठान्तर्गतत्वाभावात्) न सन्त्वमित्याहुरितिदिक् । उदं माने इति 'मानयितु-समुपतिः' इत्यमरः ।

२२६५ । उपधायां च ॥ ८२।७८॥

दी—। धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हन्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् । ऊर्दते । ऊर्दांचक्र । 'कुर्द २१ खुर्द २२ गुर्द २३ गुद २४ क्रीडायामेव' । कूर्दते । चुकूर्दे । खूद ते । गूर्दते । गोदते—(गुदधातोः शपि लघूपधगुणः) । जुगुदे (असंयोगादिति कित्त्वान्नगुणः) । 'पृद २५ घरणे' । सूदते । सुपूदे ।

षेक्-सृप्-सृ-सृज-सृ-सृज्याऽन्त्ये दन्तग्राजन्तसादयः ।

एकाचः प्रोपदेशाः ष्वक्-खिद-खद-खञ्जि-खपस्मिडः ॥१॥

दन्त्यः केवलदन्तयो न तु दन्तोऽहजोऽपि । ष्वकादीनां पृथगग्रहणाज्ज्ञापकात् । 'झाद २६ अव्यक्ते शब्दे' । झादते । जझादे । 'ह्लादौ २७ सुखे च' । चादव्यक्ते शब्दे । ह्लादते । 'स्वाद २८ आस्वादने' । स्वादते । 'पर्द २९ कुत्सिते शब्दे' । गुद-चव इत्यर्थः । पर्दते । 'यती ३० प्रयत्ने' । यतते । येति । ('अत-

एकहलित्वेत्वाभ्यासलोपौ) । युत् ३१ जुत् ३२ भासने । यीतते
युयुते । जीतते । जुजुते । विथृ ३३ वेथृ ३४ याचने ।
विविधे । विवेधे । 'अथि ३५ ग्रैथिल्ये' । अन्यते । 'अथि ३६
कौटिल्ये' ग्रन्थते । 'कथ्य ३७ श्लाघायाम् । कथ्यते । (चकथ्ये)
एधादयोऽनुदात्त तो गताः ॥

अथाष्टात्रिंशत्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः । अत ३८ सातत्य-
गमने' । (अतएवाततीति = आत्मा—जणादिमनिन्) । 'अत
आदे' (२२४८) । आत । आततुः । आतुः । लुङि 'आतिस'
'ईत्' इति स्थिते ।

The इक् letters (इ उ ऋ ॠ) are lengthened of a root which
has रेफ and वकार, (both of which are) followed by conso-
nants, as its penultimate letters. Here in the root उर्द्—उ is
one of the इक् letters, रेफ which is followed by the consonant ढ,
is its penultimate letter ; hence the इक् (उ) is lengthened—
ऊर्द्ते । ऊर्द्दो चक्रते—The root is इजादि and also गुरुमान् hence by the
rule "इजादिश्च गुरुमतोऽनुच्छः" (2237—3. 1. 36) it gets आम् and then the
अनुप्रयोगः of क (कञ्चानुप्रयुज्यते लिटि (2239—3. 1. 401) comes in and
lastly क becomes आत्मनेपद (as उर्द् is itself आत्मनेपदी) by 'आम्प्रत्ययवत्-
कञोऽनुप्रयोगस्य (2240—1 3. 63). ऊर्द्ते like ऊर्द्ते । चुऊर्द्—ऊर्द् + लिट्
त = ऊर्द्, ए = कू ऊर्द्, ए (हलादिः शेषः (= कूऊर्द्, ए by ऋसः—2180—
7. 4. 59) = चुऊर्द् (कुहोश्चुः—2245—7. 4. 62). षूद्—to drip सूदते
(धात्वादेः षः सः—2264).

All monosyllabic सादि (having a स in the beginning) roots
the स of which is such that it is dental as well as invariable-

followed by an अच् (vowel) excluding 'सेक्, खप्, छ, झ, खज्, नृ and खै and including घृक्, खिद्, खद्, खज्, खप् and मिङ्, are घोपदेश (i. e. instructed or read to be घादि in the धातुपाठ of Panini). By दन्त्य the dental sound—we mean the dental sound only and not such as म् dental and at the same time labial. This is inferred from the separate reading of पङ्क्त्वाद् etc चाद् etc—from the च in सुखिच it also means 'to make indistinct sound. पद् to eject wind from the गुद् or the anus. कत्य to extol—The thirty-six अमुदासीत् roots end here.

Now we shall mention the thirty-eight परस्मैपदो roots ending in the त्वर्गोष्ठी letters :—अत् to move always The अभ्यास of अत् receives a long substitute (becomes चा) by the rule 'अत् चादिः' (7. 4. 10). In जुङ् आतिम् (आ + अत् + इद् + सिच्) ई (the augment ईद् is enjoined here by the rule 'अदिसिचोऽपृक्तो' (2. 2. 25 —7. 2. 96) त्—this being the case we look ahead :—

मित—। 'सिचि धातो रुर्वा' (२४८०—८. २. १७) इत्यतो धातीरिति अनुवर्तते ; तदाह धातीरिति । 'उपधायाम्' इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी तदाह उपधाभूतयो—रिति । 'बोद्धपधाया दीर्घ ईकः' । (४३३—८. २. १७) इत्यतो बो (रकारवकारयोः) इत्यनुवर्तते 'हलि च' (३५४—८. २. १७) इत्यतो हलीति च, तदाह—रेफवकारयो—रिति हलपरयोरिति च । बोद्धपधाया इत्यतः 'दीर्घ ईकः' इति जानुवर्तते—तदाह ईको दीर्घ इति । तदाहरणमाह—ऊर्हते इति (ऊर्ह् + शप् + ते) अत्र धातो रेफान्तत्वामायात् बोद्धपधाया इत्यस्य प्राप्तभावः । हलि चेत्यस्य चाप्राप्तिः । ततः उपधायाश्चेति वचनम् । रेफवकारयोः किम्—पुण्य विकसने—पुण्यति । अत्र उपधायास्तुकारो विद्यते किन्तु परतो रेफः वकारो वा नास्ति । हल्परयोः किम्—चिरिष्यति । जिरिष्यति । अत्र उभयत्र रेफात्परतो हल् नास्ति तेन ईको दीर्घाभावः ।

इकः किम्—अवर्तते । नर्दति अव इक् नास्ति । ऊर्द्धाच्चक्रो इति इजादेश्य गुरुमतो-
 ऽवृच्छ इति—(२२३७) आम् । कञ्चानुप्रयुज्यते लिटीति कञः अनुप्रयोगः ।
 'आत्प्रत्ययवत् कञोऽनुप्रयोगस्य' इति (२२४०) कञः आत्मनेपदम् । क्रीडायामेवेति ।
 सर्व्वे क्रीडार्यका इत्यर्थनिर्द्देशः । 'धात्वादेः षः सः' इत्युक्तं । इदानीं के धातवः
 षोपदेशा इत्यपेक्षायामाह—षूद इति सेक्-सृप्-सृ-सृ-सृज्-सृ, ख्यान्त्ये (ख्यै +
 अन्ये) एकाचः दन्त्याजन्तसादयः (धातवः तथा) ष्वक्, खिद, खद, खञ्जि
 स्वप्—स्मिडः षोपदेशाः इत्यर्थः । सेक्...ख्यै इति द्वन्द्वः । ख्यै + अन्ये = ख्यायन्त्ये ।
 कुन्दोरच्चार्यं यकारलोपः कृतः । सेक् इत्यादिभ्योऽन्ये इति चार्थः । दन्त्येति—
 दन्त्यश्च अञ्च—दन्त्याचौ (द्वन्द्वः) ; तो अन्तौ अव्यवहितपरौ यस्य सः (बहुव्रीहिः)
 दन्त्याजन्तः । दन्त्याजन्तश्चासौ सञ्च (कर्मधा) दन्त्याजन्तसः, स आदिर्द्वेषां धातूनां
 ते दन्त्याजन्तसादयः (बहुव्रीहिः) । दन्तोच्चारणस्थानकाः अचपरकाश्च ये
 सकारास्तदादयः एकाचौ धातवः सकारादित्वेन परिदृश्यमाना अपि षादयोविज्ञातव्याः
 'ते पाणिनिना षकारादित्वेनैव उपदिष्टा' इति बोध्या इत्यर्थः । किञ्च ष्वक् खिद इत्या-
 दीनां, दन्त्यपरकत्वाभावे अजन्तरहितत्वेऽपि षोपदेशत्वं समाकलनीयमिति । केवलदन्त्या
 इति । केवलं दन्त एव यस्य उच्चारणस्थानम् न तु दन्त्यश्च औष्ठश्च दन्तोष्ठौ (दन्तोष्ठयोः
 समासे वेति पाक्षिकदोषाभावः) तत्र जाते इति विग्रहः । तादृशो नेत्यर्थः
 कृतः । ष्वक्का दीनामिति स्पष्टम् । कुत्सित शब्दे इति अधोवायुनिःसरणे इत्यर्थः ।
 गुदवे इति—गुदमपानम् गुह्यमित्यर्थः । कौटिल्य इति कौटिल्यं वक्त्रोभवनम् ।
 गताः—समाप्ताः । अथेति—तवर्गीयान्ता—तकारधकारदकारायन्ता इति । सातत्य-
 गमने इति—सततगमने इत्यर्थः (सातत्यं—स्वार्थे प्यञ्ज्) । अत आदेरिति अनेन
 स्वत्वेण 'आस' इतिवत् अत्धातोर्पि आत इति भवतीत्यर्थः । लुङीति । आतिस्
 इति । आट् + अत् + इट् + सिच् + ईट् + तिप् (अस्ति सचोऽपृक्ते (२२२४—
 ७३१६) इति ईट्) = आ—अत्—ईस्—इत् = आतिस् ईत् इति स्थिते
 (आडजादीनामित्याट्—'स्ति लुङि' 'स्तेः सिच्' इति सिच्—आडधातुकस्तेड-
 वलादे रिति ऽट्—इत्यादयश्च यथायथं बोध्याः)—

२२६६ । इट ईटि ॥८१॥२८॥

दी— । इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे ।

“सिञ्जलोप एकादेशे सिद्धोवाच्यः ।” (वार्त्तिक) ।

आतोत् । आतिष्ठाम् । आतिपुः ।

The स which comes after इट् (the augment) disappears if followed by the augment ईट् । Thus the form being आति ईत्, how, it be joined in Sandhi as सलोप, instructed in ४. २. २४, is असिद्ध (invalid by the rule पूर्वमसिद्धम् (१२—३.२.१), towards सिच् which is taught in ३ १. ४ (स्तेः सिच्): To effect the Sandhi therefore he reads the Vartika—सिञ्जलोपः etc. When there is an एकादेश (a single substitute सन्धि) to be performed the elision of सिच् has to be treated as सिद्धः (valid). Thus—आतोत् by अकः सवर्णे दीर्घः (४५—६. १. १०१). आतिष्ठाम्—आतिम्+तच्=आतिस्ताम् (तस्यस्यस् etc—२१९९). Here there being no अङ्गहल् there is no ईट् and therefore the स does not elide आतिपुः—आतिस्+भि (भेजुम्—२२१३) then षत् and विसर्गः ।

मित— । इटः+ईटि इति ऋदः । ‘रात् सस्य’ (३८०—८१/२४) इत्यतः । सस्येयानुवर्तते । तदाह—इटः परस्य सलोपः । ‘संयोगात् स लोपः’ (५४—८१/२३) इत्यतः लोप इति चानुवर्तते, तदाह लोप इति । ‘इटः’ इति पञ्चम्यन्तम् । ननु एवं ‘आतिस् ईत्’ इत्यत्र अनेन सूत्रेण स—जीपे तस्य असिद्धत्वात् कथं सवर्णदीर्घः इत्यत्र आह—सिञ्जलोपे इति—वार्त्तिकमिदम् । सलोप इति यत्तस्ये सिञ्ज यद्वर्णं ‘भलोभलि’ (२२८१—८१/२६) ‘इसादङ्गात्’ (८१/२०) ‘इट ईटि’ (८१/२८) इति च सुवक्तव्यं सिञ्जविषयकमिति ज्ञापनार्थम् । तेनेह न—सीमास्तु ।

स्रोता । दृष्टराम् । द्विष्टराम् । 'धिच' इति सत्वे तु वामनमते सिचो लोपः ।
 भाष्यमते सखेति भेदो बोध्य इति' इति तत्त्वबोधिनीकाराः । मित्रलोप इत्यादीना-
 मयमर्थ—(चल्लः सिञ्जिति' इति सिञ्जुपदेशः तृतीयाध्याये दर्शते, 'इष्टइष्टि' इति
 सलोपस्य अष्टमाध्याये । तेन 'पूर्ववासिद्धम्' (१२) इत्यनेन असिद्धाद् दोषाभावेन
 वचनम् । एकादेशे इति—एकादेशे कर्त्तव्ये सतीत्यर्थः । न मित्र इति अमिद
 इत्यर्थः । तेन आतिस् इत् इति सलोपात्—परम्—सवर्णदीर्घेण आतीत् इति भवति ।
 आतिष्टामिति—तसस्तामादेशे (तस्यस्थानिपां तां तंतानः) पत्वे च यथोक्तं रूपम् ।
 आतिपुरिति भिर्जुसि—रुत्वविसर्गयोश्च कृतयो रूपम् । अवशिष्टरूपाणि—आतीः ।
 आतिष्टम् । आतिष्ट । आतिष्टम् । आतिष्टम् । आतिष्टम् । आतिष्टम् ।

सम्प्रति अत धातोर्लुङि वृद्धिं वारयितुमाह—

२२६७ । वदव्रजहलन्तस्याचः ॥७।२।३॥

दौ— । वदेव्रजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात्
 सिचि परस्मैपदेषु । इति प्राप्ते ।

The वृद्धि substitute recommends itself in place of the
 अच् (vowel) of the अङ्ग (verbal stem) of the roots वद, व्रज
 and those that are followed by consonants (हलन्त), when सिच्
 occurs in परस्मैपद । (Here it is to be noted that वद and
 व्रज have been specially mentioned that they must not get
 the optional वृद्धि substitute taught by the rule 'अतो हलादेर्लघोः
 (2284) but have नित्यवृद्धिः e. g. अवादीत् अव्राजीत् । हलन्त roots
 like दद, पच् etc by this rule get the नित्यवृद्धि substitute e. g.
 अधाचीत् अपाचीत्) इति—this being the case i. e. अत् being हलन्त and
 thus वृद्धि being due :—

मित— । वदव्रजहलन्तस्य अच् इतिच्छेदः । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । 'सिचि

इति परस्मैपदेषु' (२२६७—७।२।१) इत्यतः सर्वमप्यनुवर्तते । तदाह—अहस्येति इतिरित्यादि च । 'अचः' इति स्थानपटो ; तदाह 'अचः स्थाने' इति । वदथ व्रजय हलनाथ वदव्रजहलन्तमिति (समाहारहन्त) तस्येति विग्रहः । (अत्रेदं बोध्यम्—'अतो हलादेर्लघो' (२२८४—७।२।७) इत्यनेन पाठिकइतिवा—धनाय वदव्रजयोर्बिंशित्य ग्रहणम् । तैत्रेय भ्वादीत् अत्राजीदिति नित्यइति । हलन्तेषु उदाहरणम् अधाचीत् अपाचीत् इत्यादि । 'वदव्रजहलचः' इत्येवसिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । इति प्राप्ते इति अनेन च अत्पातोर्लुङि वृद्धी प्राप्तायामित्यर्थः ;—

२२६८ । नेटि ॥७।२।४॥

दी— । इडादी सिचि प्रागुक्तं न स्यात् । मा भवानतोत् । (माभवन्तौ) अतिष्ठाम् । (मा भवन्तः) अतिषुः । 'चित्ती ३६ संज्ञाने' चेतति । चिचेत । अचेतीत् । अचेतिष्ठाम् । अचेतिषुः । 'चुत्तिर ४० आसेचने' आसेचनमाद्रोकरणम् । आडोपदर्थ-भिन्न्यासौ च ।

“इर इत्संज्ञा वाच्या—” (वार्त्तिक) । च्येतति । चुच्योत ।

What is enjoined in the former rule (वदव्रज etc.) does not hold good when the affix सिच् is preceded by the augment इद् । Thus मा भवान् etc अत् + लुङ् तिप् = अतीत् here the augment आट taught by 'आडजादीनाम्' (2254) is not prefixed to the root अत् in accordance with the prohibition 'न माड्योने' (2228). Hence it is clear to see that here there is no इद्हि substitute ; (but if it would have been shown without 'मा' the form would have been अतीत् without the इद्हि also ;) for the addition of the augment आट (आट् + अतीत् = अतीत्) । It is therefore only to

make the prohibition obvious in case of अत् that Bhattoji has attached the indeclinable 'माङ्' before the root. Similarly अतिष्ठाम् and अतिष्ठुः with the indeclinable 'माङ्' preceding, but without 'माङ्' the forms are आतीत् आतिष्ठाम् etc.

चिति etc—संज्ञानि to know well. चेतति—(चित् + श् + तिप्—गुण comes by पुगन्तलक्षूपधस्य च (2189). चित् + लिट् + णल् = चिचेत्. (reduplication and गुण, णल् being substitute of तिप् which is पित् is itself पित् and not कित् and therefore असंयोगात् लिट् कित् does not apply.) अचेतीत् (चित् + लुङ् तिप् = अट् चित् इट् सिच् ईट् त् = अचेत् ईट् here सिच् elides by इट्: ईटि and वृद्धि is prohibited by 'नेटि') । चुतिर (चुत्) means: 'to wet'—the indeclinable आङ् in आसेचन means a little and pervasion.

इर् etc.—It has to be stated that इर् gets the designation इत् i. e. इर् elides with all its letters at a time, and not one by one (this वार्त्तिक is introduced here to bar the augment नुम् to चुतिर which if it first drops इ and then being इदित्, should have got नुम् giving च्योन्नति and not च्योतति which is the correct form).

मित—। न + इटि इति छेदः । इटि इत्यत्र पूर्वसूवात् (सिचिबृद्धि परस्मैपदेषु) 'सिचि' इत्यनुवर्त्ता आह—इडादौ सिचि इति । प्रागुक्तमिति 'वदन्नज-हलन्तस्याच' इत्यत्र यदुक्तं तदत्र नैत्यर्थः । उदाहरणमाह—सा भवान् इत्यादि । बृद्धिनिषेधस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् माङ्ग्रहणम् । तथाहि अकृते माङ्ग्रहणे आट् इत्यागमोऽपि (आडजादीनामितिसूवात्) अवोपस्थास्यते । तेन च संहितायाम् आट् + अतीत् = आतीदिति स्यात् । तेन च भेदो नोपलब्ध्येत अतोऽत्र माङ्ग्रहणं कृतम् एवम-तिष्ठाम् अतिष्ठुः इत्यत्रापि 'माङ्' इत्यर्थ्याहार्यम्—सा भवन्ती अतिष्ठाम् सा भवन्तः अतिष्ठुः

इति । चक्रेते साङ् यङ्चे तुभयत् रूपं तुभ्यमिति बोध्यम् । चितो इति (चित् ई) ।
अथ ईदित्करणं 'श्रीदितो निष्ठाणाम्' (२०३८—७१।१४), इति इन्निपेधो यथा
स्यात् । 'संज्ञाने' इति सम्यक् ज्ञाने इत्यर्थः । चेतति इति चित् + शप् + तिप् इति
स्थिते चितो लघूपधत्वात् 'ऽनन्तलघूपधस्य (२१८८) चेति गुणः । चिचेत्
इति । चित् + चिट् चम् इति स्थिते चक्षः तिवादेशत्वेन पित्वात् 'अभयोगाच्चिट् कित्'
(१२४२) इत्यस्याप्राप्तेः गुणामावो न । इत्तादि पूञ्चत् । चयेतीत् इति ।
'लुङ्लङ्' इत्यट् । १३ः सिच् इति सिच् । 'अन्तिविचोऽङ्गो (२२२५) इति ईट् ।
ततो नेटोति इति निर्णयः—इट् ईटि इति ज्ञानोपे च रूपम् । च्युतिर इति—इति-
करणम् अङ् विधिर्यथा स्यात् । आसिचनमित्यत्र आटोऽदंमाङ्—ईषदृष्टे इत्यादि ।
इर इत्संज्ञेति वार्तिकमिदम् । इर् इति संघातस्यैव इत् (लोपः) इत्यर्थः ।
अन्यथा इर प्रत्येकं लोपे इदित्वात् नुमागमः स्यात् । तथाच च्योन्नति इत्येव भवेत् न तु
च्योतति इति भावः । प्रत्येकमित्संज्ञा तु 'उपदेशेऽग्ननुमासिक इत्' इति
(इकारर्थ) 'इल्लनाम्' इति च (रकारस्य) विहिता इति बोध्यम् ।

२२६८ । इरितो वा ॥३॥१५७॥

दी—। इरितो धातोश्चनेरङ् वा स्यात् परस्मैपदे परे ।
अच्युतत्—अच्योतीत् । 'अच्युतिर् ४१ चरणे' । च्योतति ।
च्युयोत । अच्युतत्—अच्योतीत् ।

The affix लि coming after such roots as drop इर्, is
optionally replaced by अङ्, when परस्मैपद terminations follow.
Thus अच्युतत् (अट् + च्युत् + लि + तिप् = अच्युत् अङ् + त् = अच्युत् अत् =
अच्युतत्) । अङ् being डित्, the root च्युत् is not gunnated. And with-
out अङ् अच्योतीत् (अट् + च्युत् + इट् + सिच् + ईट् + त् = अच्योत् + इ + ० + ई
+ त् = अच्योतीत् here there being no डित् affix च्युत् becomes
च्योत् by लघूपधगुण and disappears by इट् ईटि) and then

एकादेशः । अच्युतिर (अच्युत्) means 'to drip' श्योतति by गुण, शप् and तिप् । चुश्योत by 'शपूर्वाः खयः' (२२५९) in लिट् णल् । अच्युतत् with अङ् and अच्योतीत् with सिच्, गुण—सिञ्जलोप and एकादेश ।

सित— । इरितः ('इर्' इत् येषां ते) + वा इतिच्छेदः । 'धातोरिकाचो हन्नादेः क्रियासप्तभिद्गारे णङ्' (२६२८—३।१।२२) इत्यतो धातोरिति, 'च्लः सिच्' (२२२२—३।१।४४) इत्यतश्चल्लेरिति, 'अस्यतिवन्क्तिख्यातिभ्योऽङ्' (२४३८—३।१।५२) इत्यतोऽङिति चानुवर्त्तते ; तदाह—धातोरिति, शेरिति, अङिति च । परस्मैपदे परे इति—'पुषादिद्रुतादिलृ दितः परस्मैपदेषु' (२३४—३।१।५५) इत्यतः परस्मैपदेष्वित्यनुवर्त्तेरिति भावः । अच्युतदिति—अङि रूपम्—तथचेयं प्रक्रियां अट् + च्युत् + च्लि + त् = अट् + च्युत् + अङ् + त् = अ + च्युत् + अ + त् ('अङ्' इत्यस्य डिच्चाह गुणाभावे रूपम्) । आच्योतीत् इति—अत्र अङ्भावे सिचि पुगन्तलघूपध-स्यचेति धातोर्युगे वलादाविट् अस्ति सिचोऽपृक्ते इति ईटि, 'इट ईटि' इति सिञ्जलोपे—एकादेशे च यथोक्तं रूपं सिध्यति । अच्युतिर इति शपि लघूपधगुणे श्योततीति । 'शपूर्वाः खयः' इति चकारमात्रशेषे अङ्गस्य पूर्व्ववद्गुणे णलि चुश्योत इति । अच्युतदिति—इरित्वादङिरूपम् । प्रक्रिया अच्युतदितिवत् । अच्योतीत्—अङ्भावपक्षे सिचि अच्योतीदितिवत् रूपम् ।

दो— । यकाररहितोऽप्ययम् । श्योतति । 'मन्य ४२ विलो-
ङ्गे' । विलोङ्गं प्रतिधातः । मन्यति । ममन्य । यासुटः
'किदाशिषि' (२२१६) इति कित्त्वात्—'अनिदिताम्—'
(४१५) इति नलोपः । मन्यात् । 'कुयि ४३ पुयि ४४ मयि
४५ हिंसासंक्लेशनयोः । इदिह्वान्न-लोपो न । कुन्यात् ।
पुन्यात् । मन्यात् । षिधु ४७ गत्याम् । सेधति । सिषेध ।
सेधिता । असेधीत् । 'सात् पदाद्योः' (२१२३) इति
षत्वनिषेधे प्राप्त —

The root युत्—is also read without यकार (c.g. युत्) । विमोहन means hindrance. यासुट् being क्त्वा in चाग्रीर्भिङ् by the rule “इदागिप्” (2216) the न of मय् elides by the rule ‘अनिदितां हल उपधाया क्त्विति’ (315). कुप्ति etc. being इदित् they do not drop (in चाग्रीर्भिङ्) their न (which is the result of इदित्करण) in accordance with the rule—अनिदिताम् etc. निधु (निध्) ‘10 80’—सिधति li; लघूपधगुणः ; असेधीत् (सिध् + सुट् तिप् = अ सिध् इट् सिध् ईट् न = असेध् १० इत्) here there being इट् the इङि substitute does not come in. सिध् drops down as before. The prohibition of यत् (cerebral य) being due to सिध् by the rule—सात् पदाद्योः (3123), we look forward :—

नित—। यकाररहितोऽप्ययमिति—अयमिति इत्युत्पातरित्यर्थः । उदाहरति—
योनति इति । विमोहनमिति चाग्रीर्भङ्गमित्यपि केचित् । मय् इत्यत्र नकारात्
इदित्करणकलाभावात् चाग्रीर्भिङ् विशेषमाह—यासुट् इति स्पष्टम् । कुप्ति ।
इदिभादिति—अतएव चाग्रीर्भिङ् अनिदितामिति न प्रवर्तते । निधु इति । सिधति, इति
यपि लघूपधगुणेन रूपम् । निषेध—आदेशप्रत्यययोरिति यत्वं, पूर्ववद् धातोर्गुणश्च ।
सिधता—लुटि इडागमि रूपम् । असेधीत्—‘नेटि’ (२२६८) इति हलन्तलघुपाया
हहरेरिडादौ निधि निषेधात् ‘इट ईटि’ (२२६६) इति सिङ् लोपात्
एकादेशे च रूपम् (उङिनिषेधेन ऐतुना धुगन्तलघूपधस्य धेत्यस्य प्राप्ते गुणइति
अर्थम्) । सात्पदाद्योरिति— सिध् धातोः सकारादितादिति भावः—

२२७० । उपसर्गात् सुनोति-सुवति-स्यति-स्तौति-स्तोभति—स्था—

सेनय-सेध-सिच-सञ्ज-स्वञ्जाम् ॥ ८॥ १॥ ६५ ॥

दी—उपसर्गस्थान्निमित्तादिषां सस्य यः स्यात् ।

The dental स becomes cerebral of these roots (सुनोति =
उञ् अमिषवे (स्नादि), सुवति = पू प्रेरणे (तुदादि), स्यति = योऽन्तर्काशे (दिवादि),

स्तीति (= स्तु), स्तुभ्, स्या, सेनय, सेध (सिध्), सिष्, सञ्ज and सञ्ज) owing to some condition lying in the उपसर्गस preceding them.

मित—उपसर्गादित्यस्य व्याख्यानम्—उपसर्गस्यात् निमित्तादिति । सुनोतीत्यादीनां उमाहारद्वन्द्वान्ते षष्ठीबहुवचनम् । सुनोतीति श्रित्पा निर्देशः यङ्लुग्नित्वव्यर्थ इति प्राञ्च.—स्पष्टार्थमिति तु प्रौढमनोरमायां स्थितम् । अभिप्रेतोतीत्युदाहरणम् । सेनयेति णिजन्तो नामधातुः । अभिप्रेषयतीत्युदाहरणम् । 'सेध' इति सिधधातोः श्रपा निर्देशः । तेन सिध्यति इति दिवादेर्न ग्रहणम् । निषेधति । एवमन्यत्र । सस्येति—'सह्येः साङः स' इत्यतोऽनुवृत्तेरिति भावः । षः इति = अपदान्तस्य मूर्द्धन्य इत्यधिकारादित्यर्थः ।

२२७१ । सदिरप्रतेः ॥८३॥६६॥

दी—प्रतिभिन्नादुपसर्गात् सदेः सस्य षः स्यात् ।

The स is cerebral of the root सदि (सद्), coming after an उपसर्ग, other than प्रति, that has the cause for such change. निषीदति etc., are examples.

मित—। सदिरिति इका निर्देशः—षष्ठार्थे १ना । अप्रतेरिति प्रतिभिन्नादित्यर्थकम् । उदाहरणम्—निषीदति विषीदतीत्यादि । उपसर्गस्थनिमित्ताभावात् "तमाससाद" इत्यत्र, 'प्रसीद देवेश जगन्निवास' (गीता ११श) इत्यादौ च षत्वाभाव एव बोध्य इति । अतः वृत्तौ 'उपसर्गात्' = उपसर्गस्यात् निमित्तात् । तथादिशः प्रसीदुः इति रघौ ।

२२७२ । स्तम्भः ॥८३॥६७॥

दी—। सौत्रस्य सस्य षत्वं स्यात् । योगविभाग उत्तरार्थः । किञ्च—'अप्रतेः' इति नानुवर्तते । 'बाहुप्रतिष्ठम्भविद्वदमनुः'—इति ।

The root स्तम्भ also, taught by the rule ('जृस्तम्भ सु चुम्बु च etc'

—2291—3. 1. 58) changes its स into व owing to a condition lying in the उपसर्गस. The योगविभाग—breaking up of the योग or a rule i. e. the taking up of स्तम्भ (here) apart from सद (of the rule 'सदिरप्रते:' i.e. not enlisting स्तम्भ with सद so as to make the rule 'सदिसम्भोरप्रते:') is for the subsequent rule 'अवा-ञ्चालम्बनाविदूर्ययो:' (2273) so that स्तम्भ alone may be attracted by the अकार (in अवात् च) and not सद also. Moreover, the term 'अप्रते:' in the preceding rule does not follow here ; so that applications like बाहुप्रतिष्ठश्च etc (cp.—रघु 2nd canto) are safe to have प्तव even with प्रति preceding.

नित—। सौमस्तेति—सूत्रोपात्तस्य इत्यर्थः । सूत्रश्च इदम्—'जुस्तम्भुत्तुत्तु' (२२८१—२११५८) इत्यादि । योगविभागः इति । सदिरप्रतेरिति सूत्ररूपस्य योगस्य विभाग इत्यर्थः । सदिरिति मूले अन्वयानुक्तिरिति यावत् चत्तराद्यं इति । अवाच्चेति परवर्तिमवाच्यः इत्यर्थः । तथाच यदि 'सदिरप्रते' 'स्तम्भे:' इत्यसूत्रयित्वा 'सदिसम्भोरप्रते'रित्येकमिव सूत्रं क्रियेत तर्हि 'अवात् च अलम्बनाविदूर्ययो' रित्यस्य अकारेण सदिसम्भो उभावेवानुक्त्येयाताम् । इत्यते च केवल स्तम्भेरेतु-कर्षणं न तु सदिरपि । अतः सदिरप्रतेः स्तम्भेः इति प्रथमवचनम् । योगविभागस्य प्रयोजनान्तरमपि दर्शयति—किञ्चेति । नानुवर्तते इति—तथा सति 'स्तम्भे' इत्येव-भूयात् न तु केवलं स्तम्भेरिति भावः । तथाच 'बाहुप्रतिष्ठश्च' इत्यादि महाक-विप्रयोगा अपि सङ्गच्छन्ते इति ।

['बाहुप्रतिष्ठश्चविदूर्यमन्यु रभ्यर्णमागस्कृतमसृग्गङ्गिः ।

राजा खनेजोभिरदृष्टात्तान्भोगीव मन्त्रोपधिद्ववैथ्यः ॥ इति रघु—२।३१]

२२७३ । अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययोः ॥८।३।६८॥

दी—। अवात् स्तम्भेरेतयोरर्थयोः प्तवं स्यात् ।

The स of स्तम्भ changes into व in the sense of 'resting on' .

and 'proximity', when the root comes after the उपसर्ग—अव । Thus 'यष्टिमवष्टभ्य तिष्ठति'—'stands resting on a club' and 'अवष्टब्धा गौः'—'The cow has been tied (and it is here).'

स्ति— । अवात् + च + आलम्बनाविदूर्ययोरिति च्छेदः) । आलम्बनञ् आवि-
दूर्यञ्चेति (इत्थः) तयोः । आविदूर्यम् इति सामीप्यम् इत्यर्थः । आलम्बनञ्
आश्रय इत्यर्थकम् । उदाहरणम्—यष्टिमवष्टभ्य तिष्ठति—आलम्बा इत्यर्थः । अवष्टब्धा
गौः—वद्धा सतौ समीपे तिष्ठतीत्यर्थः ।

२२७४ । वेश्च खनो भोजने ॥८।३।६८॥

दी— । व्याख्यां खनतेः सस्य षः स्याद्भोजने ।

The स of खन् becomes ष in the sense of 'eating' when वि and अव precede it (i.e. खन) । Thus विष्वनति अवष्वनति—'eats' in such a way as to make a sound.

मित— । वेः + च, खनः + भोजने इति च्छेदः । चकारिण 'अव' इति पूर्व-
सुवादनुरूप्यते । वेरिति च पञ्चम्यन्तं तदाह—व्याख्यामिति । विष्वनति अवष्वनति
सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । भोजने किम् ? विखनति वीखा । अव षत्वं न ।

२२७५ । परिनिविभ्यः सेवसितस्यसिबुसहसुट्सुखञ्जाम्

॥८।३।७०॥

दी—परिनिविभ्यः परिषामेषां सस्य षः स्यात् । निषेधति ।

The स is cerebral of these (the root सेव्=षेव् सेवायाम्, words सित and स्य derived from षिञ् वन्ने by adding क्त and अच् res-
pectively, the root सिव् (षिवु तन्नुसन्नानि to weave or sew), the root सह (सह मर्षणे to bear), the augment सुट्, and the roots सु-

(हृञ् स्तुती to praise) and खञ् (to embrace), when they come after the उपसर्गः—परि, नि, and वि । Thus परिषेवते, निषेवते, विषेवते । परिषित, निषित, विषित । परिषय, निषय, विषय and so on. निषेधति—this is an instance of the rule 'उपसर्गात् सुनोति etc.' (2270)

The roots स्तु and खञ् are again mentioned here to form the subject matter of the rule "सिवादीना वाङ्मयायेऽपि" (2359—8. 3. 71.) so that they may obtain the optional प्ल when coming after परि-नि-वि ।

नित— । परिनिविध्य इति स्पष्टम् । सेवेत्यादीना समाहारश्चाम्ने षष्ठी— बहुवचनम् । सेव इति षेठ् सेवायामिति धातुः । परिषेवत, निषेवते, विषेवते इत्यादाहरणम् । सित—सय्—इति शब्दद्वयम् । विष्वक्शब्द इत्यस्य निष्ठायां षधि च क्रमेण रूपे । निषित विषय इत्याद्युदाहरणम् । सिञ्चु (विञ्चु तन्त्रसन्ताने) परिचौष्यते इत्यादि । सह (सह नर्दणे) परिषहते इत्यादि । सुट् इति आगमः । सुट्कात् पूर्वः (१२५५३—६।१।१३५) इत्यस्यैव गृह्यम्, न तु सुट् तिथोः (२२१०—३।४।१००), इत्यस्यापि । परिष्करोति, विष्किर इत्यादि । स्तु (हृञ्) स्तुती = परिचौति परिष्टुवति इत्यादि । 'उपसर्गात् सुनोति सुवति—' (२२७०) इत्येव सुस्तेऽश्लेषेऽप्ये सिद्धे 'सिवादीना वाङ्मयायेऽपि' (२३५८—८।३।७१) इत्यस्य उपसर्गस्य परिनिविध्यः परेषामेवा वैकल्पिकप्लविधानार्थमत्र पुनर्यद्वयमिति विभावनीयम् ।

२२७६ । प्राक्सितादङ्मयायेऽपि ॥८।३।६३॥

दी— । '—सेवसित—' (२२७५) इत्यत्र सितशब्दात्— प्राक् ये सुनोत्यादयस्तेषामङ्मयायेऽपि प्लवं स्यात् । न्यपेधत् । न्यपेधौत् । न्यपेधियत् ।

The स is cerebral of those roots that are instructed, hereby, beginning from 'उपसर्गात् सुनोति—सुवति etc' and ending in the

root सेव् (in the rule परिनिविभ्यः सेवसित etc.), even when they are intervened by the augment अट्। Thus fifteen roots in all fall into the jurisdiction of this. न्यपेधत् etc नि-सिध्+लङ्, त् = निअसेधत्। न्यपेधोत्—(लुङ्); न्यपेधिष्यत् (लृङ्)।

नित—। प्राक्सितात् + अड्यवाये [अट् + ल्यवाये) + अपीतिच्छेदः। प्राक्सितादित्यस्यार्धमाह—सेवमित इति। सितशब्दात् प्रागिति। परिनिविभ्य इत्यत्र सित—शब्दात् पूर्वमित्यर्थः। ये सुनोत्यादय इति—‘उपसर्गात् सुनोति-सुवति-स्यति-स्तीति—’ (२२७०) इति सूत्रोपात्ता इति भावः। तेषामिति—सप्तम्या पञ्चदशानामित्यर्थः। व्यायशब्दो यद्यपि मैद्युनवाचो तथाप्यत्र व्यवहितार्थो बोध्यः। अट् इति ‘लुङ् लृङ् लृङ् लृङ् लृङ्’ इत्यत्र विहित आगमः। तदुदाहरति—न्यपेधत् (लृङ्), न्यपेधोत् (लुङ्), न्यपेधिष्यत् (लृङ्) इति। एवम् अभ्यपुनोदित्याद्यपि उदाहरणम्। प्राक्सितादिति—सितशब्दं वर्जयित्वेति क्त्वं तत्र अडागमस्यासम्भवात्।

२२७७। स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥८३॥६४॥

दो—। प्राक्सितात् स्थादिष्वभ्यासेन व्यायेऽपि षत्वं स्यात्। एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम्। निषिषेधः। निषिषिधत्।

The roots स्था, सेनय etc preceding the word सित (in the rule ‘परिनिविभ्यः सेवसित etc’ take the cerebral ष, even when they have the अभ्यास (reduplicate) between them and the उपसर्गः। It goes without saying that roots beginning from स्था (in —उपसर्गात्सुनोति etc) and ending in सेव् (in परिनिविभ्यः etc) are ten only in number—स्था, सेनय, सिध्, सिच्, सज्ज, खज्ज, सद, सन्भ, खन् and सेव। षत्व is enjoined to the स of the अभ्यास of these

roots alone and not of सुनोति etc. also. The full import of the rule is this—एत्वं is enjoined to the above-mentioned ten roots, coming after the उपसर्ग even when the अभ्यास stand in the middle and also (एत्वं is enjoined) to their अभ्यास but not to the अभ्यास of सुनोति etc. Thus निविदेह etc.—here though the अभ्यास 'वि' stands between 'नि' and 'हे', yet हे is changed to वे and वि itself is changed to वि for the sake of नि ।

नित— । भ्यादिषु + अभ्यासेन च + अभ्यासस्य—इतिच्छेदः । पूर्वमगात्—प्राक्क्षितादिति व्यवधेऽपि इति चागुवर्धते । तदाह प्राक्क्षितादित्यादि । सृते चकारस्य, 'अभ्यासस्य' इत्यस्य च अर्थमाह—एवमिव चेति । तेनायमर्थः—उपसर्गप्याग्नितितात्—प्राक्क्षिताद वर्तमानेषु भ्यादिषु दशसु धातुषु येनकाराः ते अभ्यासव्यवहित्वा अपि एत्वं लभन्ते, किञ्च ते एव अभ्यासाः । एत्वं प्राप्नुवन्ति न तु सुनोत्यादीनामभ्यासा अपीति । तेन निविदेह इत्यादी चङस्य अभ्यासस्य धातुभयो-रपि एत्वं । अभिपवितुम् इच्छति अभिसुनूयति इत्यत्र तु सुनोतेरभ्यासस्य एत्वं निति नियमः । (सूत्रेऽत्र वाक्यद्वयं वर्धते (१) भ्यादिभ्यासेनेत्येकं वाक्यम् (२) अभ्यासस्य धातुपरम् । तत्र चायं एत्वंविध्यर्थम् । द्वितीयम् नियमार्थम्—अभ्यासस्यसकारस्य धातु एत्वं तर्हि भ्यादीनां दशानामेव न तु सुनोत्यादीनामित्येवंद्वयो नियमः । अतएव इती—'एवमिव चे'ति विशिष्योक्तम् ।)

२२७८ । सिधतेर्गती ॥८३॥११३॥

दी— । गत्यर्थस्य सिधतेः एत्वं न स्यात् । गङ्गां विसेधति । 'पिधू ४८ शास्त्रे भाङ्गल्ये च' । शास्त्रं शासनम् ।

When the root सिध् means to go, it does not take एत्वं owing to उपसर्ग. Thus गङ्गाम् etc. पिधू (सिध्) etc. शास्त्र here means

शासन 'forbiddance or prohibition and माङ्गल्य means an 'auspicious performance'.

मित—। सेधतेरिति षिधधातोः श्रित्पा निर्द्देशः । गतौ इति अर्थप्रकाशनम् । तदाह—गत्वर्थस्येति । 'न'इति—'न रपरसृजिमृजि—' (पा३।११०) इत्यतोऽनुवर्त्तते-इतिभावः । विसिधति—गच्छति । षिध् (सिध्) इति । अस्य कदित्करणफलम् इड्विकल्पार्थम् । तच्च परवर्त्तिनि 'स्वरणि—'इति सूत्रे स्फुटीभविव्यति । शास्त्र इत्यस्य गत्यौ नार्थः किन्तु शासनं नियसनं वारणं वेत्यर्थः । साङ्गलो इति मङ्गलक्रियायाम् । अत्र उपसर्गवशादेव पत्वं नेति बोध्यम् । तेनेदं सूत्रं उपसर्गात्सुनोतीत्यादेरेव बाधकं न तु आदेशप्रत्यययोरित्यस्यापि । तेन च निषेध इत्यादौ पत्वं भवत्येवेति ज्ञेयम् ।

२२७८ । स्वरतिसूतिसूयतिधूजूदितो वा ॥७।२।४४॥

दी—। स्वरत्यादेरुदितश्च परस्य वलादेराईधातुकस्येड्वा-
स्यात् ।

The augment इट् (instructed by the rule 'आईधातुकस्येड्वलादेः') is prefixed optionally to the वलादि आईधातुक affixes coming after the roots स्वर, सू (अदादि), सू (दिवादि), धू, and those roots that drop the indicatory (अनुबन्ध) क (as षिध् is here कदित्)

मित—। स्वरतिसूतिसूयतिधूजूदितः (प्रमी १व) + वा इति च्छेदः । आई-
धातुकस्येड्वलादेरित्यत इटमनुवर्त्तय आह—वलादेरित्यादि । स्वरति इति 'स्वर, शब्दो-
पतापयो'रिति धातुः भ्वादिः—तस्य श्रित्पा निर्द्देशः । क्त (क) इत् (लोपः)
येषां ते कदितः । स्वरतिश्च सूतिश्च सूयतिश्च धूजू च कदितश्चेति, समाहारद्वन्द्वात्
पञ्चम्येकवचनम् । सूति इति लुग्विकरण—(अदादि)—सूधातोर्ग्रहणम् (घूङ्-
प्राणिगर्भाविमोचने) । सूयति इति दिवादेः सूधातोर्ग्रहणम् (घूङ् प्राणिप्रसवे) । न तु

यू प्रेरणे (तदादिः) इत्यस्यापि । धूञ् इति धूञ् कम्पने (सादिः क्तादिप) इत्यस्यैव यङ्प्रथमं न तु धु विधूने इत्यस्यापोति श्रेयम् । एवञ्च 'भरतिगूधूञ्दितो वेत्येव सूनेता साधवादिति न बाध्यम् । तथा सति 'निरनुवन्धकयङ्गे न सानु-
वन्धकस्य'—[परिभाषा (८१)] इत्यनेन अनुवन्धकस्य यङ्गे इति तौदादिकस्यैव यङ्गं प्रसज्येत न तु सानुवन्धकयोरादादिकटेषादिकयोरिति । न च तदि 'गू' इत्यत्र 'यूङ्' इत्यत्र पश्यतामित्यपि बाध्यम् । तथा हि सति 'लुग्विकरणानुग्विकरणयोर-
लुग्विकरणस्य' [परि—(८०)] इत्यनेन अनुग्विकरणस्यैवादिकस्य गृयतेरेव यङ्गं स्यात् न तु लुग्विकरणस्य (आदादिकस्य) सूनेरपोति विभाष्यम् । एवञ्च गूतमिदमुक्त—
परिभाषाद्वयस्यापि ज्ञापकमिति ब्रह्माः । धु विधूने इत्यस्य निवृत्त्यर्थं धुञ्जिति सानुवन्धकः
पाठः स्वीकृतः । 'इट् सञि वा' (२६२५—७२४१) इत्यत्र गृहीतस्य वाग्यस्या-
नुवन्धकत्वात्तद्विपर्ययतत्वेऽपि पुनर्वाच्यम् 'निङ्सिधावात्मनेपदीषु' (२२००) इत्यस्य
विनिवृत्त्यर्थमिति भाष्यम् ।

२२८० । भूपस्तयोर्धोऽधः ॥८॥२॥४०॥

द्वौ— । भूपः परयोस्तयोर्धः स्यान्नतु दधातिः । जगत्वम् ।
सिपेदध—सिपेधिङ । सेधा—सेधिता । सेत्स्यति—सेधिष्यति ।
असैत्सोत् ।

त and च coming after the भूप letters (भूपदध) are 're-
placed by ध, but this is not the case when त and च follow the
ध of the root in दधाति (दधाध् धारणपोषणयोः—चदादि) । जगत्वम् etc =
सिध् लिट् च = सिध् सिध् च = सिपेध् च = सिपेदध (by कला जग् भगि (52—
8.4.53). सिपेधिच—विधु being ऊदित् here is इट् optionally. Similarly
in सेधा—सेधिता । सेत्स्यति (this is the case in absence of इट्) सिध् +
स्यति = सिध् + स्यति = सेत्स्यति (by खरिच—121—8, 4.55). In case of

इत् it is सिधियति । असैत्सीत्—सिध्+लुङ् त (in the case of absence of इत् i. e. इडभावपक्षः) = अट् सिध्+सिच्+इत् त् (by अत्तिसिचोऽपक्षे 2224—7. 3.96) = असैत् स इत् (वृद्धि by 'वदन्नजहलन्तस्याचः' 2267—7.2. 3) = असैत् स इत् (ध is replaced by त् by 'खरिच' 121—8. 4. 55). Then अट् सिध्+सिच्+तम् (आताम्) —

सित— । भपः (५मी)+तथोः (६छी २व)+धः (१मा)+अधः (पष्ठी) इतिच्छेदः । तकारादकार उच्चारणार्थः । धः इत्यताप्यकार उच्चारणार्थः । अध इति डुधाञ् धारणपोषणयोरिति धाभिन्नस्य घातोन्वियर्धन्ताह—न त् दधातेरिति । प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ इति, भावः । जश्त्वम् इति । 'भक्तां जश् भक्तिं' (५२—४।४.५३) इति सूत्रेण—इत्यर्थः । सिपेङ्—सिपेधिय इति—पिधृधातोरुद्धित्वादिङ् विकल्पः । तत्र पूर्व्वं इडभावपक्षे । परन्तु इटपक्षे इति विवेकः । सिध्+लिट् यत् (मध्यमकावर्चनम्) = सिध् सिध् य = सि सिध् य—सिसेध् ध (पुगन्तलघूपधस्य च) = सिपेद् ध (आदेशप्रत्यययोरिति पत्वम्—ततो जश्त्वम्) सिध्+लिट् यल् = सिध् सिध् इट् यत् = सिपेध् इ य = (इटपक्षे रूपम्) । सेङ्गा—सेधिता इति । लुटि पूर्व्ववत् रूपद्वयम् । एवं सेत्स्यति—सिधियति इति । पूर्व्ववत् त्कारः 'खरिचे'ति (१२१—८।४।५५) सूत्रेण । असैत्सीत्—(इडभावपक्षे लुङि रूपम्) अट् सिध् सिच् इत् त् = असैत् (वदन्नजति वृद्धिः, खरिचेतिचत्वम्) स् इत् (अत्तिसिच—इतीट्) । अट् सिध्+सिच्+तस् (ताम्) इत्यत्र सिचः सलोपार्थमाह—

२२८१ । भलीभलि ॥८।२।२६॥

दी— । भलः परस्य सस्य लोपः स्याज्भलि । असैडाम् । असैत्सुः । असैत्सीः । असैडम् । असैड । असैत्सम् । असैत्स्व । असैत्स्म । पक्षे असैधीत् । असैधिष्टाम् इत्यादि । 'खाट् ४८

भक्षणे' । ऋकार इत् । खादति । चखाद । 'खद ५० स्थैर्ये
हिंसायां च' । चाङ्गक्षणे । स्थैर्ये अकर्मकः । खदति ।

स, coming after a भल् (कभञ् ..हन्) is dropped, when भल्
letters follow. Thus अ सिध् स् (सिच्) ताम् (तम्) = असेध् ० ताम्
= असेदधाम् (वृद्धि by वदव्रज etc, हकार by भलो जश् etc, सलोप by
this rule and त of ताम् is replaced by ध by भयस्तयो, etc),
असेत्सु — अट् सिध् सिच् + भि = अ सिध् म् जुम् = असेत् स् लस् । असेत्सी —
अट् — सिध् सिच् ईट् सिप् = असेध् ० इ स् = असेत् सी स् । असेदम् — अ सिध्
सिध् यस् = असेध् स् तम् (तस्यस्थनिपा तांततामः) = असेद ० धम् । असेद — अ
सिध् सिच् य = असेध् स्त = असेध् ० य = असेदध । असेत्सम् = अ सिध् सिच् मिप्
= असेध् स् यम् = असेत् ('खरिच') स् यम् । And so on. These are all
in the इडभावपक्ष — but in the इट्पक्ष we have असेधौत् — अ सिध् सिच्
ति = अ सिध् इट् सिच् ईट् त = असेध् ० ईत् (absence of वृद्धि by 'नेटि'
(2268) = असेध् ० ईत् (सलोप by इट् ईटि (2266), then there will be
एकादेश) । In the same way असेधिष्टाम् etc. The ऋकार of खाद is
इत्संज्ञक — the result of this इत्करण will be clear in आग्नोपिशाखुदिताम्
(2572 — 7 42) स्थैर्ये means 'stability' and हिंसा — injury, and
the चकार here implies 'to eat' also

मित — । भल्. (भौ) + भलि इतिष्दः । रात् सस्य' (इ० —
पा० १२४) इत्यतः सस्येति. 'सयोगान्तस्य लोप' इत्यतो लोप इति चानुवर्तते ।
तदाह — सस्य लोप इति । असेदाम् इति — असेदामित्यारभ्य असेत्सु इत्यन्त लुङि
तस् इत्यतः क्रमेण — इडभावपक्षे रूपाणि । सिध् + लुङ् तम् = अट् सिध् सिच्
ताम् (तस्यतामादेशः) = असेध् स् धाम् (वदव्रजिति वृद्धिः, भयस्तयोरिति तकारस्य
धकारः) = असेदधाम् (जश्त्वम्, भलो भलोति सलोप) असेत्सु. — (अत्र प्रक्रिया
पूर्ववत्, अय विशेष. — खरिचिति धकारस्य तकारः (चलम्) भेजुंस् कत्वविसर्गौ

इति । असैत्सीः (पूर्ववत् वृद्धिचर्त्वसलोपेकादेशः—असैत् स् ईट् स्=असैत् सीस्) । असैद्धस्—अट् सिध् सिच् तम्=असैध् स् तम्=असैध् स् धम्=असैध्
 ० धम् ऐवगन्तवापूहनीयम् । पक्षे इति इटपक्षे इत्यर्थः । अट् सिध् सिच्
 तिप् इति स्थिते अ सिध् इट् सिच् ईट् त् (वलादेरिट् अस्ति सिच—इति 'ईट्')
 =असैध् इ स् ईत् ('नेटी'ति वृद्धिनिषेधात् पुगन्तलघूपधस्यचेति गुणः)=असैध्
 इ ० ईत् (इट् ईटि' इति सलोपः)=असैधीत् ('सिज्लोप एकादेशे सिद्धौ' वाच्यः
 इति वार्त्तिकादेकादेशे रूपम्) । एवमसैध्ठामित्यादि तामाद्यादेशे भविष्यति । कृकार
 इति । अक्षत्करणफलान्तु 'नाग्लोपिशास्त्रं दिताम्' (३५७२—७४१२) इत्यत्र स्फुटी—
 भविष्यति । स्थैर्यं—स्थिरत्वे इत्यर्थः । चकारस्यार्थमाह—चादिति । खद इत्यस्य लिटि
 कृपं दर्शयितुमाह—

२२८२ । अत उपधायाः ॥ ७१२११६ ॥

दी— । उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् जिति णिति च प्रत्यये
 परे । चखाद ।

The वृद्धि substitute replaces the penultimate अत् (अ), when
 it is followed by an affix which drops ज् or ण्—as its indicatory.
 Thus खद + लिट् णल् = खद खद अ = ख खाद अ = कखाद अ (by अभ्यासे चर्च
 —(2182—3. 4. 54) = चखाद (by कुहोश्च :—२२४५) ।

नित— । अतः + उपधायाः इतिच्छेदः । 'मृजिर्वृद्धिः' (७१२११४) इत्यतो
 वृद्धिरिति, 'अचो जिति' (७१२११५) इत्यतो 'जिति' इति चानुवर्त्तते । तदाह—
 वृद्धिः स्यादित्यादि । उपधाया इति अतो विशेषणम् । चखाद इति णलो णित्वम्
 अभ्यासे चर्चेति चर्त्वम् कुहोश्चुरिति चुलच्च । एताभ्यासलोपी तु नात्र भवतः ।
 खद इत्यत्र आदेशादित्यात् इति बोद्धव्यम् । अतः किम् । तुतोद (तुद + लिट्
 णल्) । उपधायाः किम् ?—गणयति ।

२२८३ । अन्तुत्तमो वा ॥७।१।८।१॥

दी— । उत्तमो णन् वा णित् स्यात् । चखाद्—चखद ।

The affix दन् of the first person singular is optionally दित् (च—cliding). Hence when it is दित् we have चखाद् by इति otherwise चखद (without दित्) ।

मित— । णन् + उत्तमः + वा इति ऋदः । उत्तम इति दन् इत्यस्य विशेषणम् , तदाह उत्तमो दन् इति । णन्त् न्यटम् ।

२२८४ । अतो हलादेर्नघोः ॥७।२।३॥

दी— । हलादेर्नघोरकारस्येडादो परस्मैपदपरे सिचि इद्विर्वा स्यात् । अखादीत्—अखदीत् । 'वट ५१ स्थैर्यो पवर्गी-यादिः' । वदति । ववाट । वेदतुः । वेदिय । ववाद—ववद । अवादीत्—अवदीत् । गट ५२ व्यक्तायां वाचि । गदति ।

The इति substitute is enjoined optionally to the च which is लघु (short) and which begins with a हन् or consonant, when in परस्मैपद the affix सिच् with the augment इद् prefixed to it follows. Thus अखादीत् with इति and अखदीत् without it. पवर्गीयादिः i. e. पवर्गवर्तीयादिः । ववाद—Note that this व (वर्गीय) being different from अन्तःस्थ व we cannot expect to have सम्प्रसारण for इग्यथः सम्प्रसारणम् directs सम्प्रसारण to अन्तःस्थव only. ववाद—ववद (this is उत्तम णन्) । अवादीत्—अवदीत् = like अखादीत्—अखदीत् । गट to speak distinctly :—

मित— । अतः (इङी) + हलादेः (इङी) + लघोः (इङी) इति ऋदः । हलादेरिति लघोरिति च 'अतः' इत्यस्य विशेषणम् । तदाह हलादेर्नघोरकारस्येति ।

‘सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु’ (२२८७—७।२।१) इत्यतः सिचीति वृद्धिरिति च, नेटि’ (२२६८—७।२।४) इत्यत इटीति, ऊर्णोतेर्विभाषा (२४४८—७।२।६) इत्यती ‘विभाषा’ इति चानुवर्तते ; तदाह इडादावित्यादि । सूते हलः परस्मैत्वेव सिद्धे आदिग्रहणम् स्पष्टार्थम् । किञ्च अत इति तपकरणमपि स्पष्टार्थम् । अखादीदित्यादि स्पष्टम् । पवर्गीयादिरिति पवर्गवृत्तीयादिरित्यर्थः । ववाद इति वर्गीयत्वाद् वकारस्य ‘इग्यणः’—इति सम्प्रसारणं न तस्य ‘अन्तःस्थवकारविषयत्वादिति बोध्यम् । अतः किम् अदेवीत् (दिव् + लुङ्) । हलादेः किम्—मा भवानतीत् । लघोः किम् ? अनर्दीत्—अरचीत् । इडादौ सिचीति किम् । अपाचीत्—वदन्ननेति पचधातोरनिट्त्वाद् वृद्धिः । परस्मैपदे किम्—अयतिष्ठ (यती प्रयत्ने लुङ्) ।

२२८५ । नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियाति-वाति-द्राति-ष्मातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥८।१७॥

दौ । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य—नेर्णः स्याद् गदादिषु । प्रणिगदति । जगाद् । ‘रद ५३ विलेखने’ । विलेखनं भेदनम् । रराद् । रदतुः ‘णद ५४ अव्यक्ती शब्दे’ ।

The न of the उपसर्ग नि, coming after another उपसर्ग which contains a condition (of शत्व) becomes cerebral, when roots गद् etc (enumerated in the rule) follow. गद् etc are eighteen in number :—गद्, नद्, पत्, पद्, घु (दा, धा) मा, सो, हन्, या, वा, द्रा, ष्मा, वप्, वह्, शम्, चि and दिह । Of these the first four are pronounced by adding शप् to them and the last eleven हन्ति etc, are expressed with the addition of श्तिप् with a view to prohibiting शत्व from this “ नि in यङ्लुक्—cp. the परिभाषा श्तिपा श्पानुवन्धेन—etc under the rule ‘एकाच् उपदेशे—’ (2246). Thus

प्रनिजागदोति प्रनिजघ्नोति etc. are without चत् । In the case in hand, we have प्रणिगदति etc. 'दाघाघृदाप्' (2373—1. 1. 20) teaches that there are four दाs and two घाs ; thus छुदाञ् दाने—प्रणिददाति ; दाण् दाने—प्रणियच्छति, दोऽवखण्डने—प्रणिदयति, दैङ् रक्षणे—प्रणिदयते, घेट् पाने—प्रणिधयति, छुदाञ् धारणपोषणयोः प्रणिदधाति । दद means बिखिन्न 10 pierce. दद means to make an indistinct sound.

नित— । 'रवाभ्यां षो नः समानपदे' (२३५—८४।१) इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादसमासेऽपि—' (२२८७—८४।१४) इत्यस्य उपसर्गादित्यनुवर्त्य सूत्रानुगुण्येन व्याचष्टे—उपसर्गास्थानिनिष्ठादिति । प्रणिगदतीत्यादुदाहरणम् । गदादीनां चतुर्णां यथा 'निर्द्देशः, इत्यादीनां चैवादयानां 'गिताया अपानुवर्त्तन—' इति यङ्स्तुगु व्यावर्त्ययं चित्तानिर्द्देशः । एतेन प्रनिजागदोति प्रनिजागदोति प्रनिजघ्नोति इत्यादौ एव न । घृ इत्यनेन पदं घातवो गृह्यन्ते—छुदाञ् दाने—प्रणिददाति । दाण् दाने—प्रणियच्छति । दोऽवखण्डने—प्रणिदयति । दैङ्—रक्षणे—प्रणिदयते । घेट् पाने—प्रणिधयति । छुदाञ् धारणपोषणयोः—प्रणिदधाति । रराद इति । अत उपधाया इति उक्तिः । अनादेशादित्येऽपि क्विप्त्वादिवाभ्यासलोपी न । रित्तरिति अनादेशादित्वात् क्विप्त्वाच्च एवाभ्यासलोपी भवतः । दद इति—षोपदेशत्वाद् नविधित्वाद्—

२२८६ । षो नः ॥६।१।६५॥

दी—धातोरादेर्णस्य नः स्यात् । नदति ।

षोपदेशास्वनर्दनाटिनाथनाध्नन्दनकनृन्तः ।

नाटेर्दीर्घार्हस्य पर्य्युदासाद् घटादिर्णोपदेश एव । त्वर्ग—चतुर्थान्तिनाधतेनृन्त्योश्च केचिषोपदेशतामाहुः ।

A च standing at the beginning of a root is changed into न (dental) : Thus दद gives नदति ।

All roots are शोपदेश save and except नट्, नाट्, नाथ्, नाध्, नन्द् (टुनदि), नक्क, नृ and नृत् (eight only).

It has to be noted in this connection that there being a पर्युदास (1) in नाट् (अनाट्) which has a long penultimate, the root नट् 'to dance', which is read in the घटादि class is शोपदेश i. e. begins with a ण। Some hold that धकारान्त नाध्, नृ and नन्द् also are शोपदेश (but भाष्य holds that all the eight above are not to be taken as शोपदेश).

मित—। धातोरिति—स्पर्शम्। शोपदेशास्त्विति—नट् शब्दः, नट् (चुरादि) नवस्पन्दने, नाथ्, नाध् याच्ञादौ, टुनदि (नन्द्) समृद्धौ, नक्क नाशने, नृ नये, नृती (नृत्) गावविक्षेपे इत्यष्टौ वर्ज्यित्वा अन्ये धातवो नकारादित्वेन पठिता अपि शोपदेशा विज्ञेया इति। भाष्ये एतेषामेव शोपदेशरहितत्वेन पठितत्वादिति भावः। 'शोपदेशाः + तु + अनट्—नाटि—नाथ्-नाध्-नन्द्-नक्क-नृ-नृत् इति च्छेदः। अनट् इत्यत्र नञः प्रत्येकं योग इति बोध्यम्। तेनाह—नाटिर्नित्यादि। 'दीर्घाहंस' चुरादौ पठितस्य इति भावः। 'पर्युदासात्' शोपदेशाभावत्वेन पठितत्वात् (पर्युदासश्च प्राक् दर्शितः) इत्यर्थः। घटादिरिति—तत्र पठित नट् नृत्याविति धातुरित्यर्थः। तवर्गचतुर्थान्त इति धकारान्तो 'नाध्' इत्यर्थः। केचित् इति मतान्तराविष्करणम्। अस्य उपदेशो यस्मिन् स शोपदेश इति व्यधिकरण विग्रहः।

२२८७। उपसर्गादसमासेऽपि शोपदेशस्य ॥८॥१४॥

दी—। उपसर्गस्थानिमित्तात् परस्य शोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात् समासेऽसमासेऽपि। प्रणदति। प्रणिनदति। अर्द ५५ गतौ याचनेच। अत आदेः' (२२४८)।

(1) प्रधानत्वं विधेयत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ साहित्यदर्पण-७म. अ. ।

The न of a णोपदेश root, coming after an उपसर्ग containing a condition of णत्व, becomes ण—whether there is samasa or no samasa. In प्रणिनदति there is no णत्व in नदति because it consists of two different words. (Here the word 'समासे' is inferred from the use of णि in the rule). अर्ह to go and to beg In अर्ह + जिद् ण, there दीर्घ being effected of the सम्भास by the rule 'अत आदे.'—

मित—। उपसर्गस्याभिनितादित्यादी पूर्वपदनुवृत्तिर्बोध्या । असमासेऽपि इत्यत्र अपर्ययमाह—समासोऽपीति । 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' (८।४।३) इत्यत्र 'पूर्वपदात्' इत्यस्य 'रवाभ्या गो षः समानपदे' (८।४।१) इत्यत्र च 'समानपदे' इत्यस्य च सत्वात् समास आक्षिप्त इति नानेनाशयः । तत्त्वबोधिभ्यादी तु 'समासेऽह्लिः सङ्' (८।४।८०) इत्यतः समासे इत्यस्य यदि अनुवर्तनं क्रियेत तर्हि असमासे न स्यात्—कृते तु असमासयङ्ये समासे न स्यादित्यपेक्षार्हं कृतमिति स्थितम् । प्रणिनदतीत्यत्र 'निर्गदनद—' इति णत्वम् । धातु—नकारस्य तु 'उपसर्गादसमासेऽपी'ति प्लव न भवति । अट्कुषाड्नुम्भिन्नेन व्यवधानात् । अत आदेरिति अर्ह—धातोर्भासाकारस्य दीर्घं कृते ।

२२८८ । तस्मान्नुड्दिहलः ॥७।४।७१॥

दी—। द्विहलो धातोर्दीर्घाभूतादकारात् परस्य नुट् स्यात् । आनर्ह । आर्हीत् । नर्ह ५६ गर्ह ५७ शब्दे । णोपदेशत्वाभावात् णः । प्रनर्दति । गर्दति । जगर्ह । तर्ह ५८ हिंसायाम् । तर्दति । 'कर्ह ५८ कुक्षिते शब्दे' । कुक्षिते कौक्षे । कर्दति । 'खर्ह ६० दन्दशूके' । दंशहिंसादिरूपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः । खर्दति । चखर्ह । 'अति६१ अदि६२ वन्धने' । अन्तति ।

आनन्त । अन्दति । आनन्द । इदि ६३ परमैश्वर्ये । इन्दति ।
 इन्दाञ्चकार । 'विदि ६४ अवयवे' । पवर्गलृतीयादिः
 विन्दति । अवयवं करोतीत्यर्थः । 'भिदि' इति पाठान्तरम् ।
 'गडि ६५ वदनैकदेशे' । गण्डति । 'अन्तत्यादयः पञ्चैते न
 तिङ्बिषया' इति काश्यपः । अन्ये तु तिङ्मपीच्छन्ति । 'निदि
 ६६ कुत्सायाम्' निन्दति । प्रनिन्दति । 'टुनदि ६७ समृद्धौ' ।

The augment नुट् is prefixed to the root (itself) contain-
 ing two consonants (at the end and a vowel at the beginning),
 after the अभ्यास of the root has been lengthened (कृतदीर्घ) ।
 Thus आनर्द्—आनर्द्नुः etc. अर्द् + लिट् अ = अर्द्, अर्द्, अ = आ अर्द्, अ = आ
 नुट्, अर्द् अ = आन् अर्द् अ = आनर्द् (of नुट् the उकार is for the faci-
 lity in pronunciation and the टकार elides and being टित् it
 is prefixed and not affixed to the root by the परिभाषा सूत्र—आद्यन्ती-
 टकितौ । Note that the word तस्मात् in the rule is used to be connec-
 ted with the rule 'अत आदेः' which precedes it, hence Bhottoji first
 reads 'अत etc' and then 'तस्मात् etc'. दन्दशूक means 'a snake'
 'दन्दशूको विलशयः'—(Amarakosha). दन्दशूक having meant a snake
 cannot express an action—thus Bhottoji says दंश etc. अन्तति—
 अति being इदित्, नुम् comes in. आनन्त the lit, form of अति which
 becomes अन्त् with नुम् added to it and thus the rule 'तस्मान्नुटि
 हलः' applies. इन्दाञ्चकार—Here आम् comes in by the rule
 'इजादेशे गुरुमतोवृक्कः (2237—3. 1. 36)—for इ becomes गुरु by
 the rule 'संयोगे गुरु' (32—1. 4. 11). 'अन्तत्यादयः' etc—the five roots—
 अति, अदि, इदि, विदि (भिदि) and गडि do not fall in the category

or jurisdiction of तिङ् affixes according to Kashyapa, but according to others they do प्रचिन्दति etc—अथ by 'उपसर्गादसमासेऽपि चोपदेशस्' । To elide the beginning letter (टु) here, he reads the rule—

मित— । सखात् + शुट् + हिङ्ल इतिच्छेदः । धातोरित्यधिकृत वर्तते । तेन सखात् इति हिङ्ल इति च पञ्चम्यन्तपदस्य तस्यैव विशेषण । किञ्च सखादिति 'अत आदे'रित्यत्र हतदीर्घादेशाभ्यासाकारादित्यनेन सम्प्रज्ञाते । अतएव 'अत आदे'रिति प्राक् पठित्वा व्याचष्टे—हिङ्लो धातोर्दीर्घोभूतादकारादिति । हिङल् इति ही ङ्ली यस्येति वियङ् अत्र हिङ्ल्यङ्गमुपलक्षयामिति—'आमच्छ' पदमाधनावसरे तुदादौ 'विज इन्' (२५१६) इत्यत्र स्वयमेव वक्ष्यति । तेन तत् तत् अनेकङ्लोऽपि तुडागत स्यादेवेति विभाव्यम् । (अजादिहिङ्लो धातुरिति तु सच्चम्) । शुट् लकार उच्चारणार्थं टकार इत् । टित्त्वादायवयव 'आयन्ती टकितौ' इति सूत्रेण । तेन अह् + लिट् अ इति स्थिते हित्वेन अह् अह् अ इति जाते अनेन आ तुट् अह् अ इति सम्प्रयमाने आन् अह् अ इति । 'तत् आनह् एवमानह्'तुरित्यादि । आहौत इति जुडि । षोपदेशेत्यादि नह् इत्यस्य इत्यर्थः । 'कौचं' कृत्या भव कौचम् तस्मिन् । खर्दं इति । दन्दयुक्त इत्यस्य संप्रसारित्वेन विशेष्यत्वात् क्रियावाचकत्वासम्भवाद दन्दयुक्त-क्रियायामित्यर्थो विवक्षित इत्याह दश इत्यादि । "दर्शिकरी दीर्घपृष्ठो दन्दयुक्तो विलिख्य । सरगं पद्मो भोगी' त्याद्यमरः । अन्तति इति । इदिच्चात् 'गुम् । आनन् इति । इदिच्चेन तुमुसत्त्वात् 'अति' इति 'अन्त' इति भवति तत् सखात्तुङ् हिङ्ल' इत्यनेन तुडागमे लिटि रूपम् । इन्दाचकार इति—इदि इत्यस्य इदित्वात् गुम् । तत् इन्द् इति भवति । ततश्च 'स योगे शुक्' (३२—१।४।११) इत्यनेन इकारस्य शुक्त्वात् 'इजादेय गुरुमतोऽवृच्छ' (२२३७—३।१।३६) इत्यनेन आम् । ततश्च आमन्तत्वात् कजोऽनुप्रयागः । पूर्ववदेवाकानेपदमित्ताकानं तङ्, इदे परस्मैपदित्यादिति ज्ञेयम् । विदि अवयवे इत्यत्र अवयवस्वार्थनाह—अवयव करोति इति । अन्ततीति—अति, अदि इदि विदि (भिदि), गडि इत्येते पञ्चत्यर्थे तिङ् विभक्तीनामविषयीभूता इत्यर्थः—काश्यपस्य मतेन । अन्येषां मते तु एते तिङन्ता अपि भवन्तीत्याह्वान्येति । निदि

(निन्द्) इत्यपि णोपदेश इत्याह प्रणिन्दति इति ('उपसर्गाद असभासेऽपि' इत्यनेन शत्वम्) । टुनट्टीति नञ्द्विष्य प्रजापत्यादिभूपा । अथ 'टु' लोपविधायकसूत्रमुपन्यस्यति—

२२८८ । आदिर्जि टुडवः ॥१।३।५॥

दी— । उपदेशे, धातोराद्या एते इतः स्युः । नन्दति । इदित्वान्नलोपो न । नन्द्यात् । 'चदि ६८ आह्लादे' । चन्दति चचन्द । 'तदि ६९ चेष्टायाम्' । तन्दति । ततन्द । 'कदि ७० क्रदि ७१ क्लदि ७२ आह्वाने रोदने च' । चकन्द । चक्रन्द चक्लन्द । क्लिदि ७३ परिदेवने । चिक्लिन्द । शुन्ध ७४ शुङ्घी । शुन्धति । शुशुन्ध । नलोपः । शुध्यात् ।

अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्ततो द्विचत्वारिंशत् । 'श्रीक्ल ७५ सेचने । तालव्यादिः । 'दन्त्यादिः' इत्यके । शीकते । शिश्रीके । लोक्ल ७६ दर्शने । लोकते । तुलोके । 'श्लोक्ल ७७ संघाते । संघातो ग्रन्थः । स चेह ग्रन्थमानस्य व्यापारो ग्रथितुर्वा । आद्ये अकर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोकते । 'द्रक्ल ७८ ध्रेक्ल ७९ शब्दनोत्साहयोः' । उत्साहो वृद्धिरौडत्यं च । 'एच इग्प्रखादेशे (३२३) इति ङ्रस्वः । दिद्रेके । दिध्रेके । 'रेक्ल ८० शङ्कायाम्' । रिकते । 'सेक्ल ८१ स्नेक्ल ८२ स्त्रकि ८३ अकि ८४ श्लकि ८५ गतौ' । तयो दन्त्यादयः । द्वीतालव्यादी । अणोपदेशत्वान्नषः । सिसेके । शकि ८६ शङ्कायाम् । शङ्कते । शशङ्के । 'अकि ८७ लक्षणे' । अङ्कते । आनङ्के । 'बकि ८८ कौटिल्ये' । वङ्कते । 'मकि ८९ मण्डने । मङ्कते । 'कक ९० लौल्ये' । लौल्यं गर्भश्चापल्यं च ।

ककते । चकके । 'कुक् ८१ वृक् ८२ आदाने । कोकते । चुकुकि ।
वर्कते । वहके ।

“ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेन” (वार्त्तिक) ।

‘चक् ८३ हतौ प्रतिघाते च । चकते । चेके । ककि ८४
वकि ८५ श्वकि ८६ व्रकि ८७ टौक् ८८ त्रौक् ८९ ध्वक् १००
वस्क १०१ मस्क १०२ टिक् १०३ टोक् १०४ तिक् १०५ तौक्
१०६ रवि १०७ लवि १०८ गत्यर्थाः’ । कङ्कते । डुटीके ।
तुवौके ।

“सुवधातुष्ठिवुष्वक्तोनां सत्वप्रतिषेधोक्तव्यः” (वार्त्तिक) ।
ष्वक्तते । पष्वक्ते । ‘अत्र हतोयो दन्तरादिः’ इत्येक । टेकते ।
टोकते । एवं तेकते । तौकते । लघिर्भोजननिवृत्तावपि । ‘अधि,
१०९ वधि ११० मधि १११ गत्याच्चेदे’ । आच्चेपो निन्दा ।
‘गती गत्यारम्भे च’ इत्यनेन । अङ्कते । आनङ्के । वङ्कते । मङ्कते ।
‘मधि’ कैतवे च । ‘राष्ट्र ११२ नाष्ट्र ११३ द्राष्ट्र ११४ सामर्थ्ये’ ।
राधते । नाधते । ‘ध्राष्ट्र’ इत्यपि केचित् । ‘द्राष्ट्र आयामे’
आयामो दैर्घ्यम् । द्राधते । ‘शाष्ट्र ११५ कत्यने’ । शाधते ॥

अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत् । ‘फक्क् ११६ नीचैर्गतौ’ ।
नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यवहारश्च । फक्कति । पफक्क ।
‘तक् ११७ हसने’ । तकति । ‘तकि ११८ हृच्छजीवने’ ।
तङ्कति । ‘वुक्क् ११९ भपणे’ । भपणं श्रवणं । वुक्कति ।
‘कख १२० हसने’ । प्रनिकखति । ओख १२१ राख, १२२ नाख,

१२३ द्राख् १२४ ध्राख् १२५ शोषणालमर्थयोः । ओखति ।
 ओखांचकार । शाख् १२६ स्नाख् १२७ व्याप्ती । शाखति ।
 'उख् १२८ उखि १२९ वख् १३० वखि १३१ मख् १३२
 मसि १३३ णख् १३४ णखि १३५ रख् १३६ रखि १३७
 लख् १३८ लखि १३९ इख् १४० इखि १४१ ईखि १४२
 वल्ग १४३ रगि १४४ लगि १४५ अगि १४६ वगि १४७
 मगि १४८ तगि १४९ त्वगि १५० अगि १५१ स्लगि १५२
 इगि १५३ रिगि १५४ लिगि १५५ गत्यर्थाः । कवर्गद्वितीयान्ताः
 पञ्चदश । तृतीयान्तास्त्रयोदश । इह खान्तेषु—'रिख्' 'त्रिख्'
 'निखि' 'शिखि' इत्यपि चतुरः केचित् पठन्ति । ओखति ।

These (viz जि, टु and डु) standing at the beginning of a root, read in the धातुपाठ, are to be treated as इत् (i.e. they elide when any operation is carried out on the root). Thus टु eliding, we have (by नुम्) नन्दति etc ; other instances are निखप्—खापे, जिनिदा—खेहने etc, and डुपचष् पाके, डुधाञ् चारणपोषणयोः etc. These जि, टु and डु will be required in rules like—'जीतः क्तः' (सुप्तः) ; 'द्वितोऽअधुच्—' (नन्दधुः) and 'द्वितः क्तिः' (पक्तिमम्) । टुनदि being इदित् we cannot have नलोप in आशीर्लिङ् (though the augment आसुट् is कित्) by the rule 'अनिदिताम्—(415—6. 4. 24). Thus मन्द्यात् । आह्लादे—to please or feel pleasure. चेष्टायाम्—to be active. परिदेवने—to weep, mourn etc, as 'तत्र का परिदेवना'—(गीता—2) नलोप etc. i. e by the rule 'अनिदिताम्' ।

Now we enlist fortytwo अनुदात्तेत् roots which end in the

वर्गीय letters शोह or सोह as some hold—शोकते being चतुर्धात्त
 t is चामनेपदो similarly in other cases । मिश्रिके here the चम्यास
 s हस् by the rule 'हस्' (see under वमृष) and एकार comes
 n by तन्मयोरिगिरेच् । शोह (शोक्) etc सघात means a दय
 collection) and this root शोह is सकर्मक or सकर्मक according
 s the collection (वय) refers to the thing collected or the
 collector himself i. e. when the thing is collected of itself with
 ut any agency (कर्तृव्यापाररहित) the root (is intransitive
 सकर्मक), but when the thing is collected with the agency (कर्तृव्यापा-
 रित) of some one it is transitive (सकर्मक) । द्रेह प्रीह means
 o make sound (शब्दन्) and to have exuberant growth (वृद्धि)
 nd to be proud or haughty (औहत्य) । By the rule 'एच इग्प्रस्तादिरे'
 323—1 : 48), we have द्रेह+लिट् ए=दिहिके (इकार being the
 ल form of ए), similarly दिभिके । रीह means apprehension,
 य etc—सीह, शीह and चिकि (these three) have दृश्यकार at
 the beginning and अकि इकि the two begin with a तालव्यम् ।
 These having not fallen in these चोपदेश class, their सुs do not
 hange into वस (cerebral) शकि (शह) means to apprehend, fear
 ic , अकि (अह्) means to make a sign, point out etc. लोभ
 means pride and fickleness. कुक and हक (वक्) mean to
 ke कुक्, हक् being लघूपध receives गुण by the rule 'पुगन्त
 धूपधस्य च' । चुकुकि—बहकि—here the root is not gunnated according
 the rule "असयोगाङ्गिद् कित्" ।

चदुपधेभ्य etc (वाचिक)—पूर्वविप्रतिषेध gives the opposite sense
 f 'परविप्रतिषेध' । Hence for the sake of the forms like बहकि etc

you should read 'विप्रतिषेधे पूर्व' (and not परम्) कार्यम्' । Thus 'असंयोगात्—' (1. 2. 5), though preceding gets greater force than 'पुनन्—' (7. 3. 36), which comes later. Hence 'by पूर्व—' विप्रतिषेध, लिट् coming after roots having short लृ for their penultimate becomes कित् after barring the injunction of गुण । चक etc—it means to be satisfied and to obstruct—in the former case it is intransitive and in the latter it is transitive. चके by एत्व and अभ्यासलोप । डुढौके, तुवौके are लिट् forms of ढौक् and तौक् । The अभ्यास ढौ and तौ are changed into ढु and तु (by ऋस्वः) and by नश्च ढु is changed into डु । Now सत्व (i.e. सकारादित्त्व) being due, by the rule 'धात्वादेः षः सः' (2264—6. 1.64), to the ष्वक् which is षोपदेश in the धातुपाठ, the Vartika is laid down here to prohibit the same.

सुवधातु etc—It should be stated that षत्व is forbidden to सुवधातुः (नामधातु as वकारीयति etc), to the root ष्वि (ष्वि निष्ठीवने) and to षक् etc अत etc तृतीय i.e. अकि is also read स्वकि by some. लघि (लङ्) also means 'not to take food (to fast).' Cp.—'दोषाणामिव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता । न हि दोषक्षये कश्चित् सहते लङ्घनादिकम् ॥' (आयुर्वेदसंग्रह)—where लङ्घन means fasting. अघि etc [all roots that are read in the धातुपाठ (उपदेश) as इकारान्त such as, लघि etc become लङ्घ etc by 'इदितो नुम् धातुः'. In गत्याक्षेप the word आक्षेप means निन्दा (slander). Some say that these roots mean 'movement.' आनङ्घि—आ by 'अतः आदेः' (2248), and न by 'तस्मान्नुट्—' (२२८८); मघि (मङ्घ) also means 'the conduct of an unfaithful lover.' आयास् means 'length'. आष्ट (आष्) means 'to praise oneself.'

अथ etc—Now we are putting down fifty पर्येषदो roots कर्—
 नोषेनेति means to walk slowly, and to behave in a bad way .
 पश्वङ्—प in the अभ्यास comes in by the rule 'अभ्यासे— (२१८०) तक्
 (तक्)—means 'to maintain with difficulty. भवङ्—means
 'the barking of a dog—कङ् means to laugh' शोष (शोष)
 etc—mean 'to suck up and 'to have plenty of' आग्रासङ्—
 शोष being इजादि आग comes in Of the roots छञ् etc
 first fifteen (ending in इङ्) end in छ and the next thirteen
 beginning from वञ्, end in 'य' Along with the fifteen खान्
 (ending in ख) roots above some include four roots more such
 as रिङ्, etc

मित । आदि + जिटुङ्—इतिच्छेदः । "भूवादयोधातव" इत्यतो धातुरित्यनु
 वर्तते । आदिरिति च जातावेकवचनम्, तदाह—धातोराया इति । तत्र
 टुरित्यस्योदाहरण—नन्दति इति । अन्ययोस्तु जि स्वप् श्रापे—हुपचप् पाके इति—
 एनेषाकलनस्तु औत ऋ—सुप्त । द्वितीऽप्युच्' वेपथु नन्दथु (वेपथुय शरीरे मी
 रोमहर्षय जायने—गीता १५) । द्वित क्रि 'क्रो'मंथित्यम्—पक्तिमम्
 (विपक्तिमज्ञानगतिमंगस्त्री—भट्टि—१५) इत्याद्यम् । इदित्वादिति 'अनिदिताङ्गल
 उपधाया क्'इति' इति । अनेन आशीर्निडि यासुट कित्त्वेऽपि मन्वीषी नित्यम् ।
 न क्षीप—अनिदितामित्यनेनेति भावः ।

अथेति—अनुदात्तेत इति आत्मनेपदिन इत्यर्थः । (अनुदात्तजित आत्मनेपदम्) ।
 इत्येक इति । केषांश्चिन्नातमित्यर्थः । त्रिशोके—'इङ्' इति अभ्यासस्य इङ्वादेशः ।
 तुलोके इति—अभ्यासे ओकारस्य इङ्वादेश उकार (एङ्ङ्गुप्रस्तादेशे) । श्लोक्
 इति । सघातस्यार्थमाह—यस्यो यन्यनम् । स च यन्यथेत्यर्थं इङ् अघिन् धातो
 यथ्यमानस्य यदयथ्यते तस्य व्यापारः, यन्यतु येन प्रथ्यते तस्य वा व्यापारः तत्तन्निष्ठा
 क्रिया इत्यर्थः । आद्ये यथ्यमानव्यापारे (वदुमीभवने इति यावत्), द्वितीय

ग्रन्थितुर्व्यापारे (सङ्गीकरणे इति भावः) उत्साहस्यार्थमाह—औद्धत्यं प्रागल्भ्यम् ।
दिद्रेक इति । अभ्यासङ्गस्वविधायकं सूत्रमाह—एचइगिति । अघोप इति—घोप-
देशत्वाभावादित्यर्थः । शक्ति अकि इत्यादेरिदित्वात् नुमा—शङ् अङ् इत्यादि
भवति । एवमन्यत्र लघि बघि इत्यादिषु । चुकुके-ववके इति ‘असंयोगाल्लिट्कित्’
इति कित्वाद् लघूपधगुणाभावः पूर्व्वं चत्वं च । ऋदुपधेभ्य इति वार्तिकमिदम् ।
ऋकारोपधेभ्यः इत्यर्थः । पूर्व्वविप्रतिषेधेन इति । अत्र विप्रतिषेधे परं कार्यमिति
नावलम्बनीयमित्यर्थः । तेन असंयोगादित्यपेक्षया ‘पुगन्तलघूपधस्य च’ इत्यस्य
परत्वेऽपि नित्यत्वेऽपि च गुणात् प्रागेव कित् ततो गुणाभाव इति भावः । ककि
वकि इत्यादौ पठितस्य ‘ष्वक्’ इत्यस्य घोपदेशत्वात् सत्त्वं प्राप्ते आह—सुवधातु
इति । सुवन्तानां धातूनां (नामधातूनाम्) ष्वक् प्रभृतीनाञ्चैत्यर्थः । अवेति—
ककि धकि इत्यादौ तृतीयः अकि दन्त्यादि रिति (स्वकि) केचित् पठन्ति । भोजन-
निष्ठत्तिरूपवासः । लङ् (लघि) इत्यस्य वैद्यके एव बाहुलीन प्रयोगः । तथाच
‘दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने वा सङ्घिणुतेत्यादौ लङ्घने इति = उपवासे इति अर्थः ।

अथेति—फक्तेति अर्थः स्पष्टः । पफक् अत्र चर्त्तेन अभ्यासस्य प्रकारः ।
लङ्घजीवने लङ्घ्येण महता कष्टेन जीवनयापने इत्यर्थः । प्रनिकखति इति ।
शेषे विभाषाऽकखादावधान्त उपदेशे (२२३२—८।४।१८) इत्यत्र अकखादाविति
पर्य्युदासत्वेन णत्वं नैत्यर्थः । शोषणालमर्थयोरिति । शोषणे इति अलमलमेतेनेत्येवं
रूपे चार्थे इत्यर्थः । ओषाञ्चकार इति इजादित्वाद् गुरुमत्त्वाच्च आम् । एवं ओषाञ्चकार
कामार्गिदशवर्त्तमहनिशमित्यादि भट्टी । कवर्गेति उख उखि इत्यारभ्य इखि ईखि
इति यावदित्यर्थः । तृतीयान्तेति गकारान्ता अवशिष्टा इत्यर्थः । इह खान्तेष्विति
उखउखि इत्यादिषु इत्यर्थः । उख इत्यस्य गुणे रूपमाह—ओखति इति ।

२२८० । अभ्यासस्यासवर्णे ॥६।४।७८ ॥

दो— । इवर्णावर्णान्तस्य अभ्यासस्य इयङुवङौ स्तः असवर्णे
अचि । उवोख । सन्निपातपरिभाषया ‘इजादेः—’ (२२३७)

इत्यान् । ऊखतुः । ऊखुः । इह सवर्णदीर्घस्य अभ्यासग्रहणेन
ग्रहणाद् ऋस्वः प्राप्तो न भवति । सकृन्नपुत्तत्वात् । आह्रत्वादि
पञ्जन्यवक्ष्यचणप्रमुच्या ऋस्वेकते ततो दीर्घः । “वार्णादाङ्ग”
वलीयः” इति न्यायात् परत्वाच्च ।

An अभ्यास, ending in इवर्ण (short इ) and उवर्ण (short उ)
is replaced by इवङ् and उवङ्, when a dissimilar (असवर्ण)
वङ् follows. Thus उख् + लिट् = उख् + लृट् = उख् + लृट् । Now सवर्णदीर्घ
being due by the परिभाषा—वार्णादाङ्ग वलीयः—(An आह्रकार्य is more
powerful than an operation that relates to वर्ण (or letters) comes
in and therefore उख् (being the आह्र verbalstem) is first gunnated
by ‘पुनस्तत्त्वप्रथम्य च and we have उ खोख्, ख । Now यङ् directed
by ‘इको यणचि is barred by this rule ‘अभ्यासस्यासवर्णे’ and thus उ is
replaced by उवङ् giving उव् खोख्, ख = उवो ख (उवङ् being कित्, the
परिभाषा ‘डिक्’ applies) Here the rule ‘असिद्भातुभ्यां यथोरियदुवङो’
does not apply for two reasons (1) (in उ खोख्, ख because उ is
an अभ्यास and not an आह्र and because (2) खोख् following उ is not
a प्रत्यय but an आह्र hence the application of the rule ‘अभ्यासस्यासवर्णे’
is quite evident. Now the question is —Why the affix आम् will
not be added to उख् when it is turned into खोख् by लृट्प्रथम्य
in connection with लिट् । To answer this Bhottoji brings for-
ward the सन्निपातपरिभाषा (सन्निपातलक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विधातव्यं) (परि
—85)—‘An injunction which is the cause of two operations
(सन्निपात) (on a certain thing) is not (cannot be again) the
cause of an injunction which destroys both these operations’)

Here in 'उ उख् गल्', गल् being आर्द्धधातुक and पितृ is the cause of द्वित्व (reduplication) and गुण। Again उख् being turned into ओख् and गल् following, the affix गल् cannot be the cause of आस् (because ओख् is not इजादि and गुरुमान्) which affixes itself to a-primitive इजादि गुरुमान् root and not which is derived with any other affix such as गल् etc. Thus आस् necessitates the destruction or disappearance of गल् and consequently of the सन्निपात (द्वित्व and गुण)। जखः—उ उख् अतुस्—अतुस् being कित् the verbal stem (अङ्ग) उख् is not gunnated and hence the सर्वर्णदीर्घादेश (अकः सर्वर्णे दीर्घः) applies and not 'अअभ्यासस्यासवर्णे'।

इह etc.—in जखतुः, जखः etc., there is no chance of ऋसादेश directed by the rule ऋसः; because सर्वर्णदीर्घः (उ + उ) खतुः = (ज खतुः) has been effected along with the (taking up of the) अभ्यास (उ), and also because the rule 'ऋसः' has once operated on ('the पूर्वखण्ड i. e. the अभ्यास')। To put it more clearly—having been in the jurisdiction of अङ्ग (अङ्गाधिकार), ऋसः acts first and then comes सर्वर्णदीर्घ according to the परिभाषा 'पञ्जन्यवत्त्वचनप्रवृत्तिः'—परिभाषेन्दुशेखर page 100—परिभाषा (111). The परिभाषा means 'As a cloud rains both where the ground is moistened and where it is not, so a rule operates both where the need of operation is nil and where the need exists'. Thus the drift of all this is this :—Though the अभ्यास (उ) of the root उख् is ऋसः by itself and hence may dispense with the rule 'ऋसः', yet according to the पञ्जन्यवत् परिभाषा it ('ऋसः') operates first and next there is सर्वर्णदीर्घ; but when सर्वर्णदीर्घ

has operated you cannot, by taking advantage of the दीर्घं क्त in कृतम्, bring the rule कृतः to act upon it (क्त) again for it has once (कृतम्) operated. And this operation is not groundless for there runs the maxim—‘लृत्स्य लृत्स्यस्य सकृदेव प्रवृत्तिः’ ‘An injunction (लृत्स्य) operates once only on its proper object (लृत्स्य).

The operation of a verbal stem (कृतम्) being superior to the operation of conjunction (सन्धि) and the कृतकार्यं being अन्तर (subsequent) the above argument is allright.

नितम्—। अभ्यासस्य + असवर्णे इतिच्छेदः । ‘अचित्र धातुभूवा स्त्रीयङुवङ्गौ’ (४।१।२०) इत्यतः ‘ग्रुध्रवाम्’ इति षञ्जैः सर्वमप्यनुवर्तते तदाह—इवषोषणा-
नन्वेत्यादि । असवर्णे इति=असमानवर्णे । छवीख इति । छच् छङ् छल्=
छ छङ् च=छ ओख् च=छवद् ओख् च=छव् ओख् च=छओख् । अत्र पूर्व-
पित् इत्यादिशेषः, ततोऽङ्गस्य—लघूपधगुणः, ‘द्विवचनेऽपीति’ हित्वात्प्राक् अत्रा-
देशस्य निषिद्धत्वात् । न च गुणात्—प्राक् (छ छङ् च इत्यत्र) ‘अक्त, सवर्णे
दीर्घः’ इति—‘सवर्णेदीर्घः’ गङ्गाः, सवर्णेदीर्घस्य (संहिताकार्यस्य) वर्णाश्रितत्वात्
गुणस्य च अङ्गकार्यत्वात् संहितापेक्षया गुणकार्यस्यैव हि वलीयस्त्वम् । उक्तो च
‘वाष्पादाह’ वलीयो भवति’ (परिभाषा—५५) इत्यत्र शब्देन्दुशेखरकारैः ‘इयाय
इत्यादौ अन्तरङ्गमपि सवर्णेदीर्घे बाधित्वा चनेन हङ्गिरिति’ । अभ्यासस्यासवर्णे
इतीयङ्गविधायकमूलम्यमवर्णमस्या प्रापकम् । तदीयतुरित्यादौ इयङादिभ्या-
हृत्पठम् । एतत् परिभाषाभावे तु इयतुरित्यादावनतरङ्गस्य सवर्णेदीर्घेन बाधा-
नद्वयार्थम् । इयङुवङ्गौहि अभ्याससम्बन्धनिमित्तकत्वाद् वङ्गिरङ्गौ इति परिभाषेन्दुशेखर
(५४—५५ पृ) । एवञ्च छ ओख् च इत्यत्र उकारस्य यणादेशे (इको यणचि) प्राप्तं
‘अभ्याससौत्यनेन छवद् । हित्वादन्यावयव । छव् इति तिष्ठति अकारस्य
उच्चारणार्थत्वात् । ननु छ ओख् च इति जाते ओख् इत्यादित्वादगुरुमत्वाच्च आम्

स्यादित्यत्र—सन्निपातपरिभाषयेति ‘सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य’ इति परिभाषा । अर्थश्चायम्—‘सन्निपातो = द्वयोः सम्बन्धः तन्निमित्तो विधिः, तं सन्निपातं यो विहन्ति तस्यानिमित्तम्’ । अत्र प्रकृते णि परतः धातोर्हित्वं गुणश्च विधीयते इति—सन्निपातत्वम् (कार्य्यद्वयप्रवृत्तिः) । अत्र सन्निपातस्य णल् एव हेतुः पुन—सुमेव निमित्तं कृत्वा आम् प्रत्ययो न स्यात्—अतएव ‘उपजीव्यविरोधस्य अयुक्तत्वमिति’ न्यायमूलेपा इति नागेशः । आनि स हि धातोर्णल्परकत्वव्याघातादिति । ऊखतुः, ऊखुरित्वं विशेषमाह—इहेसवर्णदीर्घ इति । इह ऊखतुरित्यत्र सवर्णदीर्घस्य ‘ऊकारस्य’ अभ्यासग्रहणेन ‘उकारग्रहणेन’ ग्रहणात्—(ऋसादेशस्येत्यर्थः) (पुनः) ऋसः प्राप्नो—विधीय—मानो न भवति, पूर्वमेव विहितत्वात् । कथं कृत्वा पूर्वमेव विहितः इत्यत्राह—सकृत्प्रवृत्तत्वादिति । ‘लक्ष्यं लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति’ न्यायादित्यर्थः । सकृत्प्रवृत्तत्वमपि विशदयति—आङ्गत्वाद्धि इति । अङ्गाधिकारत्वेन ‘पञ्जन्यवल्क्षणप्रवृत्तिः’ (परि—१११) इत्यनेन सर्वं सिध्यति इति भावः । तथा चायमर्थः—यथा पञ्जन्या वृष्टावृष्टदेशनिरपेक्षमेव वारि वर्षन्ति तथा सूत्राण्यपि कृताकृतं (लक्षितालक्षितं वा) विषयं वगाहन्ते । तेन चात्र उ इत्यस्य ऋसत्वेऽपि ऋसविधानमविरुद्धम् । अत्र नागेशः—‘ननु उखधातोर्हित्वे खत एव ऋसत्वात्—पूर्वमभ्यासऋसत्वाप्रवृत्तौ—हलादिशेषे सवर्णदीर्घे च ऋसापत्तिरत आह—‘पञ्जन्यवल्क्षणप्रवृत्तिः । एवं च ऋसस्यापि ऋसत्वे कृते लक्ष्यं लक्षणस्येति न्यायेन न पुनर्ऋसः । तुदक्तमिकोभल् (१२।६) इति सूत्रे भाष्ये ‘कृतकारि खलपि शास्त्रं पञ्जन्यवदिति । सिद्धेऽपि ऋसादिकारौत्यर्थः’ । इति । वृत्तौ—ततो—दीर्घ इति सवर्णदीर्घ इत्यर्थः । अयमत्र सिद्धान्तः—उख इत्ययं धातुदीर्घाच्सम्पन्नो वास्तु ऋसाच्सम्पन्नो वास्तु ‘ऋसः’ इति सूत्रोपात्तं ऋसविधिं लभते । ततोऽभ्यासाद्द्वयोर्मिलित्वा सवर्णदीर्घः । एवसूखतुरिति लब्धे पुनः ‘ऋसः’ इति सूत्रं न प्रवर्तते लक्ष्यं लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति न्यायादित्यर्थः । ननु ऋसविधिः कः सङ्गच्छताम् ? ‘पञ्जन्यवल्क्षणप्रवृत्तिरिति परिभाषैव तत्र मानमिति दिक् । वार्णादाङ्गमित्याद्युक्तं प्रागेव । परत्वमङ्गकार्य्यस्य वर्णव्यापारापेक्षयेति बोध्यम् ।

दो—उद्धति । ववाखु । ववखुतुः । वद्धति । मेखतुः ।
ममह । नखति । नद्धति । रखति । रद्धति । नखति । नद्धति ।
इखति । इद्धति । ईद्धति । वन्गति । रद्धति । लद्धति । अद्धति ।
वद्धति । मद्धति । तद्धति । त्वद्धति । अद्धति । अद्धति ।
इद्धति । रिद्धति । निद्धति । रेखति । तखति । त्रिद्धति ।
शिद्धति । 'त्वग्' । कल्पने च । 'युग् १५६ लुग् १५७ ।
वुग् १५८ वर्जने । 'घघ १५८ हसने' । घवति । जघाघ ।
'मघि १६० मण्डने' । मद्धति । 'शिघि १६१ आघाने' । शिद्धति ।

अथ चवर्गीयान्ताः । तत्रामुदात्तेन एकविंशतिः । 'वर्च' १६२
दीप्तो । वर्चते । 'पच १३२ सेचने सेवने च' । सचते । सेचे ।
सचिता । 'लोच १६४ दर्शने' । लोचते । लुलोचे । 'शच
१६५ व्यक्तायां वाचि' । शेचे । 'श्वच १६६ श्वचि १६७ गतो'
श्वचते । श्वचते । 'कच १६८ वन्धने' । कचते । 'कचि १६८
काचि १७० दीप्तिवन्धनयोः । चकच्चे । चकाच्चे । 'मच १७१
सुचि १७२ कल्कने' । कल्कनं दम्भः ग्राव्यं च । 'कथनम्
इत्यन्ये । मेचे । मुमुञ्च । 'मचि १७३ धारणोच्छायपूजनेषु' ।
ममच्चे । 'पचि १७४ व्यक्तीकरणे' । पचते । एच १७५
प्रसादे । स्तोचते । तुष्टुचे । 'ऋज १७६ गतिस्थानार्ज्जनी-
पार्ज्जनेषु' । अर्जते । नुड्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हलत्वेन
गृह्यते । तेन द्विहलत्वान्नुट् । आनृजे । 'ऋजी १७७ भृजी
१७८ भर्जने' । ऋञ्जते । 'उपसर्गादृति' (७४) इति वृद्धिः—
पार्ज्जते । ऋञ्जाचक्रे । आर्ज्जिष्ठ । भर्जते । वभृजे । अभर्जिष्ठ ।

एजृ १७८ स्नेजृ १८० भ्राजृ १८१ दीप्तौ । एजाञ्चक्र । 'ईज १८२ गतिकुत्सनयोः' । ईजाञ्चक्रे ।

अथ द्विसप्ततिर्ब्रज्यन्ताः परस्मैपदिनः । 'शुच १८३ शोके' । शोचति । 'कुच १८४ शब्दे तारे' । कोचते । 'कुञ्च १८५ कुञ्च १८६ कौटिल्याल्पोभावयोः' । 'अनिदिताम्' (४१५) इति नलोपः । कुच्यात् । कुच्यात् । 'कुञ्च १८७ अपनयने' । लुच्यात् । 'अञ्चु १८८ गतिपूजनयोः' । अच्यात् । गतौ नलोपः । पूजायां तु—अञ्च्रात् । 'वञ्चु १८८ चञ्च १८० तञ्चु १८१ त्वञ्चु १८२ स्तुञ्चु १८३ क्लृञ्चु १८४ स्तुञ्चु १८५ क्लृञ्चु १८६ गत्यर्थाः' । वच्यात् । चच्यात् । तच्रात् । त्वच्रात् । अस्तुञ्चोत् । अस्तुञ्चीत् ।

उद्धति—उखि being इदित्, तुम् comes in. अथ etc—वर्च means to shine. पच is also read as 'पच समवाये' in the सायनभाष्य । नच सुचि कल्कने—कल्कन means pride and cheating. Some read कथने (to speak) in place of कल्कने । द्युच—to please or praise. पदि (पच्च्) व्यक्तीकरणे to express clearly. From th we have प्रपच्च and thence प्रपच्चयति । द्युच् being षोपदेश, ष is replaced by स and consequently ट by त । Thus by शप् and लघूपधगुण् it gives शोचते । ऋञ्च means 'movement', 'accomplishing' and 'earning'. Regarding the attachment of the augment रुट्, one part रेफ् (र्) of the ऋकार is taken as a हल and then it being द्विहल—(अर्ज्), the rule 'तच्चाङ्गुडं द्विहलः' (2283) applies and we get आरुजे । ऋञ्चाञ्चक्र—आम् by 'इजादेश्च गुरुमतौ-

‘श्रुष्टः’ and it has been गृह्यमान् in connection with श्रुम् ।
‘श्रुष्टि’—श्रुट् form of श्रुजि (श्रुज्)—पाट् by आडगादीनाम् and षट्
by ‘पाटय’ ।

अथ etc.—ब्रज्यन्ता i.e. ending in ब्रज गती । श्रुज् ‘to make a shrill
cry’ कृष ‘to lead astray’ अश्, meaning ‘to go’ drops its अ
as अथात् but when it means ‘to worship’ there is no मलोप,
as अद्यात् by the rule ‘नाच्चेः पुत्राद्याम्’ (ante) । अमुद्योत्, अमुद्योत्
the लुङ् forms of श्रुच्, अश्, अश् ।

नित— । उडति—उडि इत्यस्य नुमि नकारस्य च परमवर्णे रूपम् । वडाधेति
वड इत्यस्य लिटि रूपम् । वड्गति इत्यादि वडि इत्यादीनां पूर्वोपासनां कर्तृ-
इतीववतीषानां क्रमेण रूपप्रदर्शनम् ।

अधेति— । तदेति । ‘पच समावाये’ इत्यपि मायनभाष्ये दृश्यते । सीवे
इति ‘एकङ्गन्मध्य’—(१९६०) इत्यनेन एत्वाभ्यामलोपी । सुप्त मच इति । कन्कन-
मित्यस्य मन्मार्थकत्वं यदा—महाभारते ‘आदिपर्वणि’—‘तपो न कन्कोऽध्ययनं
न कन्क, प्रमज्यविष्ठादरथ न कन्कः । कन्कस्तु भावाधीन एव तथेत्यादि ।
पथीति—पुरादी तु विस्तारि इति पठ्यते । दृच इति—वोपदेगत्वात्—सत्त्वं तत्-
ससर्गाच्च दृत्वं निवर्तते ततो लघूपधगुणः । ऋज इति आर्जनं सम्पादनम् ।
तुड्विधाविति—वार्तिकमिदम् । ऋज इत्यस्य दीर्घ—ऋकारादित्वात्—आह—
ऋकारस्यैकदेशे रिक इति । ततश्च द्विह्रस्वात्—‘तस्यामुङ् द्विह्रस्व’ इत्यनेन
ऊतदीर्घादिगादाकारात् नुटि पूर्ववत् द्विलि चरदस्त्रे, रपरस्त्रे, दलादिशेषे च
आह्वजे इति रूपम् । ऋज्ञाद्यक्षे इति—ऋजि इत्यस्य नुमागमेन संयोगपरत्वेन
गृह्यमानात् इजादिष्वेत्याम् । आर्चिष्ठ इति ऋजेर्लुङि रूपम् । आट् अश्, इट्सिच
त इति इट्तिगुण्य । वध्वजे इति भञ्जीत्यस्य लिटि रूपम् ।

अधेति— । ब्रज्यन्ता इति ब्रज गती इत्यन्ता, इत्यर्थः । शब्देतारि सप्रु मगलविस्तारि

इत्यर्थः । पूजायानिति—नाञ्चेः पूजायाम् इति सूत्रादित्यर्थः । अस्मृषीत् अस्मृषीत्
इति लुङि बोध्यम् ।

२२८१ । जृस्तम्भुस्त्रुचुम्भुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्चिभ्यश्च ॥ ३।१।५८॥

दी— । एभ्यश्चल्लेरङ् वा स्यात् । अस्मृचत्—अस्मृचोत् ।
अस्मृचत् । अस्मृचोत् । 'अचु १८७ ग्लुचु १८८ कुचु १८९
खुजु २०० स्तोत्रकरणे । जुग्रोच । अग्रुचत्—अग्रोचोत् । जुग्रोच ।
अग्लुचत्—अग्लोचोत् । अकोजीत् । अखोजीत् । 'ग्लुञ्च
२०१ षसृज २०२ गतौ । लुङि अङ् वा । अग्लुचत्—अग्लोञ्चोत् ।
सस्य श्रुत्वेन शः, तस्य जश्त्वेन जः । सज्जति । अयमात्मने-
पद्यपि । सज्जते । 'गुजि २०३ अव्यक्ते शब्दे' । गुञ्जति ।
गुञ्जतात् । 'अर्च २०४ पूजायाम्' । आनर्च । 'स्तेच्छ २०५
अव्यक्ते शब्दे' । अस्फुटे अपशब्दे चेत्यर्थः । स्तेच्छति मिस्तेच्छ ।
'लच्छ २०६ लाच्छि २०७ लक्षणे' । ललच्छ । ललाच्छ । 'वाच्छि
२०८ इच्छायाम्' । वाञ्छति । 'आच्छि २०९ आयामे' ।
आञ्छति । 'अत आदेः' (२२४८) इत्यत्र तपरकरणं स्वाभा-
विकङ्कस्वपरिग्रहार्थम् । तेन दीर्घाभावान्न नुट् । आञ्छ ।
तपरकरणं सुखसुखार्थमिति मते तु नुट् । आनञ्छ । 'क्लीच्छ
२१० लज्जायाम्' । जिक्लीच्छ । हुच्छा २११ कौटिल्ये' ।
'कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयः । 'उपधायां च (२२६५) इति
दीर्घः । हृच्छति । 'मुच्छा २१२ मोहसमुच्छ्राययोः' ।
मूच्छति । 'स्फुच्छा २१३ विस्तृतौ' । स्फूच्छति । युच्छ २१४

by तस्मान् इ हिहलः । But according to those who opine that the तपरकरण (of अत्) is for the facility in pronunciation (सुखसुखार्थम्), the form is आनाच्छ with नुट् । कोटिल्ल means, according to मैत्रेय to move or flee away. सूच्छा means 'to swoon' and to be superior to, to have influence over etc. उक्कि (उक्क्) means to glean. यादव holds that उक्क् means to glean the smallest parts of 'things' whereas शिल्ल means to collect a bunch containing so many parts. उक्काच्चकार—उक्कि becomes गुरुमान् in connection with नुम् and then आम् comes in. उक्की means to end or to come to a close. It is generally preceded by the उपसर्ग—वि । अज means 'to move or throw into'.

मित— । जृ—सम्भु (सम्भ्) सुचु—सुचु—युचु (युच्)—ग्लुचु—ग्लुचु—अभ्यः + च इति च्छिद । अभ्यः इति—स्पटम् । स्लीरड्वेति—'चलीः सिच्' इत्यतश्चलेरिति, 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यतोऽङिति, 'इरितोवा' इत्यतो वेति चानुवर्तते इति भावः । अमुचत्—अङ्पक्षे ; अमोचौत्—सिच् पक्षे इटि ईटि च प्राते सिज् लोपे च रूपम् । एवमन्यत्र । स्तयकरणम् = अपहरणम् । जुगोच इति—य चु इत्यस्य लिटि गुणे अभ्यास-ज-त्वे रूपम् । 'षमज् इत्यस्य सस्य जकारपरकत्वेन स्तोऽनुनेति श्रुत्वम् (श) तस्य च श्रुत्वस्य (शकारस्य) 'भलां जश् भशीति' जश्वम् । गुञ्जात्—आशीलिङि रूपम् । इदिच्चादनिदितामिति न—लोपो नेति बोध्यम् । आनञ्च इति लिटि नुडागमे रूपम् । मिस्त्रेच्छ इति "एच इगिति" ऋस्त्रादेशः । आक्कि इति—आयामो दैव्यम् । अत आदेरिति—अव मत्तद्वयमप्यस्ति—तत्र प्रथममतमाह—तपरकरणं स्वाभाविकं ऋस्त्रपरिग्रहार्थमिति । एतन्मते अत आदेरित्यस्याप्रवृत्त्यातस्मादिति नुडागमो न, तेन आच्छ इत्येव लिटि रूपम् । तपरकरणं सुखसुखार्थम् उच्चारणसौकर्याय इत्यस्मिन् मते तु नुडपि भवति तेन आनाच्छ इत्येव लिटि रूपमिति । मुच्छेति । समुच्छयार्थो यथा—'न पादपोन्मूलनशक्तिरंहः शिलोच्चये भूच्छेति मारुतस्य' रघु २५ सर्गः ।

- सृजति दृष्टितादिवः' इति शब्देदः । अत्रेति—गत्यां चेषदे चन्दर्भः ।

२२८२ । अजेर्व्यञ्जपोः ॥२॥४॥५६॥

दी— । अजे'र्वी' इत्ययमादेगः स्यादार्धधातुकविषये—
 वज्रमपं च वर्जयित्वा । 'बलादार्धधातुके वैष्यते' । विवाय ।
 विव्यतुः । विव्युः । अत्र वकारस्य ह्रस्वरत्वात् 'उपधायां च'
 (२२६५) इति दीर्घे प्राप्ते, 'अचः परस्मिन्—' (५०) इति
 स्थानिवद्भावेनाचपरकत्वम् । न च 'न पदान्त—' (५१)
 इति निषेधः । 'स्वर-टोर्ध-यलोपेण—लोपाजादेग एव न स्थानि-
 वदि'त्युक्तोः । यत्ति 'एकाचः—' इतोऽपिपेधे प्राप्ते—

In respect of आर्धधातुक, the root अज् is replaced by (the
 substitute) वी, except when वज् and अज् follow. This sub-
 stitute is optionally enjoined (intended) when a बलादि आर्ध-
 धातुक affix follows. विवाय—अज् + लिट् वल् = वी वल् = वीवी वल् = विवैष
 (अभासकम् ; by 'ह्रस्वः' and अङ्गुलि by 'अचो जि'ति' (251—7. . 115)
 then आयादेगः) । विव्यतु—वि वी + अतुम् and विव्याः = विवी + उम् । In
 विव्यतुः and विव्याः, a long substitute was due to the इ of वि, वकार
 (वि व् अतुम्) being followed by a य ; but this य् being treated as
 vowel by स्थानिवद्भाव (ई being changed into य् due to अतुम्
 which follows) by the rule 'अचः परस्मिन् etc' this वि cannot
 have a long substitute taught by the rule 'उपधायां च' । And
 it cannot be rejoined that the स्थानिवद्भाव of वकार is barred
 by the rule 'न पदान्तिवचनवरियलोप etc' (51.) ; for there is

the saying (of the Varttikakara) that 'in the matter of स्वर (accent), दीर्घ (lengthening) and यलोप (the elision of य्) only that sort of अजादेश (substitute of an अच्) which elides, is to be treated as not स्थानिवत् । But here the यकार does not elide hence it is स्थानिवत् and consequently the इकार is not lengthened by the rule 'उपधायां च' (2265). Thus विव्यतुः विद्वाः are defended. Now the prohibition of इट् being due to the affix यल् on account of the एकाच्त्व (monosyllabicity) of the root वी by the rule 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (2246) :—

मित— । अजिः + वी + अघञपोरितिच्छेदः । 'आर्द्धधातुके' इत्यधिकृतम् । घञ् च अप् च घञपौ (इन्द्रः) । न तथा = तयोः, घञि अपि च परतोऽवर्तमाने सति अजधातोः स्थाने 'वी' इत्यादेशः स्यात्—आर्द्धधातुकविषये । 'आर्द्धधातुकविषये' इत्यनेनैतज् विज्ञायते यद् 'आर्द्धधातुके' इति यदधिकृतं विद्यते तद् विषयसप्तम्यैव न परसप्तमी (परार्थिका सप्तमी) । तेन यङि अजैर्वाभावोत्तरं वेवीयते इति सिध्यति । परसप्तम्याश्चयणे तु अजैर्हलादित्वाभाद् यङ् न स्यादिति । अघञपोः किम्—समाजः (घञ्) ; 'समुदोरजः पशुपु'—समजः । उदजः । इति अप् । समाजो मनुष्याणां समजः पशूनाम् । इह अघञपोरित्यनूच्यमानेऽपि इट्सिद्धिः स्यात्—लिटि वेल्यनुवर्तते । 'इयञ्च व्यवस्थितविभाषा । तेन घञि अपि च न भवति, लुगटि वलादावार्द्धधातुके तु विकल्पः । अन्यत्र तु 'आर्द्धधातुके नित्यमि'ति भाष्यकैयट्—सम्मतम् । 'विवाय इति । अज् + लिट् शल् इतिस्थिते वीभावोत्तरं वीवी अ इति । शलो णित्वात् 'अचोज्झिति' इति वृद्धौ, आयादेशे, अभ्यासङ्गस्त्वे च रूपम् । विव्यतुः—वित्युः अतुसुसोः शित्वायभावात् वृद्धभावे 'इकोयणचि' इति यणादेशे रूपम् । ननु यणादेशेन विव्य् अतुम् इति जाते द्वितीय वकारस्य हल्प्रत्वात् 'उपधायां च' (२२ ६५) इत्यनेन प्रथमवकादादिकारस्य दीर्घः स्यादित्यत आह—अत्र वकारस्येति । अत्रेति विव्यतुरित्यत्र । 'वकारस्येति' द्वितीयवकारस्य । हल्प्रत्वात्

यकारपरत्वात्, दीर्घे इति प्रथमवकारादिकारस्य । स्यानिबद्धभावेन यच्परकत्वम्
इकारपरत्वमेव न यकारपरत्वमिति भावः । ननु 'न घदान्निर्घञवरेयलोप—
(५१) इति दीर्घविधौ स्यानिबद्धभावस्य निषेधात् कथमच्परकत्वमिति चेदवाह—
न चेति । कारकमाह—स्वरदीर्घेति । स्वरविधौ—दीर्घविधौ यलोपे च विपद्ये
केवल लोपाजादेय एव—योऽजादेय सुप्यने स एव न स्यानिबद्ध इत्युक्ते वार्तिककृतेति
शेषः । तस्मात् यलोपाभावात् स्यानिबद्धभावेनाच्परकत्वं भवत्येवेति हृदयम् ।
इदानीं वि बी घन् इति स्थिते बी इत्यस्य एकाचत्वेन 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्'
(२२४६) इत्यनेन इङिन्पेधे प्राप्तः, भवेन्नवेति समाधित्सन्नाह—यतीति— ।

२२८३ । क-ख-भ-व-ख-हु-स्त्र-शुबो लिटि ॥७।२।१३॥

दी— । एभ्यो लिट इष्य स्यात् । क्रादीणां चतुर्णां ग्रहणं
नियमार्थम् । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिन्निषेधः
स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति । ततश्चतूर्णां यलि
भारद्वाज-नियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो
निषेधार्थम् ।

The augment इद् is not prefixed to लिट् affixes coming
after these roots . The acceptance of the four roots (क ख
भ, व in the above rule) is in a restricted sense. (And the
restriction is this that) all the cases of the prohibition of (the
augment) इद् in लिट्—whether owing to a प्रकृति (root) or a
प्रत्यय (affix)—are valid in the लिट् of क ख भ व only and of
none else (Here क ख and भ these three are अनुदात्त,
Hence the prohibition of इद् here by the rule एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्
अनुदात्तात् is to be regarded as प्रकृत्याश्रय whereas the same prohib-

ition is to be taken as प्रत्ययाश्रय in case of the root वृ by the rule-
 श्रुतः किति' (२३८१—७. ४. ११). Then the acceptance or men-
 tion of the next four roots (स्तु, द्रु, स्रु, यु) is to prohibit the
 augment इट् from the affix यल् (following the roots स्तु, द्रु, स्रु and
 यु) which had the chance of इट् on account of their falling
 beyond the restriction or limit instituted by Bharadwaja stated
 in the rule 'ऋतो भारद्वाजस्य, (२२९६) and also to prohibit the
 same (the augment इट्) from the affixes like व and म (com-
 ing after these four स्तु, द्रु, स्रु and यु) which had the occasion
 of इट् owing to their lying beyond the limit expressed in कृ,
 सृ, मृ and वृ above. Thus the rule 'एकाच उपदेशे' etc' does not
 apply in the case of वी and so it gets the augment इट् in
 यल् । Now to confirm that this aug. इट् to the root वी (which
 is beyond the भारद्वाजनियम) is optional, he (Bhattoji) brings
 forward the three rules 'अचस्तासत्—', "उपदेशेऽलत" and 'ऋतो
 भारद्वाजस्य :—

मित— । कृसृमृद्वस्तुदुसश्च इत्यष्टानां समाहारद्वन्द्वः । ततः पञ्चमी ; तदाह
 एभ्य इति । लिटीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी ; तदाह लिट् इति । 'नेङ्वशि कृति' (२२८१—
 ७।१।८) इत्यतः इडिति नेति चानुवर्तते । तदाह—इणस्यादिति । क्रादीनामिति ।
 उक्कञ् करणे इति कृञ् हिंसायाम् इति च, इह 'कृ' इति निरनुबन्धग्रहणात्
 एकानुबन्धवानुबन्धयोर्ग्रहणमेवमगोऽपीति बोध्यम् । सृ गतौ, वृड् संभक्तौ वृज्वरणे
 च । सूत्रमिदं विभज्य व्याख्याहम् । तदाह—क्रादीनां चतुर्णां (कृसृमृभृ) ग्रहणं
 नियमायेमिति । कोऽयं नियम इत्यपेक्षायामाह—प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वेति । तत्र
 प्रकृत्याश्रयास्त्रयः कृमृभृ इति । एषामनुदात्तोपदेशत्वात्, 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्'
 (२२८६) इति निषेधे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । वृड्वजोस्तु उदात्तत्वात् 'श्रुतः

[illegible]

२२८४ । अचस्ताम्बलान्यनिटो नित्यम् ॥७॥२॥६॥

दौ—उपदेशे अजन्तो यो धातुश्चासौ नित्यादिट्, सता परस्य
यल इग्य स्यात् ।

The augment इट् is not enjoined to the affix यल् coming after a root, which is read as अजन्त or vowel-ending in the उपदेश or धातुपाठ and which is ever अनिट् in तासि । Thus चिच्चेथ, जुहोथ etc. are the instances.

मित—अचः + तास्वत् + थलि + अनिटः + नित्यम् इतिच्छेदः । उत्तरसूवात् 'उपदेशेऽल्वतः' इत्यतः उपदेशे इत्यपकृष्यते ; तदाह—उपदेशे इति । धातुरित्याक्षेपलभ्यम् । अधातोः स्थलभावात् । 'अच' इत्यनेन च 'येन विधिसिद्धन्तस्ये'ति अजन्तस्यैव ग्रहणम् । तच्चेह विशेषणम् । तदाह—अजन्तो यो धातुरिति । तासौ इव तास्वत् 'तवतस्त्वेव' (१७७६) इति सप्तम्यन्ताद् वति; तदाह तासौ इति । 'नित्यम्' इति 'अनिटः' इत्यस्य विशेषणम् तदाह नित्यानिट इति । अनिट् इति अविवक्षितः इट् अस्तेति बहुव्रीहिः । 'थलि' इति सप्तम्यन्तमपि पठ्यर्थस्य वाचकं तदाह—थल इति । 'गमेरिट् परस्मैपदेषु—' (२४०१—७।२।५८) इत्यत इडिति, 'न ह्रस्वश्चतुर्थ्य' (२२४८—७।२।५९) इत्यतोनेति चानुवर्त्तते । तदाह—इट् न स्यादिति । तेनायमर्थः—उपदेशे यो धातुरजन्तः ततः परस्य तासौ यथा नित्यम् इट् न भवति एवम् ततः परस्य थलः अपि नित्यम् इट् न भवति इति । चिच्चेथ (चि + लिट्, थल्) जुहोथ इत्याद्यादाहरणम् । अच इति किम्—विभेदार्थः । कुरोदिथ । भिदृकुरो रजन्तत्वाभावादिट् । उपदेशे इति किम्—जहर्थ (हञ् हरणे + लिट्, थल्) इह परत्वात्त्रित्वाच्च गुणे रपरत्वे चकृते अजन्तत्वाभावात् एतत्सुवस्थाप्रवृत्तौ इट् प्रसज्यते । अत उपदेशग्रहणं कृतम् । थलि इति किम् । पपिव । पपिम (पाधातोर्लिटि वमयो रूपे) । नित्यम् अनिटः इति किम् ? स्व, गतौ—सस्वरिथ—सस्वर्थः । नायं नित्यम् अनिट् । 'स्वरतिभूतिसूयतिषूजूदितो वा' (२२७६) इति इड् विकल्पसदभावात् । तासौ किम् ? लुनुविथ । नायं तास्यनिट् किन्तु सेडेवेति । इह 'तासि च कृपः' (७।२।६०) इत्यतोऽनुवृत्त्येव तासिग्रहणसिद्धेः पुन 'तास्वत्' इति नातीव रमणीयमिति केचित् । वस्तुगत्या तु यस्य तासौ विद्यमानत्वं तस्मादेव परस्य थलो नेडित्येतन्नामार्थं तास्वद् ग्रहणमावश्यकमेवेत्यन्ये । तेन 'लित्यन्यतरस्याम्'—(२४२४—२।४।४०) इत्यतोऽदः घसलभावे 'जघतिथ' इत्यत न निषेधः । घसस्तासौ इडभावात्—इति अद भचणे इत्यत्र स्वयमेव वक्ष्यति ।

२२८५ । उपदेशेऽन्तः ॥७२॥६२॥

दो—उपदेशे अकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य यत्न इट् न स्यात् ।

The augment इट् is not prefixed to the affix यत्, coming after a root which is read as having an अकार (short अ) in the उपदेश or धातुपाठ and which is ever अनिट् in the तासि विभक्ति (लुट् third sing.). Thus गच्छ (गच्छ्)—गच्छ् य । पठ्—पठ् य etc, are instances hereof. Here इट् was due on account of the क्तादिनियमः । That is again barred in case of such roots by this rule.

नित—उपदेशे + अन्त इतिच्छेदः । अन्त इति अत् इत्याकारः यस्य (धातोः) अस्तीति मनुप् अत्वान् । तस्य—अन्त इति । अन्तः—इति जगत्वं न भवति 'तसौ मत्वर्थे' (१८६६—१।४।१८) इत्यनेन तत्वात् । फलितमाह—अकारवत इति क्ताकारवत इत्यर्थः । 'अचस्तासत् यत्नानिटी नित्यम्' इति पूर्वसूत्रात् अच इति वच् सञ्जमप्यदानुवर्तते तदाह—तासौ नित्यानिट इत्यादि । गच्छ् (गच्छ्) तस्य एलि गच्छ् य । पठ्—पठ् य । यज्—यज् इत्याद्यादाहरणम् । अत्र क्तादिनियमान् इट् प्राप्तः । स प्रतिषिध्यते । उपदेशे इति किम्—'क्षय विलिखने—चकवि'य । अन्त इति किम् ? विभेदिष्य भिद्, इति धातुः । अत् इति तपर किम्—राज्ञा । रराधिष्य—राध इति धातुः । तासत् इति किम्—चकवि'य । जगद्भि'य तासौ नैती सेट्की (कर्हा, यहीता) । सनिगद्गुहोयेति सन्धि'य नित्यमनिट—(जिह्वचति) न तु तासौ । नित्यानिटः—किम् ? अज्ज आनद्धिष्य । भाषे—तु ऊदित्वात्तासौ वेडिल्युक्तम् । तस्य चक्रमियेलुदाहरणम् ।

२२८६ । ऋतो भारद्वाजस्य ॥७२॥६३॥

दो—तासौ नित्यानिट ऋदन्तस्यैव यलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्रसंग्रहः—

अजन्तोऽकारवान् वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।

ऋदन्त ईदृङ् नित्यानिट् क्वाचन्यो लिटि सेङ् भवेत् ।

न च सुद्रादीनामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः । 'अच-
स्तास्रत्—' (२२८४) इति 'उपदेशेऽल्वतः' (२२८५) इति च
योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्त्तकः ;
'अनन्तरस्य—' इति न्यायात् । विवयिथ । विवेथ ।
आजिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय-विवय । विव्यिव ।
विव्यिम । वेता—अजिता । वेथति । अजिथति । अजतु ।
आजत् । अजेत् । वीयात् ।

According to (the grammarian) Bharadwaja, the aug-
ment इट् is forbidden to the affix थल् of those roots alone
that are ever अनिट् in तासि and at the same time end in
ऋकार । Therefore (it is hereby inferred that) other roots
have the augment इट् । Here we collect (in a verse the
instructions of these four rules—ऋसृभृवृ(2293).....ऋतो (2296)—

A root which is अजन्त (that is, ends in a vowel other than
अ) or which contains an अकार in it gets the augment इट्,
optionally in थल् provided it is wanting in इट् in the affix
तास् (लुट्, third. sing.) ; (but) a root which is ऋदन्त or ऋ-
ending and is wanting in the augment इट् in the affix तास्,
never gets इट् in the affix थल् and all roots other than क्वादि
(ऋसृभृवृसुद्र सु श्रु) always get the augment इट् in लिट् । Here one
cannot apprehend that as on the one hand the rule 'ऋसृभृवृ'

(2293) does not sanction इट् to (कृष्भृह and) कृष् डृ कृष् यु and as on the other hand the rule 'कृतो भारद्वाजस्य' (2296) enjoins इट् to कृष् डृ कृष् यु on account of their being non-कृदन्त so the roots कृष् डृ कृष् यु should get the augment इट् in an optional way , for according to the परिभाषा 'जनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' (परि—61)——(A rule, may it enjoin or forbid anything), either enjoins or forbids (only) that which is nearest (to it in some other rule)——, the नियम or restriction of Bharadwaja (by the rule कृतो भारद्वाजस्य) over rules the prohibition (निषेध) instituted by the two rules 'अचक्षासत् etc' (2294) and उपदेशेऽजन्तः' (2295) only, and not also the prohibition established by the rule कृष्भृहसुडुक्षुषो लिटि' (2293) in as much as 'अचक्षासत्—and उपदेशेऽजन्तः' are nearer to 'कृतो भारद्वाजस्य' than 'कृष्भृह—' The plain meaning of all this is this :—All the four rules 'कृष्भृह—' (7. 2. 13), 'अचक्षासत् —' (7. 2. 61), 'उपदेशे—' (7. 2. 62) and 'कृतः—' (7. 2. 68) prohibit the augment इट् from such and such particular roots. Of these the rules 'अचक्षासत्—' etc downwards are in order of Panini (61 62 63) but the rule 'कृष्भृह—' stands far remote from 'कृतो भारद्वाजस्य' । Here the भारद्वाजनियम supercedes अचक्षासत् and उपदेशे and not कृष्भृह(There are two नियम or regulations viz. the क्वादिनियम (explained in the rule 'कृष्भृह') and the भारद्वाजनियम which is expressed by the rule 'कृत, etc') Now the भारद्वाजनियम sanctions इट् to all roots save and except तसौ नित्यानिट् कृदन्त roots in चल् । Thus the roots,

taught by the rules 'कृत्स्नम्—', 'अचस्तास्तृ—'. and 'उपदेशे—' also get the aug. इट्—so इट् becomes optional in their cases. But there runs the counteracting परिभाषा—'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा—': 'Sanction (विधिः) or prohibition (प्रतिषेधः) is possible (only) in case of what immediately follows upon or precedes to the rule enjoining or forbidding something'. Thus इट् is sanctioned by भारद्वाजनियम, to 'अचस्तास्तृ—' and 'उपदेशे—' only for they immediately precede to 'कृत्स्नम्—' and not to 'कृत्स्नम्—' which lies far remote from 'कृत्स्नम्—'. Hence इट् in cases of कृत्स्नम् is compulsory and not optional and we get तुष्टोय द्रष्टोय सुष्टोय शुष्टोय (without इट्) and it (इट्) is optional in cases of 'अचस्तास्तृ—' and 'उपदेशे—' only and we get पपाथ—पपिथ (पां + यल्) and पपक्य—पेक्षिथ. in order (with out and with इट्).

Now in the case in hand the root substitute वी being अनन्त and नित्यानिट् in तास् it gets इट् optionally (according to भारद्वाजनियम) giving विविथिथ (वी वी यल्—वि वे इट् यल् विवथ् इथ—गुण by सार्वधातुकार्द्ध—' and not वृद्धि for यल् is not णित् or जित्) and विविथि (without इट्). And this वीभाव being optional when वलादि आर्द्धधातुक follows ('वलादावार्द्धधातुकेष्वथे' (वर्त्तिक—under —2292) another form in यल् is आजिथ (with इट्) and this अच् not being अनुदात्त there is no prohibition of इट् by 'एकाच —2246). विव्यथ् (अथुस्) । विव्य (विविथ्) । विवाय—विवथ् (optional वृद्धि by णलुत्तमो वा) विव्यिथ—विव्यिथ (इट् comes in by क्रादिनियम cp. 'क्राद्यन्तो लिटि सेड् भवेत्' thus इट् is नित्य here. वी वी इट् व—वि

य इव—विध्य् इव—विध्यिव (यणादेशः) । Similarly विध्यिव । वेता—वौ +
 लुट् + ताम् (गुणः) । अजिता—अज् + लुट् + ताम्—अज इट् + ताम् । अज is
 सेट् but वी is अनिट् in ताम् । वेयति (वी + सति absence of इट्)
 अजिष्यति (अज् + लुट् + सति with इट्) अजतु—(लोट्)—आजत् (लङ्)
 अजेत्—(विधिलिङ्) । लोट्, लङ् and विधिलिङ् not being आर्द्धधातुक
 there is no बोभाव by the rule 'अजेर्वाचजपो' । बोधात्—(आशीर्लिङ्) ;
 आशीर्लिङ् being आर्द्धधातुक अज् is replaced by वी but as it is
 not क्वादि आर्द्धधातुक so the आशीर्लिङ् form of अज is nil Now
 गुण being due by 'साम्यधातुकार्द्धधातुकयो' to वी in सिङ्—Bhattoji
 lays down the special (इङि) rule for the लुङ् form of इतन् (as
 वी) roots :—

मित—: 'अचक्षासत्—' इत्यत्र 'अच' इतिवच्च सर्वसाम्यगुणसंते, तदाह
 तासावित्यादि । नाम भारद्वाजयद्वयं 'गिरिष्येन सैनकस्येत्यादिवत् पूजार्थं' किन्तु मतान्तरा
 विस्तरार्थमित्याह—भारद्वाजस्य मतेनेति । अयमेव भारद्वाजनिघमः । तदाह
 अदन्तस्येति । तेन ह्यन् हरेषु इत्यादीनां यलि लङ् इत्यादि सिद्धम् । अकारभिन्ना-
 जन्तस्य तु इट् स्यादित्याह—तेनाग्यस्येति । अयमस्य मतनिष्कर्षः—भारद्वाजमते अन्-
 दन्ताह धातोः परस्य यल इट् । अन्येषां मते तु (पाणिनेरपिनते) 'अचक्षासत्
 'उपदेशे—' इति अत्र (अन्दन्तत्वात्) इट् निविह । एव । अतो मतविशङ्क्ये न
 इट् विकल्पः । तेन अजन्तेषु (अन्दन्तेषु) 'पा' इत्यादिषु, अल्लत्षु च 'पब्' इत्या-
 दिषु यलि इङ् विकल्पात् रूपद्वयम् = पपाथ—पपिथ । पपक्ष—पेविथ इति । अधेदानीं
 'हृद्यङ्—', 'अचक्षासत्—' 'उपदेशे—', 'अतो—' इति सूत्रचतुष्टयविषयम् एवान्न
 दर्शयिष्यमाह—अयमवेति—यः । अजन्तः अकारवान् वा (धातुः) तासौ अनिट्
 (भवति), अयं (सः धातुः) यलि वेट् (विकल्पितेऽट्) भवति इति पूर्वार्द्ध-
 स्यान्वया । अजन्तइति अदन्तभिन्नाजन्त इति बोध्यम् । एतच्च 'अचक्षासत्—' इत्यस्य
 विवरणम्, 'उपदेशे—' इत्यस्य व्याख्यानं तु अकारवान् इति । तेनायमर्थः—अदन्त-

भिन्नाजन्तो यो धातुः यच्च अकारवान् धातुः तासविभक्तौ नित्यानिट् भवति स च यलि
 इडागमं लभते । उदाहरणं—पपाथ पपिथ, पपक्थ पेचिथ इति । अथोत्तरार्द्धं स्यादर्थः—
 ऋदन्तइति—(यः) ऋदन्त ईदृक् (तासौ नित्यानिट्) (स ऋदन्तः यत्थपि) नित्यानिट्
 भवति । द्वायन्तो (धातुस्तु) लिटि (नित्यम्) सेट भवेत् इति । अयं भावः—
 य ऋकारान्तो धातुः तासौतासुवभक्तौ नित्यमनिट् भवति स यत्थापि अनिडेव भवति
 यथा—हृञ् हरणे—हर्ता । जहर्थ इति । यस्तुधातुः क्रादिभिन्नः ‘कृसृभृहृस्तुष्टुश्रु’
 इत्यष्टभिन्न एतेषां कोऽपि न भवतीत्यर्थः, स धातुर्लिटि नित्यं सेट् भवति—इदं लभते इति
 भावः । ‘अचस्तास्वत्—’ इति पाणिनिमते ‘ऋतो—’ इति भारद्वाजमते च तस्य विहीनेट्-
 कत्वादिति विभावनीयम् । सस्मरिव—सस्मरिम । जुहुविव—जुहुविम इत्याद्यादाहरणम् ।
 ननु भारद्वाजनियमात् ‘अचस्तास्व —’ ‘उपदेशे’ इत्यनयोरिव ‘कृसृभृहृ—’ इत्येत-
 स्यापि ऋदन्तभिन्नानां स्तुष्टुश्रुवां लिटि यलि इड् विकल्पः स्यादिति मन्वान आशङ्कते
 —न चेति । तत्र युक्तिं दर्शयति अचस्तावदिति । योगद्वयप्रापितस्थिति—सूत्रद्वयंगमितस्य
 एव (केवलं) हि (यतः) प्रतिषेधस्य (इक्षिषेधस्य उक्तसुवद्वये य इक्षिषेधो विहित-
 स्तस्थिति भावः) भारद्वाजनियम ‘ऋतो भारद्वाजस्येति योग इत्यर्थः निवर्त्तकः पक्षे
 निवारकः तत्र तत्र योगद्वये तत्तदिक्षिषेधं वाधित्वा स्वनियमवलात् पक्षे तत्तत्स्थले इडागमं
 विदधातीत्यर्थः । ननु कुत एवंविधा विनिगमनेति चेदवाह—‘अनन्तरस्येति न्यायादिति ।
 परिभाषेयं ‘अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधोवेति’ पूर्णं शरीरम् । अनन्तरस्य
 योगान्तरेणव्यवहितस्य योगस्य विधिः विधानं ग्रहणमिति यावत् प्रतिषेधः निषेधस्य
 वा विकल्पेन भवति । ‘अचस्तास्वत्—’ (७.२।६१) ‘उपदेशेऽल्लत’ (७।२।६२)
 इतिचानन्तरं सूत्रद्वयम् । तेन एतयोरिवेक्षिषेध—निवर्त्तकत्वं इट् विधायकत्वमित्यर्थः
 भारद्वाजनियमस्य (ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रस्य) । ननु ‘कृसृभृहृ—’
 इत्यस्यापि ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रं निवर्त्तकं भवेदिति वाच्यं तस्य (७।२।१३)
 बहुसूत्रव्यवहितत्वेन प्राप्त्यभावात् इति । न च तर्हि कृसृभृहृ—सूत्रे स्तुष्टुादीनां
 पाठो नोचित इत्यपि वाच्यम् ; क्रादिनियमप्रापितस्य इटो वसादिषु निषेधार्थं
 तेषां ग्रहणस्य आवश्यकत्वादिति ध्येयम् । तेन तुष्टुव तुष्टम, दुष्टुव दुष्टमइत्यादि

‘सिध्यति । ननु ‘अनन्तरन्यायात्’ अतो भारद्वाजस्येत्यनेन—‘उपदेष्टे इत्यस्यैव वाचि
 उचित न तु ‘अचस्तास्वत्— इत्यस्यापि सूत्रान्तरेण व्यवहितत्वादिति चेत् । न ।
 अतस्तु धातुषु अदन्तधातूनामभावेन ‘यदि अलतां यलि इच्छिषेधमर्हि अदन्ताना-
 मेवेति नियन्तमशक्यत्वात् । नचैव ‘अचस्तास्वत्—’ इत्यनेनैव बाधोऽस्तु तत् कथं—
 ‘योगव्यप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य’ इत्यादौ नमित्यपि वाच्यम्—‘अचस्तास्वत् उपदेशे—
 इत्यनयो परस्परमित्यत्रापि परस्परप्रत्योपादानमहिंसा समानयोगसमवेन एकस्त्ववत्
 प्रतीयमानत्वादित्याहुः । एव च ‘उपदेशेऽलताऽचस्तास्वत् यलानिटो मित्यम् इत्येक
 योगकरणमेव निश्चयम् । अन्ये तु ‘अचस्तास्वत्—’ इत्यनन्तरमेव श्रुतो भारद्वाजस्येति
 पठनीयमित्याहुः । भाष्यं तु नेङ्गं हि कृति इत्यत्र वस्त्रेकाजाद्वसामित्यत्र च ‘सामर्थ्या
 योगात् स्त्रादौनामिङ् निषेध सिध्यति इति समाहितम् । सामर्थ्यात् इदम्—‘नेङ्गं हि
 कृति (७।१।८) इत्यनेन इणनिषेध प्राक् पारभ्यते तत ‘आहं धातुकस्येङ् वलादि’
 (७।१।२४) इत्यनेन इङ् विधिरारभ्यते । किञ्चिद्विधायैव हि तन्निषेधो न्याय्य अत्र तु
 तद्विपरीतम् इत्यत्र एव सामर्थ्यात् ।

तदेव प्रकृते अजिष्यलि बीभावे अजन्तत्वेन तासौ नित्यानिट् क्त्वाच्च इङ् विकल्पः ।
 ‘विवक्षित (बीबोऽट् थ—विवेऽथ) इति गुणयादेशरूपम् । विवेथ इति (इडभाव-
 पक्षे) । अजिथ इति ‘वलादावाहं धातुकि वेत्यते—’ इति बी’ इत्यादिभाभावात्—
 अजधातोर्ननुदात्तत्वाच्च इट् । अत आदेरिति सर्वार्थदोषं विव्यधुरिति—बीबी
 अद्युस्—विवो अद्यथ—विव्ध् अद्युस् एरनेकाचोऽस्ययोगपूर्वस्येति यथादेश (कित्त्वाद्
 गुणाभावो द्रष्टव्य) विवि अद्युस्—विव्यध् । विव्यति यस्य अकारावशेषे पूर्ववत् ।
 विवध—विबध—अलुप्तमो वेति द्विविकल्पः । विव्यिथ विव्यिम—‘क्राद्यन्यो लिटि
 सीङ्मवेदित्युक्तत्वादिट् पूर्ववत् । यथादेश । वेता—अजिता—‘वलादावाहं धातुकिवेत्यते’
 इति बीभावविकल्पः । बीभावे इडभाव एकाच्चात् । अजिस्त्विट् । एव वेत्यति
 अजिष्यति । आजतु—आजतु—अजेत्—नोट् लङ् विधिलिङ् रुपाणि सावधातुक
 स्त्वेन बीभावाभावात् । नीयात्—आयीलिङि यासुट् वलादित्वाभावात् केवल बीभाव एव
 न विकल्पः । ततश्च कित्त्वाद् गुणभावे रूपम् । अथ बीभावस्य सिद्धिं गुणे (साव-
 धातुकाहधातुकयो) प्राप्ते इहायमाह—

२२८७ । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥७२॥१॥

दी—इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् परस्मैपदपरे सिचि ।
 अवैषीत्-आजीत् । अवैष्यत्-आजिष्यत् । 'तेज २३१ पालने
 तेजति । 'खज २३२ मन्थे' खजति । 'खजि २३३ गति-
 वैकल्ये' खज्जति । 'एजृ २३४ कम्पने' । एजाञ्चकार ।
 'टुओस्फूर्जा २३५ वज्जनिर्घोषे' । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज । 'क्षि
 २३६ क्षये' । अक्रस्मकः । अन्तर्भावितव्यर्थस्तु सकस्मकः ।
 क्षयति । चिक्षाय । चिक्षियतुः । चिक्षियुः । चिक्षेय ।
 चिक्षियिष । चिक्षियिम । क्षेता ।

An अङ्ग (here verbal stem) ending in इक् (इ, उ, ऋ, ए) takes the वृद्धि substitute when in the परस्मैपद the affix सिच् follows. Thus वी+सिच्+तिप्=अ वी सिच् ईट्, त्=अ वैस् ईत्—अवैषीत् (no इट् the वीभाव being एकाच्) । अज+सिच्+ति=अ अज इस् ईत्=आजीत् by 'अत आदेः'—दीर्घ, सलोप by इट् ईटि' and want of वृद्धि by 'नेटि' । अवैष्यत् etc in लङ् । एजाञ्चकार—आस् by 'इजादेश गुरुमतोऽनूक्तः' । टुओस्फूर्जा—टु for द्वितोऽयुच् (स्फूर्ज्थुर्वज्जनिर्घोषे), ओ for "ओदितश्च" (स्फूर्णं—स्फूर्णवान्) and ज in स्फूर्जा is to show the अनित्यत्व of दीर्घ by 'उपाध्यायां च' (2265).

नित— । 'इको गुणवृद्धिः' इति परिभाषया इह वृद्धिपदेन इगन्तस्योपस्थिति-
 राक्षिष्यते । अङ्गस्येति चाधिकृतं वर्त्तते । येन विधिरिति च । तदाह—इगन्ताङ्गस्येति ।
 अवैषीत्—अट्, सिच्, ईट्, तिप् (त्)=अ वैस् ईत् । वीभावस्यैकाच्चादिडभावः ।
 आजीत्—अट्, अज्, इट्, सिच्, ईट्, त्=अ अज् इस् ईत्—अजीत्—'अत
 आदे'रिति अभ्यासदीर्घः, 'नेटी'ति हलन्तलक्षणाया वृद्धेरभावः, 'इट् ईटी'ति सलोपश्च ।

न्यत्—आजिप्यत् छटि रूपे । अयति इति इदित्वाप्रुम्, भरसवर्षः । एजायकार—
जादेय गुहमत' इत्याम् । टुओस्तुर्जा—टुओस्तुर्जा—टुओस्तुर्जा—टुओस्तुर्जा—
शान्तार्थम्—स्फूर्णं—स्फूर्णं—स्फूर्णं । दीर्घं ककारः 'उपाधायासे'त्यनेन दीर्घादिमस्यानित्यत्व-
पत्ताय । तेन इच्छेति इच्छेति इति इच्छोऽपि भवति इति केचित् । अस्माभिरित्यर्थो-
भनार्यः । अयति साध्वधातुकाईकहेति गुणः । चिचाय—'चचोठिति' (२५)
तु इति । चिचयिष—चिचेष—भारद्वाजनियमात्—धनि चेट्कत्वम् । इटि
वयादेयः । चिचयिष । चिचयिष—आदिनियमान् नित्यम् इट् । पूर्ववत् गुणे
ईयः । धेता—एकाच्चादिङमावः ।

:८८ । अस्तुसार्वधातुकयो दीर्घः ॥७॥४॥२५॥

दी—अजन्तस्याप्तस्य दीर्घः स्याद् यादौ प्रत्यये परे, न तु
सार्वधातुकयोः । चीयात् । अचीपीत् । 'चिज २३७
यक्त शब्दे । कूजिना सहायं पठितुं युक्तः । चिचैज । लज
लजि' २३८ भर्त्सने । 'लाज २४० लाजि २४१ भर्त्सने
। 'यज २४२ यजि २४३ युजे' । 'तुज २४४ हिंसायाम्' ।
जति । तुतोज । 'तुजि २४५ पालने' । गज २४६ गजि
४७ गृजि २४८ गृजि २४८ मुज २५० मुजि २५१ शब्दार्थाः ।
गज मोने च' । 'वृज २५२ वृज २५३ गतौ' ववजतुः । 'धद-
ज—' (२२६७) इति वृद्धिः । अव्राजीत् ।

अथ टवर्गीयान्ताः शाङ्गन्ता अनुदात्तेतः पट्तिंगत् । 'अष्ट
२५४ अतिक्रमणहिंसयोः । टोपधोऽयम् । 'तोपध' इत्येके
अटते । आनटे । 'वेष्ट २५५ वेष्टने' । विवेष्टे । 'चेष्ट २५६
चेष्टायाम्' । अचेष्टिष्ट । 'गोष्ट २५७ लोष्ट २५८ कटे २५४

वर्षावरणयोः । 'चटे' इत्येके चकाट । सिचि 'अतो हलादे-
र्लघो'रिति (२२८४) वृद्धौ प्राप्तायाम् ।

An अङ्ग (verbal stem), that ends in a vowel takes, the दीर्घ substitute when an affix, beginning with a य, follows ; but it (अङ्ग) does not take a दीर्घ substitute when a यादि-प्रत्यय of कृत् (कृदन्त) and सार्वधातुक (विधिलिङ्) follows. Thus चि चये in आशीर्लिङ् (which is आर्द्धधातुक) becomes चीयात् but in कृत्—प्रकृ + लृप् प्रकृत्य, प्रष्टृ ल्यप् प्रष्टृत्य and in विधिलिङ् चिणुयात्—शृणुयात् etc without दीर्घ; अचैषीत्—अट् चि सिच् ईट् त् (तिप्)—'सिचि वृद्धिः', want of इट् on account of एकाच्त्व of चि । कृजिना etc—It is proper to read चीज with कृजि ।

अथ etc.—शाड्गन्ता i.e. ending in शाड्गन्तायाम् । विवाधः means cheating.

अथ गडगन्ता etc—क्रीडृ मीडृ उन्मादे to go mad—the second ends in a डकार । It is read along with the टान्त (ending in a ट) roots out of similarity in sense like नाधृ नाधृ याज्ञायाम् । In सिच् (of कटे or चटे) the वृद्धि substitute being due by 'अतो etc' (2284) we look forward.—

मित— । अकृतसार्वधातुकयोः + दीर्घः इतिच्छेदः । 'अचश्च' (३५—१।२।२८) इति परिभाषोपस्थिते; अङ्गाधिकारात् 'येनविधिसदन्तस्यैत्यस्माच्च आह—अजन्ताङ्गस्य दीर्घ' इति । 'अयङ् यिक्लिङ्ति' (२६४६—७।४।२२) इत्यतो 'यि' इत्यनुवर्तते । तेन च अङ्गाचिसप्रत्ययो विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह—यादौ प्रत्यये इति । सूत्रे अकृदित्यादि प्रसव्यप्रतिषेधस्तदाह—न तु कृदित्यादि । कृदयकारे सार्वधातुक (विधिलिङ्)—यकारे च परे—अजन्ताङ्गस्यदीर्घो नेत्यर्थः । प्रकृत्य—प्रहृत्य, चिणुयात् शृणुयात् इत्यादुदाहरणम् । चीयात्—आशीर्लिङ् आर्द्धधातुक-

लादनेन दोषः । अचेचोत्—(‘अट्, चि विच्, ईट्, न्) ‘सिचि इङि’ इति इङिरेका-
त्वादितोऽभावश्च । कृजिनेति—अयं चोत्र (दिञ् इत्यपि दृश्यते) पठितुं पुत्र इति—
अनेत्यादित्यर्थः ।

अथ टवर्गोऽयान्ता इति । शाङ्गना शाङ् द्वाद्यायामित्यन्ताः । नञ् गन्तीति ‘गच्छतु—
मदिरागदम्’ । शाङ् (शाङ्) इत्यतो ङन्धीरेकत्वात् ‘यान्ते’ इति काश्र्मणः ।

अथ गद्यन्ता इति । द्वितोयो षोड् इत्यर्थः—अर्धसाम्यात् समानार्थकत्वात्—नाद्यन्ताति
‘नाद्यु नाद्यु’ यात्रायामिति यद्येत्यर्थः । अटि इत्य एदित्वादङ्ङाभावा इत्याह—

२२८८ । अग्रन्तचणश्चसजागृष्टिगते दिताम् ॥७।२।५॥

टो— । ह-म-यान्तस्य चणादेर्णन्तस्य श्रयतिरेदित्येच
बुद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि ॥ अकटौत् । ‘अट २८५ पट २८६
गतौ । आट । आटतुः । आटुः । पपाट । पेटुः ।
पेटुः । ‘रट २८७ परिभाषणे—’ । रराट । ‘लट २८८
वाल्मे’ । ललाट । ‘शट २८८ रुजाविशरणगत्यवसादनेषु’ ।
गगाट । ‘वट ३०० वेष्टने’ । ववाट । ववटतुः । ववटुः ।
ववटिथ । ‘क्रिट ३०१ खिट ३०२ चामे’ । केटति । खेटति ।
‘गिट ३०३ पिट ३०४ अनादरे’ । शेटति । शिशेट । सेटति ।
सिपेट । ‘जट ३०५ भट ३०६ संघाते’ । ‘भिट ३०७
भृत्तौ’ । ‘तट ३०८ सच्छाये’ । ‘थट ३०९ काङ्क्षायाम् ।
‘णट ३१० नृत्तौ’ । ‘पिट ३११ शब्दसंघातयोः’ । ‘हट ३१२
दीप्तौ’ । ‘पट ३१३ अवयवे’ । ‘लुट ३१४ विलोडने’ ।
‘टान्तोऽयम् ‘इत्येके । ‘चिट ३१५ परप्रेषे’ । ‘विट ३१६
शब्दे’ । ‘वट ३१७ आक्रोशे’ । वशादिः । ‘हिट’ इत्येके । ‘वट

‘३१८ किट ३१८ कटो ३२० गतौ’ । एटति । केटति ।
कटति । ईकारः ‘श्वीदितो निष्ठायाम्’ (३०३८) इतीणि-
षेधार्थः । केचित्तु इदितं मत्वा नुमि क्ते ‘कण्टति’ इत्यादि
वदन्ति ।

अन्ये तु ‘इ’ ‘ई’ इति प्रश्लिष्य—अयति । इयाय । इयतुः ।
इयुः । इययिथ-इयेथ । इय । इयाय-इयय । दीर्घस्य तु
‘इजादेश्च—’ (२२३७) इत्यामि अयांचकारेत्यादि उदाहरन्ति ।
‘मडि ३२१ भूषायाम्’ । ‘कुडि ३२२ वैकल्ये’ । ‘कुण्ड’ इति
तु दाहे गतम् । ‘सुड ३२३ प्रुड ३२४ मर्द्दने’ । ‘बुडि ३२५
अल्पीभावे’ । ‘सुडि ३२६ खण्डने’ । सुण्डति । ‘पुडि च’
इत्येके (i. e. some hold that ‘पुडि’ also should be
enlisted herein) पुण्डति । ‘रुटि ३२७ लुटि ३२८ स्तये’ ।
रुण्टति । लुण्टति । ‘रुठि लुठि’ इत्येके । ‘रुडि लुडि’ इत्यपरे ।
‘स्कुटिर ३२८ विशरणे’ । इरित्वादङ् वा । अस्कुटत्-अस्को-
टीत् । ‘स्कुटि’ इत्यपि केचित् । इदित्वानुम् । स्कुण्टति ।
‘पठ ३३० व्यक्तायां वाचि’ । पेठतुः । पेठिथ । अपठीत्-
अपाठीत् । ‘वठ ३३१ स्थौली—’ । ववठतुः । ववठिथ ।
‘मठ ३३२ मदनिवासयोः’ । ‘कठ ३३३ कच्छजीवने’ ।
‘रठ ३३४ परिभाषणे’ । ‘रठ’ इत्येके (some read it as (रट) ;
‘हठ ३३५ मुतिशठत्वयोः’ । ‘वलात्कारे’ इत्येके ।
हठति । जहाठ । ‘रुठ ३३६ लुठ ३३७ उठ ३३८ उप-
घाते’ । ओठति । ‘जठ’ इत्येके । जठति । जठाञ्चकार ।

‘पिठ ३३८ हिंसासंक्लेशनयोः’ । ‘शठ ३४० कैतवे च’ (i. e. in the sense of injury, tormentation and also in deception.) । ‘शुठ ३४१ प्रतिघाते’ । शोठति । ‘शुठि’ इति स्वासो । शुण्टति । ‘कुठि ३४२ च’ । कुण्डति । ‘मुठि ३४३ गती’ । ‘बुड ३४७ भावकरणे’ । बुडति । चबुड । ‘भड ३४८ अभियोगे’ । भडति । भानड । ‘कड ३४९ कार्कश्ये’ । कडति । चुडादयस्त्रयो दोषधाः । तेन क्तिपि चुत् । भत् । कत् । इत्यादि । ‘क्रीड ३५० विहारे’ । चिक्रीड । ‘तुड ३५१ तोडने’ । तोडति । तुतोड । तूड, इत्येके । ‘डुड ३५२ ङड ३५३ ङोड ३५४ गती’ । दुष्यात्—ङष्यात्—ङोष्यात् । ‘रौड ३५५ अनादरे’ । ‘रौड ३५६ लोड ३५७ उन्मादे’ । ‘अड ३५८ उद्यमे’ । अडति । आड । आडतुः । आडुः । ‘लड ३५९ विलासे’ । लडति । डल-योर्नरयोश्चैकत्वाद्भलतीति स्वाम्यादयः । ‘कड ३६० मदे’ । कडति । ‘काडि’ इत्येके । कण्डति । ‘गडि ३६१ वदनैक-देशे’ । गण्डति । इति टवर्गीयान्ताः ।

अथ पवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेतः स्तोभत्यन्ताश्चतुर्विंशत् । ‘तिष्ठ ३६२ तेषु ३६३ छिष्ट ३६४ छेष्ट ३६५ चरणार्थाः । आद्योऽनुदात्तः । चौरस्वामीत्ययं सेडिति वभ्राम । तेपते । तितिपे । क्रादिनियमादिट् । तितिपिपे । तेप्ता । तेष्यते ।

The इडि substitute is not enjoined to (the चङ् of) those roots that end in इ, ण and य, and to चण, ञण, जाण, and

to a causative root and to the root चि (टुओश्चिगतिवृद्धौ) also to those that drop their एकारs (at the end—as कटे चटे etc), when the affix सिच्, preceded by the augment इट् follows. Thus अकटीत्—अट् कटे इट् सिच् ईट् त् = अकट् इस् ईत (सलोप by इट् ईटि) । आट्—अट् + लिट् दीर्घ णल् by 'अत आदेः—' (2248). The ईकार of कटी signifies that it will not have इट् in निष्ठा (क्त क्तवत्) by the rule 'श्रीदितो—(3039). Some however read कटि, and thus by 'इदितो नुम् घातोः' make it have the augment नुम् giving कण्टति ; while others read here as कटि, इ, ई, (three separate roots) and conjugate इ as अयति (लट् शप् गुणः) इयाय (इ + लिट् अ—णलि वृद्धि by 'अचो जिति' then इयङ् आदेश by अभ्यासस्वासरणे (2290) thus—इऐअ = इएअ = इभाय्अ = इयङ् आय्अ इय् आय्अ = इयाय), इयतुः (इ इ अतुस् = इ य् अतुस्—यण् by 'परनेकाचो-संयोगपूर्वस्' (272—6.4.82) = इयतुस्), इयुः (similarly) इययिथ—इयेथ optional इट् by 'कृतो भारद्वाजस्' and 'अचस्तास्रत्—इ इ यल् = इयङ् इ इट् यल् = इय् ए (गुणः) इट् = इय् अय् इ थ (अयादेशः) = इययिथ and in the इडभावपक्ष there is गुण but no अयादेश thus इयेथ—इइय = इयङ् एय = इय् एय = इयेथ इय (इ + लिट् 2nd per. अ), इयाय—इयय (by 'णलुत्तमो वा).. दीर्घस्य तु etc—the root ई get आम् in लिट् by the rule इजादेश—giving अयाञ्चकार etc. (the root अय however gives अयांचक्ते with आम् by the rule 'दयायासञ्च—3.137) ; क्त्वाटिर् (क्त्वाट्) being इरित्, it gets अङ् optionally by 'इरितो वा' (2269) thus अक्त्वाट् (अङ् like अच्युतत्) अक्त्वाटीत् (सिच् like अच्योतीत्) in लुङ् । Some read also क्त्वाटि then by नुम् = क्त्वाण्टति etc. अपठीत्—अपाठीत् (the लुङ् forms 3rd. sing. of पठ्) here वृद्धि is optional by 'अतो हलादेशोः—२२८४) । इति स्वामी i. e चीरस्वामी ; भावकरण means to hint at one's intention.

The root लृङ् is also conjugated as लृङ्क्षति by चोरस्त्रामी and others owing to the sameness of लृङ् and लृ (e.g. लृङ्=लृ) and लृ and र ।

अथ पवर्गोद्यान्ता etc.—सौमन्यन्ताः—i.e. ending in एभु सन्धि (No. 394). आद्यः i.e. तिप् (तिप्) । चोरस्त्रामी has committed a mistake in making it (तिप्) सेट् i.e. prefixing the ang. इट् to तिप् (for it is read in the भाष्य under अनुदात्त roots which are चणिट् by 'एकाच सपदेशे') तिप् gets इट् in the यास्वभिन्ति (से—'थामः से, तिप्+लिट्, से) by the भारद्वाजनियमः । तिप्+आशीर्लिङ् त इति स्थिते :—

मित— । इ, म्, य् आत्मे येषामिति पियङ्—छात्याः । छात्याय चणश्चजागरय पिय (पियन्) पिय एदितय (एत् (ए इत् येषामिति बहुव्रीहिः))—इत्तः । तेषाम्—इति इत्तात् ६ष्टी बहुवचनम् । फलितमाह—इत्यान्तस्तेति । चणादे-रिति चणश्चजागृषामित्यर्थः । एतन्तेति । सत्वे 'चि' इत्यनेन तदन्तस्य यङ्गमिति भावः—(अथ छान्दसमेततृण्यन्तम् । भाषायो "पियङ्दुस्रभ्यः कर्त्तरि चङ्" इति सिज-पवादः चङ्) । अथतेरिति । त्रिधातोः (दुष्प्रीति गतिवृद्धौ) त्रिधातो निहंथ । एदित-चेति । एतेन कटे इत्यस्य वृद्धाभावः । वृद्धिर्न स्यादिति—सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु—इत्यतः सिचोति वृद्धिरिति, 'नेटो'त्यतश्च नेत्यनुवृत्तेः । अकटोत्—अद् कटे लृङ् (तिप्) च कट इद् सिचि ईद् त्=अकटोत्—इट् ईटोति—सलोपः । अन्येषां तु—यङ्—अयङोत् । टवम्—अवमीत् । हय गती—अहयीत् । चणु हिसायाम्—अचणीत् । चस प्राणने अचसीत् । काय निद्राचये—अजागरीत् । खलन्—अनयति—अनयौत् । चि—अचयीत्—इत्युदाहरणादि । आट इति । अटधातो 'रत आदे'रिति लिटि—अभ्यास दीर्घे रूपम् । शठेति—रुजारोगः । विशरणम् अवयवविभागयूर्ध्वमपन वा । अवसादनं विषयभावः । ईकार—कटी इत्यस्य इत्यर्थः । केचित्तु इति—'कटि' इति कृत्स्नान् पठतीत्यर्थः । अन्योलिति तथाच—'कटी' इत्यनेन कटि, इ, ई, इति धातु-वय गृह्णन्ति । अयति (इत्येकारान्तस्य 'इ' इत्यस्य—रूपाणि प्रदर्शने । इयाय इति—लिटि—इ इ लृङ् इति स्थिते—'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङ् आदेशे अङ्गस्य वृद्धौ—इयङ् ऐ.अ इति जाते आयादेशे रूपम् । इयतुरिति—इ इ अतु-

इति द्वित्वे कृते 'एरनेकाचः—' (२७२—६।४।८२) इति यणादेशे इय् अतुस् इति स्थिते
 संहितया—इयतुरिति भवति । न च अभ्यासस्यावर्णे (२२८०) इतीयङादेशोऽव शङ्क्यः—
 परतः सवर्णसत्त्वात् तदभावात् । नवा 'इ' इत्याभ्यासस्य 'इ' इत्यङ्गस्य सवर्णदीर्घत्वं वाच्यम्
 'वार्णादाङ्गं वलीयः' इति परिभाषया ; तस्याप्राप्तेः यणादेश एवेति दिक् । एवम्
 इयुरित्यत्र द्रष्टव्यम् । इययिथ—इययेनेति—अत्र भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः
 ('कृतो—' इतीट्,—'अचस्तासत्—' इतीडभावः) । तत्र इट् पक्षे—इट् + थल्
 इति स्थिते द्वित्वम्, इट्, अङ्गस्य गुणः अयादेशः अभ्यासस्य इयङादेशश्च (इ इ इट् थ
 —इयङ् ए इ थ = इय् अय् इ थ = इययिथ) । इडभावपक्षे—अभ्यासस्य इयङादेशे
 अङ्गस्य गुणे अयादेशाभावे च (इ इ थ = इयङ् ए थ = इय् ए थ = इयेथ) इति रूपम् ।
 इय—लिटि मध्यमवहुवचने यंस्य अकारे इयङभावे यणि च रूपम् । इयाय—इयय—
 णलुत्तमो वेति वृद्धिविकल्पः) दीर्घस्य—इं इत्यस्येत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् । स्कुटिर् इति ।
 'इरितो वा' इत्यङ्विकल्पः । अस्कुटत् (अङ्)—अस्कोटीत् (सिच्) । अपठीत्—
 अपाठीत्—'अतो हलादेर्लघोः' (२२८४) इति वृद्धिविकल्पः । वलात्कारः परदार-
 धर्षणम् । स्वात्यादयः—चौरस्वामी अन्ये चेत्यर्थः ।

अथ पवर्गीयान्ता इति । स्तोभत्यन्ता इति—'ष्टुभु सन्धे' इत्यन्ता इत्यर्थः । आद्यस्तिष्ठ ।
 सेडिति—वस्तुतस्तु भाष्यादौ अनुदात्तत्वेन पाठात् 'एकाच उपदेशे—' (२२४६)
 इत्यनिडेवायमित्यभिप्रायः । क्रादिनियमादिति—'क्रायन्यो लिटि सेङ् भवेत्' इत्यस्यात् ।
 तितिपिषे—लिटि 'थासः से' इति से आदेशस्तत्र आदेशावयवत्वादिष्कोरिति
 भवम् । द्वित्वमिट् । तिष्ठ इत्यस्य आशीर्लिङि रूपमाह :—

२३००— । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥१।२।११॥

दी— । इक्समीपाङ्गलः परौ भलादौ लिङात्मनेपदपरः
 सिञ्चेत्येतौ कितौ स्तः । किञ्चान्नगुणः । तिप्सीष्ट । तिप्सी-
 यास्ताम् । तिप्सीरन् । लुङि 'भूलो भलि' (२२८१)
 इति सलोपः । अतिप्त । अतिप्साताम् । अतिप्सत । तपते ।

तेपिता । तिष्टिपे । तिष्टिपाते । तिष्टिपिरे । तिष्ट पे ।
तिष्टेपाते । तिष्टेपिरे । 'तेष्ट ३६५ कम्पनेच' । 'ग्लेष्ट
३६६ दैन्ये' । ग्लेपते । 'टुवेष्ट ३६७ कम्पने' । वेपते । 'केष्ट
३६८ गेष्ट ३६९ ग्लेष्ट च' ३७० चात्कम्पने गतो च ।
सूत्र-विभागादिति स्वामी । मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण—पठित्वा
कम्पने इत्यपेक्षत इत्याह । ग्लेपेरर्थभेदात् पुनः पाठः । 'मेष्ट
३७१ रेष्ट ३७२ लेष्ट ३७३ गतो' । 'त्रपूप् ३७४ नञ्जायाम्' ।
त्रपते ।

A भ्रादि (i. e. beginning with a भ्रन् letter) लिङ् (चाशीर्लिङ्
affixes) and an आत्मनेपदपर (after which lies आत्मनेपद affixes,
as त जाताम् etc) सिच् (affix), become क्तिन् i. e. forbid gunnation
when they come after a हल् (consonant) lying near (at the
end of) इक् (letters—इ, उ, ऋ, ए). Being क्तिन्—they have
not the गुण substitute. Thns तिप्सीष्ट—तिप् + चाशीर्लिङ् = तिप् + सीयुट्
+ सुट् + त = तिप् सीय् म् त् = तिप्सीष्ट (यलोप by 'लोपो व्योर्धलि' and प्ल
and टुल) । तिप्सीयान्ताम्—तिप् सीयुट् यासुट्ताम् = तिप्सीय् आताम् । तिप्सीरन्
—तिप् सीयुट् भ (रन् by भ्रन् रन्) यलोप and absence of गुण as
before. अतिष्ठ—अट् तिप् सिच् त = अतिप् म् त् ('भ्रलो भ्रलि effects यलोप,)
अतिष्ठाताम्—अतिप् सिच् जाताम्—here there being no भ्रन् behind,
the स of सिच् does not elide by भ्रलो भ्रलि' । Similarly
अतिष्ठत । तेपते etc—forms of तेष्ट १ तिष्टे—अभ्यासद्वय by 'एचङ्गघ्रस्ता-
देमे' । तिष्टिपे—लिङ् form of रेष्ट । 'एचङ्क्—as before टुवेष्ट—टु for
अयुच्—वेपष्टुः । 'ग्लेष्ट च'—'this च, implies 'trembling and movement
also, there being breach of link (सूत्रविभाग)' so—says श्रीरस्वामी ।

But मैत्रेय does not read this चकार and says that the roots mean only 'to tremble'. ग्लेषृ has been read again out of difference in sense. वपृष्—(वप्) to feel shame or to become bashful !

मित—। लिङ्सिचौ + आत्मनेपदेषु इति च्छेदः । 'इकोभल्' (२६१२—१।२।८) इति 'हलन्ताच्च' (२६१३—१।२।१०) इति च सूत्रद्वयमनुवर्तते । 'इकः' इति च सामीप्यार्थे इष्टौ हला चास्यानुयः । तदाह—इक्समीपात् हलः पराविति । इकः समीपादिति तदर्थः । भलादीति । 'इको भलि'त्यतो भलिति, तदादिविधिना लिङः, सिचश्च विशेषणमित्याह—भलादौ इति । आत्मनेपदपरकत्वं सिच एव न लिङः । लिङादेशस्यात्मनेपदस्य लिङः परत्वाभावादित्याह—आत्मनेपदपरः सिच्चेति । किताविति । 'असंयोगास्तिट् कित्' (२२४२—१।२।५) इत्यतस्तदनुवर्त्तेरिति भावः । किच्चादिति 'किङिति चेति निषेधादित्यर्थः । तिप्सीष्ट—तिप् + आशीर्लिङ् त = तिप् + सीयुट् + सुट् + त = तिप् सीय् स् त = तिप् सीष्ट गुणाभावयलोपौ । तिप्सीयास्ताम्—तिप् सीय् आ सुट् ताम् (सुट् तिथोरिति तकारात् प्रागेव सुट्) । तिप्सीरन् (भस्वरन्नादिषु सुटः अभावे च रूपम्) । अतिप्त—अट् तिप् सिच् त = अतिप् स् त (किच्चाद् गुणाभावः, 'भलो—'इति सलोपः) अतिप्साताम्—(गुणाभावः परतो भलभावात् सलोपाभावश्च) एवमतिप्तत । तिपते । तेषु इत्यस्य शप्ति रूपम् । तितेपे इति । लिटि 'एचङ्गुन्खादेशे' इतीत्वमभ्यासस्य । तिपिता—इट् लुट् । तिष्ठिपे—टिष्टृ इत्यस्य लिटि शपूर्वाः खय इति 'टि'शिष्यते । तस्य षकार संज्ञेयाभावात् ण्वान्भावे 'ति'इति भयति इणकोरिति षत्वम् । ततः छूत्वम् । तिष्टेपे—ष्टेष्टृ इत्यस्य लिटि 'एचङ्गु'इत्यादि तिभावश्च पूर्ववत् । ग्लेषृ—चेति । चार्धमाह—चकारादिति । सूत्रविभागादिति योगविभागेन पाठादित्यर्थः । स्त्रीमीति—चौरस्वामी । टुवेष्टु = टित्कारणमधुजघम्—'विपद्युश्च शरीरे ने रोमहर्षश्च जायते' इति गीतायाम् । (टित्तीड्युच्) मैत्रेया चकारमन्तरेणेति—चकारमपठित्वेत्यर्थः । कम्पने इत्यपेक्षते—केवलं कम्पनमेवार्थो न तु गतिरित्यपि । ग्लेषेरर्थमेदात् इति । पूर्ववद् दैन्यार्थकः । अत न कम्पनार्थक इति भेदः । वपृष् इति (वप् इत्यदुपधः) ।

२३०१—। तृफलभजत्रपय ॥६॥४॥१२२ ॥

दी—। एषामत एकारोऽभ्यासलोपय स्यात् किति लिटि
 सेटि थलि च । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । ऊदिष्वादिङ् वा ।
 त्रपिता—त्रप्ता । त्रपिपीष्ट—त्रप्पीष्ट । 'कपि ३७५ चलने' ।
 कम्पते । चकम्पे । 'रवि ३७६ 'लवि ३७७ अवि ३७८ शब्दे' ।
 ररम्बे । ललम्बे । आनम्बे । 'लवि ३७८ अवस्त्र' सने च' ।
 'कङ् ३८० वर्णे' । चकञ्चे । 'क्लीष्ट ३८२ अधाद्ये' । चिक्लीवे ।
 'चौष्ट ३८२ मदे' । चौवते । 'गौष्ट ३८३ कत्यने' । गौभते ।
 'चौष्ट ३८४ च' । रेष्ट ३८५ शब्दे' । रिरिभे । 'अभिरभी'
 क्वचित् पाठ्यते । अभते । रभते । एभि ३८६ स्तुभि
 ३८७ प्रतिवम्भे' । स्तुभते । उत्तभते । नुम्यनुस्वारः ।
 'उदः स्यास्तम्भोः—(११८) इति पूर्व्वसवर्थः ॥ विस्तुभते ।
 'स्तम्भेः' (२२७२) इति पत्वं तु न भवति । शुविधौ निर्दिष्टस्य
 सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् ।

तद्दीजन्तु—स्यास्तम्भोः—(११८) इति पवर्गीयोपधपाठः,
 'स्तम्भेः' (२२७२) इति तवर्गीयोपधपाठयेति माधवः ।
 केचिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुः । तन्मते—विष्टम्भते ।
 एम्भते । टष्टम्भे । 'जभि ३८८ जृभि ३८९ गात्रविनामे' ।
 (गात्रविनामो वक्त्रीभावः) ।

The अ of these (तृ, फल्, भज् and त्रप्) is replaced by एकार
 and (their) अभ्यास also disappears when a कित् लिट् and a सेट्
 यल् affix follow. [For कित् लिट् see अचयोगाजिड्कित् (2242)]

and 'अतएकहलमध्ये' (2260) and for सेट् धल् 'धलि च सेटि' (2261)]. Thus तप् + लिट् त् = तप् + ए (तज्भयोरिगिरेच्) = वप् तप् ए = ० वेप् ए = वेपे । Similarly वेपाते etc. ऊदित्वात् etc.—तप्प् being ऊदित् it gets इट् optionally by 'स्वरतिसूतिस्यतिष्णूदितो वा' (2279) वपिता—वप्ता (लुट्) । वपिषोष्ट—वप्सीष्ट (आशीलिङ् optional इट्) कपि, रवि लवि etc. take the aug. नुम् । नुम्यनुस्वारः i.e. by 'नयपदान्तस्य भलि,' then परसवर्ण by 'अनुस्वारस्य ययि—(१२४) (For उदः etc see हल् सन्धि) । विस्तभते etc—here षत्वाभाव is by the rule 'सात् पदादौः and you cannot say that it will have षत्त्व by सन्धिः (2272) for this षत्वविधि is for 'सन्धु' mentioned in the rule (2555—३. १. ४२) in the matter of attaching the विकरण—न्धु । And (for our saying that in the matter of षत्त्व, the root सन्धु, mentioned in the rule, only will be taken while in the matter of पूर्वसवर्ण, another (सन्धु) (not mentioned in the sutra will not be taken)—the source or authority is, according to Madhava, in the reading of the पवर्गीय letter (न) for the penultimate cp. 'उदः स्थासन्धोः ' (118) and in the reading of the तवर्गीय letter (न) for the penultimate—cp 'सन्धोः (2272). The drift of all is this that the different reading of Panini has led us to arrange in the above way. केचिद् etc.—some say that the टकार of the root णि is औपदेशिक i.e. it has to be retained and then in this connection there will come in षत्त्व also, hence the forms like विष्ठभते, णभते etc. are formed in their opinion. जभी, जूभि to bend one's body, to yawn etc.'

मित— । तृ च फलञ्च भजञ्च वपञ्चति समाहारद्वन्द्वात् इष्टी । 'अत एकहल-

मध्येऽनादिगादिलिङि' (२२६०—६।४।१२०) इत्यतोऽत इति एवाभ्यासलोपयति अनु-
वर्तते, किति निटोति च । तदाह—'अत—एकानोऽभ्यासलोपय स्यात् किति निटिइति ।
यन्त्रि च सेटोति (२२६१) आनुवर्तते ; तदाह—'सेटि यमि चे'ति । तस्मिन्कारस्य गुण-
शब्देन भावितत्वात् 'न शमददवादिगुणानाम् (२२६२) इति नियमे प्राप्ते, फलभञ्जोप-
वैषम्यमन्पादकादिगादित्वात्, तस्य एकहन्मध्यम्यत्वाभावात्प्राप्ते वचनम् । तेपे
इति तप्+लिट् इति व्यिते द्वित्वे एवादेवे च तप् तप् ए इति जाति चध्यास—
लोप एतं च—० तेपे इति । एवं तेपानि इत्यादिषु । तस्यादिषु तेरत्तुः तेरुः । केनतुः
केनतुः । भेजतुः भेजुत्थित्वादाहरणम् । तपू इत्यस्य कदित्वात् 'स्वरतिमृतिमृति-
धूस्रदितो वे'ति इङ् विकल्पादाह—वपिता—तप्त इति लुटि रूपे । तपिषीष्ट तप्तोष्ट
इति । आगोर्लिङि रूपद्वयम् । कपिरविलब्धादीनामदित्वात्तुम् बोध्यः । अपि शब्द-
इति । अथादेव अङ्प्रत्यये अस्माशब्दः सिध्यति । एभि चभि इति । प्रतिवच्यो व्याघातः ।
तुभ्यनुस्वारइतिनयापदानस्य अन्तीत्यनेनेत्यर्थः । ततः 'अनुस्वारस्य ययिपरसवर्गः' सकारः ।
उदः व्यासप्तगोरिति—एवंविधे म्यने हन्मन्भ्यां द्रष्टव्यः । विसृज्यते इति 'सात् पदायो-
रिति वचं नेति भावः । अत्रायङ्गते—स्तन्भेरिति । शब्दाभावस्य हेतुमाह—द्रु विधा-
विति । सौमस्तेति—'स्तम्भ स्तम्भ'—(२५५५—१।१।८२) इति सूत्रोपास्य
स्तम्भ इत्यस्यैव प्रतिपदोक्तपलविधौ यद्व्यादित्यभिप्रायः । कुत एतदित्यपेक्षयामाह—
तद्दीजन्तिवति । माधवस्याप्ययमभिप्राय इत्याह—इति माधव इति । अतार्य
भावः 'उदः व्यासप्तगोरिति सकारोपधपाठनिर्द्देशात् पूर्वविधौ 'स्तम्भे स्तम्भे'
रिति सौमस्य धातोर्नकारोपधस्य यद्वयं न, किन्तु पलविधावेव (सौतस्य यद्वयम्) ।
इदं पाणिनिशिष्यपरम्परया ज्ञायते । तत्र विभिन्नोपधपाठ एवंविधनियमस्य बोधम्
इति । केचिदिति । नैसर्गिक एव टकारो न तु पलश्लक्ष्णम् । एवं टकारस्यापि
नैसर्गिकत्वात् तन्निर्द्देशः । तेन विज्ञायते दृश्यते इत्यादि तन्मते सिध्यतेऽपि । अभी
जृभि इति । गावविनाशो गावमहंनम् ('गावोडा' इति भाषायाम्) । 'अभी' इत्यस्य
उमायमः स्यादित्याह ।

२३०२— । रधिजभोरचि ॥ ७।१।६१ ॥

दी—। एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे ।
जम्भिता । अजम्भिष्ट । जृम्भते । जजृम्भे । 'शल्भ ३८० कत्यने' ।
शशल्भे । 'वल्भ ३८१ भोजने' । दन्त्योष्ठादि । ववल्भे । 'गल्भ
—३८२ धाथ्ये' । गल्भते । (प्रगल्भते) । 'अम्भु ३८३
प्रमादे' । (प्रमादोऽनवधातेत्यमरः) । तालव्यादिर्दान्तप्रादिश्च ।
अम्भते—स्त्रम्भते वा । 'ष्टुभु ३८४ स्तोभे' । स्तोभते । विष्टो-
भते । तुष्टुभे । व्यष्टोभिष्ट ।

अथ परस्मैपदिनः । गुप् ३८५ रक्षणे ।

The augment नुन् comes in after रधि and जभि when an
चच् (अजादि affix) follows. Thus रधि (रन्) gives रन्मयति
etc, due to शप् which retains अ only. similarly. जम्भते etc.
विष्टोभते—here षत्व comes in by 'उपसर्गात् सुनोति' etc. व्यष्टोभिष्ट
—वि-ष्टुम् + लुङ् त । अथ etc.—गुप् to protect :—

मित—। रधिजभोः + अचि इतिच्छेदः । एतयोरिति स्पष्टम् । अजम्भिष्टेति ।
लुङि—अट् जम्भ-इट्-सिच्-त (अष्टकत्वाभावात् 'अस्तिसिचः—' इतीडागमो न) सिचः
सकारस्य षत्वेन तकारस्य टुत्वेन च रूपम् । टुभु (टुम्) इति । षकारस्य औप-
देशिकत्वात् सत्वं तत्संसर्गात् टुत्वनिवृत्तेश्च स्तोभते इति । विष्टोभते इति 'उपसर्गात्
सुनोति—' इत्यादिना षत्वम् । व्यष्टोभिष्ट-विपूर्वात् स्तोभतेर्लुङि रूपम् । प्राक् सितादङ्
व्यवायेऽपीति षत्वम् ।

अथेति—गुप् (गुप्—ऊदित्) रक्षणे इति :—

२३०३—। गुप्धूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ ३।१।२८ ॥

दी—। एभ्य आयप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । 'पुगन्त—' (२।१७८)

इति गुणः ।

The affix आच् is added after these roots (गुप् धुप् बिष् पण् and पण्) in the sense of स्वार्थे (it is the same sense or it is his own). गुप् being लघुपक्षः i. e. having a short vowel for its penultimate is gunnated by the rule 'पुगन्तलघूपक्षश्च' (2169). Thus, the roots stand as गोपाय, घृपाय, बिष्ठाय, पणाय and पणाय ।

मित— । आद्यप्रत्यय, चकारान्तः । अन्यत् स्पष्टम् ।

२३०४— । सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३।१।३२॥

टो— । सनादयः कर्मेणिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातु—
संज्ञाः सुः । धातुत्वान्नडादयः । गोपायति ।

Those which end in (i. e are affixed with) any of the affixes, beginning with सन् ('गुप्तिज्किदभ्य, सन्') and ending in णिङ् ('कर्मेणिङ्') are called or termed as धातुः (roots) These words ending in सन् etc—('सन्—वाच् काम्यच् वाङ् क्यपोऽघाचार क्रि-
द् णिज्—यङी तथा । यक् आद्य ईयङ् निङ् चेति द्वादशान्तीसनादयः), being धातुः, खद्, खोद् etc come in Thus गोपायति—गोपाय + गप् + तिप् = गोपाय + अति = गोपायति by 'अती गुणे' (191—6, 1 97) . Similarly धृपायति, बिष्ठायति, पणायति, and पणायति ।

मित । सनादयः अन्ये येषां ते सनाद्यन्ता, इति विग्रहः । सनादयश्च—
'गुप्तिज्किदभ्य सन् (३।२।५), 'सुप आत्मनः कश्च्' (३।१।८), 'काम्यश्च' (३।१।८),
'कर्तुं कङ् सलोपश्च' (३।१।११), 'मोहितादि ङाज्भ्यः क्यप्' (३।१।१२), आचारे-
वगन्मत्तौवङोऽभ्यः क्तिववावक्तव्य (वार्तिक) 'सुष्ठु मिथ—यश्च खवथ व्रतवन्न हल-
फलकतत्सुभ्यो णिच्' (३।१।२१), 'धातोरेकाचो ह्लादे क्रियासमभिहारे
यङ्' (३।१।२२), कण्ठादिभ्यो यक् (३।१।२३), गुप्—घप—आयः (३।१।२८),

दी—। एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जन्मते । जजम्भे ।
जन्मिता । अजन्मिष्ट । जृम्भते । जजृम्भे । 'शल्भ ३८० कत्यने' ।
शशल्भे । 'वल्भ ३८१ भोजने' । दन्त्योष्ठादि । ववल्भे । 'गल्भ
—३८२ धाष्ट्ये' । गल्भते । (प्रगल्भते) । 'अम्भु ३८३
प्रमादे' । (प्रसादोऽनवधातेत्यमरः) । तालव्यादिर्दान्तरादिश्च ।
अम्भते—स्त्रम्भते वा । 'ष्टुम्भु ३८४ स्तम्भे' । स्तोम्भते । विष्टो-
म्भते । तुष्टुम्भे । व्यष्टोम्भिष्ट ।

अथ परस्मैपदिनः । गुप् ३८५ रक्षने ।

The augment नुम् comes in after रधि and जभि when an
चच् (अजादि affix) follows. Thus रधि (रम्भ्) gives रम्भयति
etc., due to शप् which retains अ only. similarly, जन्मते etc.
विष्टोम्भते—here षल्भ comes in by 'उपसर्गात् सुनोति' etc. व्यष्टोम्भिष्ट
—वि-ष्टुम्भ् + लुङ् त । अथ etc.—गुप् to protect :—

मित—। रधिजम्भोः + अचि इतिच्छेदिः । एतयोरिति स्पष्टम् । अजन्मिष्टेति ।
'लुङि—अट् जन्म-इट्-सिच्-त (अपृक्तत्वाभावात् 'अस्तिसिचः—' इतीडागमो न) सिचः
, सकारस्य षत्वेन तकारस्य टुत्वेन च रूपम् । टुम्भु (टुम्भ्) इति । षकारस्य औप-
देशिकत्वात् सत्त्वं तत्संसर्गात् टुलनिवृत्तेश्च स्तोम्भते इति । विष्टोम्भते इति 'उपसर्गात्
सुनोति—' इत्यादिना षत्वम् । व्यष्टोम्भिष्ट-विपूर्वात् स्तोम्भतेर्लुङि रूपम् । प्राक् सितादङ्
व्यवायेऽपीति षत्वम् ।

अथेति—गुप् (गुप्—ऊदित्) रक्षणे इति :—

२३०३—। गुप्धूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ ३।१।२८ ॥

दी—। एभ्य आयप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । 'पुगन्त—' (२१७८)
इति गुणः ।

The affix आय् is added after these roots (गुप् धृप् विष् पण् and पन्) in the sense of स्वार्थ (it is the same sense or it is his own). गुप् being लघूपध, i. e. having a short vowel for its penultimate is gunnated by the rule 'पुगन्तलघूपधस्य च' (2189). Thus, the roots stand as गोपाय, धृपाय, विष्णाय, पणाय and पनाय ।

नित— । आद्यप्रत्ययः अकारान्तः । अन्यत् स्पष्टम् ।

२३०४— । सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३।१।३२॥

टी— । सनादयः कर्मेणिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातु—
संज्ञाः सुरः । धातुत्वाल्लङादयः । गोपायति ।

Those which end in (i. e. are affixed with) any of the affixes, beginning with सन् ('गुप्तिज्किदभ्यः सन्') and ending in णिङ् ('कर्मेणिङ्') are called or termed as धातु (roots). These words ending in सन् etc—('सन्—क्यच्—कात्मच् क्यङ् क्यबोऽद्याचार-क्लि-
व् पिङ्—यङी तथा । यक्-आद्य ईयङ्-निङ् चेति द्वादशानीसनादयः), being धातुः, खट्, खोट् etc come in. Thus गोपायति—गोपाय + णप् + तिप् = गोपाय +
ति = गोपायति by 'अतो गुणे' (191—6, 1. 97.). Similarly धृपायति,
विष्णायति, पणायति, and पनायति ।

नित । सनादयः अन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः इति विग्रहः । सनादयश्च—
'गुप्तिज्किदभ्यः सन्' (१।१।३५), 'गुप् आत्मनः क्यच्' (१।१।८), 'कात्म्य' (१।१।८),
'कर्मु. क्यङ् सलोपय' (१।१।११), 'लोहितादि ङाजभ्यः क्यप्' (१।१।३), आचारे-
यगन्मन्त्रोपदेशेभ्यः क्तिववावक्तव्यः (वाक्ति क) 'मुख मिथ—गुण-लवण व्रतवस्त-हल-
फलकततूर्त्तभ्यो णिच्' (१।१।२१), 'धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे
यङ्' (१।१।२२), कण्ठादिभ्यो यक् (१।१।२०), गुप्—धृप्—आयः (१।१।२८),

ऋतेरीयङ् (३।१।२९), 'कमेणिङ्' (३।१।३०) इति सूत्रैः पाणिनिना स्वयमेव निर्दिष्टाः । तदाह सनादयः कमेणिङन्ता इति । अयमव संग्रहः—

“सन् क्यच्-काम्यच्-क्यङ्-कषोऽथाचारक्विप् णिज्यङौ तथा ।

यगाय—इयङ् णिङ् चेति द्वादशमी सनादयः ॥”

लडादय इति आदिपदेन शवादीनां संग्रहः । गोपायति इति—गोपाय + णप् + तिप्—अतो गुणे (१९१) इति पररूपत्वम् । इतरेषां तु धूपायति, विच्छायति पनायति पनायतीत्याद्य दाहरणानि ।

२३०५—। आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३।१।३१ ॥

दी—। आर्द्धधातुकविवक्षायाऽमायादयो वा सुप्रः ।

The affixes आय, इयङ् and णिङ् are optionally attached to a root when there is an intention of attaching आर्द्धधातुक i.e. in the matter of आर्द्धधातुक—hence finally—If a root has to undergo any आर्द्धधातुक affix, it will have the affixes आय etc in an optional way (and not compulsorily).

मित—। आय आदिर्द्येषामिति विग्रहः । आदिना इयङ् णिङ्योऽहणम् (गुरुष्वप आयः), (ऋतेरीयङ्), (कमेणिङ्),—एते त्रय एव आयादयः । आर्द्धधातुके इति । विषय-सप्तमी—तदाह—आर्द्धधातुकविवक्षायामिति । परसप्तम्यान्तु गोपायितेत्यादि न सिद्ध्यन्ते । ‘अतो लोप’ इत्यनेन लोपाभावात् । न हि गोपायेति आर्द्धधातुकोपदेशकालि अकरणान्त्येनोपदिश्यते किन्तु ततः प्रागेवेत्यव्याप्तिनिवारणाय आर्द्धधातुविवक्षायामिति विषयसप्तमीमाश्रित्य व्याख्यातम् । अथ प्रत्यायान्त्येन आम्प्रत्ययप्राप्तिरित्याह—

२३०६—। कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३।१।३५ ॥

दी—। कास्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम्—स्याल्लिटि न तु मन्त्रे ।

“कास्यनेकाज्ग्रहणं कर्त्तव्यम्”—(वार्त्तिक) ।

सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थाने ‘अनेकाच्’ इति वाच्यमित्यर्थः ।

The affix चाम् comes in after the root कास् and चाम् comes after those roots that are resultants of some other प्रत्ययः and this is enjoined for the लिट् of भाषा and not of मन्त्र (Veda) अनेकाच् should be taken in कास्—(वार्त्तिक) i.e. in the rule ‘कास्प्रत्ययात्—’ the word प्रत्यय should be dismissed and the word अनेकाच् should be written or pronounced in its place or stead. This Vartika is to make provision for forms like श्री, चतु etc—the लिट् forms of अ (नामधातु , अ इवाचरति अ+क्षिप्=अ, which being प्रत्ययान्त would have given आचकार etc only and not श्री चतु etc)

नित—। कास्प्रत्ययात्+चाम्+अमन्त्रे, लिटि—इतिच्छेदः । कास् च प्रत्यायान्तश्चेति विग्रहः । प्रत्ययादित्यनेन तदन्तविधिसंदाहः—प्रत्ययान्तेभ्यश्च इति । अमन्त्रे इत्यस्याग्रमाह—न लिति । मन्त्रे इति च्छन्दसि । अथ वार्त्तिकम् कास्य-
नेकाजिति । अग्याग्रमाह—सूत्रे इति । कास् इति सूत्रे इत्यर्थः । तथाच—
कास्यनेकाजाममन्त्र लिटि’ इत्येव सूत्रितव्यमिति याव । अस्य फलम् अ इवाचरति =
अति । तस्य ‘अ’—धातोर्लिटि—श्री अतुरित्यादी णादि विधानार्थं वार्त्तिक
मावश्यकमेव । अन्यथा—प्रत्ययान्तत्वादामिव स्यात्—णञ् तु न स्यात् । इत्येते च यथा
स्वादिति । अतो वार्त्तिकम् । एतच्च सुब्धातुप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यते । किञ्च
अनेकाज्ग्रहणाभावे च कास् जायते इत्यादेरिजादित्प्रत्ययान्तत्वाभावादाम न स्यात्
तथाच जागरणशक्तिरित्यादि न सिध्येदित्यसोऽपि वार्त्तिकं सप्रयोजनमेवेति दिक् ।
अमन्त्रेति किम् । छणो नोनाव । अछन्दसीति तु नोक्तम् । मन्त्रभिन्नेच्छन्दसि
चाम इट्त्वात् । यथा—पुनरामन्त्रवामासेति ।

२३०७—। आर्द्धधातुके ॥ ६।४।४६ ॥

दी—। इत्यधिकृत्य ।

This is an अधिकारसूत्र ।

२३०८ । अतो लोपः ॥ ६।४।४८ ॥

आर्द्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः
स्यादार्द्धधातुके परे । गोपायाञ्चकार । गोपायांवभूव । गोपा-
यामास । जुगोप । जुगुपतुः । ऊदित्वाद् वेट् । जुगोपिथ—
जुगोप्य । गोपायिता—गोपिता—गोप्ता । गोपाय्यात्—
गुप्यात् । अगोपायीत्—अगोपीत्—अगौप्सीत् । 'धूप ३८६
सन्तापे' । धूपायति । धूपायाञ्चकार । दुधूप । धूपायितासि ।
'जप ३८७ जल्प ३८८ व्यक्तायां वाचि' । 'जप मानसे च'
'चप ३८९ सान्त्वने' । 'षप ४०० समवाये' । समवायः
सम्बन्धः सम्यगवबोधो वा । सपति । 'रप ४०१ लप ४०२
व्यक्तायां वाचि' । चुप ४०७ मन्दायां गतौ । चोपति । तुप
४०४ तुम्प ४०५ त्रुप ४०६ त्रुम्प ४०७ तुफ ४०८ तुम्फ ४०९
त्रुफ ४१० त्रुम्फ ४११ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप ।
तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतुः । संयोगात्—परस्य लिटः
कित्वाभावान्नलोपो न । 'किदाशिषि' (२२१६) इति
कित्त्वान्नलोपः । तुप्यात् । 'प्राप्तुम्पतौ गवि कर्त्तरि' इति
पारस्करादिगणे पाठात् सुट् । प्रसुम्पति गौः । शितपा निहं-
शाद् यङ्लुकि न । प्रतोतुम्पति । तोपति । त्रुम्पति । तोफति ।
तुम्फति । तोफति । त्रुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ

च नोरिफाः । अन्ये सरिफाः । आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः । ततो
 द्वितीयान्ताः । अष्टावपुत्रकारवन्तः । 'पर्य ४१२ रफ ४१३ रफि
 ४१४ अर्ब ४१५ पर्ब ४१६ लर्ब ४१७ बर्ब ४१८ मर्ब ४१९ कर्ब
 ४२० खर्ब ४२१ गर्ब ४२२ शर्ब ४२३ पर्ब ४२४ चर्ब ४२५
 गतौ । आद्यः प्रथमान्तः । ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । तत
 एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्ता सर्व्वे रोपधाः ।
 पर्पति । पपर्य । रफति । रमृफति । अर्बति । आनर्ब ।
 पर्बति । लर्बति । बर्बति । पवर्गीयादिरयम् । मर्बति ।
 कर्बति । खर्बति । गर्बति । शर्बति । सर्बति । चर्बति ।
 'कुवि ४२६ आच्छादने' । कुम्बति । 'लुवि ४२७ तुवि
 ४२८ अर्हने' । लुम्बति । तुम्बति । 'बुवि ४२९ वक्ता-
 संयोगे' । ब्रूम्बति । षृभु ४३० षृम्भु ४३१ हिंसार्थौ ।
 सर्भति । ससर्भ । सर्भिता । सृम्भति । ससृम्भ । सृम्भ्यात् ।
 'पिभु पिभि' इत्येके । सेभति । सिम्भति । 'शुभ ४३२ शुम्भ
 ४३३ भाषणे' । 'भासने' इत्येके । 'हिंसायाम्' इत्यन्ये ।

अथानुनासिकान्ताः । तत्र कम्यन्ता अनुदात्तेतो दश ।
 'विणि—४३४ वुणि ४३५ घृणि ४३६ ग्रहणे' । नुम् । ण्त्वम् ।
 विष्णते । जिघिषे । वुष्णते । जुघुषे । घृष्णते । जघृष
 घृण ४३७ घूर्ण ४३८ भ्रमण' । घोणते । - घूर्णते । इमौ
 तुदादौ परस्मैपठिनौ । 'पण ४३९ व्यवहारे सुतौ च' । 'पन
 ४४० च' । सुस्तावित्येव संबद्धते पृथङ् निर्द्देशात् । पनिसाह—
 चर्यात् पणेरपि सुतावेवायप्रत्ययः । व्यवहारे तु पणते ।

पेणे । पणितेत्यादि । सुतावनुबन्धस्य केवले चरित्वायत्वादाय—
 प्रत्ययान्तान्नात्मनेपदम् । पणायति । पणायञ्चकार । पेणे ।
 पणायितासि । पणितासे । पणाय्यात् । पणिषीष्ट । पनायति ।
 पनायं चकार । पेने । 'भाम ४४१ क्रोधे' । भामते । वभामे ।
 'क्षसूष ४४२ सहने' । क्षमते । चक्षसे । चक्षमिषे—चक्ष'से ।
 चक्षसिध्वे । चक्षसिवहे । ,

That (root) which, at the occasion of आर्द्धधातुकोपदेश, is
 अकारान्त or ends in an अकार, leaves its अकार when an आर्द्ध-
 धातुक affix follows. In other words—the अकार disappears
 of a root which remains or is found अकारान्त at the time
 of आर्द्धधातुकोपदेश,—provided an affix of the आर्द्धधातुक class is
 added after it. Thus गोपाय चकार—गोपाय + आम् + चकार (कृ + लिट्
 अ) = गोपाय् + आम् + चकार । Though the form गोपायाञ्चकार etc would
 have been effected without this rule 'अतो लोप' yet it is laid
 down here for the sake of proper order and for अगोपायीत्
 etc. जुगोप (without आय—गुप्, गुप्, अ = गुगुप् अ = जुगोप्, अ by जश्ल्
 and गुणः). ऊदित्वात् etc because the root गुप् drops its ऊकार hence
 it takes इट् optionally by 'खरतिसूतिसूयतिध्रुजूदितो वा' (२२७९) जुगोपिथ—
 जुगोप् इट् थ । जुगोप् थ—जुगोप् + थ (without, इट्) । गोपायिता—गोपाय + इट्
 + ता (लुट्) = गोपाय् + इ + ता । गोपिता—गोप् (इट् is optional because
 the root is ऊदित but in the आयपक्ष the root is अदन्त, (गोपाय') and
 not ऊदन्त, hence the इट् is compulsory there. गोपाय्यात्—(आशीलिङ्)
 गोपाय + यासुट् + सुट् + त् = गोपाय् (अतो लोपः) + या + त् (both the
 सकारs elide by लिङः सलोपोऽनन्यस्य (२२११)) = गोपाय यात् = गोपाय्यात् ।

तुव्यात्—(without चाय) the process is as before, the only difference is that the यावुट् being कित् the root is not gunated चरोयायोत्—(चाय, चतो याय—इट्, मिश्रणेय, इट् न्) । चरोयेत्—चरोयेत्—the former is in connection with इट्, hence there is no ह्रि by 'नेटि' (2265) Thus चट् गुप् इट् मिष् इट् न्—च रोय इ म् ईत्—इहामाये गुप्, and मयोय । 'चट् इटि' and the latter is without इट् । Here the root takes the ह्रि substitute by 'बदत्रहममवाः' (2267), thus—चट् गुप् मिष् ईट् न्—चरोय् न् ईत् (here the न् does not elide for it is not preceded by इट्) चृप् etc धृपायति (धृप् + चाय + शप् + तिप्) = धृपाय + चति—by 'चतो गुप्'—(121) । धृपायायकार like गोपायायकार etc दृधृप्—धृप् धृप् च—धृ धृप् च ('डम् ') = दृधृप् (by 'चलोमि चच') धृपायितामि—धृपायितामि (second per. सुट् forms because the affix चाय is optional in चाड्धातुक) । चबोध means knowledge गुप् means 'to creep', चयोगात् etc.—गुप् is संधागुप् and therefore not कित् in छिट् cp 'चमयोगात्—' (१२४२) । And being चकित् there is no चलोय by 'चनिदिताम्—etc thus तुमुत्तु । But न् elides in यावुट् (चागीर्णिक्) for it is कित् । Thus तुव्यात् etc तुम् being read in पारस्वरादि class gets the augment सुट् when it comes after the उपसर्ग प्र by the गवसूत्र 'प्रानुम्पतो—' तुम् preceded by the उपसर्ग प्र—gets the augment सुट् when it has a cow for its nominative ' Thus प्रमुम्पति etc 'the cow is destroying (the corn etc) . Because तुम् is mentioned with श्रिप् so it does not get the augment सुट् in यङ्लुक् (by the परिभाषा—श्रिपा शपानुवर्त्तेन—etc) , thus प्रतो-तुम्पति (प्रतुम्प + यङ्लुक् + हिल + चम्याय गुप् + ईट्) । तोपति—तुप् + शप् + तिप् । सुजा = leaving.

जाते सपधाहृदिभवंति । गोपायाचकार इति—मनु 'गोपाय आम इति श्रुते
'अतो शोप' इत्यनेन चम्पापाभावेऽपि सर्वचंदोर्ध्वेवाप्येतत् सिध्यति इति धेत् ।
वाटम् । किन्तु गोपायिता इत्यादि न सिध्यन्त । तेन चार्द्धभातकप्रगङ्गादिहा-
पुरापत्यम् । जुगोप इति । 'आयादय चार्द्धभातके वा' इति आयाभावे क्तः; पितृनेन
किञ्चाभावाच्चपधगुणः अभ्यासस्य जगत्वं च । गुप् गुप् च = जुगोप् च इत्यादि ।
कदित्वात् इति—'गुप्' इत्यन्तेत्यर्थः । वेदिति—'स्वरतिवृत्तिमूर्ध्नातधुप्रुदितो धे'त्यनेन
यस्य इङ्विकल्पात् जुगोपितेत्यादि रूपद्वयम् । आयपसे नियमिद् । अतो गोपायिता
इति । आयाभावे तु कदित्वादवेद्—गोपिता गोप्ति । चागोपिङि रूपस्य
गोपायात्—गुप्यात् इत्यादि । गोपाय + यासुट् + सुट् त् इति श्रुते, चत्तोपे 'मिङः
सञ्ज्ञोऽनन्तर' इति सकारव्यव्यापि निङ्गो गोपाय यात् इति भवति ततो रूपम् ।
गुप्यात् इति आयाभावे, यासुटः किञ्चाद् गुपाभावे च पूर्व्ववत् प्रक्रिया । अगोपायीत्
इत्यादिनुङि रूपाणि । तत आयप्रत्यये अगोपायीत् इति—अट् गोपाय + इट् +
सिच् + ईट् + त् = अगोपाय् (अगोपः) इन् ईत् = अगोपईत् (सञ्ज्ञोपे) इति । आयाभावे
इङ्विकल्पात् इट्पक्षे चागोपीत्—अट् गोप (नेटीति इतिनिषेधाद् लघुपधगुणः)
इट्, सिच्, ईट् = अगोपईत् (पूर्व्ववत्सञ्ज्ञोप) । अगोपयीत् इति इङ्भाषपक्षे
अट्, गुप्, सिच्, ईट् त् इति श्रुते 'वदवज्जलन्तस्याव' इति इङिः । इटः परत्वाभावात्
सञ्ज्ञोपाभावः, ततो रूपम् । घूर्प इति । धूपायति—आयप्रत्ययः, यप्, पररूपत्वञ्च ।
लघुपधत्वाभावाद् 'गोपायति' इतिवद् गुषो न । धूपायाचकारिति—प्रत्ययान्तत्वा—
इनेकाच्त्वादाम् । टुधुप—अभ्यासकत्वादेर्जगत्वे च रूपम् (आयाभावपक्षे इदम्) ।
'धूपायितासि—धूपितासि'—इत्यगधोः पूर्व्वम् आयप्रत्ययान्तलुङ्गस्य धूपेरिति रूपम् ।
परन्तु आयाभावे लुटि इटि धूपे रूपम् । अथ इङ्विकल्पो न । धूपेरुदित्वाभावात् ।
तेनेते एव रूपे लुटि प्रथमैकवचने इति द्रष्टव्यम् । यप इति योपदेशः । सम्यगवबोध
सम्यग्ज्ञानम् । गुप् इति 'अस्मादेव भाषायां (गुप्, शोप्—गुपि गुपि इत्यादि) । तुप
तुप् इत्येव । तत सघुपधगुणमाश्रित्य पूर्व्वस्य रूपं दर्शयति—तोपति इत्यादि । तुतुम्प-
रिति तुम्प इत्यस्यातुसि रूपम् । तुम्पः संयोगान्तत्वेन असंयोगाह्णितं किम् इत्यास्याप्रवृत्त्या

कित्वाभावात् 'अनिदितां हल उपधाया । किङ्ति' इति नलोपोनेतिभावः । आशिषि तु 'किदाशिषि' (२२१६) इति यासुटः कित्वेन नलोपात्—तुप्यात् इति । प्राक्तुम्पताविति—गणसूत्रमिदम् । अर्थश्चायम्—'गौ'—शब्दो यदि कर्त्ता भवेत् तर्हि प्रादु-
 उपसर्गात् परतः तुम्पधातोः सुडागमः स्यात् इति । सुट् कृत इत्यत आह—
 पारस्करादिगणे पाठादिति । प्रस्तुम्पति—शस्यादिकं हि नस्तीत्यर्थः । सुट्ष्टित्वादायवयवः ।
 श्लिपेति—प्राक्तुम्पताविति श्लिप्प्रत्ययेन तुम्पधातोर्निर्द्देशात्—'श्लिपं पा शपानुवन्धेन—'
 इत्यादि परिभाषया—प्रादुपसर्गात् परतोऽपि तुम्पतेर्घङ्लुकि सुडागमो-न । तेन
 प्रचीतुम्पीति इति सिध्यति (प्र—तुम्प + यङ्लुक् + अभ्यासस्यगुणः (गुणो यङ्
 लुकोः) + ईट् च) । लोपति इति तुप् इत्यस्य लटि रूपम् । इहाद्याविति—तुम्प
 तुम्पौ । पञ्चमषष्ठौ—तुफ्तुम्फौ । नीरेफा—रेफवर्जिताः (रकारशून्याः) । अन्ये तुप-
 तुम्पादयः रफलायुक्ताः । प्रथमान्ता इति पवर्णान्ताः । द्वितीयन्ता इति फान्ताः ।
 आद्यः = परं । प्रथमान्तः पान्त—इत्यादि स्पष्टम् ।

अथानुनासिकान्ता इति । कम्पन्ता इति कसुकान्तवित्यन्ता इत्यर्थः । विणि इति
 नुमिहते अनुस्वारे परसवर्णे च विण इति भवति । ततोऽनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् ।
 विणते इति एवमन्यत्र । इमाविति—भूदादौ तु आत्मनेपदिनाविति भेदः । पण—इति ।
 पन चेति पृथङ् निर्द्देशः । पनधातुः स्तुत्यर्थक एव न तु व्यवहारार्थकः इति भावः ।
 एतच्च सम्प्रदायानुरोधादुक्तमिति द्रष्टव्यम् । पनिसाहचर्यात्—इति । लोके चैवं
 दृष्टम् । यथा विभिन्नजातीययोरपि समानवस्तुव्यवसायवशात् उभयोरौव समानात्
 सञ्ज्ञादलाभ एवमिहापि विभिन्नार्थकयोः पणपनयोः स्तुतिरूपसमानार्थ—वशात् आय
 प्रत्ययः न तु अर्थान्तरे । तेन पणैर्व्यवसायार्थकादायप्रत्ययो न । ततश्च व्यवहारे पणते
 पणे इत्याद्यौव न तु पणायति इत्यादि रूपम् । स्तुतावनुवन्धस्येति । 'कम्पन्ता अनुदात्तेतो
 दश' इत्युक्तम् । पण धातोस्तदन्तर्भूतत्वेनात्मनेपदित्वं भवत्येव । किन्तु यदायं
 धातुरस्तुतौ वर्तते तदा—अनुवन्धस्य अनुदात्तेत्वस्य (सङ्गदगतिन्याय इव) केवले आद्य-
 प्रत्ययस्यैव पणधातौ—चरितार्थत्वाद्—गतार्थत्वाकृतकार्यत्वाद्—(पुनः) आयप्रत्ययान्तात्
 —पणधातोः आत्मनेपदं न, किन्तु परस्मैपदमेव । अतएव पणायति इत्यादि—स्पष्टम् ।

पेक्षे—इति एताभ्यामन्योपौ । पणायितासि (आय इट्, लुट्) पणितामे (इट्, लुट्, क्तात्मने) । पणाय्यात्—पणायप्रत्यये गोपाय्यादितिवत् । पणियोष्ठ (व्यवहारार्थकस्यात्मनेपदिनः पणतेरागोर्भिडि इट्, सीयुट्, सुट्, त) । पणायति इत्यादि पणायट्प्रिवत् । चमूप्—(—)चित्करचं विदमिदादिभ्योऽङ्प्रत्ययेम् । तेन चमा इतिनिध्यति । चचमे । चचमिदे—चचसे इति—ऊदित्वादिङ्प्रिकल्पः । चचमे इत्यस्य—‘मृगुनामि-कल्प—किमन्तोः किङ्कति’ (२६६६) इति दीर्घो न । ततः किमाहचय्यांतिङ्भिन्नस्य भलादेयं इष्यात् । एव चचमिभ्ये—चचंभ्ये इति । अथ वट्प्रत्यये परे इट् पचं—चचमिवहे इति विधाय—इडभावपक्षे विगेषं विवक्षुराहः—

२३०८ । म्योच ॥८॥२॥६५॥

दी—। मान्तस्य घातोर्मस्य नकारादेशः स्यात् मकारे वकारे च परे । णत्वम् । चचमिवहे—चचण्वहे । चचमिमहे—चचणमहे । चमिष्यते—चंस्यते । चमेत । आशिषि—चमिषीष्ट—चंसौष्ट । अचमिष्ट—अचंसु । ‘कमु ४४३ कान्ती’ । कान्तिरिच्छा ।

The मकार of a root ending in म is replaced by the नकार when (affixes) मकार and वकार follow. Thus the alternative form ॥ चचण्वहे=चचण्वहे=चचण्वहे (the म is changed to च by ‘चट्कुपाङ् etc). In the same way चचमिमहे—चचणमहे । कमु etc

मित—। म्योः+च इतिच्छेदः । मूच य् च म्यो तयोः—सप्तम्यन्तम् । तदाह मकारे वकारे च परे इति । मान्तस्य घातोरिति ‘मो नो घातो’रित्यतोऽनुष्ठेपरित्ययेः । णत्वम्—‘अट्कुपाङ्नुमव्यव्यायेऽपि’ इत्यनेनेति भावः । चम् इत्यव—(क्+प्+अ+म्) षकारसत्त्वादिति । चम्यत् स्पष्टम् । सर्वत्र इङ्प्रिकल्पात् रूपद्वयम् । कमु इति—

२३१० । कर्मणिङ् ॥३।१।३०॥

दी-स्वार्थे । डिच्चात्तड् । कामयते ।

The affix णिङ् is attached after the root कर्म (कम्) in the sense of स्वार्थे । Being डित्, कर्म becomes आत्मनेपदी, thus कामयते (कम् + णिङ् = कामि ; कामि + शप् तिप् (गुणः अयादेशः) ।

मित— । कर्मः णिङ्प्रत्ययः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थस्तत् शेषपूरणेन व्याचष्टे—स्वार्थे इति । डिच्चादिति—णिङ् इति शेषस्तत्साहचर्यात् कर्मरपीति द्रष्टव्यम् । तड् इति आत्मनेपदम्—तडानावात्मनेपदमिति सूत्रात् । अत्र यद्यपि 'तत्र अनुदात्तैः कर्म्यन्ता दश' इत्यनेन आत्मनेपदत्वं प्राप्तं तथापि प्रत्ययान्तरेण संस्कारादप्राप्ते डिच्चादित्युक्तम् । कामयते—इति—कम् + णिङ् = कामि (अत उपधाया इति वृद्धिः) ततः शप् सार्वधातुकार्द्धधातुयोरिति गुणे अयादेशे रूपम् । प्रत्ययान्तत्वेन अनेकाचत्वेन आमि प्राप्ते लिटि रूपप्रदर्शनार्थमाह—

२३११ । अयामन्तालाय्येति ण्युषु ॥६।४।५५॥

दी—'आम्' 'अन्त' 'आलु' 'आय्य' 'इत्नु' 'इण्यु'—एषु षेरयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणलोपापवादः । कामयाञ्चक्रे । 'आयादय आर्द्धधातुके वा' (२३०५) । चकमे । कामयिता—कमिता । कामयिष्यते—कमिष्यते ।

The affix णि (इ) is replaced by अय when the affixes आम्, अन्त, आलु, आय्य, इत्नु and इण्यु follow. This rule supercedes what (i.e. the लोप which) is enjoined by the rule षेरनिटि (2313). He says वक्ष्यमाण for he will explain it afterwards. Thus कामयाञ्चक्रे—(कम् + णिङ्) + आम् + चक्रे (क + लिट् ए

—कामि + चाम् + चञ् = काम्यु + चाम् + चञ् : चायादह etc. चकम् = चम
कम् ए—चकम् ण—चकम् ए : कामदिता—चमिता (the 1st is चिट्ठ and the
2nd without it) and both gets the aug. इट् : Rest conj
is easy.

मित—य + चाम् + चल् + चानु + चाव्य + इत् + कृ + इष्ट्व इति षष्ठि । चाम्
च चल् योऽन्तादीनां इष्ट्वानां इष्टान् समभिवद्वचनम् । वरनिटोति पूर्वाणाम्—
येति ननु वक्षते ते मित आगन्तादिषु परेषु दे. (तदनर्थ धातोर्विकारमेति क्लृप्तायं)
'य' इत्यादेशः स्यात् । वत्यमानेनेति—'वेरिति' (३३१३) इति गूढेय धी लोपः
अस्माभिरपि वत्यने तच्चेदमपवाद इत्यर्थः । कामयाचञे—कम् + बिष् = कामि =
कामय (अयादिगात्) = कामयाम् (आमप्रत्ययात्) = कामयाचञे (कञीशुप्रयोगात्
आमप्रत्ययवर्द्धित्यामनेपदम्) । आयादयेत्यादि । अकर्म इति पाणिनिः दर्शम् ।
स्पष्टम् । कामयिता इत्यादि—भ्रुटि भ्रुटि च बिष् विकल्पतु प्रत्येक द्वे द्वे दये इति
बोधम् । अथ लिङलस्य कर्मिर्नादि चदविध्यादेमाह —

२३१२ । णिन्निद्रमुभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥३१॥४८॥

दी—। अन्तात् यत्रादिभ्यश्च चलेराड् म्यात् कर्त्रर्थे लुङि
परि । 'अकाम्' 'इ' 'अत' इति स्थिते ।

The affix चङ् = ordered in place of लि of a root ending in लि (लिच्) and of क्त, क्त्वा and क्तु when लुङ् follows in the कर्तृवाच्य । Thus अकल + लि + चङ् + त = अकलम् इ च त (चङ् retains अ only), this being the case we look forward :—

मित—। विषयिग्रहद्वयस्य यथेति इत्यात् पञ्चमोः। प्रत्ययग्रहपरिभाषया—
 ‘षि’ इत्यनेन तदन्यग्रहणम् तदाह—ग्रन्तात् इति। आदिभ्योऽति आदिप्रदेन
 द्वसुधीयं हणम्। ‘कर्त्तरीत्यस्यार्थमाह—कर्त्तरेण मुदि परे इति। षडः अकारमात्रं
 गिष्यते तदाह—अकारम् इ अ त इति स्थिते इति (षि इत्यध्यात् इ) :—

२३१३ । शेरनिटि ॥६।४।५१॥

दी— । अनिडादावार्द्धधातुके परे णिलोपः स्यात् । परत्वात्—‘एरनेकाचः—’ (२७२) इति यणि प्राप्तम् ।

“अल्लोपावियङ्यणगुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन” (वार्त्तिक) ।—इति वार्त्तिकम् । णिलोपस्य तु पाचयतेः पाक्तिरित्यादौ त्तिजन्तमवकाशः इति भावः । वस्तुतस्तु ‘अनिटि’ इति वचनसामर्थ्यात् आर्द्धधातुकमात्रस्य विषयः । तथाचयङादेरपवाद एवायम् । इयङ्—अततक्षत् । यण्—आटिटत् । गुणः—कारणा । वृद्धिः—कारकः । दीर्घः—कार्यते ।

The affix णि (णिच् and णिङ्) disappears when an आर्द्धधातुक (affix) having no इट् in the beginning follows. Now the rule ‘एरनेकाचः’ (272—6.4.82) is later in order of Panini than the rule ‘शेरनिटि’ (6.4,51) ; so by the परिभाषा—‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’, यण here being due, we read the Varttika here which means :—“णिलोप (elision of णि) and अल्लोप (elision of अत् by अती लोपः—2308) are enjoined, by means of पूर्वविप्रतिषेध (this overturns ‘पर विप्रतिषेध’ taught by Panini in the rule ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’), in the places of इयङ्, यण्, गुण, वृद्धि and दीर्घ directed by ‘अचिञ्-धातु—’ (271), ‘एरनेकाचः—’ (272), ‘सर्वधातुकार्ध—’ (2168), ‘अचो ज्ञिति’ (254) and ‘अक्तत्सर्व—’ (2298) in order.” Of these two (णिलोप and अल्लोप), the णिलोप overrules (the operations) इयङ्, यण्, गुण, वृद्धि and दीर्घ (only) while अल्लोप supercedes (the operations) वृद्धि and दीर्घ (alone). Thus यण्

(enjoined by एरनेकाचः) though subsequent is barred by विलोप (enjoined by चेरनिटि) । And the intention (of the Vartakakara) is that the विलोप (i.e. the rule 'चेरनिटि') applies (only) in cases like पाक्ति etc (पच् + णिच् = पाचि, पाचि + क्तिच् = पाक्ति 'the designation of a certain person' for it is formed by the rule 'क्तिच्क्ती च संज्ञायाम्' । It should be observed that the root पच् is अनिट्—hence the application of the rule चेरनिटि); वस्तुतस्तु etc.—In fact, this rule 'चेरनिटि' i. e. विलोप, occupies (or applies to) all the operations of आदेशानुक्त on the strength of the term 'अनिटि' (in the rule). Thus this विलोप is an अपवाद (or a specified injunction over) इयङ्, यङ्, गुङ्, हङि and दीर्घः । The drift is this :—There runs the परिभाषा 'परनिष्ठान्तराप्तवादा-मासुत्तरोत्तरं क्लीयः' or 'of the subsequent, the persistent, the internal and the special, the later in the order above has precedence over the earlier'—Thus though the rule 'चेरनिटि' is followed by 'अचिञ्—', 'एरनेकाचः' etc, yet on the strength of its being special (अपवाद), it will predominate over the operations इयङ्, यङ् etc as ordered by "अचिञ्—" &c. This is inferred from the application of the term 'अनिटि' in the rule, विलोप is enjoined to पाचि (in पाक्ति) । But पाचि (or पच्) is already अनिट् । Hence the word अनिटि in the rule 'चेरनिटि' becomes superfluous. But it cannot be so, it has a hidden meaning by which we know that it is a special rule otherwise Panini could have said 'चेः' only instead of 'चेरनिटि' for he also knew fully well that the root पच् is अनिट् । Thus it is concluded that चेरनिटि

will not only operate on पाक्ति (पच्), but also where (regarding आर्द्धधातुक) इयङ् etc were due. Hence there is no need of the Varttika as regards णिलोप । It (the Varttika) is, however, valid in respect of अलोप in cases like चिकीर्षक (चिकीर्ष + ण्वुल्) where वृद्धि was due by 'अचो ज्ञिति' ; but 'अतो लोपः' (अलोपः), though preceding, comes in and the rule 'अचो—' does not apply, and (in cases like) चिकीर्षात् (चिकीर्ष + आशीर्लिङ् यात्) where दीर्घ was due by 'अकृतसार्वधातुकयोः' (2298), but अलोप (अतो लोपः—2308) comes in and then चिकीर्ष not being अकारान्त the rule 'अकृत—' does not apply. इयङ् etc—These are the instances in order of the Varttika 'अलोपावियङ्यण् etc' अतत्तत् (अट्—तच् + णिच् + चङ् + त् = अ ताच्च ताच्च अ त् = अतच् तच् अत् = अतत्तत्—here इयङ् is barred by णिलोप) । Instance of यण् = आटिटत् (अट् + णिच् + लुङ् (चङ्) + त् = आट् (आडजादीनाम्) + आटिति ('अजादेद्वितीयस्य thus 'टि' only is reduplicated and not आ also) + अ (चङ्) + त् = आ आटिट् अत् (now यण् being due by 'एरनेकाच—' णिलोप prevails giving आटिटत्) । Instance of गुणः—कारणा—(क + णिच् = कारि ; कारि + युच् (अन्) + स्त्रियाम् + णिलोप = कार् + अन् + आप् and not कारे etc by गुणः) । Instance of वृद्धिः = कारकः—(क + णिच् + ण्वुल् (अकः) = कार् अकः and not कारै अकः by वृद्धिः) । Instance of दीर्घ = कार्यते (कारि with णिच्) + यक् + शप् + ते = कार् + य् अते = कार्यते and not कारीयते by 'अकृत सार्वधातुकयोः—' (2298).

मित— । णेः + अनिटि इतिच्छेदः । 'अनिति' इत्यस्य विशेषणत्वात् तदादि विधिसंज्ञाह—अनिडादविति । 'आर्द्धधातुके' (२३०७—६।४।४६) इति चाधिकृतं—

वर्तते तच्च अनिटि इत्यनेन विज्ञेयते ; तदाह—अनिट्वादी आहं धातुके परे इति ।
 'अतो लोपः' (२३०८—६।४।४८) इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते तदाह—खिलोपि इति ।
 परत्वादिति—'खेरनिटि' (६।४।५१) इत्यपेक्षया 'एरनेकाचः—' (२०२—६।४।८२)
 इत्यस्य परवर्त्तित्वेन 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति बलवत्त्वाद् यणि (यथादिगे प्राप्ते)
 इत्यर्थः—वार्त्तिकं आरभ्यते यथा—खल्लोपाविति—खिलोपय अलोपयत्यर्थः । इयङ्
 यण्चगुणय ह्रस्व दीर्घय—इयङ्गुणह्रस्वदीर्घाः (इङ्गः) ; तेभ्यः—विभागे प्रसी ।
 पूर्वो विप्रतिषेधो (निषेधशास्त्रम्) तेन । अयमर्थः—खिलोपालोपी पूर्वविप्रतिषेध-
 निधमेन इयङ्गुणह्रस्वदीर्घेभ्यो बलवत्तरौ भवतः इ, यडादीन् व्यपीय प्राक् खिलोप—
 विधिः अलोपविधिश्च ('अतो लोप' इत्यतोऽलोप इति) प्रयोक्तव्यः, ततश्च इयडादी-
 नामप्रवृत्त्या अततचदित्याद्यमिमतरूपाणि सित्स्वनि इति । तत्र खिलोप इयङ्गुण-
 गुणविधिदीर्घेभ्यः ; अलोपस्तु ह्रस्वदीर्घाभ्यामेव बलवत्तर इति विवेकः । ननु यदाह—
 वार्त्तिकादिषु खिलोपविधिर्गतायसिद्धिं 'खेरनिटि' इति सूत्रं किं व्यर्थम् ? नेत्याह—खिलोपस्य
 त्विति । पाचयतेरिति—अप्यनस्य पक्षेऽप्यर्थः । पाक्तिरिति—'क्लिच्क्त्वा च संज्ञायाम्
 (३३१३—३।३।१०४) इति क्लिच् । ततः 'तितुवतसिसुसरकसेषु च' (३१६१—
 ७।२।८) इति इच्छिन्नेषु 'खेरनिटि' इत्यस्य प्रवृत्तिः । ततो खिलोपे पाक्तिरिति भवति ।
 पाक्तिरिति कस्यचित् पाचकस्य संज्ञा इति ह्रस्वाः । क्लिञ्जनमवकाश इति । अत्रैव खेर-
 निटि इत्यस्य प्रवृत्तिः नान्यत्रेतिभावः वार्त्तिककारस्याभिप्राय इत्यर्थः । इयडादिषु
 तु पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वोक्तवार्त्तिकमेव आदरणीयमिति । वस्तुगत्या तु वार्त्तिकमिदं
 नादत्तव्यम् । खेरनिटीत्यादिषु कार्यसिद्धिरित्याह—वस्तुतत्त्विति । अनिटि इति वचन-
 सामर्थ्यादिति । यत पाणिनिना 'खेः' इत्यनुज्ञा 'खेरनिटि' इत्युक्तम् अतः सर्व-
 स्थेव आहं धातुकाणि अस्य सूत्रस्य विषयीभूतानि । ततः किम्—इत्यत आह—तथाचेति ।
 अपवादो—त्रिशेषविधिः । अयम् खिलोपः—खेरनिटीति सूत्रमित्यर्थः । 'पय भावः—
 यदि 'खेरनिटि' इत्यत्र अनिट्त्वचनं केवलं पाक्तिसिद्धयर्थं कृतं भवेत् तदा अनिट्वादीति
 न वक्तव्यम् । एकमात्रविषयत्वात् ; किञ्च परत्वादियडादिविषयो यदि खिलोपविधिं
 वाधेत तर्हि 'कारयिता' इत्यादौ इडादौ आहं धातुके परे गुणेनैव वाचसिद्धिः

‘अनिटि’ इति व्यर्थम् । केवलं ‘खेः’ इत्यनेनैव कार्यसिद्धिः । अतएवात्र अयं विवेको यत्—यतः सूत्रे ‘अनिटि’ इति उपात्तम् अतः सर्वमप्यनिडाद्याइधातुकं णिलोपस्य विषयः । एवञ्च अपवादत्वात्—‘परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं वलीयः’ इति परिभाषया परानपि इयङादीन् वाधित्वा णिलोपः प्रवर्तते एव । तथाच वार्त्तिकं न कर्त्तव्यम् । अलोपांशे तु वार्त्तिकम् आवश्यकमिति स्वीकर्त्तव्यम् अन्यथा चिकीर्षकः—चिकीर्षादित्येवमादयो न सिध्यन्त्युः तत्रैवंविधवचनसामर्थ्यास्य (अनिटि इतिवत्) अभावात् । तथाच चिकीर्ष ण्वुल इति स्थिते णित्वाद् ह्रस्वो प्राप्तायां पूर्वविप्रतिषेध—नियमेन अलोपे वृद्धिनिवृत्त्या रूपसिद्धिः । एवम् चिकीर्ष्यात् (आशीर्लिङ्) इति स्थिते ‘अकृतसार्वधातुकयोः (२२६८) इति दीर्घे प्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधेनालोपः । ततो दीर्घनिवृत्तिस्ततो रूपमिति । शब्देन्दुशेखरे तुभयत्र पूर्वविप्रतिषेधपक्ष एव स्वीकृत इति । अथेयङ्यणगुणवृद्धिदीर्घान् क्रमेणोदाहरति इयङिति । अततच्चत्—तच्च तनू-कारणे । तच् + णिच् + लुङ् त् इति स्थिते चङङागमद्वित्वेषु ‘प्राप्तेषु’ अ ताच्चि-ताच्चि अ (चङ्) त् इति जाते संयोगपूर्वकत्वाद् यणभावे इयङ् । ततो विप्रतिषेधेन णिलोपे अ तच् तच् अत् इति ततो हलादिशेषे रूपम् । यण्—आटिटत्—अट् + िच् + लुङ् त् स्थिते चङङागमद्वित्वेषु आट् आटिटि अत् इति जाते (‘अजादेस्तु द्वितीयस्य’ इति टिमावस्य द्वित्वम्) तत ‘एरनेकाचः’ इति यणि प्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपो भवति ततश्च आ आटिट् अत् ततो रूपम् । गुणः—कारणेति—क + णिच् + युच् = कारि अन् + टाप् (गुणापवादो णिलोपः) कार् अन् आ = कारणा । वृद्धिः—कारक इति क + णिच् + ण्वुल (अकः) = कारि + अकः णित्वाद् वृद्धिः प्राप्नोति पूर्वविप्रतिषेधेन तदपवादः णिलोपः ; ततः कार् अकः = कारकः (युच् ण्वुल इत्येतौ प्रत्ययौ ‘युवोरनाकौ (१३४७) इत्यनेन अनाकौ इति भवतः) । दीर्घः—कार्यं ते इति—क + णिच् + यक् + णप्ते = कारि य् अ ते = कारि यते = कार् यते (अकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घं वाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपः) = कार्यते । एवं प्रकृते च अकाम् इ अत इत्यत्र ‘एरनेकाचः—’ इति यणं वाधित्वा पूर्व विप्रतिषेधेन णिलोपे अकाम् अत इति स्थिते ।

- २३१४ । णौ चङ्युपधाया ऋस्वः ॥७॥४॥१॥

दो । चङ्परि णौ यदङ्ग तस्योपधया ऋस्वः स्यात् ।

The penultimate (अच्) of that which is an अङ्ग (verbal base) becomes short (ऋस्व) when the affix णि follows with the affix 'चङ्' after it. Thus अ क्कम् अत now becomes अक्कम् अत ।

मित— । णौ, चङि + उपधायाः + ऋस्वः इतिच्छेदः । 'चङि' इत्येतत्—'णौ' इत्येतस्य विशेषणमित्याह चङ्परि णाविति—चङ् परी यस्यादिति विग्रहः । तादृशी णौ णिप्रत्यये परत इत्यर्थः । अङ्गमिति अङ्गाधिकारादिति बोद्धव्यम् । तेन अ क्कम् अ त इति चनेन अ क्कम् अ त इति भवति । उपधायाः किम्— । अचकाङ्गत् । काङ् इत्यदन्तोऽयं धातुस्तेन आकारस्य उपधात्वं न भवति । चङि किम्—हारयति । अत्र चङमावाद्धुखादेशो न । अथ चङि द्वित्वविध्यभाहः—

२३१५ । चङि ॥६॥१॥११॥

दो । चङि परेऽनभ्यासधात्ववस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य ।

The first letter of an एकाच् (containing a single vowel) root and the second letter of an अजादि (having a vowel at the outset) root are reduplicated when the affix चङ् follows (in लुङ्) । Thus अ क्कम् अत = अ क्कम् कम् अत = अ क्कक्कम् अत (जनादिः शेषः) = अचक्कम् अत [अभ्यासेचयं (२१६२) and "कुहोय"] ;—

मित— । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (६१११) 'अजादेस्तु द्वितीयस्य' (६११२) 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (६११८) ततः 'चङि' (६११११) इति अष्टाध्यायी—अतक्रमः । लिटोति नानुवर्तते तदाह—अनभ्यास धात्ववस्येत्यादि । 'चङि' इति

परसप्तमी ; तदाह—चङि पर इति—नात्र द्विर्वचनेऽचीति द्वित्वनिषेधशङ्का । द्वित्व-
निमित्तचङ उपधया व्यवहितत्वादिति द्रष्टव्यम् । एवम् अ कम् अत इत्यत्रानेन द्वित्वे
अ कम् कम् अत = अ ककम् अत = अ चकम् अत (हलादिशेषे चर्त्ते च) इति स्थिते,
अभ्यासस्य सन्वदभावं भवतीत्याह :—

२३१६ । सन्वत्सृष्टुनि चङ्परिऽनगलोपे ॥७।४।८३॥

दी—। ‘चङ्परि’ इति बहुव्रीहिः । अन्यपदार्थो णिः ।
‘स चाङ्गस्येति च द्वयमाप्यावर्त्तते । अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं
णिरिति, यावत् तत्परं यत्सृष्टु, तत्परोऽयोऽङ्गस्याभ्यास,—स्तस्य
सनीव कार्यं स्यान्नावग्लोपेऽसति । अथवा ‘अङ्गस्य’ इति
नावर्त्तते । चङ्परि णौ यदङ्गं, तस्य योऽभ्यासो लघुपर—
स्तस्येतादि प्राग्वत् ।

The term ‘चङ्परि’ in the rule forms a बहुव्रीहि compound—
meaning ‘after which (comes) चङ्’—[and it is an adjective to
‘णौ’ which is to be drawn from the rule ‘णौ चङ् उपधायाः—’ (2314)
to make the predication complete. The word ‘णि’ is set apart
from अि, द्रु and सृ । Hence the expression ‘चङ्परि णौ’ does
not include them for they are not सृन्त (having the affix
णि at the end). This word णि and the (carrying)-word
अङ्गस्य move round i. e. they both are taken twice [thus णि
is once connected with the word लघुनि (चङ् परि णौ यत्सृष्टु तस्मिन् परि)
and at another time it is connected with the expression
‘अनगलोपे’ (णौ अग्लोपेऽसति) and the word अङ्ग is once taken
as a निमित्त or cause of ‘चङ्परत्वं’ (अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परम्) and

at another time it is construed with the अभ्यास (योऽङ्गस्य अभ्यासः)] । Thus the meaning of the rule is—(Note that the rule is explained in two different ways according to the two distinct schools or views viz यथोद्देशपक्ष and the कार्यकालपक्ष) that— that, which is the अभ्यास of a short verbal stem (अङ्ग) which is followed by the affix णि which again is followed by the affix चङ् on the strength of the designation of a verbal stem (अङ्ग सञ्ज्ञानिमित्तम्)—receives the same operation as has been prescribed for the अभ्यास in सन् provided, owing to the following of the affix णि there is no elision of (any of) the अङ्ग letters (अ, इ, उ, ऋ, ए of the अङ्ग or the verbal stem). [Now he brings forward the other explanation saying] or—we need not take the word 'अङ्गस्य' twice (In this case the meaning then will be) that, that which is an अभ्यास followed by a short (अङ्ग) after which stands the affix णि along with the affix चङ् after it—receives the same operation as has been etc (as in the former case). (The difference between the two is that the former contains the clause 'अङ्गरुञ्जानिमित्तं यच्चङपरम्' whereas the latter contains in its stead the clause 'चङ्परेशो-यदङ्गम्') Now what follows if the अभ्यास receives the सन्वद् भावः ? To answer this he says in the next rule :—

मित— । सन्वत् + लघुनि, चङ्परि + (अनङ् लोपे)—इतिच्छेदः ।

[स्वगतपदार्थः] । सन्वत् इत्यस्यार्थः—'सन्नि इव,' अत्रम्यन्त्यादवति इत्याह—'सन्निव कार्यं स्यात्' इति । 'लघुनि' इति परसप्तमी । तच्च 'अन-

लोपोऽभ्यस्तस्य' (२६२—७४४५) इत्यतोऽनुवर्तनप्राप्तस्य, 'अभ्यास'—इत्यस्य विशेषणम् तदाह 'यच्चङ् तत्परो योऽङ्गस्याभ्यास' इति । 'चङ् परे' इति 'शौ चङ्युपधाया ङस्य' (२३१४—७४४१) इत्यतोऽनुवर्तनप्राप्तस्य—'शौ' इत्यस्य विशेषणम्—'चङ् परे

यस्मात्' (बहुव्रीहिः) इति तेन च (बहुव्रीहिणा) 'यस्मात्—' इत्यनेन णिराक्षिप्यते । तदाह—अङ्गसंज्ञा निमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावदिति । 'अनङ् लोपे' इति च भावे सप्तमी । तदाह—अङ् लोपे असति इति । अगित्यनेन—इति—पक्षिकाभिर्शक्ति-प्रभृतयश्च अङ्गलोपिनः (अकं लोपयन्ति ये ते इति विग्रहः) 'चङ् परे' इति बहु-
[वृत्तिगतपदार्थः] । व्रीहि'रिति दर्शितम् । ननु—'णिश्चिदुसुभ्यः कर्त्तरि चङ्'
(२२१२) इति श्चिदुसुवोऽपि चङ् पराः तेन तेषामपि अभ्या-

सस्य—सन्वदभावः स्यात् तत् बहुव्रीह्याश्रयणे कुतो निर्वाह इति चेत् । न । यद्यपि चङ् परमित्यनेन अङ्गमेवाक्षिप्यते तथाप्यनुवृत्तिवत्त्वात् ग्यन्तस्यैवस्याङ्गस्य आक्षेपो वीह्यः । ततश्च श्चिदुसूवां ग्यन्तत्वाभात् न तेषां संग्रहः । एतदेवाह—'अन्यपदार्थो णि'रिति । कैयटवचनमिदम् । णिभिन्न इति तदर्थः । चङ् परे इत्यत्र कर्मधारयाश्रयणे तु सूत्रगत—'पर'—पदस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । केवलं 'चङि' इत्येवमुक्ते एव हि तादृशार्थस्य लाभात् (चङि परे इति) । स चाङ्गस्य इति चेति—स जैत्यनेन चङ् परकस्य येः संग्रहः । आवर्तते इति—द्विः संवध्यते इत्यर्थः । तथाच णि—पदस्य अङ्गपदस्य च द्विरा-
वृत्तिर्द्वि'त्तावेव स्पष्टं प्रथमव्याख्याने । द्वितीयव्याख्याने तु अङ्गपदस्य सङ्गदेव प्रवृत्तिरिति । अङ्गसंज्ञानिमित्तमिति—अङ्गमेति निमित्तभावे (हेतुहेतुमदभावे) षष्ठी । तथाच अङ्ग-संज्ञाया निमित्तं यच्चङ्परो वर्ण इत्यर्थः । चङ्परो वर्णश्च खेरिकार एव । तेन श्चिदुसुवामन्यवर्णानां न ग्रहणं तेषां प्रत्ययत्वाभावेन अङ्गसंज्ञानिमित्तकत्वाभात् (यस्मात् प्रत्ययविधिसदादि प्रत्ययेऽङ्गमित्युक्तेः) । ततः—तत्पर इति तत् परं (सः परो) यस्मा-
दिति विग्रहः । अङ्गस्य द्विराहृत्या एकम् पदमभ्यासेऽन्वेति इत्याह 'योऽङ्गस्य अभ्यास' इति । अथ द्वितीयव्याख्यानार्थमाह—अथवेति । अत्र व्याख्याने अङ्गपदस्य—अभ्यासे एवान्वयो द्रष्टव्यः । प्राग् वदिति 'सनीव कार्यं स्यात् णावङ्गलोपेऽसति' इति शेषः । तदेतत् पक्षद्वयमपि कैयटग्रन्थे स्थितम् । तथा च तद्वचनम्—

'चङ्पर इति बहुव्रीहिणा अन्यपदार्थो णिराश्रीयते । तेन अचकमत इति केवले चङि सन्वदभावी न भवति । न हि णिज्ज्वतिरेकीण अन्यचङ्परः सम्भवति । तेन चङ्परौ यल्लघु तस्मिन् परतोऽभ्यासस्य सन्वत् कार्यं भवति इति ।

‘अन्ते तु व्याचक्षते, ‘चङ्परि शौ यदङ्’ तदभ्यासस्य सन्वदभावी विधीयते या’वित्यादि ।

अनयोः प्रथमपक्ष एव भाष्याकृतः । तथाच भाष्यम्—‘इह कदात्र भवति । अजजागरत् । ‘सधुनिचङ्परि’ इत्याच्यते व्यवहित चातलघुचङ्परम् । इहापि तर्हि न प्राप्नोति अचीकरत् । अजोहरत् (कृष्टइत्यनयोर्ग्यन्तयोर्नुङ्) । वचनाद् भविष्यति । इहापि वचनात् प्राप्नोति अजजागरत् । येन मान्यधानं तेन व्यवहिते ऽपि वचनप्राप्त्यात् । केन च मान्यधानं । वर्येनेकेन एतेन । पुनः संघातेन व्यवधानं भवति न भवति चेति । अनग्लोपे इति किम् । अचक्षत् । अदन्तोऽथ धातु-
र्नेदन्तम् । अजोपस्तु आङ्धातुकापेक्षो न तु विच्प्रत्ययापेक्षः । अत एवीकं ‘आवग्लोपेऽनतीति’ । ननु अभ्यासस्य सन्वदभावी भवतीत्याह किं च सनि अभ्यास-
कार्यमित्यपेक्षयामाह—

२३१७ । सन्वतः ॥७१४१७८॥

दी— । अभ्यासस्यात इकारः स्यात् सनि ।

The short अ of the अभ्यास is replaced by इकार when (the affix) सन् follows. Thus अ चकम् अ त now becomes अ चिकम् अत :—

मित— । सनि + अतः इतिच्छेदः । ‘अत लोपोऽभ्यासस्य’ (२६२०) इत्यतो अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । ‘अजामित्’ (७१४१७६) इत्यत इत् (इकारः) इति अ । तदङ्—अभ्यासस्येत्यादि । अर्थः स्पष्टः । एतेन अ चकम् अत इति सन्वदभावात् अ चिकम् अत इति ज्ञाते—

२३१८ । दीर्घो लघोः ॥७१४१८४॥

दी— । अभ्यासस्य लघोर्दीर्घः स्यात् सन्वदभावविषये । अचीकमत । णिङ्भावपक्षे—‘कमेष्टल्लेशङ् वक्तव्यः’ (वार्त्तिक) । णेरभावान्न दीर्घसन्वदभावौ । अचकमत

संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत् द्विरुच्यते ।

तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाच्चिति माधवः ॥१॥

चकास्त्यर्थापयत्पूर्णात्वाद्दीर्घं द्विरुच्यते ।

किंस्त्वस्यावयवः कश्चित् तस्मादेकाच्चिदं द्वयम् ॥२॥

वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।

ऊर्णो दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥३॥

चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात् स्याच्च व्यवस्थया ।

णोर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥४॥

इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ।

णेरग्लोपेऽपि सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥५॥

अथ क्रम्यन्तास्त्रिंशत्परस्मैपदिनः । अण ४४४ र

४४५ वण ४४६ गुण ४४७ मण ४४८ कण ४४९ कण ४५०

व्रण ४५१ भ्रण ४५२ ध्वण ४५३ शब्दार्थाः । अणति ।

रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । ववणतुः ।

ववणिथ । 'धणि'रपि कैश्चित् पठ्यते । ओणृ ४५४ अपनयने ।

ओणति । ओणाञ्चकार । 'शोणृ ४५५ वर्णगत्योः । शोणति ।

शुशोण । 'ओणृ ४५६ संघाते' । ओणति । 'ओणृ ४५७ च' ।

शोणादयस्त्रयोऽमी तालव्योष्मादयः । 'पैणृ ४५८ गतिप्रेरण—

श्लेषणेषु' । 'प्रैणृ' इतिक्वचित् पठ्यते । पिप्रैण । 'ध्रण ४५९

शब्दे' । उपदेशे नान्तोऽयम् । 'रषाभ्याम्—' (२३५) इति

णत्वम् । ध्रणति । णोपदेशफलं यङ्लुकि । दन्ध्रन्ति ।

‘वण’ इत्यपि केचित् । वणतुः । वेणिय । ‘कन ४६० दीप्ति-
कान्तिगतिषु’ । चकान् । ‘एन ४६१ वन ४६२ शब्दे’—स्तनति ।
वनति । ‘वन ४६३ वन ४६४ संभक्ती’ वनेख्यंभेदात् पुनः पाठः ।
सनति । ससान । सनतुः ।

The short चञ्चल becomes long (दीर्घ) in the matter of
सन्वदभावः । Thus चञ्चलम् चत now figures as चञ्चलम् चत =
चञ्चलम् । विटभाव etc.—It has been said that affixes like
चाय, इयङ्, and विट् are optional by the rule ‘चायादय चाईधातुश्च वा
(2305) ; so when the affix विट् is wanting, ‘it should be
said, that the स्मि of कस्मि (कम्) is replaced by चङ्’ (Varika).
Thus चञ्चलम् for there being no चि, सन्वदभाव is wanting and
consequently no दीर्घादेशः । [(Now to explain the import of
the rules ‘सन्वदप्रति etc’ and ‘दीर्घादेशः’ in a single place,
Bhottoji versifies the same. Before going to translate the
verses we should explain the परिभाषा ‘यद्योद्देशे संज्ञापरिभाषम् (1)-
and ‘कार्यज्ञानं संज्ञापरिभाषम्’ (2) elaborately ; for these have been
adopted here.

(1) ‘Samjnas and Paribhashas remain where they are
taught’ (Kielhorn). यद्योद्देशम् means not going beyond the
उद्देशः or the place where they (the संज्ञा and the परिभाषा)
have been taught or pronounced in the form of a rule.
Thus in the present case (सन्वदप्रति चङ्परिभाषा) we repeat
the sense only of the words ‘चङ्’ and ‘चञ्चलम्’ (which are
the संज्ञा—words expressed in the rules ‘यस्याम् प्रत्ययविधिसदादि

प्रत्यये अङ्गम्' and 'पूर्वोऽभ्यासः' (2178) and not carrying down the very rules to place them by the side of 'सन्वत्तद्धुनि etc.' But this (placing the very rules containing the संज्ञा 'अङ्गम्' and 'अभ्यासः' in the form of 'अङ्गस्य' and 'अभ्यासस्य') we do in the case of the latter (कार्यकालं संज्ञा—) which means :—

(2) Samjnas and Paribhashas unite with the rules that enjoin certain operations, (provided the Samjnas occur or are valid in those rules, and provided the Paribhashas concern them). ('यत् कार्यं तद्विपश्चितं द्रष्टव्यम्—' भाष्यम्)। Thus the difference between the two परिभाषा is that of sense and verbatim use ; (of course, there is another difference between the यद्योद्देशपक्ष and the कार्यकालपक्ष—(as Nagesha holds) that on the यद्योद्देशपक्ष—the rules given in Panini's last three पाद (2—4). cannot be placed near the परिभाषा contained in or indicated by a Jnapaka in Panini (from अध्याय 1st. to the end of the 1st पाद of the 8th अध्याय), because so far as the latter are concerned they do not exist (or असिद्ध by the rule 'पूर्ववासिद्धम्') whereas, on the कार्यकालपक्ष the परिभाषा are also placed (without restriction) near those rules which are given in Panini's last three padas or sections. But here we are not concerned with this case)].

'संज्ञायाः etc.....साधवः—' Madhava holds that the दीर्घादेशः and the सन्वदभावः (of the अभ्यास) are effected only where, owing to the कार्यकालत्व of the संज्ञा (i.e. the presence of the technical term when the operation is going on), the अङ्ग (verbal stem) is reduplicated (i.e. in the case of one—

vowel containing or एकाच् roots only and) not in the case of more than one vowel containing (अनेकाच्) roots (where ■ single part or letter only with its vowel instead of the whole root ■ doubled) (1st verse) । (Thus कम् being एकाच् is duplicated in full and as a result the form is अचीकृत (with सन्वदभाव and दीर्घादेश , similarly अचीकरत् (क + विच् + लुङ् त्), अपीपयत् (पच् + विच् + लुङ् त्) and so on)

'In the case of चकानि (चकाद्य दीप्ति) चर्चायति (चर्च् + विच् = चर्चापि a विज्ञप्त root with the ३०६ चावृक्) and ऊर्षीति (ऊर्ष + च् चावृक् दन्ते), not the चक् i.e. whole root but a certain part of it is doubled , hence these two (i.e. the सन्वदभाव and the दीर्घादेश) are applicable in the cases of one vowel containing or एकाच् roots only : (2nd. verse)

Thus चकाच् + विच् + लुङ् त् gives अचचकासत् (with the duplication of च only) and चर्च् + चावृक् + विच् + लुङ् त् gives आर्चयत् (with the duplication of च only by 'अज्ञादिर्हितेयम्') and ऊर्ष + विच् gives और्षुभवत् (with the duplication of ष only) ।

But in fact according to our opinion दीर्घादेश applies to ऊर्षु only whereas both (the सन्वदभाव and दीर्घादेश) are applicable to the विज्ञप्त root चर्चापि (alone) on the score of our explanation 'अद्वयव्यवहारे योऽभ्यास — 'that reduplication which is a part of the verbal stem ' (3rd verse)

Thus और्षुभवत् (सन्वदभाव is wanting here because there is no चक् in the reduplicate (अभ्यास) hence we have only दीर्घादेश here, and आर्चयत् (with सन्वदभाव and दीर्घ) ।

‘But in the case of चकास्ति (i.e. चकास् + णिच् + लुङ्त्) both these (सन्वदभाव and दीर्घ) are sanctioned and at the same time not—sanctioned according as the व्यवस्था or regulation is ; (and the व्यवस्था is that) the affix णि (णी) is an adjective either to the adjoining word ‘लघुनि’ or to (the carrying and remote word) ‘अङ्गम्’ (The drift is :—if we interpret—‘अङ्गसंज्ञानिमित्त’ यच्चङ्परी णिरिति यावत् तत्परं यल्लघु etc. (1st. Expln.) then there will be no सन्वदभाव and दीर्घ (अचचकास्त्) ; but on the other hand if we interpret ‘चङ्परी णी यदङ्गम्—’ etc. (2nd Expln.) then there will be both सन्वदभाव and दीर्घ giving अचीचकास्त् । (4th. verse).

(We have interpreted the rule ‘सन्वल्लघुनि etc.’ in two ways) on the authority of Kaiyata himself and have also construed the affix णि with the term अग्लोप (cf. his explanation ‘णावग्लोपेऽसति’ under ‘सन्वल्लघुणि’ etc.) to effect the सन्वदभाव and दीर्घ in respect of अगित् roots (such as पचि क्मि श्कि etc.). Thus अपीपचत् etc. also are valid (the word एव in the expression ‘कैयटेनैव’ is to show that both the views are enunciated by Kaiyata alone and not by Kaiyata and Haradatta as others have explained—Tattwabodhini).

मित—। अत्र लोपोऽभ्यासस्य (२६२०—७।४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्येति अनुवर्तते—तच्च लघोरिति पदेन सम्बद्ध्यते तदाह—अभ्यासस्य लघोरिति अत्र इत्यर्थः । ‘सन्वल्लघुनि चङ् परेऽनग्लोपे’ इति सूत्रं सन्वदमिहानुवर्तते तेनेदमपि सूत्रं प्राग्वद् द्विधा व्याख्येयमिति ध्वनयन्नाह—सन्वदभावविषये इति । फलितमाह अचीकमत इति (अ चिकाम् अत इत्यस्यानेन दीर्घे सति रूपम्) । लघोः किम् ? णि हिंसायाम् । तस्य खन्ताल्लुङि अचिच्णवत् इति । अथ ‘आयादय

‘आवधत्तुं वा’ इत्युक्ता कर्मिर्चिद्विहङ्गात् विटः समावपदे—दीर्घसूत्र-
भावयोरप्यभावात् ‘कर्मिश्चिद्वट्’ इत्यस्य इति च निश्चिन चट् प्राप्तिरिति च ‘अपचमत्’
इति सिध्यति । तदेवाह विहङ्गात् पदे इत्यादिना । इह कर्मरक्तमन्त्रेण चट्भा-
वात् शान्तिकारवचनम् । अथ पचमि, प्रोक्ते, ‘समवधपुनि—’ इत्यत्र ‘दीर्घो
लघोरित्यतश्च यन्मत्तद्वय संक्षेपानुपपन्नस्य तन्मैव प्रपञ्चादभाट—मज्ञायाः कार्य-
कालत्वादिति—अनेदं सम्प्रधान्यम् शस्त्रेऽग्निं पचयति विद्यत । एक, ‘यद्योद्देशं
मज्ञापरिभाषमिति’ । अपर, ‘कार्यकाल मज्ञापरिभाषमिति । यद्यपि मूलतः कार्य-
कारित्वसुभयो समानमेव तद्याप्यभि कश्चिद् विभवे । तत्र पूर्वस्यायं—उद्देश-
मनतिक्रम्य यद्योद्देशम् । मज्ञा परिभाषाय इव यथाग्निं शान्ते उपदिशन्ते
तत्र तत्रैव निपातुपपत्तिरिति, द्रष्टव्या नास्तीति । कार्यकालमित्यस्याद्यन्तु—मज्ञाः
परिभाषाय तत्प्राप्त्यर्थेण तत्र तत्र (कार्यप्रदेशे) कार्यकाले सन्निधिं प्राप्यन्ते सम्प्रधान्यमे
इति । तेन पूर्वपक्षे मज्ञापरिभाषायामवधिबोधोपपत्तिर्न तु तत्तत्समज्ञापरिभाषाविधायक-
सूत्राणाम् । अन्यपक्षे (कार्यकालपक्षे) तु तैवानुपपत्तिरिति भेदः (१) । तथा च प्रकृत
सूत्रद्वयमिति इति मते दीर्घो लघोरिति मते च ‘अद्वय’ ‘अभ्यास’ च अर्था एव उप-
पत्तिरनुवर्तनीययोद्देशपक्षे—कार्यकालपक्षे तु ‘अद्वयाभ्यासविधायकयो’ ‘रद्वय’
‘पूर्वोऽभ्यास’ इति मन्थोरपि तत्र (सूत्रद्वयस्य दीर्घं इत्यतश्च) एकवाक्यतया
अवस्थानमिति । तेन चाद्यमर्थे ‘अद्वय य इ’ उच्चारणे—विहिते तयोः पूर्वोऽभ्यास—
सप्त ‘य च सूत्रद्वयं भवतीति । अतएव ‘अद्वय य इ’ उच्चारणे’ इत्यनेन लक्ष्ययोग
लक्षणाकर्मणि—पञ्चैव समाश्रीयते न त्ववयववर्त्तते । पूर्वस्या इतरपक्षेयया भवत्वात् ।
तेन च लक्ष्यस्यैव हि अद्वय द्विरुच्चारणम् न तु तदेकदेशस्य तदवयवस्येति यावत् ।
तथाच ‘लक्ष्यमद्वय’ यत्र द्विरुच्यते न तु तदवयववर्त्तते तत्रैव समवयवमिति सूत्रद्वयभाव,
दीर्घो लघोरिति दीर्घस्य फलति । ‘लक्ष्यमद्वय’ यदा धातुरेकाञ् भवति तदैव

(१) इतोऽधिक जिज्ञासुभिरिव विधेयस्य परिभाषेन्तुर्गोचरो द्रष्टव्य । अप्याभिस्तु
‘विस्तरमिया निवृत्तमिति ।

दिरुच्यते । तेन एकाच्कधातूनामेवविषये दीर्घसंनवदभावयोर्लाभः । न अनेकाच्चां
धातूनामिति कार्यकालपक्षपातिमाधवस्य—मतमिति प्रथमफक्किकार्यः । अचीकमत—
अचीकरत्—(कृ + णिच् + लुङ्)—अपीपचदित्याद्याहरणम् ।

चकास्तीति—चकास् दीप्ताविति धातुः । अर्थमाचष्टे—इति णिचि आपुगागमे
‘अर्थापि’ इति धातुः । ऊर्णुञ आच्छादने इति च प्रकृतिः । तथाणामपि श्रितपा
निर्देशः । आदिपदेन जागृ—निद्राचये इत्यादीनां ग्रहणम् । अयमर्थः—चकास्,
अर्थे, ऊर्णु इत्यादिषु अङ्गं न दिरुच्यते किन्तु तेषां कश्चिदवयव एव अनेकाच्क्त्वादिति-
भावः । तत्रानेकाच्चां हलादिः प्रथमावगवस्येवअजादेस्तु द्वितीयेवेति विवेकः । यथात्रैव
—चकास् इत्यस्य—चकारमावस्यदित्वम् न तु चकारूपस्य कृतस्त्वाङ्गस्य । अर्थापि
रूपातिश्च अजादित्वाद् द्वितीयावयवस्य यकारमावस्य ‘ण’ इत्यस्यैव (‘सर्व्वत्वाच् सहित-
स्यैव वर्णस्य दिरुक्तिरिति बोध्यम्) दित्वमिति । अनयोर्लङिचङि—आर्त्तयपत् और्णुनवत्
इति च सिध्यतः । अथ कार्यकालपक्षं निगमयति—तस्मादिति । एकाच्च—‘एकान्’-
धातुषु’ इदं द्वयम्—‘संनवदभावः’ ‘दीर्घ’ इत्यर्थः—इति द्वितीयफक्किकार्यः ।

स्यादेतत् । किन्तु यदि कार्यकालपक्षमेव समाश्रित्य अत्र समाधानं क्रियते तर्हि
—दिदरिद्रासति, जिगणयिषति इत्यादिषु—का गतिः । तेषामनेकाच्क्त्वाद्
कृतस्त्वाङ्गस्य दिरुच्चारणसम्भवे—अभ्यासकार्यं न स्यात्,—उक्तरीत्याहि कार्यकाल-
पक्षाश्रयणे—एकाच्च धातुष्वेव दित्वाभ्यासकार्यादिनियमात्—इत्याशङ्क्य समाधत्ते
वस्तुत इति—

कार्यकालपक्षापेक्षया यथोद्देशपक्षस्यैव अभ्यहितत्वाद् वृत्त्यादिष्वभ्युपगमाच्चिति
मन्तव्यम् । अङ्गस्येति—‘संनवदभावो नि—’ इति सूत्रे अस्माभिः (भट्टोजिदीक्षितैः)
‘अङ्गस्य अवयवो योऽभ्यास’ इति वर्णितमुक्तमिति यावत् न तु ‘अङ्गस्य ये द्वे उच्चारणे
तत्र योऽभ्यास’ इत्यादि (कार्यकालपक्षाश्रयणे—इयमेव व्याख्यानरीतिः) । तेन
एकाच्च अनेकाच्च चोभयेष्वेव धातुषु—दीर्घसंनवदभावौ निर्वाधं भवत इति दर्शयति
ऊर्णाविति । ऊर्णौ—ऊर्णुधातौ (केवलं) दीर्घादिश्च एव भवेत् न संनवदभावः ।
अभ्यासे अकाराभावेन संनवदभावाभावात् ‘सन्त्यत’ इति इत्यस्य असम्भवात् । अर्था-

पञ्चमौ विजन्तायोपिधातौ—तु 'इय' सन्वदभावः, दीर्घं दयेतदइय 'स्यात्' भवेत् इति 'मन्मटे' वय मन्मटे—इत्यप्याह मतमिति यावत् । तथाच ऊर्ध्वं इत्यस्य विचि लुङि चङि—सन्वदभावाभावात् किञ्च दीर्घादेशेन और्ध्वमपत् इति भवति । अथ इत्यस्य—विचि लुङि चङि तु—सन्वदभावाद् दीर्घाच्च—पार्श्वोपपत्तिः । इति तृतीय—प्रक्रियार्थः ।

अथ व्याख्यादिकन्पासकालो दीर्घं सन्वदभावविकल्पो भवत इति दर्शयति—

चकामाविति—विजन्तस्य चकालोः—लुङि (चङि) तु व्यवस्थया व्याख्यापेक्षया इदम् उभयम् इमौ दीर्घसन्वदभावौ न स्यात् न भवेत्, स्यात्—भवेत् । तथा च 'सन्वद्वचुनि'—इत्यत्र 'चङ् परे औ यल्लघु' इति प्रथमव्याख्याने 'येन नाव्यवधानेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' इति व्यायात् (व्यायीत्य—'पुगल्लघुपधस्य च' (२१८८) इत्यत्र व्याख्यातम् इति तत्रैव द्रष्टव्यम्) 'अचचकासत्' इत्यत्र चङ्परस्य च, चकाम् इत्यनेकाज्यवधानात्—दीर्घं सन्वदभावी न भवतः (अचोक्तमत्र इत्यत्र तु एकाज्मात्राव्यवधानम् भवतः), 'चङ् परे औ यदङ्'मिति द्वितीयव्याख्याने तु (दीर्घसन्वदभावेन) 'अचोचकासत्' इति भवति । 'चकाम्' इत्यस्याङ्प्रत्ययकत्वेन तत्परतः एव चैः सत्त्वाद् व्यवधानाभावात् इति त्रियम् । अचोत्तरार्द्धे च व्यवस्थामेव दर्शयति—चैविशेष्यमिति—वेरित्यस्य विशेष्यम् सन्निहित (समीपवर्त्ति) 'लघुनि' इति—यथा अनुवृत्तित्वेन दूरवर्त्ति 'अङ्गमि'ति इत्यर्थः । तत्र प्रथमव्याख्याने 'औ यल्लघु' इत्यनेन 'लघुनि' इत्यस्य विशेष्यत्वं फलितम्, द्वितीय व्याख्याने ॥ 'औ यदङ्गम्' इत्यनेन अङ्गत्वेन विशेष्यत्वमिति भावः । इति चतुर्थप्रक्रियार्थः ।

अतु किमिव हे विध्यन् व्याख्यानं स्वकपोलकल्पितम् उतास्यत्र किञ्चिद् मानमित्या-
शङ्काह—इति व्याख्या विकल्पस्थेति ।

इति इत्य कोट्यटनेव नत्वन्वेन किमविद (एतेन एक कोट्यटनमन्यद् इदमन्यतममितिः व्याचक्षाणा उपेत्या इति एवकारेण—नम्यते, तथाचाद्याभिरपि सन्वद्वच नि सृष्टि—कोट्यटन्य उद्भूत) वर्णनात्—कथनात्—तमनुसृत्यान्माभिरपि तथैव व्याख्यातमिति वाक्यशेषः । अतु 'चि रितौमभावघ्न' 'भावग्लोपेऽसति' इतुका (सनवत् सृष्टे)

अग्लोपेऽपि तस्य सम्बन्धः साधितः । स च कथम् इत्यत्राह—येरिति । अगिताम् अपि सिद्धये णेः अग्लोपे अपि—सम्बन्धः स्वीकृत इति वाक्यशेषोऽन्वयः । णेः णिचः अग्लोपे सत्यपि सम्बन्धः स्वीकृतः अन्यथा—कमिशकिपचिप्रभृतीनामगित्वमादाय— तेषां णिचि चङि दीर्घं सन्वदभावी न भवेताम् इति भावः । इति पञ्चमफलिकार्यः ।

अथ क्रम्यन्ता इति क्रसु पादविचेषे इत्यन्ता इत्यर्थः । वकारादित्वादिति 'न गश्- दद्वादिगुणानाम्' (२२६३) इति निषेधादिति भावः । ओणाञ्चकार इति इजादि- त्वादाम् । अर्थभेदादिति—एकत्र शब्दार्थकः अन्यत्र संभक्ताविति भेदः ।

२३१८ । ये विभाषा ॥६।३।४३॥

दी— । जनसनखनामाच्च' वा स्यात् यादौ किङिति । सायात्—सन्यात् । 'अम ४६५ गत्यादिषु ।' 'कन दीप्ति- कान्तिगति'—इत्यत्र गतिः परयोः शब्दसंभक्तयोरादिशब्देन संग्रहः । अमति । आम । 'द्रम ४६६ ह्रस्व ४६७ मीमृ ४६८ गतौ' । द्रमति । दद्राम । 'ह्रान्त—' (२२८८) इति न वृद्धिः । अद्रमीत् । ह्रमति । जह्रम् । मीमति । मिमीम । अयं शब्दे च । 'चसु ४६८ कसु ४७० जसु ४७१ भसु ४७२ अदने' ।

The roots जन्, सन् and खन् optionally end in आ when a कित् or डित् affix beginning with a यकार follows. Thus सायात् etc.—(आशीलिङ्) here the augment यासुट् is कित् by 'किदाशिषि' (2216). Similarly जायात्—जंन्यात् and खायात्—खंन्यात् । कन—दीप्ति कान्ति etc. अम गत्यादिषु—means 'to move' (गति) and also 'to sound' (शब्दे) and 'to serve' (संभक्तौ) for the word आदि in गत्यादिषु implies 'शब्दे' and 'संभक्तौ' which follow गति, read

न कन दीप्ति (to shine) कान्ति (to wish) गतिषु etc. द्रम is मान hence
हृदि is prohibited by 'घ्नान etc. (२२७७). चसु etc means 'to eat.'

मित— । 'जनसनखनां सन्भक्तोः' (१५०४—६१४'४२) इत्यतो जनसन—
खनामित्यनुवर्तते । तदाह—जनसनखनामिति । 'विङ्गोरनुनासिकस्यात्' (१८८२
—६१४'४१) इत्यत आदिति (आ) ; अत आह आत्वमिति । वेति विभाषा—
पदार्थः । 'अनुदात्तोपदेश—' (२४१८—६१४'४०) इत्यतः 'विङ्गति' इति
आनुवर्तते तस्य सूत्रस्येन 'ये' इत्यनेन तदादिविधिमायित्य विशेष्यते । तदाह—
यादौ किङ्ति इति । 'ये' इत्यत्र अकार उच्चारणार्थः । ए—मात्र तिष्ठति ।
सायात् इत्यादि—अत्र किदायिषीति आशीर्निङि यासुट किञ्चात् प्राप्ति । एवम्
जायात्—जग्यात्, खायात्—खग्यात् इति । अम् इति आदिबिज्यादिपदयाच्चार्यमाह
—कनदीप्तिजानीत्यादि । 'यङो'यङ्चम् । वनगच्छे वनसन संभक्तौ इति हि तत्र पाठः ।
तेन आदिपदेन अमीः शब्दसंभक्तावप्यर्थो भवतः इति । अमुचदने इत्यस्य रूपविधि
दर्शयति ।

२२२० । छिबुक्तसुचमां शिति ॥७१॥७५॥

दी— । एषामचो दोषः स्याच्छ्रुति ।

“आङि चम इति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) ।

आचामति । आङि किम् ? चमति । विचमति । अचमीत् ।

जिमिं केचित् पठन्ति । जेमति । क्रसु ४७३ याद्विचेषे ।

The अच् of the roots, छिबु (छिब्), क्लसु (क्लम्) and चसु
(चम्) is lengthened when a शित् (श—cliding) affix comes after
these. Thus चम् becomes चाम (and छिब becomes छीव and क्लम् be-
comes क्लाम)—, 'It should be expressed that the अच् of चम्
is long only when it is preceded by the उपसर्गे आङ्' (आ) (Vartika)

Thus आचामति; why say आङि—witness—चमति and विचमति without दीर्घ । अचमीत् (लुङ्) by ह्यन्त etc (2299). क्रसु—‘to step’—

मित—। ‘शिति’ इति शकारेत्प्रत्यये शवादौ परे इत्यर्थः । दीर्घ इति ‘शमामहानां दीर्घः’ श्यनि’ (२५१६—७३।७४) इत्यतोऽनुवर्तते । दीर्घ इत्यनेन च ‘अचश्चेत्यस्याः परिभाषाया उपस्थितिः । तदाह—‘अच’ इति । आङोति वार्त्तिकं वक्तव्यम् । अन्यत् स्पष्टम् । क्रसु (क्रम्)—पादविक्षेपे इति—

२३२१ । वा आशभ्लाशश्चमुक्रमुक्तमुत्तसित् टिलषः ॥३।१।७०॥

दी—। एभ्यः श्यन् वा स्यात् कर्त्तर्ये सार्वधातुके परे ।

The विकरण श्यन् (of दिवादि class) is optionally attached to these roots (भाश्, भ्लाश्, भ्रम्, क्रम्, कृम्, वच्, वृद् and लस्) when a सार्वधातुक affix follows in the कर्त्तर्यवाच्ये ।

मित—। आशित्यादि समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्यन्तम् । तदाह—एभ्य इति । ‘दिवादिभ्यः श्यन्’ (२५०५—३।१।६९), ‘कर्त्तरिशप्’ (२१६७—३।१।६८), ‘सार्वधातुके यक्’ (२७५६—३।१।६१) इत्येतेभ्यः क्रमेण श्यन्निति, कर्त्तरैति, सार्वधातुके इति चानुवर्तते ; तदाह—श्यन् वित्यादि । श्यन्निति शिद्भवति, यकार—मात्रं शिष्यते ।

२३२२ । क्रमः परस्मैपदेषु ॥७३।७६॥

दी—। क्रमेर्दीर्घः स्यात् परस्मैपदपरि शिति । क्राम्यति । क्रामति । चक्राम । क्राम्यतु—क्रामतु ।

(The penultimates of) क्रम् become long, when a शित् (श—eliding) affix follows in the परस्मैपद । Thus—क्राम्यति—क्रामति (optionally श्यन् and शप्) but in the आत्मनेपद the form is क्रमते—विक्रमते etc. भाश् and भ्लाश् mean to shine—भाश्यते—भाशते ;

भ्रूणाग्नते etc ; भ्रु (ध्रुम्) to wander ध्रम्यति—ध्रमति (in दिवादि—भाष्यति by 'शमामहाना दीर्घः—') चक्रात्—by 'अत उपधायाः' (2282).

मित—। शमामहाना दीर्घः—' (१५१८—७११७४) इत्यतो दीर्घ इति, ह्रिवृकमुचमानित्यत, गितोति चानुवर्त्तते । अन्येषां तु धात्र भ्रूणाग् दीर्घो—भाष्यते—भाष्यते । भ्रूणाग्नते—भ्रूणाग्नते । भ्रु चलने (भ्वादि)—ध्रम्यति—ध्रमति । (दिवादौ तु भाष्यति) ; क्रमु म्नानौ—क्राम्यति—क्रामति । मही उद्देगे—मस्यति—मसति । तुष्टच्छेदने—मुग्नति—मोटति । लघुक्रान्तौ कान्तिरिच्छा । लप्यति—लपति इत्यादाहरणानि । चक्राम इति अत उपधाया इति चान्ति इति । क्राम्यतु इत्यादि न्यष्टम् ।

२३२३ । स्रुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥७१२॥३६॥

दी—। अत्र वेद । अक्रमीत् ।

अथ रेवत्यन्ता अनुदात्ततः । 'अथ ४७४ वय ४७५ पय ४७६ मय ४७७ चय ४७८ तय ४७९ जय ४८० गती' । अयते ।

The roots स्रु and क्रम् get the augment इट् (in the कर्त्तृवाच्य only) provided there is no निमित्त or cause of आत्मनेपद in them. Thus अक्रमीत्—अट् क्रम् इट् सिच् ईट्—अ क्रम् इम् ई त्—अक्रम इ ० ईत् (prohibition of इटि by 'आत्म—etc' (2299) and सलोप by 'इट् ईटि') । अय to go अयते—

मित—। स्रुक्रमोः+अनात्मनेपदनिमित्ते इतिकेदः । स्रुच क्रम् च (इन्ः) तयोः । पद्यर्थे पद्यी ; तेन चोः क्रमय परस्मै सिच् इट् इति खभाते । मांसेमस्तु अप्रमार्थे पद्यीत्याह । आत्मनेपदनिमित्तस्याभाव इति अनात्मनेपदनिमित्तम्—'अर्थाभावे अय्ययीभावेन सह नञ्स्तत्पुरुषो विकल्पते' इति वचनात् अज्येय्ययीभावः ।

तेन 'अनात्मनेपदनिमित्ते' इति द्विवचनस्थाने व्यत्ययेनैकवचनम् अनात्मनेपद-
निमित्तयोरित्यर्थः । केचित्तु 'आत्मनेपदनिमित्ताभावे' इत्यर्थः इत्याहुः । - अर्थस्तु भयत्र
समान एव । 'आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः' (७।२।३५) इत्यत इडित्यनुवर्त्तते ।
तेनायं सूत्रार्थः—आत्मनेपदनिमित्तहीनात् (आत्मनेपदनिमित्ताभावे इति वा) स्त्रोः
क्रमस्य परतो वलादेरार्द्धधातुकस्येडागमः स्यात् कर्त्तृवाच्ये नान्यवेति । कर्त्तृवाच्य-
नियमार्थमेवेदमित्याह—अत्रैवेडिति । अक्रमीत्—छान्तचण्येति वृद्धाभावः । 'इट्
ईटि' इतिसलोपः । स्त्रोस्तु अस्मावीत् इति ('सिचिवृद्धिः परस्मै—' इति वृद्धिः)
अत्रैवेट् इति किम् भावकर्म्मलकारिणु सामूत् उपस्योप्यते जलेन । इड् भावे =
उपक्रांस्यते । इदं कर्मणि । अतोभयतैवेडभावः । किञ्च 'सूक्तमोरुदात्तत्वेनेटि
सिद्धे नियमार्थोऽयमित्याह अत्रैवेडिति तत्त्वबोधिनी । 'निमित्ते इति किम् । स्त्रीति
इति स्त्रविता—स इवाचरति स्त्रिविधीयते । इह क्यङ् एवात्मनेपदनिमित्तम् न तु
स्त्रीतिरित्याहु'रिति च तत्रैव ।

२३२४ । दयायासश्च ॥३।१।३७॥

दी—। 'दय' 'अय' 'आस्' एभ्य आम् स्याल्लिटि ।
अयाञ्चक्रे । अयिता । अयिषीष्ट ।

The affix आम् is attached after the roots दय, अय and आस् in लिट् । Thus दयाञ्चक्रे etc. अयिता (लुट्) ; अयिषीष्ट (आशीर्लिङ्) ।

मित—। 'कासप्रत्ययादाममन्ते लिटि' (२३०६—३।१।३५) इत्यत आम्
इत्यनुवर्त्तते । दयायासश्च समाहारवृत्तात् पञ्चम्यन्तं, तदाह—एभ्य आम् स्यादिति ।
अन्यत् स्पष्टम् ।

२३२५ । विभाषेष्टः ॥८।३।७८॥

दी—। इणः परो य इट् ततः परेषां षीध्वंलुङ्लिट्वां वा
सूध्वन्त्यः स्यात् । अयिषीढम्—अयिषीध्वम् । आयिष्ट ।
आयिढम्—आयिध्वम् ।

The च optionally becomes मूर्धन्यं । e becomes इ, of दीधम्, सुङ् and लिङ् coming after the augment इट्, which again follows a root ending in इङ् (a प्रत्याहार containing the letters इट्सञ्च etc up to 'लृष्') । Thus अयिषीदुम्—अयिषीधम् (अय + इट् + दीधम् (आशी.) । आदिष्ट—अय + सुङ् त = आट् ष् इट् सिच् (०) त the त not being चङ्, there is no इडागम by—अयिषिषीदुम् (अयिषिषी + धम् (सुङ्) as before)

मित्—। विमावा + इट् इतिच्छेद । 'इषः दीधं सुङ् लिट्' धीःज्ञात् दे२४०—८।१।०८) इत्यनुवर्तते, 'अपदान्तव्य मूर्धन्य इत्यतो मूर्धन्य इति च , तदाह—इष, पर इति । इटः इति पञ्चमी तदाह 'य इट तत' परेषाम्' इति । अयिषीदुम्—अयिषिधम्—अय + आशीर्लिङ् धम् इति स्थिते सीयुटि अय सीयुट् धम् इति जाते लोपो व्योरिति यलोपे आहं धातुकत्वेन सलोपाभावे, सीयुट् इडागमे च अय् इ सी धम् इति भवति ततो मूर्धन्यादेशे—अयिषीदुम् इति , आदिष्ट् अय सुङ् त इति स्थिते आट्—इट्—सिच् । ततस्तकारस्य अपठत्वाभावाद् ईडभावे सलोपाभावस्ततो रूपम् । आदिदुम्—आयिधम्—अय + सुङ् धम् इति स्थिते आट् = अय इट् सिच् धम् इति जाते आय् इ स् धम् इत्यस्य 'धि वेति सलोपे,' मूर्धन्यादेशे च आदिदुम् इति ।

२३२६ । उपसर्गस्यायतौ ॥ ८।२।१८ ॥

दो—। अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात् । ज्ञायते—पलायते । निस्दुसो रुत्वस्यासिद्धत्वाच्च लत्वम् । निरयते । दुरयते । निर्दुरोस्तु निलयते । दुलयते । 'प्रत्ययः' इति त्विणो रूपम् । अथ कथम् 'सृदयति विततोर्द्ध्वरश्मिरञ्जौ' इति माघः । 'इट् किट् कटी' इत्यत्र प्रसिष्टस्य एर्भविष्यति ।

यद्वा “अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्” (परि—६७) ;
 चक्षिडो डित्करणज् ज्ञापकात् । वादित्वाद्—ववये । पेये ।
 मेये । चेये । तेये । प्रणयते । नेये । ‘दय ४८१ दानगति-
 रक्षणहिंसादानेषु । आदानं ग्रहणम् । दयाञ्चक्रे । ‘रय
 ४८२ गतौ’ । ‘जयो ४८३ तन्तुसन्ताने । जयाञ्चक्रे । ‘पूयो
 ४८४ विशरणे दुर्गन्धे च’ । पूयते । पुपूये । ‘क्लूयो ४८५
 शब्दे उन्दने च’ । चुक्लूये । ‘क्ष्मायो विधूनने । चक्ष्माये ।
 ‘स्फायो ४८७ ओष्यायो ४८८ वृद्धौ’ । स्फायते । पस्फाये ।
 प्यायते ।

ल is substituted for the रेफ or र् of an उपसर्ग which is followed by अयति i. e. the root अय् । Thus प्र + अयते = प्र + अयते = प्रायते and परा + अयते = पला अयते = पलायते । But निस् + अयते and दुस् + अयते give निरयते and दुरयते without the substitution of ल for the रेफ or र्, because the क्त i. e. the र् of निस् दुस् is असिद्ध (as not having existed) by the rule ‘पूर्व्ववासिद्धम्’ (Note the situation of the rules उपसर्गस्यायतौ (४. २. १९) and ससजुषो रुः (४. २. ६६)—where the latter is subsequent hence it is असिद्ध or invalid towards what is enjoined by the former). But निर् and दुर prefixed to अयते gives निलयते and दुलेयते for their र् is not the result of क्त । The word ‘प्रत्यय’ is not changed into प्रत्ययः for there is no अय following प्रति (प्रति—इ + अच्) । Now, if the root अय् is आत्मनेपदी then how to defend उदयति (उत् + अय् + शठ + औ) used by माघ ; in ‘उदयति

वित्त—' etc (for to speak truly it would have been उद्यमाने) ?
 (The answer is) Do not explain it as उद् + पय etc, but derive as
 उद् + इ etc and this is obtained from disjoining कटो (कटि +
 इ + ई) see under घातपय etc (2299) ; or—It is correct by
 the परिभाषा—'The चात्मनेपद due to the elision of अनुदात्त
 (by 'अनुदात्तहित चात्मनेपदम्) is चनिम्, not persisting i. e. op-
 tional'. And this is inferred on the strength of इत्तुक्कारण
 of the root चचिद् which had it been read as 'चचि' (without
 'इ'), would have been चात्मनेपद on account of the elision
 of its 'इ' (चचि—चच्, इ) which is अनुदात्त and elides and
 thus is a sign of चात्मनेपद by the rule अनुदात्तहित—'. बादित्वात्
 —the root च् being begun with च at the beginning there
 is no 'एत्ताभ्यासौष' by the prohibition 'न शशदहवादिगुणानाम् (2263).
 Thus it does not give 'चैयि' as पय which gives चैयि not being चादि ।
 प्रथयते—प्र + थयते । प्रथो to burst and to discharge foul smell.'
 The 'ई' at the end of these roots indicate optional इद् by 'श्रीदितो
 निष्ठायाम्' and the 'ओ' of ओप्यथो indicates एत्ता in निष्ठा by 'ओदितय' ।
 प्रथयते :—

मित—। उपसर्गस्य + चयती ईतिदिदः । अयतापिति जिपा निहि'टस्ययतिः
 समस्यपि—'उपसर्गस्य' इत्यस्य धारास्येन विशेषणम् इत्याह—अयतिपरस्येपि । 'यो
 र्क' इति—'लपोरोलः' (२२५०—८२।१८) इत्यतीशुबभोरिति भावः । प्रायते—
 प्र + थयते । प्रथयते—प्र + थयते । निरुदुसोरिति । निरुदुसुत्थयं ।
 अचिहत्वात्—'पूर्वमाचिहम्' (१२—८२।१) इत्यनेनिति यावत् । तथाच
 'सप्तशुभो व' (१६२—८२।६६) इति सुप्तम्—एतत्सुप्तापेयया परमेवेति । उदा-
 हरति मित्यति इत्यादि । निरुदुसुत्थिति—नेदं बलं सकारफलं तेषामिहस्वाभावा

दनेन लत्वम् । 'प्रत्यय इतीति—प्रति—इ + अच्—इति इणधातोरेवाच्, प्रत्ययेन तत्-
सिद्धिः न तु अयतेरितिभावः—'अनभिधानादिति' कैयटः । अथ अनुदात्तेष्वलक्षणतया
अयधातोरात्मनेपदित्वात् पृच्छति—अथ कथमिति । उद्—अय + शत + ७मी. १ वचन
इति उदपूर्वस्य श्वन्तस्य चायतेः सप्तम्यन्तं मत्वा प्रश्नः । समाधत्ते—इट् किट् किटीति ।
तव इ ई इति स्त्रीषामेव मते प्रश्नेषेण पाठः कृतः ('ह्रस्वचणश्चस्त्राण्य'—
(२२६६) इत्यत्र द्रष्टव्यम्) । पदान्तरेणैतत् समाधीयते ग्रहंति । अनुदात्तेष्विति—
परिभाषयम्—'अनुदात्तलोपप्रयुक्तं यवात्मनेपदं विहितं तन्न सार्वविकमिति' तदर्थः ।
तत्र लिङ्गं दर्शयति—चच्छिङ् इति । 'चच्छिङ्' इत्यनुक्ता यदि 'चच्छि' इत्येव पठ्येत
तर्हि अनुदात्तस्य इकारस्य लोपेनैव 'अनुदात्तङित'—(२१५७) इत्यनेनात्मनेपदसिद्धि-
र्भवेत् । किन्तु तथापि यत् ङकारानुबन्धः क्रियते तेनेदं ज्ञायते यत्—अनुदात्तलोप-
प्रयुक्तमात्मनेपदं न सर्व्वेति । तेनापि 'उदयति' इति सिध्यतीति निष्कर्षः । शब्देन्दु-
शेखरे तु 'इदं (अनुदात्तेतिवचनम्) भाष्ये—न दृश्यते' इत्युक्तम् । वादित्वादिति—न
शशदद—(२२६३) इति निषेधात्—एत्वाभ्यासलोपी नेत्यर्थः । पेये (पय +
लिट् ए) वकारादित्वाभावात् प्राप्तिः । प्रणयते (प्र + णय + ते) उपसर्गादसमासे-
ऽपीति—णत्वम् । नेय (णय + लिट् ए) 'णो नः' इति णत्वम् । 'ऊय' इत्यादीनाम्
ईदित्करणम् 'ओदितो निष्ठायाम्' इति इङ्ङित्कार्थम् । ओप्यायी (प्याय) इति
ओदित्करणं 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वार्थं तेन 'पीन' इत्यादिसिद्धिः । अथ प्याय +
लिट् ए (लिटः तभ्योरेशिरच्) इति स्थिते—

२३२७ । लिङ्यङ्गोश्च ॥६॥१॥२॥

दी— । लिटि यङि च प्यायः पीभावः स्यात् । पुनः
प्रसङ्गविज्ञानात्—पीशब्दस्य द्वित्वम् । 'एरनेकाचः—'(२७२)
इति यन् । पिप्ये । पिप्याते । पिप्यिरे ।

The root 'प्याय' is replaced by 'पी' in लिट् and यङ् । Now there
are two rules ('एकाचो द्वे प्रथमस्य' and 'लिङ्यङ्गो') to act upon

प्यायः । B) the परिभाषा—‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’, the latter supersedes the former. But if the former (एकाक्षी—) is invalidated then how the reduplication is to be effected ? For there is another परिभाषा—namely—‘सलद्वयौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमिव’—‘When (two rules), while they apply : (simultaneously), actually prohibit each other, that (rule of the two) which is once superseded (by the other), is superseded altogether (and cannot therefore apply again after the latter rule has taken effect),—Kielhorn. Thus as the rule ‘प्यायः पी’ has taken effect, the former ‘एकाक्षी—’ should not apply again (बाधितत्वात्), under the circumstances, Bhattoji says that according to the परिभाषा ‘पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्,’ the word ‘पी’ will be reduplicated. This परिभाषा means—(occasionally the formation of a particular form) is accounted for (सिद्धम्) by the fact that (a preceding rule) is allowed to apply again, (after it had been superseded by a subsequent rule.—’ Kielhorn. Thus though the preceding rule ‘एकाक्षी—’ is overruled by the subsequent rule ‘लिङ्यङोः,’ yet it (‘एकाक्षी—’) applies again and so पी is doubled and we get दिव्य—पी पी ए=पि पी ए (‘ङस्त्रः)=पि प्य ए (by ‘एरने-काक्षः—’ (२७२)) ।

नित—। लिङ्यङोः+च इतिच्छेदः । लिङ्यङोरिति सप्तम्यन्तम् तदाङ—
त्रिति यङि चेति । प्यायः पीकाव इति ‘प्यायः पी’ (२०७२—६।१।२८) इति पूर्वसूदात् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति । अयमत्र निष्कर्षः—‘एकाक्षी द्वे प्रथमस्ये’ति (६।१।१) द्विविधायक पूर्वसूदम् ‘लिङ्यङोः’ इति च (६।१।१८) पीभाव-विधायकं परसूतम् । तत्र विप्रतिषेधे परं कार्यमिति—नियमिन परेष पीभावः क्रियते-

‘एकाच—’ इति च वाध्यते । एवं चास्य बाधितत्वाद् अत्र षीशब्दस्य द्वित्वं न सम्भवति । बाधितस्य पुनरुक्त्यानासम्भवात् । उक्तं हि—‘सङ्गद्वग्तौ विप्रतिषेधे—यद् बाधितं तद् बाधितमेवे’ति (परिभाषेयम्—यदा द्वयोः सूत्रयोः तुल्यबलयोः कुत्रचित् युगपत्प्राप्तिर्भवति तदा एकेन इतरस्य—बाधे सति बाधितस्य (तस्य) चिराय बाधितत्वमेव भवति इति च तदर्थः । बाधितञ्चात्र एकाच इति लिङ्यङीरित्यनेन इत्युक्तम्) । एवं प्राप्ते आह—‘पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् षीशब्दस्य द्वित्वमिति । परिभाषेयम्—पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्’ इति । विप्रतिषेधेन यद् बाधितं तस्य पुनरपि कश्चित् प्रवृत्तिर्भवति—इति च तदर्थः । तेन ‘एकाच—’ इत्यस्य पुनःप्रवृत्त्या षीशब्दस्य द्वित्वं भवति इति भावः । एवं षी षी ए इति स्थिते अभ्यासङ्गसादेशे पि षी ए इति जाते ‘एरनेकाच इति यणादेशे—पिष्ये इति सिध्यति । यङितु पेपीयते इति । अन्यत्—स्पष्टम् । अथ प्यायो लुङि विशेषमाह—

२३२८ । दीप-जन-बुध-पूरि-तायि-प्रायिभ्योऽन्यतरस्याम्

॥३१॥६१॥

दी— । एभ्यश्चलेशिण् वा स्यादेकवचने तशब्दे परे ।

The affix ल्ति, coming after these roots (दीप्, जन, बुध, पूर, ताय and प्राय्) is optionally replaced by the affix चिण् (इ) when the affix त (3rd. person आत्मनेपदी sing.) follows.

मित— । दीपजनेति—इहात्—पञ्चम्यन्तम् । तदाह—एभ्य इति । ‘स्तेः सिच्’—(२२२२—३११४४) इत्यतश्चेरिति ‘चिण् ते पद’ (२४१३—३११६०) इत्यतश्चिण् इति ते इति चानुवर्त्तते । अन्यतरस्यामिति विकल्पार्थकस्तदाह—चिण्-चेत्यादि—वृत्ती एकवचने इतिः स्पष्टार्थम् । दीप दीप्तौ, जनौ प्रादुर्भावे, बुध अवगमने, पूरी आप्यायने । तायृ सन्ताने इति धातवः ।

२३२९ । चिणो लुक् ॥६१४१०४॥

दी । चिणः परस्य तगध्दस्य लुक् स्यात् । अप्यायि—
 अप्यायिष्ट । 'तायृ ४८८ सन्तानपाननयोः' । सन्तानः
 प्रवन्धः । तायते । तताये । अतायि—अतायिष्ट । 'गल ४८०
 चलनसंवरणयोः' । 'वल ४८१ वल ४८२ संवरणे ससरणे च' ।
 ववले । ववले । 'मल ४८३ मल ४८४ धारणे' । भल
 ४८५ भल ४८६ परिभाषणहिंसादानेषु । वभले । वभले ।
 कल ४८७ गध्दसंस्थानयोः' । कलते । चकले । कल ४८८
 अष्यक्ते गध्दे' । कलते । 'अगध्दे' इति स्वामी । अगध्द-
 सुष्योन्भाव इति च । 'तिष्ठ ४८८ देष्ट ५०० देवने' । तितेवे ।
 दिदेवे । 'पेष्ट ५०१ गेष्ट ५०२ ग्लेष्ट ५०३ पेष्ट ५०४ मेष्ट ५०५
 स्नेष्ट ५०६ सेवने' । 'परिनिविभ्यः—(२२७५) इति पत्वम् ।
 परिपेवते । सिपेवे । अयं सोपदेशोऽपीति न्यासकारादयः ।
 तदभाष्यविरुद्धम् । जीवते । जिगेवे । जिग्लेवे । पिपेवे ।
 मेवते । स्नेवते । 'गेष्ट' 'खेष्ट' 'क्लेष्ट' इत्यप्येके । 'रेष्ट ५०७
 भ्रवगतौ' । भ्रवगतिः भ्रुतगतिः । रेवते ।

अथावत्यन्ताः परस्मैपदिनः । 'मव्य ५०८ वन्धने' ।
 ममव्य । सूध्य ५०९ ईध्य ५१० ईर्य ५११ ईर्यायीः । 'हय
 ५१२ गतौ' । अहयोत् । यान्तत्वाच्च वृद्धिः । 'शुच्य ५१३ अभि-
 पवे' । अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सन्धानं वाभिपवः ।
 सानं च । शुशुच्य । 'चुच्य' इत्येकं । 'हर्थ्य ५१४ गति-
 कान्त्योः' । जहर्थ्य । 'अल ५१५ भूपणपर्याप्तिवारणेषु' ।
 अलति । आल ।

The word or (affix) त clides when it comes after the affix चिण्—(इ) । Thus प्राय् + लुङ् त = अट् प्राय—चि ल त = अ प्राय चिण् ० = अप्राय्—इ = अप्रायि । अप्रायिष्ट—is formed when चि ल is replaced by सिच । Thus अट् प्राय् इट् सिच् त—अप्राय् इस् त । ताट्—means सन्तान and पालन—of which सन्तान means to multiply or increase (and पालन to protect). अप्रायि etc, like अतायि etc. अयम्—i.e. घेह—(सेव्) । न्यासकारादयः i. e. जिनेन्द्रवृद्धि and others. But that is against भाष्य—for घेह is not read as सोपदेश there.

अथावत्यन्ताः etc.—i.e. ending is अव (600). रचणे । यान्तत्वात्—i.e. ह्य do not get वृद्धिः owing to the prohibition by 'क्षान्तचण' etc, (2299) and it ends in य । शुच्य अभिषवे—अभिषव means 'to render inactive' and to distil and also 'to bathe' । अल means to dress, to suffice and to forbid.' अल्ः—

मित— । चिणः इति पञ्चम्यन्तम् तदाह—चिणः परस्येति । तशब्दे परे चिणो विधानात् 'चिणः' इत्यनेन तशब्द आचिष्यते तदाह—तशब्दस्येति । अप्रायीति—चिणि इडभावात् तशब्द—लोपाच्चेदं सिद्धम् । पचे सिचि इडागमे ईडभावात् सलोपाभावे च अप्रायिष्ट इति । प्रवक्षो विस्तारः । अतायि—इत्यादि अप्रायि इत्यादिवृत् । अयमिति घेह इति घातुः । न्यासकारादयो जिनेन्द्रवृद्धादयः । भाष्यविरुद्धमिति । 'यदि सोपदेशः स्यात् तदा स्मारायतिरिव अयमपि—सोपदेशलचणे पर्युदास्यत तदकरणात्रास्ति सोपदेश इति—'तत्त्वो—' ।

अथावत्यन्ता इति—अव (६००) रचणे—इत्यन्ता इत्यर्थः । यान्तत्वादिति—'क्षान्तचणेति (२२९९) निषेधादित्यर्थः । ह्यं इति—कान्तिरिच्छा । अप्रादेव ह्यर्थेते काम्यते इति हिरण्यम् इति 'ह्यर्थेते कान्यन् हिर च'ति उणादिसूत्रात् । अलेति वारणं निषेधः । अथास्य सिचि वृद्धिं विधास्यन्नाहः—

२३३० । अतो लान्तस्य ॥७।२॥

दी—। 'लृ' इति लुप्तपठोकम् । अतः समीपौ यौ ल्री
तदन्तम्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात् परस्मैपदपरे सिचि । 'नेटि'
(२२६८) इति निषेधस्य 'अतो हलादेः—' (२२८४) इति
विकल्पस्य चापवादः । मा भवान् आलीत् । अयं स्वरितेदित्येके ।
तन्मते अलते इत्याद्यपि । जि फला ५१६ विशरणे । 'हृफल—'
(२३०१) इत्येत्थम् । फेलतुः । फेलुः । अफालीत् । 'मील
५१७ श्मील ५१८ स्मील ५१९ क्षील ५२० निसेपणे' । निसेपणं
सङ्कोचः । द्वितीयस्तालव्यादिः । तृतीयो दन्त्यादिः । 'पील
५२१ प्रतिष्टम्भे' । प्रतिष्टम्भो रोधनम् । 'शील ५२२ वर्णे' ।
निशील । 'शील ५२३ समाधौ' । शीलति । 'कील ५२४
बन्धने' । 'कूल ५२५ आवरणे' । शूल ५२६ रुजायां
सङ्कोपे च' । 'तूल ५२७ निष्कर्षे' । निष्कर्षो निष्कोषणम् ।
तच्चान्तर्गतस्य वह्निर्निष्कारणम् । तुतूल । 'पूल ५२८ ऋद्धाते' ।
'मूल ५२९ प्रतिष्ठायाम्' । 'फल ५३० निष्पत्तौ' । फेलतुः ।
फेलुः । 'बुल ५३१ भावकरणे' । भावकरणमभिप्रायाविष्कारः ।
'फल ५३२ विकसने' । विल ५३३ शैथिल्ये—भावकरणे च ।
'तिल ५३४ गतौ' । तेलति । 'तिल' इत्येके । तिलति ।
'वेल ५३५ चेल ५३६ केल ५३७ खेल ५३८ खेल ५३९ वेल
५४० चलने' । पञ्च ऋदितः । षटो लोपधः । पेल ५४१
फेल ५४२ शेल ५४३ गतौ' । 'पेल' इत्येके । खल ५४४
सञ्चलने' । चखल । अखलीत् । 'खल ५४५ सञ्चये' ।
'गल ५४६ अदने' । गलति । अगलीत् । 'पल ५४७ गतौ' ।

सलति । 'दल ५४८' विशरणे । 'खल ५४९ खल ५५०
 आशुगमने' । शखाल । अखालीत् । शखल । अखलीत् ।
 'खोलृ ५५१ खोळ् ५५२ गतिप्रतिघाते' । खोलति । खोरति ।
 'धोळ् ५५३ गतिचातुर्थे' । धोरति । 'त्सर ५५४ छद्मगतौ' ।
 तत्सार । अत्सारीत् । 'कसर ५५५ हर्षणे' । चक्मार ।
 'अभ्र ५५६ वभ्र ५५७ मभ्र ५५८ चर ५५९ गत्यर्थाः' ।
 चरतिर्भक्षणेऽपि । अभ्रति । आनभ्र । मा भवान् अभ्रीत् ।
 अङ्गान्त्यरेफस्यातः समीपत्वाभावान्न वृद्धिः । 'ष्ठिवु ५६०
 निरसने' । 'ष्ठिवुक्तसु—' (२३२०) इति दीर्घः । ठीवति ।
 अस्य द्वितीयो वर्णष्ठकारोवेति वृत्तिः । तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः ।
 तिष्ठिवुः । टिष्ठेव । टिष्ठिवतुः । ठिष्ठवुः । 'हलि च—'
 '(३५४) इति दीर्घः । ठीव्यात् । 'जि ५६१ जये' । अयम-
 जन्तेषु पठितुं युक्तः । जयः उत्कर्षप्राप्तिः । अकर्मकोऽयम् ।
 जयति ।

The word 'लृ' (in the rule) is an instance of लुप्तपक्षी i.e. is-
 elliptical for ' 'लृस्' । The sense is—The वृद्धि substitute is direc-
 ted to the short अ of an अङ्ग (verbal stem) which ends in ल् or र्
 provided this ल and र are very closely connected to (or are
 invariably present after) the short—अ । This rule supersedes
 the prohibition (of वृद्धि) taught in the rule 'नेटि' (२२६४) and
 and the optional presence of वृद्धि taught in the rule 'अतो हलोदः—'
 (२२८४) । Thus 'मा भवान् आलीत्' 'you should not dress yourself'
 etc. Here the word 'मा' (माङ्) has been introduced to make

the इति obviates to the view; or not in the argument चङ् being joined to चान्ति (चङ् + चङ् + चिन् + इति) it would not have clearly been known whether it (चङ्) is the result of चान्ति or इति, for the form is the same in both the cases. चङ् etc.—Some say that चङ् is चङ्तिन् or चङ्तिन्—चङ्-इति. In that case चङ् would give चङ्-इति in the rule चङ्तिन् क्वमिमाये चिदाङ्गं (2158) चिदाङ्गं चिदाङ्गं 'चङ्-इति' (2158) and चङ् for 'चङ्तिन्' (3036) चङ्-इति (चिन्) is the rule. चङ् चङ्—'to march quick'. चङ्-इति (चङ्) by this rule चङ्-इति—want of इति by the explanation 'चङ्-इति'। चङ्-इति चङ्-इति—here the चङ् (इ) being not closely connected with the च of चङ् i.e. being intervened by च in the middle, there is no इति of the short च by this rule. चि to win. :—

मितः—। मुद्रवर्तीकम् इति । मुद्रावर्ती (विभक्तिः) यच्च तत् इति विद्वद्भिः ।
 'मुद्र' इत्यनुनासिक 'मु' इत्युक्तम् इत्यर्थः । यच्च इति समाहारस्य नाम्ना—अभ्युदयं न
 बहुभोज्यमात्रम् यथा 'भुज्ज' इति । मुद्रवर्तीकत्वमेव विद्वद्वति परमपदम्—
 (२२२०—२२२१) इत्येतोऽनुवर्त्यम् । सा भवान् आसीत् इति । अतः साह
 यज्यपुरःसरमुदाहरणम् आहमादेन अभ्युदयस्य इति स्पष्टप्रतिपादनमिति बोध्यम् ।
 आहारादपि हि अद्वितीया आसीदिति भवत् । अतः समीपं किम्—आसीत्
 असीत् । अतएव सूत्रे 'भुज्ज' इति अन्त्यस्य कृतम् । अन्यथा तदन्तविधिनेव
 तत्त्वमेव अन्त्यस्य व्यर्थं स्यात्—इति शमीप्यर्थे व्याख्यातम् । भुज्ज किम्—
 सा भवान् असीत् । अतः सातत्यमने—इति धातुः । अथ स्मरितेति—तेन तेषां
 मते—'स्मरितं जितम्' इति विकल्पेन अस्मत् इत्यादि भवति । अस्मात्—अनेन
 सूत्रेण जितः । जित्वा इत्यत्र जित्करणम् 'जित्वा' इति निष्ठायां । आत्करणस्य
 'आदित्येति' इट्—निधेयार्थम् । शेष इति । अथ चुरादिरप्यस्ति—'शेष' इति ।

नीलनिचोलम्' इति जयदेवः । अल अल्लेति—अशालीत् अनेन वृद्धिः । अशल्लीत्—
अतः समीप—लाभावात् वृद्धभावात् । त्तर इति । तत्सार हलादिः शेषः ।
अत्सारीत्—अत रकारस्य—अतः समीपत्वाद् अनेन वृद्धिः । मा भवान् अभूत् इति—
अत वृद्धभावं स्पष्टयति—अङ्गान्तरफलेति । भकारेण व्यवधानादित्यर्थः । जि
इति अयमजन्तेष्विति—इकारान्नत्वात् । जि + लिट् णल इति स्थिते—

२३३१ । सन्लिटोर्जः ॥७३॥५७॥

दी— । जयतेः सन्लिनिष्णमित्तो योऽभ्यासस्ततः परस्य कृत्वं
स्यात् । जिगाय । जिग्यतुः । जिगुगः । जिगयिथ—जिगेथ ।
जिगाय—जिगय । जिग्यिव । जिग्यिम । जिता । जीयात् ।
अजैषीत् । 'जोव ५६२ प्राणधारणे' । जिजीव । 'पीव ५६३
मीव ५६४ तीव ५६५ णोव ५६६ स्थौल्ये' । पिपोव । मिमीव ।
तितोव । निनीव । 'क्षीवु ५६७ क्षेवु ५६८ निरसने' । 'उर्वी
५६९ तुर्वी ५७० युर्वी ५७१ दुर्वी ५७२ धुर्वी ५७३ हिंसार्याः' ।
जर्वाञ्चकाय । 'उपधायां च' (२२६५) इति दीर्घः । तुतूर्व ।
'गुर्वी ५७४ उद्यमने' । गूर्वति । जुगूर्व । 'मुर्वी ५७५ बन्धने' ।
'पूर्व ५७६ पर्व ५७७ सर्व ५७८ पूरणे' । 'चर्व ५७९ अदने' ।
'भर्व ५८० हिंसायाम्' । 'कर्व ५८१ खर्व ५८२ गर्व ५८३ दर्पे' ।
'अर्व ५८४ शर्व ५८५ षर्व ५८६ हिंसायाम्' । आनर्व । शर्वति ।
सर्वति । 'इवि ५८७ व्याप्ती' । इन्वति । इन्वांचकार ।
'पिवि ५८८ मिवि ५८९ णिवि ५९० सेचने' । तृतीयो
सूङ्गन्योष्मादिरित्येके । 'सेचने' इति तरङ्गिण्याम् । पिन्वति ।

पिपिन्व । हिवि ५८१ दिवि ५८२ घिवि न०३ जिवि ५८४
प्रीणनार्थाः । हिवन्ति । दिन्वन्ति ।

कुत्व is enjoined to जयति i.e. the ज of the root जि is replaced by ग, when it (जि) comes after the अभ्यास, effected or caused by the affix सन् or लिट् । Thus जि + एत् = जि जि च 'अचो ऋति' (251) = जि गे च = जिगाय । जि जि अतुम् = जि गि अतुम् etc (no guna due to क्त्वि of अतुम् by 'असंयोगात्' 2242) जिगयिष्य—जिगयिष्य—the augment इट् is optional here by the saying 'अजन्तोऽकारवान्वा यत्तास्यलिट् धनिविडयम्' । जिगाय जिगय—('अनुत्तमोवा') (under 'वृत्तो—' 2296) जिग्यिष्य जिग्यिष्य (इट् by 'कायस्यो लिटि सेङ्मवेत्' and यष् by 'एकनेकाचः' (272). जेता—('तास्यलिट्') । जीयात् ('आशीलिङ्—अकृतसाध्वं—'(2298). अजैषीत्—('विचित्रिङ्—') । हिवि (हिव्) 'इदितो नुम धातोः'—हिनूति :—

मित— । सन्लिटोः + जेरितिच्छेदः । सन्लिटोरिति निमित्तसप्तमी. ननु पर—सप्तमी अभ्यासविशेषणम्—तदाह—सन् लिट्निमित्तो योऽभ्यास इति । 'अभ्यासाच्च' (३४२०—७३१५५) इत्यतोऽभ्यासादिति पञ्चम्यन्तमभ्यासपदमनुवर्धते । कुत्वमिति—'अजोः कुचिण्प्रतोः' (२८६३—७३१५२) इत्यतः कुत्वमनुवर्धते । 'सन् लिट्—निमित्तो योऽभ्यास' इत्येतन्नाधवमतम् । 'सन्लिटि च परे योऽभ्यास' इति परसप्तम्या-अथपुनःसरं प्राचा व्याख्यानं भाट्टतम् । अथैतर्थाङ्गुलान्तात् सन्नि 'जिजाद्विपति' इत्यत्र कुत्वप्रसङ्गात् इति बोध्यम् । जिगाय—जि जि एत् = जि गे च = जि गे च ('अचो ऋति' इति इति—तत्र आयादेशः) । जिग्यतुः—असंयोगादिति क्त्वाद् गुणमावः । जिगयिष्येति 'एकाच सप्तदेशे—' इति बाधित्वा भारद्वाजनिघमाद् इड्विकल्पः । जिगाय—जिगय—('अनुत्तमोवा' इति णिदिकल्पाद् इड्विकल्पः । जिग्यिष्येति—आदिनिघमादिट् । 'एकनेकाच' (२७२) इति यष् । जेता—अमिट्—केत्वात् तासाविहमावः । जीयात्—आशीलिङ्—'अकृत'—(२२९८) इति दीर्घ ।

अजैषोत्—सिचिहृदिः—(२२६७) इति हृदिः । लटि जैष्यति लङि अजैष्यत्
इति । हिन्वति इत्यादौ नुमि रूपम् । अथ धिवेर्विशेषविधिमाह—

२३३२ । धिन्विह्रण्वोर च ॥३।१।८०॥

दी— । अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययस्य शब्विषये ।
'अतो लोपः' (२३०८) । तस्य स्थानिवद्भावाद् लघूपधगुणो
न । उ-प्रत्ययस्य पितृसु गुणः । धिनोति । धिनुतः ।
धिन्वति ।

अकार is the final substitute of धिन्व and कृण्व i. e. the
final letter व of धिन्व and कृण्व is replaced by अ and the
affix उ is attached to them in connection with शप् । Thus
धिन्व and कृण्व become धिन and कृण । Then comes उप्रत्यय ।
And this उप्रत्यय is आर्द्धधातुक by 'आर्द्धधातुकं शेषः' । Thus the
rule 'अतो लोपः' (2308—6. 4. 48) comes in. Then by अलोप
धिन becomes धिन् । Now appears the rule 'उगन्तलघूपधस्यच'
(2189—7. 3. 86) to take effect upon it. But it is counter-
acted by the स्थानिवद्भाव of अलोप i. e. though the affix अ has
disappeared by 'अतो लोपं' yet it is to be treated as present
(अकारवदेव विभाज्यम्) । Thus the इ of धि ceases to be the pe-
nultimate, for the root is धिन in reality, and not धिन् ; so
there is no लघूपधगुणः । See also our notes under धिनोति in
Kirat 1. sl. 22. (Here you cannot rejoin that अलोप is not
to be taken as स्थानिवत् by the rule स्थानिवदादेशोऽनल्विधी (४६—
१।१।५६) as in the case of a single letter (अन्तमवम्) अ ; for
अ is not a letter, originally connected with the root. Thus-

अलोप here is an अजादेश and ceases to be an अन्विषि । It is for this reason that Panini has stated as 'धित्प्रत्ययोरपि' and has not said धित्प्रत्ययोर्लोपः, in which case it would be open to the above objection). Now the affix उ attaches itself to धित् giving धितु by 'अतो दुपे' (191—6. : 37) 'This उ is gunnated where the affix after it drops as ए (अ तिप्, तिप्, तिप् etc). Thus धिनोति धिनोवि etc धितुत (for तम् is not तिप्) (Cp. 'साधं—' २०३३). धित्वन्ति—(by इकोपधाधि (45). (अन्विष्य is to be taken as—in place of अप्) । धितु + वम् —

नित— । धित्प्रत्ययोः + अ उ इतिष्टेदः । धित्वन्ति इत्यनेनिका निर्विद्योः कृत्प्रत्ययमाधोः वक्षोदिवचनम् । तदाह—अनयोपकार इति । अजादेशःअनोऽन्यस्य इत्यनेन वकारमात्रेण भवति । 'तनादिकृत्प्रत्यय उः' (२११६८) इत्यत उरिति अनुवर्तते । 'कर्त्तरि कृत्—' 'मात्रेधातुके कृत्' इति च । ततः मात्रेधातुकपदं गवर्धे परिचययत्ताह—अन्विष्येति सति यत् अप् भवति तत् इत्यर्थः ; अप् स्याने इति निष्कर्षः । एतेन धित्व इत्यस्य वक्ष्येन अकारे आदिह धित् इति ज्ञाते उपसर्गधेन च धित् उ इति स्थिते आह—अतो लोप इति । 'मात्रेधातुके गव' इत्यनेन अप्रत्ययस्य मात्रेधातुकत्वम् । उपसर्गस्य मात्रेधातुकात्मार परतन्तिष्ठति । तेन अतो लोप इत्यनेन धित् उ इति स्थिते धिनोतेत्युपधगुणं वारयन्ति—तस्य स्थानिवद्भावादिति । तर्ह्येति अलोपस्य अजादेशत्वादिति गायः । (अ इति स्यानी तस्य 'लोप' इति आदेशः । स च 'अ' अङ्भवति । तेन तत्स्थाने अ आदिस्थाने स अजादेशो भवति । लोपस्य आदिस्थाने । अतएव 'लोपः' अजादेशः । स च पुनः स्थानिवद् भवति यतः तस्य पूर्वत्वेन दृष्टव्यं धिनोतेतिज्ञादयो विधीयन्ते । एवञ्च धिनोतेतिकारस्य उपधात्वाभावात् गुणो निवर्तते अकारान्तत्वात् (धित् अपि स्थानिवद्भावाद धित् एव भवति) । तदाह—लघूपधगुणो मेति । पितृषु—तिप्सिपादियु इत्यर्थः । धिनोति=स्पष्टम् । धितुतः विदभावात् गुणः । धित्वन्ति—इकोपधाधि इति यथादेशे रूपम् । धितु + वम् इति स्थिते :—

२३२३ । लोपश्चास्यान्यतरस्यां स्वीः ॥६।४।१०७॥

दी— । असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यात् स्वीः परयोः । धिन्वः—धिनुवः । धिन्मः—धिनुमः । सिपि तु परत्वाद् गुणः । धिनोमि ।

The final (i.e. the उ) of an अङ्ग or verbal base which ends in उकार—an affix not having a conjunct letter preceding it—disappears optionally when न and व follow. Thus धिन् उ वस्=धिन् ० वस्=धिन्वः । Similarly धिन्मः । But in धिनोमि because the पितृविधि follows on लोपविधि, so गुण prevails.

मित— । लोपः + च + अस्य + अन्यतरस्याम् + स्वीः इतिच्छेदः । अङ्गाधिकारात् सूत्रस्यस्य 'अस्य' इत्यस्यार्थमाह तदन्तस्य (उकारान्तस्य) अङ्गस्येति । 'स्वीरिति सवयोः परयोरिति सप्तम्यन्तम् । 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति' पूर्व सूत्रम् ; तदाह—असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकार इति । धिन्वः—धिन् उ वस् इति स्थितेऽनेन उलोपे ह्रस्वम् । एवं धिन्म इत्यत्र । ननु धिनोमि इत्यत्र मकार-सदृभावादपि कुतो नलोप—इत्यवाह—मिपिलिति लोपापेक्षया परत्वादित्यर्थः । 'असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकार' इति किम् । शक्नुवः । आप्रुवः । अत्र 'क्त' 'प्र' इति संयोगवर्णसत्त्वान्नलोपः । प्रत्ययोकार इति किम्—यु मिश्रणे इति धातुस्तस्य वकारिमकारे च परे—युवः, युमः—इति लोपो मा भूत् ।

२३३४ । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥६।४।१०६॥

दी— । असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारः तदन्तादङ्गात् परस्य हेलुक् स्यात् । धिनु । नित्यत्वादुकारलोपात् पूर्व्वमाट् । धिनवाव । धिनवाम । जिन्वतोत्यादि । रिवि ५८५ रवि

५८६ धवि ५८७ गत्वर्थाः । गिवति । रग्वति । 'रुवि ५८८ हिंसाकरणयोश्च' चकाराद् गतो । 'रुणोति' इत्यादि धिनोतिश्चत् । अयं स्वादौ च । 'मव ५८९ वन्धने' । मवति । मेयतुः । मेवुः । असवोत्—अमावोत् । 'अव ६०० रक्षण-गति-क्रान्ति-प्रीति-दृश्यव्रगम-प्रयेग-अवण-स्वाम्यर्थ-याचन-क्रियेच्छा-दोसरा-ति-जन-हिंसादान-भागवृद्धिषु' । अवति । आव । मा भवान् अवोत् । 'धावु ६०१ गतिशुद्धोः' । म्वर्तित् । धावति—धावते । दधाव—दधाये ।

अयोपान्ता आत्मनेपदिनः । 'धुच ६०२ धिच ६०३ सन्दोषनक्लेशनजोवनेषु' । धुचते । दुधुचे । धिचते । दिधिचे । 'धुच ६०४ वरणे' । वृचते । वष्टुचे । 'गिच ६०५ विद्योपादाने' । गिचते । 'भिच ६०६ भिजायामभाभे नाभे च' । भिचते । 'क्लेश ६०७ अव्यक्तायां वाचि' । 'धाधने' इति दुर्गः । क्लेशते । चिक्लेशे । 'टच ६०८ वृद्धौ गोघात्ये च' । टचते । ददचे । 'दोच ६०९ मौण्डेयज्योपनयननियम-व्रतादेशेषु' । दीचते । दिटोचे । 'ईच ६१० दर्शने' । ईचाक्षके । 'ईप ६११ गतिहिंसादर्शनेषु' । ईपाक्षके । 'भाप ६१२ व्यक्तायां वाचि' । भापते । 'वर्ष ६१३ स्नेहने' । टन्व्यो-ष्ठादिः । ववर्षे । 'गिपृ ६१४ अन्विच्छायाम्' । 'गनेपृ' इत्येके । अन्विच्छा = अन्वेपणम् । जिगेपे । पिपृ ६१५ प्रयत्ने । पेपते । जिपृ ६१६ गोपृ ६१७ एपृ ६१८ प्रेपृ ६१९ गती । जिपते । नेपते । एपाक्षके । पिप्रेपे । 'रिपृ ६२० हेपृ ६२१

ह्येष्ट ६२२ अव्यक्ते शब्दे'। आद्यो वृकशब्दे। ततो द्वौ
 अश्वशब्दे। रेषते। हेषते। ऋषते। कास्ट ६२३ शब्द-
 कुत्सायाम्'। कासाच्चक्रे। 'भास्ट ६२४ दीप्तौ'। वभासे।
 'णास्ट ६२५ रास्ट ६२६ शब्दे'। नासते। प्रणासते। 'णस
 ६२७ कौटिल्ये'। नसते। 'भ्यस ६२८ भये'। भ्यसते।
 वभ्यसे। 'आडः शसि ६२९ इच्छायाम्'। आशंसते।
 आशशंसते। 'असु ६३० ग्लसु ६३१ अदने'। जग्रसे। जग्लसे।
 'ईह ६३२ चेष्टायाम्'। ईहाच्चक्रे। 'वहि ६३३ महि ६३४
 वृद्धौ'। वंहते। ववंहते। मंहते। 'अहि ६३५ गतौ'।
 अंहते। आनंहते। 'गर्ह ६३६ गल्ह ६३७ कुत्सायाम्'।
 जगर्हते। जगल्हते। बर्ह ६३८ बल्ह ६३९ प्राधान्ये'। ओष्ट्यादी।
 'वर्ह ६४० वल्ह ६४१ परिभाषणहिंसाच्छादनेषु'। दन्त्योष्ठादी।
 केचित्तु पूर्वयोर्दन्त्योष्ठादितामनयोरोष्ठादितां चाहुः। 'प्लिह
 ६४२ गतौ'। पिल्लिहे। 'विह ६४३ जिह ६४४ बाह ६४५
 प्रयत्ने'। आद्यौ दन्त्योष्ठादिः। अन्यः केवलोष्ठादिः।
 'उभावप्योष्ठादी' इत्येके। 'दन्त्योष्ठादी' इत्यपरे। जिह-
 तिर्गत्यर्थोऽपि। ववाहे। द्राह ६४६ निद्राक्षये'। 'निक्षेपे'
 इत्येके। 'काष्ट ६४७ दीप्तौ'। चकाशे। जह ६४८ वितर्के'।
 जहाच्चक्रे। 'गाह ६४९ विलोडने'। गाहते। जगाहे।
 जगाहिषे—जघात्ते। जगाहिढे—जगाहिध्वे—जघाद्धे।
 गाहिता।

The affix हि disappears coming after an अङ्ग that ends,

in an उकार—the affix having no conjunct letter preceding it (उ) —. Thus धिन् उ हि = धिन् उ ० = धिनु । The augment आट् (directed by 'आटुत्तमस्य पिच्च' (2204—3.4 92) is persisting or compulsory. (नित्य) . Hence it precedes उकारलोप enjoined by this rule (6. 4 106) although it follows upon the former, for there runs the परिभाषा—'पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तर वक्तव्य'. Thus धिनु आव (आट् वम् सलोप by नित्य इति (2200) = धिनो आव (उ is gunnated and does not elide for the व is now intervened by आ) = धिनव् आव (अवादेशः) = धिनवाव । Similarly धिनवाम् and also धिनवानि । जित्विति etc— an example of जिवि read after धिवि । असवीत्—अमावीत् by optional इङि by 'अतो इलादेशेचो. (2284—7 2. 27) अव—कान्ति to wish. प्रीति—to be glad. तृप्ति—to be satisfied. अवगम—to know. स्वाम्यर्थ—to exercise influence. अवाप्ति—'o have ना भवान् अवोत् here इङि is prohibited by 'नेटि' (2268).

अधोभ्रान्ता, etc—i.e ending in श्चसङ्ग hence, upto घुषि (652) कान्तिकरणे । शिच—to learn. केचित् तु etc, i. e read vice versa ऊह—to surmise, conjecture etc. गाहू (गाह्) to bathe, enter etc. जगाहिदे—जघाचि the augment इट् is optional here because the root is ऊदित्—ऊ dropping. जगाहिद्—जगाहिध्वे—जगाह्वे । The first, two are according to the rule दिभाषेट. (2325), and the last (जगाह्वे) is thus—गाह् गाह्वे = जगाह् घ्वे (by इङिः)—ज गाह् घ्वे (by 'ऊदीयुः') जगाह्वे (by 'होद.'—324—8. 2. 31)—जगाह्वे घुनाट् (1118—8 4. 41)—जघाह्वे (by 'एकाधो वशी भय भयन्तस्य मधीः' (326—8 2 37) । जघाह्वे (by दो ढेलोपः' (2335). गाहिवा (लुट्)

इत्तास् । This is in case of इट् and when इट् is wanting then गाह् + ता = गाह् टा = गाह् धा (by 'भक्षस्तद्योर्धोऽधः' (2280—8. 2, 40) = गाह् ता (by ट्नुनाष्टुः (113) = गाढा by the next rule :—

मित—उतः + च, प्रत्ययात् + असंयोगपूर्वात् इतिच्छेदः । उतश्चेति उकारस्य ।

‘प्रत्ययात्’ इति—‘असंयोगात्’ इति चेतस्य विशेषणे तदाह—असंयोगपूर्वार्थे इति । संयोगः (‘हलोऽनन्तराः संयोगः’) पूर्वो यस्मादिति विग्रहः । न तथा असंयोग-पूर्वस्तस्मात् । अङ्गाधिकारादाह—तदन्तादङ्गादिति । हरिति ‘अतो हेः’ (२२०२—६।४।१०५) इत्यतो हरिति ‘चिणो लुक्’ (२३२२—६।४।१०४) इत्यतो लुगित्यस्य चानुवर्तनात् । धिनु इति स्पष्टम् । नित्यत्वादिति—‘पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरो-त्तरं वलीयः’ इति न्यायेन वलीयस्त्वादाटः प्राक्प्रवृत्तिः । नित्यो हि विधिः कृते अकृतेऽपि वेतरे—प्राप्नोति इति भाष्यवचनात् । ततश्च आट्-प्रवृत्त्या वकारस्य व्यवहित-त्वेन—उलोपाभावे तस्यगुणे—अवादेशे धिनवाव इति (धिनु आट वस्—धिनु आव—धिनो आव—धिनव् आव इति) ; एवम् धिनवाम । धिनवानि इतितु—धिनु सिप् इति स्थिते ‘मेर्निः’ इति सिभावे पूर्ववत् ‘आडुत्तमस्यपिञ्चेति’ आडागमे धिनु आनिप् इति जाते पिच्चादगुणे अवादेशे—रूपम् । कृवि इति ‘धिविक्लवगो—’ इति सौतस्य ग्रहणं तदाह—धिनोतिवत् इति । अयमिति कृवि । असवीत्—अमावीत्—अतो-ह्लादेरिति वृद्धिविकल्पः । अवेति—अवगमो बोधः । अवाप्तिरधिगमः । मा भवान् इति—नेटीति वृद्धिनिषेधः । मा भवानतीदितिवत् । स्वरितेत्—इति तृतश्च पदविकल्पः (स्वरितजित इत्यनेन) इति दर्शयति धावते धावषे इति—

अथोष्णान्ताः इति—उष्ण (श ष स ह) वर्णान्ता इत्यर्थः । ततश्च घुषि (६५२) कान्तिकरणे इत्यन्तानां लाभः । दीचेति मौण्डा—इज्या—उपनयन—नियनव्रत आदेशेषु इतिच्छेदः । तत्र मौण्ड्यं केशवपनम्—इज्या यज्ञः इति अन्यः स्पष्टार्थः । कासाञ्चक्री—‘कास्प्रत्ययादाम्—इत्याम् । आङः शसि इति आङ् पूर्वः शन्स् इति यावत्—‘तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय’ (महाभारतम्) ; “आशंसन्ते समितिषु सुराः” इत्यादि शाकुन्तले । “आशंसता वाणगतिं वृषाङ्गे” इत्यादिषु तु शस स्वतीष्मादिपरस्मैपदिनो ग्रहणम् । केचित्त्विति—विपर्ययासेन

चाक्ष्यते—the former is with इट् and the latter without इट् (in लट्)। Thus गाह्+इट् स्यते ; गाह्+स्यते=गाढ्+स्यते=घाढ्+स्यते=('एकाचो वशो भष्—')=घाक् स्यते (षढोः कः सि)=घाक् स्यते । गाहिषीष्ट—घाचीष्ट (आशीर्लिङ्)—(गाह्+इट्+सीयुट्+सुट्+त) and (गाह्+सीयुट्+सुट्+त=गाढ्+सीय्+स्+त=घाढ् सी स् त=घाक् षी ष् त=घाचीष्ट) । अगाहिष्ट—अगाढ् (लुङ्)—अट् गाह् इट् सिच् त (इट्पच्) अट् गाह् सिच् त (इडभावपच्)=अ गाह् स् त—अगाढ् ० त (by 'भलो भलि' (2231—S. 2. 26)=अगाट् घ (ऋषतथोर्ध्वः)=अगाढ् ढ=अगाढ् (by this rule). अघाचाताम्—अ गाह् सिच् आताम् then as before 'घ्' for 'ग्', 'ढ्' and then क्' for ह् and स changes into ष । So अघाचत (here ऋ is replaced by अत् by 'आत्मनेपदेष्वनतः' (2258—7. 1. 5), अगाढाः—अट् गाह् सिच् धास्—अगाढ् ० धास्—अगाढ् ढास् etc. अघादम्—अट् गाह् सिच् ध्वम् अगाढ् ० ढ्वम् etc. अघाच्चि—अट् गाह् सिच् इट् अगाढ् स इ—अघाक् ष इ । गृह् (ऊदित्) गृह्णे 'to condemn'. जगृहे here गृह् is not gunnated by the Vartika 'ऋदुपधेभ्यो लिटः (593). See under rule 'आदिर्जिटुडवः—' (2289—1.3.5). जगृहिषे etc like जगाहिषे etc.

मित—। स्पष्टम् । गाहिष्यते—घाक्ष्यते 'इड्विकल्पात् लुटि पूर्वमिट्पच् । परन्तु इडभावे, तदित्यम्—गाह् स्यते गाढ् स्यते (होढः)—घाक् स्यते (एकाचो वशो भष् इति भष्भावाद् गकारस्य घकारः, 'षढोः कः सि' इति ढकारस्य च ककारः)—घाक् स्यते (षत्वं) ततो रूपम् । गाहिषीष्ट घाचीष्ट (आशीर्लिङ्) इड्विकल्पः । इट्पच्—गाह् इट् सीयुट् सुट् त—गाह् इ सीय्—स् त (यलोप—षत्वष्टुत्वानि । इडभावे—गाह् सीय् स् त—घाक् षी ष ट (भष्भावढत्वकत्वषत्वष्टुत्वानि) । अगाहिष्ट—अगाढ् (लुङ्) अगाह् इट् सिच् त (इडभावे)—अगाह् स् त (इडभावपच्) अगाढ् ० घ (होढ—ऋषतथोः—सलोपश्च)—अगाढ् ढ

(अनेन लोपे)—अगाट् इति । अघाचाताम्—अगाह्, सिच् आताम्—आगट्
म् आताम्—अघाक् य आताम् (गकारस्य भयभावेन घकारः ; ढकारस्य कत्वम्
ततः यत्वम्) । एवमघाचत (आत्मनेपदेष्वनतः ' (२२५८—७।१।५) इत्यदादिगो
बोध्यः) । अगादाः—अट् गाह्, सिच् घास्—अगाह्, ० घास्—अगाट्, ० घास्
(भूपल्लयोः)—अगाट्, ङास् (ङुगाह्,)—अगाढास् (०ढी ङेलीप)—अगादाः ।
अघाढ्, ०—अट् 'गाह् सिच् ध्वम्—अगाह्, ० ध्वम्—अघाढ्, ०ढीम् (ङी ङेलीप) ।
अघाचि—अट् गाह्, सिच्, इ (उत्तमैकवचनम्)—अगाह्, ० इ—अघाढ्,
स् इ—अघाक् पि ततो रूपम् । गृह् (ऊदिन्) गृह्ये इति । गृह्ये निन्दा ।
गृह्येति पुगन्तलधूपधस्येति गुणः । अगृह्ये इति लिटि कित्वादगुणाभावं दर्शयति
'अट्पुपधस्य इति वार्तिकमिदम् 'आदिर्भिर्दुहवः' (२२८८—१।३।५) इति सूत्रस्या-
धस्तात् विवृतम् । अगृह्ये—अगृह्ये—ऊदिन्नाद् अगाह्ये—अघाढ् इतिवदिद्-
विकल्पः । अगृह्ये—गृह् + से गृह्गृह्ये—अभ्यासस्य—उरदत्वं रपरत्वं हृत्वादिशेषः
गृह्यत्वं ततः अगृह्ये इति । तत एकाचोवशो—इति भयभावे ङकारस्य ङत्वकत्वे
सस्य ङत्वञ्च—अघृक्ये इति । अगृह्ये—अघाढ्, इतिवत् । गृह्येता—गृह्ये—गुणकता-
गाड्येतिगाड्यवत् । एवमन्यत्रापि गाह्यवत् केवलं गुणेन विशेषः । इडभावे लुङि
रूपान्तरं दर्शयितुमाह—इडभावे इति—

२२३६ । शल इगुपधादनिटः क्तः ॥३।१।४५॥

दी— । इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्चल्लेः क्तादेशः
स्यात् । अधृचत ।

The affix च्लि is replaced by the substitute क्म् (स) when the root is चनिट् and has शल् (श य स ङ) letters at the end and इक् (इउक्छल्) letters for the penultimate. Thus गृह् + च्लि + त = अट् गृह् क्स त = अ गृह्, स त = अ घृ क्य त ('हो ङः'—'एकाचो वशो भय'—'यङोः कः सि') ।

मित—। शलः + (इक्—उपधात्) + अनिटः क्तः इतिच्छेदः । 'धातो-
रेकाचो हलादिः—' (२६२९—३।१।२२) इत्यतोधातोर्वित्यनुवर्त्तनात्—शल इत्यनेन
तदन्तस्य ग्रहणम् । तदाह इगुपधो यः शलन्त इति । इक् उपधायां यस्येति विग्रहः ।
शलः (शलन्तात्) इगुपधात्—अनिटः—इतिवयम्—अनुवर्त्तितभ्यस्य धातोर्विशेषणम् ।
क्तः सिजपवादः । तस्य सकारः अकारेण सह तिष्ठति ककारो लुप्यते । अष्टक्षत—
गृह् + च्लि + त इति स्थिते अनेन क्मादेशेऽडागमे—अ गृह् क्त त इति जाते क्तस्य
किञ्चिन् गुणाभावे—अ गृह् स त इति भवति । ततः पूर्व्ववत्—'हो ढः' 'पढोः
कः सि—' 'एकाचो वशो भष्—' इत्येषां—प्रवृत्त्या पत्वे च अष्टक्षत इति ततो
रूपम् ।

२३३७ । क्तस्याचि ॥७।३।७२॥

दी—। अजादौ तडि क्तस्य लोपः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य'
(४२) । अष्टृज्जाताम् । अष्टृजन्त । 'स्तह ६५१ च' । ग्लहते ।
'घुषि ६५२ कान्तिकरणे' । घुषते । जुघुषे । केचित् 'घष'
इत्यदुपधं पठन्ति ।

अथार्हल्यन्ताः परस्मैपदिनः । घुषिर ६५३ अविशब्देन ।
'विशब्दनं प्रतिज्ञानं । ततोऽन्यस्मिन्नर्थ' इत्येके । 'शब्दे'
इत्यन्ये पेटुः । घोषति । जुघोष । घोषिता । इरित्वादङ् वा ।
अघुषत्—अघोषीत् । 'अच् ६५४ व्याप्तौ' ।

क्तः elides when an अजादि (beginning with a vowel) तड्
(i.e. an आत्मनेपद affix) follow. By 'अलोऽन्त्यस्य' the final letter अ
only elides and not the whole word 'क्त' । Thus अष्टृज् + आताम् =
'अष्टृज् + आताम् = अष्टृजाताम् । Had the अलोप not been ordained by

this rule then the form would have been अष्टचेष्टाताम् by the rule 'आतो ङितः' (२२३५—७।२८०) । अष्टचन्त—अष्टच+चन्त (the whole (अष्टच) being अदन्त the rule 'आत्मनेपदेष्वन्तः' (२२५८) does not apply here).

अयाङ्यताः—i.e. upto अङ् (७४०) पूजायाम् । घृपिर् (घृप्)—It has been made इङ्—eliding' to make it have optional अङ् in लुङ् by 'इरितो वा' (२२६६) । प्रतिज्ञान—means to promise, to admit etc. घोषात् (by पुगन्त लघूपधस्य च) । अच् (अच्) to pervade.

मित—। क्सस्य+अचि इतिच्छेद । 'क्सस्य' इत्यस्यादेव ज्ञायते यत् कर्मादेशोऽदन्त इति । अचि इत्यनेन तदादिबिभिक्षदाह अजादाविति । तङीति 'लुग् वा दुहदिहलिङ्गुहामात्मनेपदे दन्त्ये' (२३६५—७।३।७३) इत्यत एव अपकर्षणात् आत्मनेपदसिद्धौ, [उत्तरसूत्रात् आनयनं नाम अपकर्षणं] इत्यौ 'तङि' इति क्षेपाच्चित् प्रक्षेपः—काशिकाट्यावनुक्तत्वादिति तत्त्वबोधिण्यादौ स्पष्टम् । अलोऽन्यस्येति—अनेन क्सस्य अ लोप इति भावः । अलोपाभावे तु अष्टचेष्टाताम् इत्येव भवेत् 'आतो ङितः' (२२३५) इति ङिताम् इयादेशविधानानात् । अष्टचन्त—अष्टच् भन्त इति स्थिते भन्त अजादित्वाभावात् क्सस्य अकारलोपो न भवति । ततश्च (क्सस्य अलोपाभावात्) 'आत्मनेपदेष्वन्तः' (२२५८) इत्यस्यापि अग्रहतिः । भप्भावर्द्धकत्वप्रत्वानि पूर्ववत् ।

अयाङ्यताः इति—अर्ह (७४०) पूजायामित्यन्ताः घृपिर् (घृप्) इरितोवा' इति लुङि अङ् विकल्पार्थमिदित्करणम् । प्रतिज्ञानमभ्युपगमः । अचुपत् इति अङ्पदे । अघोषीत् इति मिचपदे । इट् धातोर्गुण ईट्चेति ; सिजलोपः । अचु उदित्करणमित्त्विकल्पार्थम् 'भारतिसूत्रि'—(२२७६)—इति सूत्रम् ।

२३३८ । अलोऽन्यतरस्याम् ॥३।१।७५॥

द्वौ—। अलो वा शुप्रत्ययः स्यात् कर्तव्यं सार्वधातुके

परे । पक्षे शप् । अक्ष्णीति । अक्ष्णुतः । अक्ष्णुवन्ति ।
 अक्षति । अक्षतः । अक्षन्ति । आनक्ष । आनक्षिय—आनष्ट ।
 अक्षिता—अष्टा । अक्षिष्यति । 'स्त्रोः—' (३८०) इति कलोपः ।
 'षट्ठोः कः सि' (२८५) । अक्ष्यति । अक्ष्णीतु । अक्ष्णुहि ।
 अक्ष्णवानि । आक्ष्णीत् । आक्ष्णवम् ॥ अक्ष्णुयात् । अक्ष्यात् ।
 ऊदित्वाद् वेट् । 'नेटि' (२२६८) । सा भवान् अक्षीत् ।
 (सा भवन्तौ) अक्षिष्टाम् । (सा भवन्तः) अक्षिषुः । इडभावे
 तु—सा भवान् आक्षीत् । (सा भवन्तौ) आक्षाम् । (सा
 भवन्तः) आक्षुः । तच् ६५५ त्वच् ६५६ तनूकरणे ।

The affix श्चु is optionally attached to the root अक्ष् when a सर्व-
 धातुक affix follows in the active voice. शप् comes in when श्चु is
 wanting. Thus अक्ष्णीति—etc. अक्ष्णु वन्ति by 'अचिश्चु धातु—' (२७१) उवङ् ।
 इति अक्षन्ति—'अतो गुणे—' (१८१) इति पररूप । आनक्ष—by 'अत आदेः' (२२४८)
 and 'तस्मान्नुङ् हिङ्लः' (२२८८) । आनक्षिय—आनष्ट—optional इट्, for
 the root is ऊदित् । इट् पक्षे—अच् अच् इट् यल्—अच् अच् इय—आ नुट्
 च् अच् इय—आन् अच् इय (हलादिः शेषः)—आनक्षिय । इडभावपक्षे—आनच्
 य—आनक्ष य—आनष् ठ ('स्त्रोः—' (३८०—८।२।२८) thus क elides and य
 becomes ठ by टुना टुः (११३) । अक्षिता—अष्टा (लुट्) । अक्षिष्यति—
 अक्ष्यति (लट्) the process of the latter is being shown thus—स्त्रोः
 etc. अक् ष् स्यति—अ ० षस्यति (then by षट्ठोः—(२८५) ष changes into
 क्)—अक् स्यति—अक्ष्यति—अक्ष्यति । अक्ष्णीतु—by 'पितृसु गुणः' as अक्ष्णीति
 etc. अक्ष्णुहि—here 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वत्वात्' (२३३४) does not apply
 for उ comes after a संयोगपूर्ववर्ण (ञ्) hence no हिलोप । अक्ष्णवानि

प्रत्ययस्य क्त्वे स्यस्य पत्वे च अकप्यति ततो अत्यति । अक्षोत्—पित्वाद् गुणः । अक्षुहि—
 अत्र 'क्ष' इत्यस्य संयोग-संज्ञकत्वेन उकारस्य संयोगवर्णपूर्वकत्वाद् 'उतश्—' (२३३४)
 इत्यस्याप्रवृत्तेर्हिलोपाभावः । अक्षवानि—'मेनि' 'आङुत्तमस्य पिञ्ज' इत्यादिना—
 उप्रत्ययस्य गुणेन अवादेशेन च 'धिनवानि' इतिवद् रूपम् । आक्षोत्—आङजादीना-
 मित्याद् पित्वाद् उप्रत्ययस्य गुणः 'इतश्चे'ति (२२०७) तिप इलोपश्च । अक्षवम्—
 आङ्गुणावादेशः, 'मिपः' अमादेशश्च 'तस्थस्थमिपां तातंतामः' इति । अक्षण्यात्
 इति अप्रच्ये विधिलिङि रूपम् । 'अकृत' (२२८८) इत्यस्य आङ्गुणातुकविषयत्वाद्
 दीर्घाभावः । अपि तु—अक्षेत्—(विधिलिङि)—लङि—आक्षत्—लोटि—अक्षत् ।
 अक्ष्यात् इति त्वाशीर्लिङि । अवाङ्गुणातुकत्वेन अप्रच्योपभावः । लुङि रूपं
 दर्शयिष्यन् आह—ऊदित्वादिति । तत्र इट्प्रच्ये 'नेटि' (२२६८) इति वृद्धि—
 निषेधाद् अक्षः इत्यादि । नाङ्गभावे तु आक्षीदित्यादि समानमेव । इङ्गभावप्रच्ये—
 'वदव्रजिति' (२६७) हलन्तलक्षणायां वृद्धौ आक्षीत्—इत्यादि । अत्रापि नाङ्गभावे
 पूर्ववत् । तच्चू त्वचू (ऊदित्)—तनूकरणं संस्करणं यथा—तक्षोति काष्ठं
 तच्चा इति । अनयोः पूर्वस्यैव प्रत्ययो भवति नेतरस्येत्याह—

२३३८ । तनूकरणे तच्चः ॥३।१।७६॥

दो—। अक्षुः स्याद् वा शब्दविषये । तक्षोति—तक्षति
 वा काष्ठम् । ततक्षिथ—ततष्ठ । अतक्षीत् ! अतक्षिष्ठाम ।
 अताक्षीत् । अताष्ठाम् । 'तनूकरणे' किम् ? वाग्भिः सन्तक्षति ।
 भर्तृसयतीत्यर्थः । 'उच्च ६५७ सेचने' । उक्षांचकार । 'रक्ष
 ६५८ पालने' । 'णिक्ष ६५८ चुम्बने' । प्रणिक्षति । 'तक्ष
 ६६० वृक्ष ६६१ णक्ष ६६२ गतौ' । तक्षति । स्तक्षति । नक्षति ।
 'वक्ष ६६३ रोषे' । 'संघाते' इत्येके । 'मृक्ष ६६४ संघाते' ।
 'म्वक्ष' इत्येके । 'तक्ष ६६५ त्वचने' । त्वचनं संवरणं त्वचो

ग्रहणं च । 'पक्षपरिग्रहे' इत्येके । 'सूच' ६६६ आदने ।
 सुपूच । 'अनादर' इति तु ताचित्कोऽपपाठः । अथधा-
 वहेलनमसूचणम्' इत्यमरः । काचि ६६७ वाचि ६६८ भाचि
 ६६९ काङ्चायाम् । 'द्राचि ६७० ध्राचि ६७१ ध्वाचि
 ६७२ घोरवागिति च' । 'घृप ६७३ पाने' । चुचूप । 'गूप
 ६७४ पुष्टौ' । 'पूप ६७५ सुष्टौ' । 'मूप ६७६ स्तेये' । 'नूप
 ६७७ रूप ६७८ भूपायाम्' । शूप '६७९ प्रसवे' । प्रसवोऽभ्यनु-
 ज्ञानम् । तालथ्योष्मादिः । यूप ६८० हिंसायाम् । 'जूप
 ६८१ च' । 'भूप ६८२ चलद्वारे' । भूपति । ऊप ६८३
 रुजायाम् । ऊपांचकार । 'ईप ६८४ उच्छे' । 'कप ६८५
 खप ६८६ शिप ६८७ जप ६८८ भूप ६८९ शप ६९० वप ६९१
 मप ६९२ रुप ६९३ रिप ६९४ हिंसार्याः' । तृतीयपठो
 तालथ्योष्मादो । सप्तमो दन्तगोष्ठगदिः । चकाप । चखाप ।
 गिगेप । गिगेपिथ । गिष्टा । कषः—अगिचत् । अगेक्षत् ।
 जेपतुः । जभपतुः । जेपतुः । ववपतुः । मेपतुः ।

The root तच् meaning to thin, gets the affix च् optionally
 in the matter of शप्, i. e. when a साध्यधातुक follows in the active
 voice, तच्ञोति like अच्ञोति, and तचति like अचति । ततचिष—
 ततठ—optional इट् because it is ऊदित् (see अरतिभूति—२००८) तच
 तच्, इय—ततचिष । तच्, तच्, य—ततक् च, then क is dropped by
 लो (३८०), and य becomes ठ by 'टुनाष्टुः' (११३)—ततच्, ठ—ततठ ।
 अतचीत् (सुङ्)—अट् तच इट् सिच् ईट् त्—अतच्, इस् ईत् here इडि is

barred by 'नेटि' (२२६८)—अतच्, इ ० ईत् elision of स् by इट इटि—
 अतच्, ईत् । अतच्चिष्टाम्—अट् तच्, इट्, सिच् ताम् (तसस्ताम्)—अतच्, इस् ताम् ।
 अतच्चिपुः—अट् तच्, इट्, सिच् भि (लुस्)—अतच्, इम् उम्—अतच्चिप् उस्—
 अतच्चिपुस् । These are in the इट्पञ्च and in the इडभावपञ्च—अताचीत्
 etc—वृद्धिः, here being enjoined by 'वदन्नज—' (२२६७) । Why say
 तनूकरणे—'to thin or polish etc.'—witness वाग्भिः etc 'is reproach-
 ing with (harsh) words.' उच्च 'to sprinkle.' उच्चाञ्चकार—'आम्' comes
 because it is इजादि and गुरुमान् by 'संयोगे गुरुः ।' प्रणिञ्चति—being
 शोपदेश, णिञ्च first becomes निञ्च by 'शोनः' then by 'उपसर्गादसमासेऽपि—'
 (२२४७) gets णत्व । क्वाचित्क्वा—means (read) somewhere, चूष to
 drink (to suck). शूष प्रसवे—here प्रसव means permission, शिशेष—
 लिट् of शिष to injure etc. क्सः (in लुङ्) i.e. by the rule 'शल
 इगुपधाद—' (२३३६) ।

मित— । स्पष्टम् । ततच्चिथ—ततष्ठ । ऊदित्वाद्वेत् । इडभावे = ततष्ठ—
 तच्, तच्, थ—ततक्प्, थ—कलोपः ष्टुत्वम्—ततष्ठ । अतचीत्—अताचीत्—
 ऊदित्वाद इट्पञ्चे 'नेटि' (२२६७) इति हलन्तलक्षणाया वृद्धिर्निषेधात् अतचीत् इति ।
 इडभावपञ्चे तु 'वदन्नजहलन्तस्याचः' (२२६७) इति वृद्धिः । भिप्रत्यये अतच्चिपुःरिति
 (भोजुस् इति ।) तनूकरणभिन्नाये अमुप्रत्ययो नेति दर्शयति—तनूकरणे किमिति ।
 उच्चाञ्चकारेति—संयोगपरत्वेन गुरुमत्वाद् आम् । प्रणिञ्चति—'उपसर्गादसमासेऽपि
 शोपदेशस्य' (२२८७) इति सूर्ध्वन्यादेशः । अनादरे इति—क्वाचित्क्वाः इति—
 अमरादौ दर्शनादिति भावः । तथाच कोषः—'अवज्ञावहेलनमसूर्च' णमिति । क्सः—
 इति—शल इगुपधात्—(२२३६) इत्यनेन लुङि इत्यर्थः । अशिञ्चत् (शिषो रूपम्) । एषु
 'रुष्परिषो रिङ्' विकल्प' दर्शयितुमाह—

२३४० । तीषसहलुभरुपरिषः ॥७॥१४८॥

दी— । इच्छत्यादेः परस्य तादेराईधातुकस्येङ् वा स्यात् ।

रोपिता—रोष्टा । रोपिष्यति । रोपिता—रोष्टा । रोपिष्यति ।
 ‘भष ६८५ भर्त्सने’ । इह भर्त्सनं श्वरवः । भषति । वभाष ।
 ‘उप ६८६ दाहे’ । ओपति ।

The augment इट्, is prefixed optionally to an आङ्धातुक affix, beginning with त्, when it follows the roots इष्, मष्, शुम्, रुष्, and रिप् । Thus रोपिता etc by लघूपधगुणः ॥ श्वरव—‘barking of a dog’ उप+लिट्—takes चाम् by —

मिह— । ति+इषसङ्गुभक्षरिष इतिच्छेदः । इष इत्यादि समाहार—
 इणात् पञ्चम्यन्तम् । इष इच्छायाम् । एपिता—एष्टा । एहमपंथी । मदिता—मीढा ।
 शुभ गार्धो । लोमिता—लोम्बा । कपरिषो हिंसायाम् । आङ्धातुकम्येङ् वलादे
 रित्यनुत्तेराह—आङ्धातुकम्येति । ति इत्यनेन तदादेयं इष तदाह—तादेरिति ।
 इष इति तुदादि क्रादेय गृहण न दिवादे । ‘इषेसकारे श्यन्प्रत्ययान् प्रतिषेध’
 इति वार्त्तिकादित्याह—इच्छत्यादेरिति । रोपिता इत्यादि—लघूपधगुणे पूर्व्वं वत्
 प्रक्रिया । श्वरव कङ्कुरशब्दः । उषो लिटि—चाम्बिकन्यायमाह—

२१४१ । उपविट्जागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥३१॥३८॥

टो— । एभ्यो लिट्याम् वा स्यात् । ओपाञ्चकार ।
 उवोप । ऊपतुः । उवोपिथ । जिपु ६८७ विपु ६८८ मिपु
 ६८९ सेचने । जिजेप । क्रादिनियमादिट् । विवेपिथ ।
 त्रिविपिव । वेष्टा । वेष्टपति । अविचत् । ‘पुप ७०० पुष्टौ’ ।
 पोपति । पोपिता । पोपिष्यति । अपोपोत् । अनिट्केषु
 ‘पुप्ये’ इति श्यना निर्देशादयं सेट् । अतो न क्तः । अङ्विधौ
 देवादिकस्य ग्रहणामाह । ‘त्रिपु ७०१ श्लिपु ७०२ प्रुपु
 ७०३ प्रुपु ७०४ दाहे’ । ओपति । शिथ्रेप । ओपिता ।

श्लेषति । शिञ्श्लेष । श्लेषिता । अयमपि सेट् । अनिट् सु
दैवादिकस्यैव ग्रहणमिति कैयटादयः ।

यत्स्वनिट् कारिकान्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तम् तत् स्वीकृति—
विरोधाद् ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । पुप्रोष । पुप्लोष । पृषु
७०५ हृषु ७०६ सृषु ७०७ सेचने । 'मृषु' सहने च । इतरौ
हिंसासंक्लृप्तयोश्च । पर्षति । पपर्ष । पृष्यात् । 'वृषु ७०८
संघर्षे' । 'हृषु ७०९ अलीके' । 'तुस ७१० क्लस ७११ क्लस
७१२ रस ७१३ शब्दे' । तुतोस । जक्लास । जह्लास ।
ररस । लस ७१४ श्लेषणक्रीडणयोः । 'घस्ल ७१५ अदने' ।
अयं न सार्वत्रिकः । 'लिव्यन्यतरस्याम्' (२४२४) इत्यर्धस्ला-
देशविधानात् । ततश्च यत्र लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैवास्य
प्रयोगः । अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लृदित्करण—
मडि । अनिट् कारिकासु पाठो वलाद्यार्धधातुके । कंभरचि तु
विशिष्योपादानम् । घसति—घस्ता ।

In लिट् the affix आम् comes optionally after these roots
viz उष, विद् and जाग्र । Thus—ओषाञ्कार by लघूपधगुण and अनुप्रयोग
of क्त । In the आमभावपक्ष—उ उष अ—उवङ् ओष् अ (by अभ्यासस्यासवर्णे
(२२६०)—उव् ओष अ (लघूपधगुण)—उवोष । उषतुः—उष् उष् अतुस्—
उ उष् अतुः—here there is similarity of the letters उ and उ hence
'अभ्यासस्यासवर्णे' does not apply and we get उषतुः ('by अकः सवर्णेदीर्घे')
उवोषिथ—by इट्, लघूपधगुण and उवङ् । विविषिथ—विष विष इट् थ—विविष
इथ—विविष इथ (लघूपधगुण); affixes वस् मस् being कित् (by असंयोगाल्लिट्
कित्) their substitutes व, म also are कित् i.e. अगुणी hence

विविधिव विविधिम । वेटा—सुट् । वेत्यति—सुट्—विष्, यति (पत्रोः कः सि—) वेक्षति । अविचत् (सुट्) कः by 'यत् etc' (२३३६). पुष्, 'to nourish.' It is सेट् hence पोषिता पोषिष्यति, 'अपोषीत्—अट् पुट् इम् ईत्—गुब्—अपोष् ईत्', under अनिट् roots पुष् is read as पुष्य with यञ्, hence it (भादि पुष्) is सेट् and thus does not get the affix क्त्वं । In the अट् विधि, under 'प्रादिद्वितादृष्टितः परस्मैपदेषु' (२३३३), the root पुष्—is referred to be दिवादि hence it i. e. भादि पुष् cannot have अट् । Thus अपोषीत् is the only form here in सुट् ; अयमपि i. e. the root श्लिष् (भादि) is सेट् ; for Kanyata and others (Haradatta etc) hold that 'दिवादि श्लिष् alone is read in the list of अनिट् roots. Hence the statement of व्यासकार (त्रिनिन्दुर्बुद्धि) in the अनिट् verse (कारिका) 'that both इवादि and दिवादि श्लिष् are सेट्, should be rejected on the ground that it (the statement) is not only at variance with his own saying but also with that of others (Kanyata etc). घञ् (छ for अट्) to eat. This is not used in all the tense affixes (लकारः) ; for had it been used every where Panini could not have again enjoined it optionally in place of अट् by the rule 'लिटान्तरस्याम्' (२४२४) । And its sphere of application is to be known from implication or (open) expression. Thus its reading here shows that it is परस्मैपदी in णप् ; to make it लृदिन् (छ—eliding) shows that it gets the affix अट् (in सुट्) ; its instruction under the अनिट् कारिका proves that it (घञ्) is बलादि प्राङ्धातुक । But in क्त्वं it is expressly mentioned by the rule 'सुघस्यदः क्त्वं' (समर—घस्यर—अशर) । Thus in णप् घसति, in सुट्—घसा (because अनिट्) ; for छट् we look forward—

मित—। 'काम्प्रत्ययादाममन्वे लिटि' (३।१।३५) इत्यतोऽनुवृत्तिराह
 लिटि आमिति । ओषाच्चकारेति । वेत्तिजागर्च्योस्तु विदाच्चकार जागराच्चकार इति ।
 उवोष—आमभावे द्वित्वं—'वाष्णादाङ्' वल्गीयः, इति सवर्णदीर्घं वाधित्वा अङ्गस्य
 गुणः, 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्यभ्यासस्य उवङ् ततो रूपम् । ऊपतुः—अतुसः कित्वेन
 (असंयोगाद्भिट् कित्) गुणाभावात् सवर्णपरत्वेन उवडादेशाभावस्ततो रूपम्
 सवर्णदीर्घमाश्रित्य (अकः सवर्णे—') इति । उवोषिथ—यसः पित्त्वेन अङ्गस्य गुणे
 अभ्यासस्य उवङि रूपम् । जिषविदादेः क्रादिवहिर्भूतत्वादाह—क्रादिनियमात्
 इति । विवेपिथ—यलः पित्त्वेन धातोर्युणः । विविषिव—कित्त्वेन गुणाभावः । वेष्टा
 (लुट्) । वेत्त्यति—विष् स्यतिप्—वेष् स्यति—वेक्ष्यति—षटो कः सि (२८५)
 अविचत्—(लुङ्) अट्—विप् क्स तिप्—अ विष् स त् (क्सस्य कित्वम-
 तो गुणाभावः)—अविक्षत् ('षटो :—') । पुष पुष्ठाविति । अयं भ्वादिः । अतो लुङि
 विशेषमाह—अनिट्केष्विति । धातुषु इति योच्यम् । दिवादेरेनिट्कालं, न भ्वादे-
 स्ततश्च सेट्त्वात् 'शल इगुपधात्' (२३३६) इत्यस्याप्रवृत्त्या सिज्जैव भवति न कसः
 इति भावः । ननु 'पुषादिदुतादल्यदितः परस्मैपदेषु' इति निर्द्देशादत्र अङ्
 प्रत्ययोऽपि भवेत् । नेत्याह—अङ्विधौ ल्विति—तत्र सूत्रे दिवादेरेव पुषेर्गृहणं न
 भौवादिकस्य । अतोऽङ्पि न । अतः सिचि अपोषीत् इति (अट् पुष् इट् सिच्
 ईट्—अपोष् ईत्) । शिषु इति चत्वारोऽपि दाहार्थाः । अषति लघूपगुणः एवमन्यत्र ।
 श्लिष इति पुष इतिवत् भ्वादावपि पठ्यते दिवादावपि । तत्र कः सेट् कोऽनिट्
 इति निर्णेतुम् आह—अयम् इति । श्लिष इत्यर्थः । सेट् (भ्वादिरेवेति) ।
 भौवादिकश्लिषतेः सेट्त्वमेव प्रमाणयति—अनिट्स्विति । 'दैवादिकस्य दिवादेः
 'श्लिष्यति कामपि चुम्बति कामपि रामयति रामाम्' (जयदेवः) इत्यस्य । इति
 कैयटहरदत्तादयः इति । अथ न्यासकारं दूषयति—यत्त्विति न्यासग्रन्थो जिनेन्द्रकृतः ।
 हयोरिति दैवादिकभौवादिकयोः । स्तौक्तिस्त्वावत् 'अनिट्सु दैवादिकस्यैव
 गृहणम्' इति । ग्रन्थान्तरविरोधश्च=कैयटादिग्रन्थै रिति बोद्धव्यम् । 'उपेक्ष्यम्' तन्मतं
 • परित्याज्यम् । अयमिति—अयं घसृल (घस्) इति । लुटितकरणम् अङ्विधौ

निङ्गमिति श्रयेति च वक्ष्यति । न माभ्येति च—सम्भवे स्यात्तु प्रयोगे न दृश्यते इति भावः । तादृशानुमानस्य प्रमापकमाह—‘निङ्गन्तरस्याम्’ (२४३४) इति । तदाच यद्यपि माभ्येति कोऽभविष्यत् तर्हि ‘चद भचद’ इत्यस्य निङि चमस्याऽसौ व्यर्थोऽभविष्यत्—‘चदन् चदने’ इत्यनेनेव निङिः पुनरङ्गप्रमदात् । अमाभ्येति कत्वोपि आपदेन विशेषवचनेन च प्रयोगविज्ञान भवेदित्याह तत्तथेति—अतएव चदन् चदने इति इत्यादौ पाठः—सम्यक् परस्मैपदोति आपद्यति । नृदिदिद्युत्तम् । अनिट् धातुषु—अस्य पाठान् आपने ददरमनुदाभोपदेश इति । एतद्वचनं चान्याह धातुके प्रयोगविषये लिङ्गम् । एतानि निङ्गानि (आपकानि) । अथ विशेषवचनमाह—कनरचोति—‘स्यमदः कनरच्’—(समदः चकनर, चदरः) इति । ‘चदादाभ’ दृश्यम् । यन्मा—यन्मादाह धातुके लिङ्गमित्यस्योदहरणमिदम् । नृटिर्विशेषमाह—

२३४२ । सः स्याद्धधातुके ॥७४॥४८॥

दी— । सम्य तः स्यात् सादायाद्धधातुके । घत्सति । वसतु । अघसत् । घमेत् । निङ्गाद्यभावादाशिष्याम्याप्रयोगः ।

A म् is replaced by न् when an आहधातुक (affix) beginning with a म् follows. Thus चम् + सति—चस्यति । अघसन्—अच् । There being no implication or express injunction whatsoever, the root is not used in आशीर्लिङ् ।

नित— । सः सि + आहधातुके इति ष्हेदः । स इति चटान् तदाह—सस्य इति । सीति सप्रत्ययान् आहधातुकविशेषणम् । तेन तदादिविधिः । तदाह सादौ इति । चम् + सति—चत्स्यति । अघसत्—नृदिनृकरणनिङ्गान् अच् । निङ्गाद्यभावादिति—निङ्गस्य विशेषवचनस्य च अभावात् आशीर्लिङि घसतेः प्रयोगो नेत्यर्थः ।

२३४३ । युपादियुतादृनृप्रदितः परस्मैपदेषु ॥३॥१॥५५॥

दो—। श्यन्विकरणपुष्पादेद्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्ले-
रङ् स्यात् परस्मै पदेषु । अवसत् । 'जर्ज ७१६ चर्च ७१७ भर्भ'
७१८ परिभाषणहिंसातर्जनेषु । पिष्ट ७१८ पेष्ट ७२० गतौ ।
पिपिसतुः । पिपेसतुः । 'हसे ७२१ हसने' । एदित्वाच्च वृद्धिः ।
अहसौत् । 'निश ७२२ समाधौ' । तालव्योष्मान्तः । प्रपेशति ।
मिश ७२३ मश ७२४ शब्दे रोषकृते च । तालव्योष्मान्तौ ।
'शव ७२५ गतौ' । दन्तगोष्ठान्तप्रस्तालव्योष्मादिः । शवति ।
अशवीत्—अशावीत् । 'शश ७२६ प्लुतगतौ' । तालव्योष्मा-
द्यन्तः । शशाश । शशतुः । शशुः । शशिथ । 'शंसु ७२७
हिंसायाम्' । दन्तगोष्मान्तः । 'न शसदद—' (२२६३) इत्येत्व
न । शशसतुः । शशसुः । शशसिथ । 'शंसु ७२८ सुतौ' ।
अयं दुर्गतावपीति दुर्गः । 'नृशंसो घातुकः क्रूरः' इत्यमरः ।
शशंस । आशिषि नलोपः । शस्यात् । 'चह ७२९ परिकल्कने' ।
कल्कनं शाक्यम् । अचहोत् । 'मह ७३० पूजायाम्' । 'रह ७३१
त्यागे' । 'रहि ७३२ गतौ' । रंहति । रंह्यात् । 'रुह ७३३ रुहि
७३४ रुह ७३५ रुहि ७३६ शब्दे च' । 'वंहितं करिगर्जितम्'
इत्यमरः । वृहिर् इत्येके । अवृहत्—अवर्हीत् । 'तुहिर् ७३७
दुहिर् ७३८ उहिर् ७३९ अर्दने' । तोहति । तुतोह । अतुहत्
—अतोहीत् । दोहति । अदुहत्—अदोहीत् । अनिट्कारिका-
स्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति । ओहति । उवोह । ऊहतुः ।
ओहिता । मा भवान ऊहत । औहीत । अह ७४० पूजायाम्
आनह

अथ छप्पर्थ्यन्ता अनुदात्तेतः । 'द्युत् ७४१ दीप्ती' । द्योतते ।

The affix चङ् is substituted for णि coming after the roots पुप् etc, read with the विकरण—अण्, after the roots under the द्युतादि class (see 'द्वादभ्यो लुङि' (२१४५)) and after the roots that drop ण, in the परस्मैपद । Thus चपुषत्—चद्युतत्—चर्दन्त् । यदिनात् । c. by the rule 'छान्—' (२९८८) । चमिदि—because it is not इदिन् and because it is कित् hence the न disappears by 'चमिदिता—' (४१५—४१४।२४) । चचकोत्—by 'छान्चच—' । चङ्ङत्—चचङ्ङत् by 'इतिो वा' । मा भवान् चङ्ङत्—चङ् being इङ्—no इङि by 'क्ङिति च' । चानङ्—'यत् चादेः' (२९६८) enjoins चञ्चान् दीर्घ and 'तञ्चाप्रुट् (२९४४) enjoins नुट ।

अथ etc—द्युत् to shine—द्योतते by पुनक्तलपुषधम् (२९८८)—

मित— । 'चमिः मिच्' इत्यतः मिच् ; 'चम्यतिच्यतिच्यतिभ्योऽङ्' (२४२८) इत्यतोऽङिह्यनुवर्तते । तदाह—चमिरङिति । 'पुषधातुर्भादी दिवादी क्कादी चुरादी च पठ्यते । यदि तु पुष पुषी इति भौवादिकधानुसारम् पुषादिगणो गृह्यते तदा द्युतादिपठ्यमनर्थकः भवेत् । पुषेकचरत् द्युतादीनां पाठात् । नापि क्काद्यन्तगतः । तत्र हि पुषधातोरेव सुबल्ये, यच्च भूतप्रादुर्भाये, ऐठ च, यच्च उपदाने इति चत्वार एव पश्यन्ते । यदि तु त एव विवक्षिताः स्युस्तर्हि लाघवात् न्यदित एव क्रियेरन् । नापि चुरादिगतः पुषादिगणो गृह्यते इति शेषः । चिच्चा व्यवहितत्वेन ततोऽनन्तरम् चमिरसंभावान् । अतः परिज्ञेयात् दिवादय एव गृह्यन्ते इत्याह—अण्विकरणचपुषादेरिति । पुषादिर्दिवादिप्रकरणे द्रष्टव्यः । द्युतादिना अनुपदमेव "द्वादभ्यो लुङि" (२१०५) इत्यत्र स्वयमेव दर्शयिष्यते । चदाहरणं क्रमेण यथा 'चपुषत् स्वपोषम्'—अथ तत्—अचसत् इति । परिभाषणं सनिन्दोपायकः । प्रयोगेति—उपसर्गादसमासेऽपि (२९८७७) इति शत्वम् । दुर्गा

दुर्गसिंहः । नलोपः 'अनिदिताम्'—(४१५) इत्यनेन । आनहं—अत आदेरिति दीर्घः
'तस्मा'दिति नुट् । अथ कृपूपर्यन्ताः इति—द्योतते इति लघूपधगुणः—

२३४४ । द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥७।४।६७॥

दी— । अनयोरभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । दिदुगते ।
दिद्युताते । द्योतिता ।

(The द् and the व्) of the अभ्यास of these two roots viz द्यात्
and स्वापि (स्वप् + णिच्) undergo सस्यसारण i.e. द् is replaced by इ and
व् by उ (Cp.—'इग्यणः सम्प्रसारणम्' (323—1.1.45)). Thus द्यात्
द्यात् ए—द द् उ द्यात् ए—द इ उ द्यात् ए—दिदुगते by 'सम्प्रसारणाच्च' (३३०—
३।१।१०८) । [Note that this द् which is samprasaranated (?) would
have elided by 'ह्लादिः शेषः', had not this rule been there and the
form would have been दुदुगते which is not sanctioned by usage.]
The instance of स्वापि is सुष्वापयिषति (सन्) ।

मित— । द्यातिश्च स्वापिश्च (इन्वः), तयोः ; इष्टी । अभ्यासस्येति 'अत्र लोपी
, अभ्यासस्येत्यतो ऽनुवृत्तेरिति भावः । सम्प्रसारणमिति—'इग्यणः सम्प्रसारणम्'
इति सूत्रात्—यकारस्य सम्प्रसारणम् 'इ' ; वकारस्य तु 'उ' इति बोधः । एवम्
द्युद्युत् ए इति स्थिते सम्प्रसारणे कृते द् इ उ द्युत् ए इति जाते 'सम्प्रसारणाच्च'
(३३०—३।१।१०८ । इति पूर्वरूपमेकादेशः । अत्र द्वित्वाच्चलादिशेषेण लोपे
प्राप्ते वचनम् । स्वापिरिति णिजन्तस्य ग्रहणम् । तस्य सनि सुष्वापयिषति इत्युदा-
हरणम् । अन्यत् सुगमम् । पुषादिसूत्रे 'परस्मैपदेष्वित्युक्तम् । तदिदानीं द्युतादीनां
लुङि परस्मैपदित्वमेव दर्शयन्नाह—

२३४५ । द्युद्भ्यो लुङि ॥१।३।८१॥

दी— । द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् । पुषादि-

सूत्रेण परस्मैपदे अङ् । अद्युतत्—अद्योतिष्ठ । श्रिता ७४२ वर्थे । श्रितते । श्रिष्विते । अश्रितत्—अश्र्वेतिष्ठ । 'जि मिदा ७४३ 'स्नेहने' । मेदते ।

The roots द्यात् etc (read under द्यातादि class) optionally become परस्मैपदौ in लङ् । Then अङ् replaces the affix सिच् coming after द्यात् etc, when the roots are परस्मैपदौ by the rule 'पुषादि-द्व्यतादि—' (२३४३) । Thus अद्यातत्—अङ् द्यात् अङ् त्—अद्युद्यात् अ त्—without गुण । अद्योतिष्ठ=अट् द्यात् इट् सिच् त (आत्मने)—अद्योत् इ स् त (the root is gunnated and not lengthened due to the prohibition—'नेटि' (२२६८); गुण by 'पुगल—') । [The roots read here upto 'अट् (७६१) 'चेष्टायाम्' are known as द्यतादि] । अतते by गुण । When श्रिता (आ here is to prohibit the aug. इट् by आदितयै (३०३६) in the निष्ठा-प्रत्यय) is परस्मैपदौ then it becomes अश्रितत्—by अङ् in 'लुङ्'; and when it is आत्मनेपदौ it becomes अश्र्वेतिष्ठ (इट् सिच्) in that very लकार । This is the process for all roots read under द्यतादि । जिमिदा—'to grow fat' etc—मेदते । मिद + लिट् एङ्—

मित— । द्युद्ध्य इति बहुवचनस्वार्थमाह—य तादिभ्य इति । द्युतादयश्च य तदौनौ श्रिता वर्थे इत्यारभ्य, अट् (७६३) 'चेष्टायामित्यन्ताः । 'शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्' (१।३।७८) इत्यतः परस्मैपदमिति, 'वा क्यः' (१।३।८०) इत्यतो वेति चानुवर्त्तते लुङि इति च पष्ठार्धे वर्त्तते—अतो व्याचष्टे लुङ् परस्मैपदं वेति । पुषादौति—'पुषादिद्युतादि—' (२३४३) इति सूत्रे य तादेः परस्मैपदिनः 'अङ् विधानादङ् । तदुदाहरति अद्य तत् इति । पक्षे आत्मनेपदे इटि सिचि नेटीति वृद्धा-भावात्तच्चूषधगुणे—अद्योतिष्ठ इति । श्रिता इति । आदित्करणम् इन्निषेधे लिङ्गम् 'आदितय' (३०३६) इति सूत्रितत्वात् । अश्रितदित्यादि स्पष्टम् । एवमपि । जिमिदा

जित्करणं 'जीतः क्तः' (३०८८) इत्यत्रार्थम् । स्नेहनं मेदीवृद्धिः । अथ
मिदेलिङि असंयोगत्वेन कित्त्वेऽपि गुणमाशङ्कितुमाह—

२३४६ । मिदेर्गुणः ॥७॥३॥८२॥

दी— । मिदेरिको गुणः स्यात् इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये ।
एशः आदिशिप्त्वाभावान्नानेन गुणः । मिसिदे । अमिदत्—अमे-
दिष्ट । 'जि श्विदा ७४४ स्नेहनसोचनयोः ।' 'सोहनयोः' इत्येके ।
स्नेदते । सिष्विदे । अस्विदत्—अस्वेदिष्ट । 'रुच ७४५
दीप्तावभिप्रीतौ च' । रोचते सूर्यः । हरये रोचते भक्तिः ।
अरुचत्—अरोचिष्ट । 'घुट ७४६ परिवर्त्तने' । घोटते । जुषुटे
अघुटत्—अघोटिष्ट । 'रुट ७४७ लुट ७४८ लुठ ७४९
प्रतिघाते' । अरुटत्—अरोटिष्ट । 'शुभ ७५० दौष्टौ' । 'लुभ
७५१ सञ्चलने' । 'णभ ७५२ 'तुभ ७५३ हिंसायाम्' । आद्यो
ऽभावे च । 'नभन्तामन्यके समे' । 'मा भुवन्नन्यके सर्वे'
इति निरुक्तम् । अनभत्—अनभिष्ट । अतुभत्—अतोभिष्ट ।
इमौ दिवादौ क्रादादौ च । स्रंसु ७५४ ध्वंसु ७५५ भ्रंशु ७५६
अवस्रंसने' । 'ध्वंसु गतौ च' । अङि नलोपः । अस्रसत्—
अस्रंसिष्ट । 'नास्रसत् करिणां ग्रैवमि'ति रघुवंशे । 'भ्रंशु'
इत्यपि केचित् पेटुः । अत्र तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये ।
'भ्रशु भ्रंशु अधः पतने' इति दिवादौ । स्रम्भु ७५७ विश्वासे ।
अस्रभत्—अस्रम्भिष्ट । दन्तप्रादिरयम् । तालव्यादिषु प्रमादे
गतः । 'वृत् ७५८ वर्त्तने' । वर्त्तते । ववृते ।

The इक् of भिद् is gunnated when an affix having an indicatory श् in the beginning follows. Thus in भिद् + भिद् एर्, the इ of भिद् is not gunnated in as much as the affix एर् has its indicatory श् at the end and not in the beginning, so the form is भिमिद् and not भिमिदे । अविदन्—अवेदिह—like अद्युतन्—अद्योतिह । आद्य—i. e. दम् also means want or absence. As for example—नभन्ताम् etc (this is the वेदमन्त्र and its explanation is :—) 'All others will not be or exist'—Nirukta of Yaska. अङि नलोपः—by 'अनिदिताम्' (४१५—४१६) ; अद्युतन्—the लुङ् form of अ'न to fall away from,—is instanced in the Bhaghvamsa in अद्युतन् etc—'the necklet or necktie of the elephants did not unloose.' अद्य'विह—अद्य'स'म् इद्, विच्'त—अद्य'म् इव तः । इत—to exist :—

मित— । निदिदित्यवयवयोः तदाङ्—निदिदित् इति । इको गुण इति 'इको गुणहो' इति परिभाषोपपत्त्ये । इत्संज्ञकशकारादाविति । 'विदुहसुचमां मिति' (२३२०—२३२५) इत्यतः 'मिति' इत्यस्यानुवर्तित्यर्थः । आदिगित्वा—भावादिति । आदि शकार इत् यमीति ; आदौ शकारवीह यमीति वा विषयः । प्राक् शकारेत्वाभावादित्यर्थः । जिनिदा—जित्करणमादित्करणं पूर्ववत् । 'जि'इति योपदेशे भिद्म् । अविदन्—अवेदिह इति—अद्युतन्—अद्योतिह इतिवत् । रोचते मूर्ध्—प्रकाशने इत्यर्थः । हरय इति अत्र अभिप्रोक्त्यर्थकः । उभयवाच्यकर्मकः । आद्य,—एव इत्यर्थः । अभावाद्यर्थमेव दर्शयति नभन्तामिति । वेदमन्त्रोऽयम् । मा सुव्रति—तु निवृत्तकार-यास्तज्जत तस्यैव व्याख्यानम् । तत नभन्ताम् इति लोटि प्रथमवहुवचनान्तम् । अर्थस्तु मा, भुवन् इति । न भवत्तित्यर्थः । अन्ये—अन्य + अकच् इत्यकच्प्रत्ययान्तस्य प्रथमावहुवचनम् । अन्ये इत्यर्थः । ससे इत्यास्यार्थ—सध्वे इति । तेन 'अन्ये सध्वे न भवन्तु' इति अक्षरमो व्याख्यायः । अवस'सन्भुवन्त्यानात्रिपतनम् । अङि नलोप इति । तस्य डित्त्वेन 'अनिदिता-मित्यस्य (४१५) प्राप्तेः । अडन्तमेवोदाहरति अद्यसदित्यादि । ग्रंथं योवाचशरः

शृङ्खलादिर्वा बोद्धाः । सभु विश्वासे इति । अयं शकारादिरपि दृश्यते विश्वभालाप
इति यथा हितोपदेशादौ । स च भट्टोजिमते प्रानादिक इत्याह—तालव्यादिसत्विति ।
वतु (वत्) वहते—असंयोगात् परत्वात् किञ्चैन गुणाभावः । द्वित्वम् । अथासस्य
उरदत्वम्, हलादिः शेषः । ततो रूपम् ।

२३४७ । वृद्धः स्यसनोः ॥१३॥८२॥

दी— । वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात् स्ये सनि च—

The roots under वृतादि class optionally take परस्मैपद ter-
minations in लट्, लङ् and सन् ।

मित— । स्पष्टम्—प्रतिप्रसव (exception). विधिरयनिति नागेशः ।

२३४८ । न वृद्धश्चतुर्भ्यः ॥७॥२॥५८॥

दी । एभ्यः सकारादेराङ्धातुकस्येङ् न स्यात् तडानयो-
रभावे । वर्त्स्यति—वर्त्तिष्यते । अवृतत्—अवर्त्तिष्ट । अवर्त्-
स्यत्—अवर्त्तिष्यत् । 'बुधु ७५८ वृद्धौ' । 'शृधु ७६० शब्द
कुत्सायाम्' । इमौ वृतवत् । 'स्यन्दू ७६१ प्रस्त्रवणे' ।
स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिषे—सस्यन्त्स्ये । सस्यन्दिध्वे-
—सस्यन्द्ध्वे । स्यन्दिता—स्यन्ता । 'वृद्धः स्यसनोः' (२३४७)
इति परस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं वाधित्वा
चतुर्ग्रहणसामर्थ्यात् 'न वृद्धः'—(२३४८) इति निषेधः ।
स्यन्त्स्यति—स्यन्दिष्यते—स्यन्त्स्यते । स्यन्दिषीष्ट—स्यन्त्-
षीष्ट । 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदपक्षे अङ् । नलोपः =
अस्यदत्—अस्यन्दिष्ट—अस्यन्त । अस्यन्त्साताम् । अस्यन्त्स्यत ।
अस्यन्त्स्यत् । अस्यन्दिष्यत—अस्यन्त्स्यत ।

The augment इट् is not enjoined to such आहङ्गुक्त affixes as begin with स, when they come after these four roots ॥ (इत्), इष् (इष्), मष् (मष्) and श्चन् (श्चन्) provided there is no तङ् (त आताम् etc. upto मङिङ्) or आन (आनच्, कानच्) । Thus इत् when it is परधीपदी will give वत्स्यति (without इट्) and when आत्मनेपद (तङ्) will give वत्स्यत (with इट्) । In both the cases the root is gunnated by पुनरावृत्त्यस्य च (२१०८) । This is the instance in लृट् and in सन् the forms will be विवृत्स्यति (without इट्) and विवृत्स्यते (with इट् in तङ्) । अहत् (अह in the परधे—) अवर्त्तिष्यति (सिच्, इट् in तङ्) । अवर्त्स्यत् (लृट् want of इट् in the परधे—) । अवर्त्स्यत (लृट्—इट् in तङ्) । इष् and मष् are conjugated like इत् thus—वत्स्यति—वर्त्स्यते । अवर्त्स्यत्—अवर्त्स्यत । शत्स्यति—शर्त्स्यत । अमर्त्स्यत्—अमर्त्स्यत । अमर्त्स्यत—अमर्त्स्यत । श्चन् (ऊदित्, श्चन्) to flow. सञ्चन्दि—सञ्चन्सि (option of इट् because the root is ऊदित्) । सञ्चन्सि—सञ्चन्सि—सञ्चन्सि—सञ्चन्सि (by खरिच—121—8 4 55), सञ्चन्सि (with इट्) सञ्चन्सि (without इट् and च not being खरि, इ is not replaced by त्) । श्चन्दिता—श्चन्ता (लृट्) । इष् etc —After we have enjoined परधीपद to श्चन् (in लृट्), the prohibition of इट् by न इष्—' applies even though the root is ऊदित्, for though 'न इष्—' (7 2 59) comes later than 'स्तरत्स्यति—' (2279—7 2 41) and also though this option of इट् due to the elision of ऊ is an inherent injunction (अन्तरङ्ग विधि) yet ॥ (न इष्—) will bar the option of इट् due to the elision of ऊ in परधीपद on the strength or

authority of the word चतुर्थः in the rule (न हङ्गाः—), otherwise Panini could have said 'न हङ्गाः' only and not 'न हृदभ्यश्चतुर्थाः' ! Thus though स्यन्द् is ऊदित्, will not have the option of इट्, due to the elision of ऊ in परस्मैपद, in as much as it is included in the list हतु, हृषु, शृधु, स्यन्द् । Therefore, there will be only one form in लट् परस्मैपद—स्यन्त्स्यति and two forms in आत्मनेपद—स्यन्दिष्यते—स्यन्त्स्यते by option of इट् । Here it cannot be rejoined that this taking up of 'चतुर्थः' in the rule is to exclude क्लृप from the list ; for क्लृप has been taken separately so that the augment इट् becomes compulsory when a सकारादि आर्द्धधातुक follows. [In भाष्य, however, the point is explained in a different way. The भाष्यकार says that the term 'चतुर्थः' should not be added so that the rule will be 'न हङ्गाः' and not 'न हङ्गाश्चतुर्थः' and also says that the rule 'तासि च क्लृपः' (२३५२) should be modified as 'तासि च' on the strength of the परिभाषा 'निषेधाच्च बलीयांसः'—'Surely prohibitory rules are more forcible (than even अन्तरङ्ग rules)'. Thus 'न हङ्गाः' being an 'अपवाद' or special rule will bar the अन्तरङ्ग or inherent इट्विधि and give only one form in परस्मैपद as above ; and as it (न हङ्गाः) covers all the five हतादि roots हतु, हृषु, शृधु, स्यन्द् and क्लृप, so the word 'क्लृपः' of the rule तासिचक्लृपः (२३५२) should be dispensed with ; for क्लृप alone is परस्मै—in तास् and not the other roots which are परस्मै—in लुङ्, स्य (लट्) and सन् only (हङ्गाः स्यसनीः—२३४७)]. स्यन्दिषीष्ट स्यन्त्षीष्ट (आशीर्लिङ्—ऊदित् षेत्). [Remember that हतादि roots form a

part of दृतादि class hence); सन्द्, like other roots, will have 'इङ्' in परग्रे—by the rule 'दादभ्यो—' (2315) and give चम्दत् with नलोप by 'अनिदिताम्—' (415)—for चद् is इत् । चम्दिष्ट चम्दत् (लृङ् चाग्रे—इङ् विकल्प) = चट् चम्द इट् सिच् त and (चट् चम्द सिच् त—चम्दच् स त—चम्दच् ० त (by भभ्यो भभि ३२६१ and 'भरो भ्रि'— 71) चम्दन्तुसा ताम् (चट् चम्द सिच् पाताम्). चम्दन्तुसत (चट् चम्द सिच् चत by 'आत्मनेपदेष्वनतः' (३२६६). चम्दन्तुसत (लृङ्). चम्दिष्यत —चम्दन्तुस्यत (लृङ् चाग्रेनेपद option of इट्).

मित— । न इडाः + चतुर्भाः इतिच्छेदः । एभ्यः 'इत्-इधु-यधु सन्द्भ्यः' प्रकारा-
देराङ्पातुक्तस्य 'स्थिति चने—सन्निधादीनामित्यर्थः इट् इडागमो न स्यात् न भवेत्
तजानथो [—तङ् (तातामित्यारभ्य मङिङलस्य) आनस्य च (शानच्कागचोप)] चभावे
सति इत्येव) । भाषेः 'न इयः—' इति एतस्य विवरणप्रदर्शनावसरे 'इतादि—
प्रतिषेधे च । किम् । कटुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । विवक्षिता (सन् दृ) विवक्षितुम्
(सन् तुमुन्) । विवक्षितव्यम् (सन्-तव्य) । तजङि' उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । न
कर्त्तव्यम् । अविशेषेण इतादिभ्य, इट् प्रतिषेधमुक्त्वा आत्मनेपदपर इट् भवतीति
वक्ष्यामि । इत्यात्मनेपदे परे इड्भवतीत्युक्तं तथैव व्याख्यां तजानथोरभार्ष इति—'एतच्च
'तजानावात्मनेपदमिति' (२१४६) सूत्रानुसारात् । वक्ष्यति—वर्त्तिष्यते (लृट्)
एवमेवय यव यवार्थ इत्यादिगणः परग्रेपदपरस्तत्र तवेडभाव आत्मनेपदपरस्य त्विङ्
भवत्येवेति ध्येयम् । केवलं सन्द् रूपोददिदया आत्मनेपदपरयोरपि इङ् विकल्प इति
विशेषः । अङतत्—अवर्त्तिष्ट (लृङ्)—'दादभ्यो लुङि' (२३४५) इति परग्रेपदे प्राप्ते
'पुपादि—' (२३४२) सूत्रेण पूर्ववाङ् अन्यत्र तु सिच् इट् । नैटीनि इङिनिषेधात् लघूपध
गुणः पुञ्जवत् । अवर्त्त्यत्—अवर्त्तिष्यत (लृङ्) 'इडाः स्य—' (२३४०) इति
'स्य'पदेन लृङ् लृटोर्यङ्पात—परग्रेपदे प्राप्ते इडभावः । इमाविति हतुवधू इत्यर्थः
तथाच अगयोः—वक्ष्यति—वर्त्तिष्यते । अर्त्तस्यति शङ्किष्यते । अवधत्—अवर्द्धिष्ट
अवधत्—अवर्द्धिष्ट इत्येवं क्रमेण रूपाणि । सन्द् (सन्द्) प्रत्यये चरणे इत्यर्थः ।

ऊर्द्धित्यं धातुस्तेनात्मनेपदे इडविकल्प सिध्यति । परस्मैपदे तु 'न वृद्धाः—' (२३४८) इति निषेधात्—नेत्यर्थे वक्ष्यति । स्यन्दते लघूपधत्वाभावात्—शपि गुणाभावः । स्यन्दन् (लिट्) । अत्र संयोगपरत्वेन लिटः कित्वाभावेऽपि—'त'—प्रत्ययस्य अपित्वमादाय गुणाभावः । स्यन्दन्धि—स्यन्तसे (ऊर्द्धित्वेन लटि इडविकल्पः) । स्यन्दन्धि—स्यन्दन्धि (इणः परत्वाभावेन—सूर्धन्यादेशाभावाद् ढत्वाभावः, ढस्य खर्व्यतरिक्ततयां—दस्य चर्त्वाभावः) स्यन्दिता—स्यन्ता (लुट्) । वृद्धाः स्यसनीरिति— । अनेन सूत्रेण लटि (स्ये) 'परस्मैपदे कृते' प्राप्तं ऊर्द्धिलक्षणम् 'स्वरतिसूति—' (२२०६—७।२।४४) 'इति सूत्रात् प्राप्तम् अन्तरङ्गम् अपि 'विकल्पम्' इडविकल्पम् 'वाधित्वा' अधःकृत्य प्रतिषिध्य इति यावत् 'चतुर्थ्यहणसामर्थ्यात्' 'चतुर्भ्यः' इत्येवं सूत्रितत्वात् 'न वृद्धाः—' (२३४८) इति सूत्रोक्तो निषेधः प्रवर्तते इति वाक्यशेषः । अथमभिप्रायः—यदि ह्यत्र (परस्मैपदे) ऊर्द्धित्व-प्रयुक्त इडविकल्प एव भवेत् तर्हि 'न वृद्धाश्चतुर्भ्यः' इत्यत्र 'चतुर्भ्यः—' ग्रहणं व्यर्थम् । 'चतुर्भ्यः' इत्यनुक्तेऽपि हि 'न वृद्धाः' इत्यनेनैव अभीष्टसिद्धेः । 'स्यन्दू—' धातोरपि वृत्त्वादिगणमध्यपतितत्वात् । न च 'क्लृपू'—व्याहृत्यर्थं तद्वचनमित्यपि वाच्यम् । 'तासि च क्लृपूः' (२३५२—७।२।६०) इति चकारेणैव सकाराद्यार्द्धधातुके नित्यमिन्निषेधस्य—वक्ष्यमाणत्वात् पुनः क्लृपिग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । तस्मात् चतुर्थ्यहणस्येदमेव सामर्थ्यं यत्—अन्तरङ्गमपि 'स्वरतिसूति—' (२२७६—७।२।४४) सूत्रोक्तमूर्द्धिलक्षणमिडविकल्पं वाधित्वा 'न वृद्धाश्चतुर्भ्यः' (२३४७—७।२।५६) इति निषेधो बलवत् प्रवर्तते, 'स्यन्त्स्यति' इत्येकमेव च परस्मैपदे रूपं भवति इति । आत्मनेपदे तु 'न वृद्धाः—' इति निषेधाप्रसङ्गात्—ऊर्द्धिलक्षणः इडविकल्पः सिध्यत्येव—स्यन्दिष्यते—स्यन्त्स्यति इति । एतेन 'लटि स्ये सति 'वृद्धाः स्यसनीः' इति परस्मैपदपक्षे 'न वृद्धाः—' (७।२।५६) इत्यस्य परत्वात् 'स्वरति—' (७।२।४४) इति पूर्वसूत्रोक्तमूर्द्धिलक्षणमिडविकल्पं वाधित्वा 'न वृद्धाश्चतुर्भ्यः' (७।२।५६) इति इणिनषेधे 'स्यन्त्स्यति' इत्येव रूपमिष्यते (सूत्रकारेण) न तु स्यन्दिष्यते इति यदुक्तं तदपास्तम् । भाष्यवार्तिकयोस्तु एतत् प्रकारान्तरेण समाहितम् । तथा च तत्र 'निषेधाश्च वलीयांसः' इति न्याय-माश्रित्य अन्तरङ्गस्यापि ऊर्द्धिलक्षणस्य इडविकल्पस्य—'न वृद्धाः' इत्यनेनैव वाधसिद्धेः

पुनश्चतुर्भ्यः इति न वक्तव्यमिति कृत्वा चतुर्थद्वयं भाष्यं प्रत्याख्यातम् । किञ्च—‘तासि च’ इत्येवं सूत्रितव्यं न तु ‘तासि च क्लृप’ (२३५२—०।२।६०) इति । क्लृपेरिव हि तासि परस्मैपदित्वाच्चेतरेषां वृत्तादीनाम् इति । तथा च भाष्यवचनम्—
(गङ्गाः—इति सूत्रे) ‘चतुस्तासि क्लृपियहणानर्थक्यञ्च (वार्तिकम्) ।
चतुर्थद्वयं चानर्थकम् । सर्व्वेभ्यो वृत्तादिभ्यः प्रतिषेध इत्यते । तासिरद्वयं (तासि च क्लृप इति सूत्रे) चानर्थकम् । किङ्कारणम् । निवृत्तत्वात् सकारस्य । निवृत्तं सकारादाविति । तास्यहणे चेदानौभक्तियभाषे क्लृपियहणेनापि नाद्ये । एषोऽपि हि वृत्तादिः पृथग्भ्यः । भवेत् क्लृपियहणं न कर्त्तव्यम् । तास्यद्वयं तु कर्त्तव्यम् । यद्धि तत्सकारादाविति । न तच्छब्दो निवर्त्तयितुम् । त्वयपि प्रसज्येत । वृत्तिता वृद्धिता । तास्यहणे चेदानौभक्तियभाषे क्लृपियहण-
मपि कर्त्तव्यम् । भवेत् तासिरद्वयं कर्त्तव्यम् । क्लृपियहणं तु नैव कर्त्तव्यम् ।
अन्त्येभ्योऽपि वृत्तादिभ्यस्तासौ कस्यन्न भवति । परस्मैपदेति वृत्तिता । क्लृपे-
रिव च ताम् परस्मैपदपरः नान्येभ्यो वृत्तादिभ्यः । इति । प्रदीपे च’ तासि
चेत्यपि कर्त्तव्यम् । क्लृपि इत्येतत् न कर्त्तव्यम् क्लृपेरन्त्येभ्यो वृत्तादिभ्यः
तासिरात्मनेपदपरत्वात् इटोऽभावादि’ति निगमितम् । शब्दन्तुशेखरकारैश्च भट्टोजि—
व्याख्यानमनाहत्य भाष्यपक्ष एव समाश्रित इति दिक् । स्यान्दिषीट्—अस्यन्तुसोऽ
(आशोलिङ्) । गलीप इति—‘अनिदिताम्—’ (४१५) इत्यनेन अङ् इति ।
अस्यदत् (अङ्) अस्यन्दिट्—अस्यन्त (सिच्पक्षे इङ् विकल्पः) अस्यन्त इत्यत्र
‘भलो भलि (२१८१) इति सलोपः । अस्यन्तस्य (अङ्) न वृत्तादि’ इति
निषेधात् पूर्व्ववत् परस्मैपदपक्षे इडभावः । अस्यन्दिष्यत—अस्यन्तुस्यत (आत्मने-
पदपक्षे इङ् विकल्पः) ।

२३४८ । अनुविपर्य्ययिभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ८।३।७२ ॥

दो— । एभ्यः परस्य अप्राणिकर्त्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य प्रो
वा स्यात् । अनुस्यन्दते—अनुस्यन्दते वा जलम् । ‘अप्राणिषु’

किम् ? अनुस्यन्दते हस्ती । 'अप्राणिषु' इति पर्युदासात्
'मत्स्योदके अनुस्यन्दते' इत्यत्रापि पक्षे पत्व' भवत्येव ;
'प्राणिषु न' इत्युक्तौ तु न स्यात् । 'ऋप् ७६२ सामर्थ्ये'—

The स of स्यन्द् turns optionally into ष when स्यन्द् agrees with a nominative other than a living being and comes after (any of) the उ र्गस अनु, वि, परि, अभि and नि । Thus अनु etc. 'the water is flowing.' Why say अप्राणिषु ? Witness—अनु etc. 'The elephant sports (in the water) or emits ichor,' The नञ् सन्नास in अप्राणिषु signifies a पर्युदासविधि and not प्रसव्यप्रतिषेध one i.e the नञ् is connected with the word प्राणी only (meaning न प्राणिकर्तृकेषु) and not with the verb भवति. 'to be' (meaning प्राणिषु न भवति) । Hence by taking advantage of the पर्युदासविधि we can have option of ष also in cases like मत्स्योदके etc. 'The water and the fish are (i.e the water along with the fish is) flowing. ऋप् (ऊदित्) ऋप् 'to be able ;

मित— । अनु-वि-परि-अभि-निभ्यः, स्यन्दते : + अप्राणिषु इतिच्छेदः । अप्राणिषु इत्यस्यार्थमाह—अप्राणिकर्तृकस्येति । तद्धि सप्तम्यन्तमपि स्यन्दतेर्विशेषणतया षष्ठ्यर्थे वर्तते इतिभावः । —'सहेः साडः स' (पा३।५३) इत्यतोऽनुवृत्तेः । यो वा इति 'अपदानस्य सूधन्वः' (पा३।५) इत्यतो मूर्धन्यादेशस्य 'सिवादीनां वाङ्व्यवायि-डपि' (पा३।७१) इत्यतो वा ग्रहणस्य चानुवृत्तेः । अनुष्यन्दते—चरति प्रवहति वेल्यर्थः । प्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः पत्वं न भवतीत्याह—अप्राणिष्विति । अनुस्यन्दते नदं स्रवति जलकिलिं करोतीति वार्थः । अप्राणिषु इत्यत्र नञः प्राणिनैवान्वयात् प्राणिभिन्नस्यैवलाभात् पर्युदासोऽयं विधिर्न तु प्रसव्यप्रतिषेधः । क्रियायामन्वयाभावात् । उक्तं हि—

‘प्रधानत्व विधेयं प्रतिषेधप्रधानता ।

पञ्चदश* स विधेयो यद्वोत्तरपदेन नञ् ॥ इति—

‘अप्राधान्य विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सङ्ग यत् नञ् ॥ इति च (साहित्यदर्पणे) ।

तेन यत् प्राप्यप्राणिनामुभावपि कर्तारो भवतस्तत्र अप्राणित्वानपायात्

अन्तादिपरस्य स्यन्दते यत्त्वविकल्प भवत्येवति दर्शयति—अप्राणित्वित्यादिना ।

मत्स्योदके इति । मत्स्यस्य छदकश्च इति इन्द्र । ‘परवर्जिङ्ग इत्यतत्पुरुषयो’रिति

नपु सकत्वम् । मत्स्यसहित जलमनुस्यन्दते इति तदर्थ । कूपू—सामर्थ्ये इति

सामर्थ्ये शक्ति —

२३५० । कपो रोःल ॥८२।१८॥

दो— । कप उः र. ल. इतिच्छेदः ॥ ‘कप’ इति लुप्त-
षष्ठीकम् । तच्चावर्त्तते । कपो यो रेफस्तस्य लः स्यात् ।
कपो ऋकारस्यावयवो यो रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः
स्यात् । कल्पते । चकूपे । चकूपिषे—चकूपसे । इत्यादि
स्यन्दिबत् ।

The disjoining of the rule is thus—कप () + उ + र + ल ।
कप is elliptical for कप ending in the sixth case ending

* द्रष्टव्यम्—‘कप उ र ल’ कप इति लुप्तषष्ठीविभक्तिकम् । षष्ठीकवचने
उरिति ऋकारस्य रूपम् । अवयवषष्ठी । कप उरिति स्थिते आद्युक्ते कपोरिति
भवति । र इति षष्ठ्यन्तम् । कपोर् र इति स्थिते रोरि इति रेफलोप
‘कपो’ इति भवति । ल इति प्रथमान्तम् । अकार उच्चारणार्थः ।’ इति बाल—
मनोरमायाम् (११७) पृष्ठे ।

singular. And this कृप् moves twice i.e. is to be pronounced twice (so as to make the rule constituent of two sentences): thus—कृप् रः लः, (first sentence) which means that which is the रेफ or र् of कृप् is substituted by ल्; and कृप् उः रः लः (second sentence) which affords the meaning 'that which is a part of the ऋकार of कृप् and which resembles a रेफ् is also replaced by a letter which resembles a लकार । Thus according to first explanation we have कल्पते (by लघूपधगुण;—thus कृप् शपते—क ल् प् अ ते = कल्पते) and according to the next explanation we have चकृलृप् etc (कृप् कृप् ए—कृप् कृल् प् ए—कृकर् प् (by 'उरत्' and उरण् परः) कक् लृ प् ए—क (हलादिःशेषः) क्लृ प् ए—चकृलृप् (कुहोश्चुः etc) Similarly चकृलृपिषे—चकृल् पृप् (ऊदित्, hence option of इट्). etc like the root स्यन्दू above.

मित—। 'ऋलृक्'—सूत्रस्थं भाष्यमनुसृत्य प्रथमं सूत्राक्षराणि विभजति कृप् इति । अत्र वाक्यद्वयसमावेशार्थं सूत्रकारेण कृप् इति लुप्तपक्षीविभक्तिकेतया पठितमित्याह—कृप् इतीति । लुप्ता षष्ठीविभक्तिर्यस्येति विग्रहः । तच्चेति कृप् इत्यन्वयः सूत्रमित्यन्ये । अथ प्रथमावर्त्तनस्य फलमाह—कृपो लो रेफ इति । अत्र द्वीण्येव सूत्रपदानि कृप् रः लः इति । अस्योदाहरणान्तु—कल्पते कल्पेते कल्पन्ते इत्यादि लघूपधगुणैकतेरेफस्यलत्वे रूपम् । अथ द्वितीयावर्त्तनस्य फलमाह—कृपेः ऋकारस्य अवयवो येः र इति । अत्र पक्षे चत्वारि सूत्रपदानि कृप् उः रः लः इति । तत्र कृप् इत्यवयवषष्ठी । उरिति ऋकारस्य षष्ठ्येकवचने रूपम्—यथा 'मातृ इत्यस्य मातुरिति । तदाह—कृपेः ऋकारस्य इति । 'वर्णैकदेशस्य वर्णग्रहणेन ग्रहणं भवेत्' इति न्यायं पुरस्कृत्याह—ऋकारस्य अवयवः अंशः ऋकारैकदेश इत्यर्थस्तस्यापि वर्णग्रहणेन ग्रहणात् । रेफसदृशऋकारांशरूप इत्यर्थः । एवं यथा रेफसदृशो रः ऋकारांशे लक्षणाया गृह्यते एवं ल इत्यपि लकार-

सङ्ग्रे प्रकाराणि साधयिकः । अथ भ्वादिप्रकरणम्—रूपघातोर्बयसो यः प्रकारस्तस्य यो रक्तः (प्रकारस्य चञ्चिकेयवत्पः) तस्य लकारः भ्वादित्यादि । अत एव चकृपे—चकृपिपे इत्याद्यादाहरणम् । तदित्यम्—रूप लप ए—रूप क् लप् ए रूप क् लप् ए (चञ्चिकेयवत्पः) तस्य लकार आदिहः च प्रकारस्य यथा—पुर्वं तिष्ठति) क र् वन्पे (अभ्यासस्य उत्तरत् (२२४४) इत्यात् ततो रूपत्वम् (‘वरणपर’ इत्यनेन) ततो इत्यादिशेषे अभ्यासे अर्थ (२१८०) “कुक्षीयुः” इति चत्वं च ज्ञते) चकृपे—चकृपे इति । एषमन्यत । चकृपिपे—चकृपिपे (जदित्वादवेद) ।

२३५१ । लुटि च क्लृपः ॥१३।८३॥

दी— । लुटि स्यसनीय क्लृपेः परस्मैपदं वा स्यात् ।

क्लृपि turns परस्मैपदो in लृट् and in लृट्, लृट् and लृट् also.

मित— । श्रुतिमिदं ‘ब्रह्मः स्यसनीः’ (२३४०—१।३।८३) इत्याद्यादव्यवहित-परस्मैपदं ; तेन चकारेण ‘स्यसनी’ इत्यत्रापि परस्मैपदमिति सम्बन्धति तदाह—लुटि स्यसनीयेत्यादि ।

२३५२ । तासि च क्लृपः ॥७।२६॥

दी— । क्लृपेः परस्य तासिः सकारादेराङ्धातुकस्य चेट् नस्यात्तडानयोरभावे । कल्पासि । कल्पतास्य । कल्पितासि—कल्पतासि । कल्पस्यति—कल्पिष्यते—कल्पस्यते । कल्पिषीष्ट—क्लृप्सीष्ट । अक्लृपत्—अकल्पिष्ट—अक्लृप्त । अकल्पस्यत्—अकल्पिष्यत्—अकल्पस्यत् । वृत् । वृत्तः ‘सम्पूर्णं द्युतादिर्हतादिसौत्यर्थः ।

The augment इट् is not enjoined to the affix तासि and to a सकारादि (having a स in the beginning) आङ्धातुक affix—

both (तास and आङ्धातुक) coming after the root कल्प्ति provided there is no तङ् or आन i. e. an आत्मनेपदसंज्ञक affix. 'Thus कल्प्तासि (though the root is ऊदित्—yet it is not sanctioned to have the augment इट् in परस्मै—for which see rule 'न वङ्गाः—' (२२४८)। कल्प्तास्य (य without इट्) कल्प्तासे—कल्प्तासे (the prohibition is invalid in the case of an आत्मनेपद hence the option of इट् here) कल्प्स्यति—कल्पिष्यते—कल्प्स्यते (exactly like स्यन्त्यति—स्यन्तिष्यते स्यन्त्यते)। कल्पिषीष्ट—कल्पसीष्ट—(आशीर्लिङ् कल्प्सीष्ट here it is not gunnated by the rule लिङ्सिचावात्मनेपदेषु (१३००)। अकल्पत् (अङ्—गुणाभावः)—अकल्पिष्ट—अकल्पत् (here the स of सिच् elides by 'भलो भलि' (२२८१)) अकल्प्स्यत्—अकल्पिष्यत्—अकल्प्स्यत् (लृट् forms)। इत् i. e. here ends the दृतादि class along with the वृतादि class.

नित—। इदं सूत्रं 'न वङ्गाश्चतुर्थ्यः' (२३४८—७।२।५८) इत्येतस्मात् अन्यवहितं परवर्त्ति। तेन तत्र यदुक्तं तदत्रापि सम्बध्यते। केवलं 'तासि' इत्येवाधिकं वर्त्तते तदर्थं सूत्रम्। अतएवाह—कल्पेः परस्य तासिः सकारादेराङ्—धातुकस्य च इट् न इति (अवस्थचकारेण 'न वङ्गाः—' इत्यत्रस्यस्य 'सकारादेराङ्धातुकस्य' लाभ इति ज्ञेयम्। भाष्ये तु 'तासि च' इत्येवमुक्त्वा कल्पिग्रहणं प्रत्याख्यातमिति प्रागुक्तम्। कल्प्तासि—कल्प् + तासि (लघूपधगुण)—कल्प् तासि। कल्प्तास्य (य)। 'लुटि च कल्पः' (२३५२) इति परस्मैपदे प्राप्ति ऊदित्तचरणस्य इङ् विकल्पस्य 'तासि च कल्प' इत्यनेन निषिद्धत्वात् प्रतिविभक्ति एकमेव परस्मैपदे रूपमिति विज्ञेयम्। आत्मनेपदपक्षे तु इङ् विकल्पः सिध्यत्येवत्याह—कल्पितासि—कल्प्तासि (लुट्—गुणः) कल्प्यति—कल्पिष्यते—कल्प्यते (लृट्), कल्पिषीष्ट—कल्पसीष्ट—(आशीर्लिङ्)। अकल्पत्—(लुङ्—अङ्गुणाभावौ) अकल्पिष्ट—अकल्पत् (लुङ्—सिज्गुणौ)। अकृप्त—अट् कल्प् सिच् त—अकृप्

स त । ततः सलोपे (भूलोभलि—२२८१) रूपम् इत्यात्मनेपदो ङङ् विकल्पात्, पूर्व्वतः अकल्पिष्ठ इत्यत्र नैटीति निषेधात् वृद्धमावे लघूपधगुण । उत्तरतः तु लिङ्—विधायात्मनेपदेषु (२३००—१।२।११) इति किञ्चाद् गुणाभावः । ततोऽप्राप्ततत्—‘अकृप’ इत्यत्र तु ‘दुग्धो मुडि’ (२१४५) इति परस्मैपदे कृतं ‘प्रादि—’ (२१४३) सूत्रेण ञङि किञ्चाद् गुणाभावे रूपम् । अकृप्स्यत्—अकल्पिष्यत्—अकल्प्यत् (लङ्) इति । अस्यन्तस्य इति वत् । इत्—इत्यस्य अर्थसाह—इत् सम्पूर्णं इत्यर्थः इति । इत् + किप् = इत् इति ।

दी— । अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तैः पितृभ्यः । ‘घट ७६३ चेष्टायाम्’ । घटते । जवटे । ‘घटादयो मित’ इति वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा । तत्फलन्तु णौ ‘मिता ऋस्वः’ (२५६८) इति ‘चिस्वमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्’ (२७६२) इति च वक्ष्यते । घटयति । विघटयति । कथं तर्हि ‘कमलवनोद्घाटनं कुर्व्वति ये,’ ‘प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिव’ इत्यादि । शृणु । घट सङ्घाते’ इति चौरादिकस्येदम् । न च तस्यैवार्थविशेषे मित्रार्थमनुवादोऽयम् इति वाच्यम् । ‘नान्ये मितोऽहेतौ’ इति निषेधात् । अहेतौ स्वार्थे णिचि ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताश्चुरादयो मितो नैत्यर्थः । ‘अथ ७६४ भयसञ्चलनयोः । व्यथते ।

The thirteen roots ending in वित्तरा (७७५) सम्भ्रमे (to look sharp) are अनुदात्त—eliding and ष—dropping : [The object of अनुदात्त—eliding is to make the roots आत्मनेपदौ and of ष—dropping is to affix अङ् (कृदन्त) after them by the rule ‘विदमिदादिभ्योऽङ्’ (२२४१—२३।१०४) घटा—अथा—प्रथा—etc] घट to try The root घट

is technically known as मित् or m-eliding by the गणसूत्र 'घटादयो मितः' ।
 'The root घट and others are 'मित्' to be announced here after.
 And the object of the मित्करण is to make their penultimate short
 by the rule मितां ऋस्वः (२५६८—६।४।२२) in चिच्, and to make it (pe-
 nultimate) optionally long in चिच् and णमुल् by the rule—चिच्
 णमुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् (२७६२—६।४।२३) which (rules) also are to be
 expressed later on. Thus by ऋस्व—घटयति—विघटयति; as in वेषी-
 संहार—'क्रुधा भीमः सन्धि' विघटयति यूयं घटयत' here though the sense
 varies yet it is to be held correct by the maxim 'धातूनामनेकार्थत्वात्'।
 कथं तद्दि' etc—well you say that घट becomes दीर्घ optionally only in
 चिच् and णमुल् how then applications like उद्घाटनम् (दीर्घ in ल्यट्)
 and प्रविघाटयिता (दीर्घ in लुट् ता) etc are to be defended in 'कमल-
 वनोद्घाटनं कुर्वते वे' and 'प्रविघाटयिता समुत्पतन्—[The former line is
 taken from 'सूर्यशतक' of the poet 'मयूर'; and the latter is taken
 from Bharavi 2nd canto. 1st mens—'Such rays of the sun
 which open a number of lotuses; and the 2nd means 'you,
 by rising all of a sudden will disperse or drive asunder (your
 friends) as the sun (हरिदश्वः) opens the petals of the bed
 of lotuses.] Hear this घट is 'घट सङ्घाते to occur, to join together
 etc' read in चुरादि class (and not under घट read in भ्वादि) । You
 cannot say that this चुरादि घट is read again, in a particular sense,
 in भ्वादि to make it technically known as मित् (i.e. you cannot
 say that घट is a single root read in चुरादि and that there is no
 other घट known as मित् in भ्वादि), for there runs the prohibiting
 गणसूत्र 'नान्वि—मितोऽहेतौ' i.e., No चुरादि root other than the beginning

with अ प and the five यम्, वह्, रह्, बल and वि, is to be treated as मित् in चित् in the sense of, 'it is his own or it is the same' (स्वार्थे) । Thus it is proved that घट (भृदि) is separate from घट (चुरादि) so that there are two घटः । अथ—to fear and to move—अथते—

मित्—। अथ स्वरत्नना इति—भिलरा (७०५) सन्धुमी इत्यन्ता इत्यर्थः । पितयेति—'घटादयः पितः' इति गणसूत्रादिति भावः । पितृकरणान्तु 'पितृमिदा-दिभ्योऽङ्' (३२८१—३।२।१०४) इति लृत्सु अङि टावयम् इति श्रियम् । तेन च घटा अथा प्रथेत्यादि सिद्धमित्याहुः । घटते इति—'सम्बेधातुकनमित्' (२२९४) इति डिङ्छाद शुद्धाभावः । 'घटादयो मितः' मित्संज्ञका इति वक्ष्यति । तदाह—इति वक्ष्यमाणेनेति । मितृकरणप्रयोजनमाह—तत्फलत्विति—थी चित्ति 'मितां ऋस्व. (२५६८) इत्युपधाऽस्त्वार्थम्—'चिन्मसुलोदीर्घान्यतरस्वाम्' (२०६९) इति चित्ति चसुल्लिच दीर्घविकल्पार्थम् इति (उदाहरणन्तु अघटि—अघाटि इति चित्ति । घटं घटम्—घाटं घाटमिति चसुल्लि) । वक्ष्यते—चुरादाविशेषः । मित्त्व-मेवीदाहरति—घटयति विघटयति इति । अनेदं बोध्यम् । धातुपाठे अर्धमिहोऽपलक्षणाद्यमितुर्गन्माक् । तेन च उपसर्गादिना अर्धान्तरहते रपि घटादिमित्त्वायै ऋस्वादिकं भवत्येवेति विघटयति इत्यादि सिद्धम् । अतएव 'कृधा भोमः सन्धि' विघटयति यथं घटयत' (वैश्वसंहारः) इत्यादि सङ्गच्छते । ननु 'चिष्णुसुलोः—' (२०६९) इत्यनेन चिष्णुसुलोरेव परतो दीर्घः प्राप्तः न तु लुगि लुटि वा । तर्हि 'उदघाटनमिति लुगि 'प्रविघाटयिता' इति लुटि चात्यन्तं च ये दीर्घोपध-प्रयोगा इत्यनेन तत्र का अतिरिति प्रतिपिपादयिषुराह—कथं तर्हि 'कमलवनोद-घाटनमिति—'प्रविघाटयिता' इति च । तत्र पूर्वोदाहरणम् मयूरकविः सूर्यशतके चतुरन्तु किरताञ्जुनीष द्वितीयसर्ग इति श्रियम् । शृणु—'उच्यते मयेति शेषः । चौरादिकस्तेति । चुरादौ पठितस्त्वेव घटधातोरेते रूपे न तु भौवादिकस्य । तेनाव चिष्णु-सुलोरेविषयेऽपि दीर्घो भवत्येवेति न काचिदनुपपत्तिरिति भावः । ननु 'घट' इत्येक एव धातुश्चुरादौ पठ्यते । तस्यैव चार्धान्तरचित्तमादाय पुनर्म्वादो पाठः । न

तु 'घट चेष्टयामिति भ्वाद्याक्तं' धात्वन्तरम् । तत्कथमुक्तदोषपरिहार इत्याशङ्क्य
समाधत्ते—न चेति । तस्यैव 'चीरादिकस्यैव' अर्थविशेषे 'सम्भ्रमव्यतिरिक्तार्थे' 'घट
चेष्टायाम्' इत्याद्यर्थरूपे इति यावत् ; मित्त्वार्थं मित्करणार्थं अनुवादः अनु-
पस्थात्वादो वचनम् पुनः पाठ इति यावत् । अयम् 'घटधातुः' इति वाच्यं नेति
पूर्व्वेण अन्यथः । तत्रावाच्यत्वे प्रमाणं दर्शयति—'नान्यं मितोऽहेतो' इति निषेधात्
इति । गणसूत्रमिदं चुरादौ पठ्यते । हेतुशब्देन 'हेतुमति च' इति सूत्रविहितो
णिच् हेतुसत् तद्वभिन्नस्तु स्वार्थेच इति ज्ञापयन् स्वयमेव सूत्रं व्यावष्टे आह—
ताविति । ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ता इति । अत्र अतदगुण्यणविज्ञानो बहुव्रीहिः—
ज्ञपः आदिर्धेषां (पञ्चकानाम्) इति तेषां व्यतिरिक्ता अन्ये । तथा च 'ज्ञप मिच्च,
यम च परिवेषणे, चह परिकल्कने, रह त्यागे, वलप्राणने, चिञ् चयने' इति
षड् धात्व एवमितो नान्ये इति फलति । तेन च चुरादौ ज्ञपादिपञ्चकव्यति-
रिक्तानां मित्वाभावात् चुरादयान्तर्भुक्तस्य 'घट सम्भ्रमे' इत्यस्य मित्त्वार्थम् 'घट
चेष्टायाम्' इति भ्वादावनुवाद इति न समितव्यमिति भावः । अतः सिद्धं यद्
'घट' इति विभिन्नं धातुद्वयम् । एको भ्वादावपरश्च रादौ पठ्यते । नन्वैकोऽपरस्यानुवाद
इति । एतेन—'ये तु धातवो घटादिगण एव पूर्व्वं पठिता ते तु गणान्तरे तेषान्
अर्थान्तरवृत्तावपि मित्त्व'मिति इति धातुवृत्त्यादिगण्यसिद्धान्तः प्रतुङ्गो वेदितव्य इति
दिक् । व्यथ इति । अपित्वेन डिद्वत्त्वात् व्यथते इत्यादि ।

२३५३ । व्यथो लिटि ॥ ७।४।६८॥

दी । व्यथोऽभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । हलादि—
शेषापवादः । यस्य हलादिशेषेण निवृत्तिः । विव्यथे । प्रथ
७६५ प्रख्याने । पप्रथे । प्रस ७६६ विस्तारे । पप्रसे । स्वदं
७६७ मर्दने । स्वद ७६८ स्वदने । स्वदनं विद्रावनम् ।
क्षजि ७६९ गतिदानयोः । मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि

‘चिश्मुनीः—’ (२७६२) इति दीर्घविकल्पः । अत्तञ्जि—
अत्ताञ्जि । चञ्ज—चञ्जम् । चाञ्ज—चाञ्जम् । दत्त ७७०
गतिहिंसनयोः । योऽयं वृद्धिशैघ्रयोरनुदात्तित्सु पठितस्तस्ये-
हार्थविशेषे मित्त्वार्थाऽनुवादः । कृप ७७१ कृपायां गती च ।
कदि ७७२ क्रदि ७७३ कूलदि ७७४ व्येकूल्ये । ‘व्येकूल्ये’
इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी ।
कदि—क्रदी इदितौ क्रद—कूलद इति चानिदिताविति मैत्रेयः ।
कदि-क्रदि—कूलदोनामाह्वानरोदनयोः परस्मैपठिपूक्तानां
पुनरिह पाठो मित्रार्थं आत्मनेपठार्थस्य । नि त्वरा ७७५
सम्भ्रमे । ‘घटादयः पितः’ (ग. सू. १८६) । पिच्चादङ् कृत्सु
वक्ष्यते ।

The अभ्यास (reduplicate) of the root अथ receives सम्प्र-
सारण in लिट् । This supersedes the rule ‘इलादि जीव,’ (7 160) ;
but the चकार of the अभ्यास disappears by ‘हलादि, जीव,’ for
there is no special injunction for its being retained. Thus
विध्यथे—व्यथ् व्यथ् थ—व्यथ् व्यथ् थ—व्यथ् व्यथ् थ—व्यथ् व्यथ् थ—विध्यथे, the व् of the अभ्यास
is not samprasaranated by (7) the rule ‘नृ मशरथे सम्प्रसारणम्’ (368
—6 1 37) मित्रसामर्थ्यात् etc—because खञि is read under
घटादि । अनुपधात्वे अपि—i. e. though there is no ‘अ’ in the pe-
nultimate (for the root being इदित्, the न् of तुम् occupies
the room of ‘अ’) yet by virtue of मित्र the अ. will optionally
become दीर्घ in चिष् and अमुष् । Thus in चिष्—अखञि—अखाञि
(by ‘चिष्ो लृक्—2329) and in अमुष्—खञम etc. The form

is 'doubled in each case by the rule 'अभीक्ष्ण्ये णमुल् च' (३३४३). योऽयम् etc—the root दच्च is read in the list of अनुदात्तेत् roots in the sense of 'increment and promptness' and yet it is again read here to the effect of making it मित्। Thus like खजि it also will have forms like अदच्चि—अदाच्चि in चिण् and दखम्—दचम्, दाचम्—दाचम् in णमुल्। तयोऽपि i.e. Nandi takes them (कद, क्रद and क्लद) as अनिदित् or not इ-eliding i.e. as कन्द, क्रन्द etc.; while Swami takes them as they are as इदित् or इ-eliding. But Maitreya reads कदि and क्रदि as इदित् and क्रद and क्लद as not so. Roots कदि क्रदि and क्लदि meaning to call and to weep are read in the परस्मैपदी list and yet they are read here with a view to making them मित् as well as आत्मनेपदी। जित्वर i.e. त्वर् (जि for 'जीतः क्तः' and आ for 'आदितश्च') to look sharp or to execute promptly. घटादयः etc—this is explained. N. B—घटादि roots will close with फण (८२१) गतौ।

मित—। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य—' (२६२०) इत्यतोऽभ्यासस्य इति 'द्युति—' खाप्योः सम्प्रसारणम्' (२३४४) इत्यतः सम्प्रसारणमिति चानुवर्त्तते। तदाह—व्यधोऽभ्यासस्येत्यादि। ननु अभ्यासे सम्प्रसारणार्हमक्षरद्वयं वर्त्तते वकार इति यकार इति च। तदनयोः कस्यानेन सूत्रेण सम्प्रसारणमिति विप्रतिपत्तौ आह—हलादिशेषापवाद इति। तेन वकारयकारौ शिष्येते इति बोधः। तयोश्चापवादवचनसामर्थ्यात्—यकारस्यैव सम्प्रसारणं न वकारस्य। ननु तर्हि यकारसम्प्रसारणादूर्ध्वं वकारस्य सम्प्रसारणं स्यात्। मैवं वाच्यम्। 'न सम्प्रसारणे—सम्प्रसारणम्' (३६३—६१।३७) इति निषेधात्—ननु हलादिशेषापवादश्चेत् तर्हि यकारोऽपि शिष्येत। तदाह यस्य हलादिशेषेण—निवृत्तिरिति। सम्प्रसारणार्थं ह्यत्र सूत्रप्रवृत्तिः। तेन यमधिकृत्य सम्प्रसारणं विधीयते सोऽनादिरपि शिष्यते वचनप्रामाण्यात्। यकारमधिकृत्य—त्वं

न किंचिद् विधीयते अतस्तत्र दन्तादिभेदः—निश्चिन्ति दन्तोन्नामावात् इति भावः ।
 विष्यदे इति—अध् व्यध् ए इति स्थिते अनेन दन्तादयः—इकार ('इन्द्रयः मन्म-
 सारदम्'), दन्तोपे—विष्यदे इति । 'न—मन्मसारद—मन्मसारदमिति' निषेधादभ्यास-
 वकारश्च मन्मसारदभावाः । मिश्रमात्रादिति—अभिहितं इदित्यात् शुभाभ्यो
 भवति । नुमि च हने एकापरकृता अभिः अद्य इति नकारो भवति । तेन च
 नकारश्चैव सपधातुः भवति न तत्राकारः । एवमकारश्च 'अनुपधात्वे' ददयं अणि
 घटादौ मिश्रं पठितोऽतो मिश्रमात्रादादनुपधात्वात्प्राप्त्याकारश्च 'अनुपधात्वे' ददयं अणि
 भ्याम् इत्यनुमादादौर्ध्वविकल्पः, अन्तेति ददयति—अद्यपि—अद्यपि इत्यादि । अतः
 'विधीयते' (३३२८) इति इकारान्तरं परमं तत्राकारं लोपः । अद्यम्—अद्यम् इत्यादिना
 'आभीषाणि अतुल च' (३३४३) इति अतुलम् 'निश्चयोक्तयो' गतिः हित्वा । दीप्यमिति—
 दद्य इति शेषः । इन्द्रयः—मीमांसयं च अनुदात्तानुपधात्वात् अनुदात्तानुपधात्वात् पठित
 सपधातुः, तस्य इह घटादौ अर्धविधेयं गतिर्हि सनात्मके मिमांसयः मिश्रवाच्यः अनुवाद-
 पुनरुपादानमित्यर्थः । तथा च अत्रियत् अन्त्यापि भिद्यन्तुम्—अद्यपि—अद्यपि,
 दद्यम्—दद्यम्, दाद्यम्—दाद्यम् इति दीर्घविकल्पो भवतीति कल्पितम् । तयो-
 ऽपीति । नन्दिना—अद् अद् अद् इत्येव पठितमन्तत्—अद्यम् । 'घटादयः पित'
 इति प्रागेतयो विकारश्चकल दशितम् । अद्य गतो (८२९) इति यावत् घटादयो
 बोद्धाः तत्र घटादिषु परस्मैपदिन आरम्भे—

अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः । ज्वर ७७६ रोगे । ज्वरति ।
 जन्वार । गड ७७७ सेचने । गडति । जगाड । छिड ७७८
 वेष्टने । 'छिड अनादरे' इत्यात्मनेपदिपुगतः । स एवोत्-
 ष्ठानुवन्धोऽनूयते अर्थविशेषे मिश्रार्थम् । परस्मैपदिभ्यो
 ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्त्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात्
 परस्मैपदम् । छिडति । जिह्वेड । हिडयति । अहिडि—
 अहीडि । अनादरे तु हिडयति । वट ७७९ भट ७८० परि-

भाषणे । 'वट वेष्टने', 'भट भृत्तौ' इति पठितयोः परिभाषणे—
मिच्छार्थोऽनुवादः । णट ७८१ नृत्तौ । इत्यमेव पूर्वमपि
पठितम् । तत्रायं विवेकः । पूर्व' पठितस्य नाव्यमर्थः ।
यत्कारिषु नटव्यपदेशः । व्याख्याार्थाभिनयो नाव्यम् । घटादौ
तु नृत्यं नृत्तं चार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । पदा-
र्थाभिनयो नृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम् । केचित्तु
घटादौ 'नट नृत्तौ' इति पठन्ति । 'गत्तौ' इत्यन्ये । गोपदेश-
पर्युदासवाक्ये भाष्यकृता 'नाटि' इति दीर्घपाठाद्घटादिर्गोप-
देश एव । ष्टक ७८२ प्रतीघाते । स्तकति । चक ७८३
तृप्तौ ।

वृत्ति-प्रतिघातयोः पूर्व' पठितस्य वृत्तिमात्रे मिच्छार्थो-
ऽनुवादः । आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्
परस्मैपदम् । कखे ७८४ हसने । एदित्वान्न वृद्धिः । अकखोत् ।
रगे ७८५ शङ्कायाम् । लगे ७८६ सङ्गे । ऋगे ७८७ ह्रगे
७८८ षगे ७८९ ष्टगे ७९० संवरणे । कगे ७९१ नोचते ।
'अस्यायमर्थ' इति विशिष्य नोचते । 'क्रियासामान्यार्थ-
वाचित्वादि'त्यन्ये । अक ७९२ अग ७९३ कुटिलायां गत्तौ । कण
७९४ रण ७९५ गत्तौ । चकारण । ररण । चण ७९६ शण ७९७
अण ७९८ दाने च । 'शणगत्तौ' इत्यन्ये । अथ ७९९ क्लथ ८००
क्रथ ८०१ क्लथ ८०२ हिंसार्थाः । 'जासिनिग्रहणेति—(६१७)
सूत्रे क्राथेति सित्वेऽपि वृद्धिर्निपात्यते । 'क्राथयति' । मित्त्वन्तु
निपातनात् परत्वात् 'चिणमुल्लोः—' (२७६२) इति दीर्घे

चरितार्थम् । अक्रथि—अक्राथि । क्रथं—क्रथम् । क्राथं—
क्रायम् ।

वन ८०३ च । हिंसायामिति शेषः । वन च नोच्यते ।
'वनु' इत्यपूर्व एवायं धातुर्न तु तानाटिकस्यानुवादः ।
उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन क्रियासमान्ये वनतीत्यादि ।
प्रवणयति । अनुपसृष्टस्य तु मिश्रविकल्पो वक्ष्यते । ज्वल
८०४ दीप्तौ । णप्रत्ययार्थं पठित्यमाण एवायं मित्त्वार्थ-
मनूयते । प्रज्वलयति । हल ८०५ हल ८०६ चलने ।
प्रहलयति । प्रहलयति ।

स्मृ ८०७ आधाने । चिन्तायां पठित्यमाणस्य आधाने मित्त्वा-
र्थोऽनुवादः । आधानमुक्ताण्डापूर्वकं स्मरणम् । 'दृ ८०८ भये ।
दृ विदारणे' इति क्रादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवादः । दृणन्तं प्रेरयति
दरयति । भयादन्यत्र दारयति । धात्वन्तरमेवेदमिति सते
तु दरतीत्यादि । केचिद् घटादौ 'अत्स्मृदृत्वर—' (२५६६)
इति सूत्रे च "दृ" इति दोषस्थाने क्लृप्त् पठन्ति । तन्नेति
माधवः । नृ ८०८ नये । क्रादिषु पठित्यमाणस्यानुवादः ।
नयादन्यत्र नारयति । *

आ ८१० पाके । अ इति कृतात्वस्य आ इत्यादादिकस्य
च सामान्येनानुकरणम् । 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्-
विकरणस्य' (परि ८१), 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव
ग्रहणम्' (परि ११४) इति परिभाषाभ्याम् । अपयति—
विक्षोभयतीत्यर्थः । पाकादन्यत्र आपयति ॥ खोदयतीत्यर्थः ॥

भारणतोषणनिशामनेषु—ज्ञा ८११ । निशामनं चाक्षुष-
 ज्ञानमिति साधवः । ज्ञापनमात्रमित्यन्ये । 'निशानेषु'
 इति पाठान्तरम् । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवार्थेषु
 जानातिर्मित् । 'ज्ञप सिञ्च' इति चुरादौ । ज्ञापनं भारणादिकं
 च तस्यार्थः । कथं 'विज्ञापना भर्त्तृषु सिद्धिमेति' इति तज्-
 'ज्ञापयत्याचार्यः' इति च । शृणु—साधवसते अचाक्षुषज्ञाने
 मित्त्वाभावात् । ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति सते तु 'ज्ञा नियोगे'
 इति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वात् । निशानेष्विति
 पठतां हरदत्तादीनां सते तु न काप्यनुपपत्तिः ।

कम्पने चलिः ८१२ । चल कम्पने इति ज्वलादिः । चलयति
 शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु शीलं चालयति । अन्यथा
 करोतीत्यर्थः । 'हरतीत्यर्थः' इति स्वामी । सूत्रं चालयति ।
 क्षिपतीत्यर्थः । छदि ८१३ जर्जने । 'छद अपवारणे' इति
 चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्थोऽयमनुवादिः । अनेकार्थ-
 त्वादूर्ज्जरथे वृत्तिः । छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति । वलवन्तं प्राण-
 वन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छादयति । अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते
 इत्यर्थः । स्वार्थे णिचि तु छादयति । वलोभवति । प्राणीभवति ।
 अपवारयति वेत्यर्थः । जिह्वोन्मथने लङिः ८१४ । "लङ्
 विलासे" इति पठितस्य मित्त्वार्थोऽनुवादः । उन्मथनं क्षोभनम् ।
 जिह्वाशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः । लङ्यपि जिह्वाम् । तृतीयातत्-
 पुरुषो वा । लङ्यति जिह्वया । अन्ये तु जिह्वाशब्देन

तद्व्यापारो लङ्यते । समाहारद्वन्द्वोऽयम् । लङ्यति शत्रुम् ।
लङ्यति दधि । अन्यत्र लाङ्यति पुत्रम् ।

मदो-८१५ हर्ष-ग्लेपनयोः । ग्लपनं दैन्यम् । दैमा-
दिकस्य मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । मदयति हर्षयति ग्लेपयति
वेत्यर्थः । अन्यत्र मादयति चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः ।
ध्वन ८१६ शब्दे । भाव्ययं मित्त्वार्थमनूयते । ध्वनयति
घण्टाम् । अन्यत्र ध्वनयति अस्पर्शाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः । अत्र
भोजः 'दलिवलिखलिसुखलिरणि ध्वनित्रपिन्नपयश्च' इति पपाठ ।
तत्र 'ध्वनिरणो' उदाहृती । 'दल विशरणे' । 'वल संवरणे' ।
'खल सखलने' । 'त्रपूप् लज्जाया'मिति गताः । तेषां णौ
दलयति । वलयति । खलयति । त्रपयति । 'क्षे क्षये' इति
वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निदेशः । जपयति । खन
८१७ अवतंसने । शब्दे इति पठिष्यमाणस्यानुवादः ।
खनयति । अन्यत्र खानयति ।- 'घटादयो मितः' (गणसूत्र—
१८७) मित्संज्ञका इत्यर्थः ॥ 'जनोज्जृणसुरज्जोऽमन्ताश्च'
(गणसूत्र—१८८)—'मितः' इत्यनुवर्त्तते । 'जृप्' इति पित्व-
निर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम् । जृणतेसु—जारयति । केचित्तु
'जनीजृणसु—' इति पठित्वा 'णसु निरसने' इति दैवादिक-
मुदाहरन्ति ।

'ज्वलह्वलह्वलनमामनुपसर्गाद्वा' (गणसूत्र १८९)—एषां
मित्वं वा । प्राप्तविभाषेयम् । ज्वलयति—ज्वालयति । उपसृष्टे
तु नित्यं मित्त्वम् । प्रज्वलयति । कथं तर्हि प्रज्वालयति ।

उन्नामयतीति । घञन्तात्—‘तत्करोति—’ इति णौ । कथं
संक्रामयतीति । ‘मितां ऋस्वः’ (२५६८) इति सूत्रे ‘वा-
चित्तविरागे’ (२६०५) इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थित—
विभाषाश्रयणादिति वृत्तिस्तत् । एतेन ‘रजो विश्रामयन्
राज्ञाम्’, ‘धुर्यान् विश्रामयेति सः’ इत्यादि व्याख्यातम् ।

‘ग्ला स्नावनुवसां च’ (गणसूत्र १८०)—अनुपसर्गा-
देषां मित्वं वा स्यात् । आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते
विभाषा ।

“न कस्यमिचमाम्” (गणसूत्र १८१)—अमन्तत्वात् प्राप्तं
मित्वमेषां न स्यात् । कामयति । आमयति । चामयति ॥
“शमौ ८१८ दर्शने” (गणसूत्र १८२) । शाम्यतिर्दर्शने मित्र
स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु ‘प्रणयिनो निशमय्य
वधूकथाः’ । कथं तर्हि ‘निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्
गदतो मम’ इति । ‘शस आलोचने’ इति चौरादिकस्य ।
धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः शाम्यतिवत् । “यसो ८१८
अपरिवेषणे” (गणसूत्र—१८३) यच्छ्रुतिर्भोजनतोऽन्यत्र मित्र
स्यात् । आयामयति । द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थः ।
परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् भोजयतीत्यर्थः । ‘पर्यवसितं
नियमयन्’ इत्यादि तु नियमवच्छब्दात् तत् करोतीति णौ
बोद्धव्यम् । “स्वदिर् ८२० अवपरिभ्यां च” (गणसूत्र—१८४)
मिन्नेत्येव । अवस्वादयति । परिस्वादयति । ‘अपावपरिभ्यः’
इति न्यासकारः । स्वामौ तु ‘न कर्मि—’ इति नञमुत्तर-

त्रिसूत्रग्रामननुवर्त्य 'शमः अदर्शने' इति चिच्छेदः । यमसु
'अपरिवेषणे' मित्त्वमाह । तन्मते 'पर्यवसितं नियमयन्'
इत्यादि सम्यगेव । 'उपसृष्टस्य खलदेष्टेदवादिपूर्वस्य' इति
नियमात् प्रसूखादयतीत्याह । तस्मात् सूत्रद्वये उदाहरण-
प्रत्युदाहरणयोर्ज्यत्यासः फलितः । इदञ्च मतं वृत्तिन्यासादि-
विरोधादुपेक्ष्यम् ।

फण ८२१ गतौ । 'न' इति निवृत्तमसम्भवात् । निषेधात्
पूर्वमसौ न पठितः (मयेति शेषः) । फणादिकार्यानुरोधात् ।

Now we are going to take up परस्मैपद roots (of घटादि class)
up to फण (४९१) गतौ—(where the घटादि class comes to a close) ,
ज्वर like घट will give ज्वरयति—भञ्जयति, ज्वर ज्वरम्, ज्वार—ज्वारम्
(जमुन); and भञ्जति—भञ्जति (बिष्); similarly all roots up to फण
(including) दृढ to surround :—The root दृढ् is spoken of in
the list of टवर्गीयान् भ्वादि roots (see दृढ्दोह (३८४—८५) अनादरे under
अकृतस्वार्थ—(२९८८) । This very root दृढ् is again taken up
here, apart from the indicatory कृ with a view to
making it मित् and that in a different sense (viz to surround).
It (दृढ), ought to have been read before the परस्मैपदौ ज्वरादि
roots (because the root दृढ् is read in the आत्मनेपदौ list), but
as it is read within the list (ज्वरादि परस्मै—) so (on this ground)
it is to be treated as परस्मैपदौ । Thus दृढति—जिदृढ (ए=द
by 'ङ्स' and 'एच इङ्ङस्वादेशे' and दृ = ज by 'कुहोयु'
(2243) दृढयति (bi मित्वा ङ्सः) । अहिङि— अहीङि

(alternatively दीर्घ—by चिण्णसुलोः—(२७६२) । But in the sense of 'disregarding' the form will be हेङ्यति (because it is not मित् there and therefore not क्ख) वट (root no. ३००) भट (३०७) and णट (३१०)—see under the rule 'ह्यन्तचण्—(२२६६) । इत्यस्मृ etc.—णट is read as such also beforehand. Now the difference in meaning between the two is this:—The former means नाट्य (play)—the performers of which are termed as नट्स (actors) ; and नाट्य means to act in words (and gestures) the subject or the time of the play : (Thus शकुन्तला विषादं नाटयति etc.) ; whereas this घटादि णट—means नृत्य as well as नृत्त—the actors of which are called dancers. Of the two again—नृत्य means to dance so as to bring out the sense with the help of feet (thus नाचुरो नटति नटयति etc) and नृत्त means to move only (some parts of) the limbs. Some read it in घटादि (i. e. here) as णट नतौ 'to bow down' and others as णट गतौ 'to go.' The भाष्यकार in the sentence—अनर्द्नाटि (see 'यो नः' (२२८६) has mentioned नाटि 'as दीर्घ' and not the short नट । Hence by this पथ्युदासविधि, the root णट—is षोपदेश । चक was first read in आत्मनेपदी list as 'चक ळसौ प्रतीचाते च' and here it is read again as 'चक ळसौ' meaning thereby that in this sense only the root is मित् (चकयति) and also being read within the परस्मै-पद roots is also परस्मै—कगे नोचते—The term 'नोचते' (न—उचते) means 'its particular sense is not pointed out (by me)' ; for it is a verb in general and may bring out any sense, the speaker wishes to express by it. Others hold that because the root has multifarious

meanings so it is not read with its special meaning (by Panini) जसिनिप्रहण—etc.—Though the root कृ being मिच् (because it is read under घटादि) the form should have been कृयति (by मितो डस्), yet it (कृ) gives कृयति (and not कृयति) in an irregular way (निपातमे) on the strength of its being read as कृ in the rule 'जसिनिप्रहणनाटकावपिषां द्विनायाम्' (६१०—२।१।१६), and the मित् is valid only in the दोषविधि in चिच् and यमुच् by the rule 'चिच्पमुचोः—' (२०६२) because this rule comes after (६।१।१६) the निपातन expressed in 'जसिनिप्रहण—' (२।१।१६) । The drift is—though the rule 'मितो डस्.' (२३६८—६।१।१६) is also पर i. e. subsequent to जसिनिप्रहण—' (२।१।१६) and not चिच्पमुचोः—' (६।१।१६) only yet by the परिभाषा—'पुरस्तादपवादोऽपवादान् विधौ वाचने नीतान्' (परि ५८)—'Apavadas that precede (the rules which teach operations that have to be superseded by the Apavada operations) supersede (only) those rules that stand nearest to them, (and) not the subsequent (rules)—(Kielhorn) Thus 'जसिनिप्रहण—' (२।१।१६) bars 'मितो डस्' (६।१।१६) which is nearest and not 'चिच्पमुचोः—' (६।१।१६) which is subsequent (उत्तर) । Hence we cannot have कृयति by मितो डस्, but 'चिच्पमुचोः—' not being barred we can have as usual अक्रधि—अक्रधि in चिच् and कथं—कथम्, कथम्—कथम् in यमुच् ।

'वृ च नीयते' etc—'वृ is a quite new root and not the re expression of the वनादि वृ (1471) वाचने (see under the rule—'तनादिप्रत्ययस्यो (2547) on the authority of making it उदिन् । The idea is this—Had this वृ been the

अनुवाद or re-expression of 'वनु याचने—' of the तनादि class, then making it उदित् again becomes superfluous for it was already made उदित् there (in तनादि). Hence it is a separate root and does not belong to the तनादि class. Thus it expresses a verb in general and is conjugated as वनति etc. For मित्करण, it will give प्रवनयति etc with उपसर्ग prefixed to it but that—without उपसर्ग it will give वनयति—वानयति through the option of मित्—will be expressed later on (i.e. under the गणसूत्र 'ग्लान्नावनुवमाच्चे' (190). [N.B. वन च हिंसायाम् (before वनु च नोचते) is the re-expression of 'वन (462) शब्द' and 'वन (463) संभक्तौ' under 'दीर्घो लघोः' (2318) to make it मित् so as to give वनति—वनयति, अवनि—अवानि (चिण्) and वनं—वनम्, वानं—वानन् (णमुल्]. ज्वल to shine. It will be read in 'ज्वलिति-कसन्तेथो णः' (२६०२—3. 1. 140) under कृतप्रकरण and here it is read to make it मित् to effect प्रज्वलयति etc."

सृ आध्याने—आध्यान means to think fervently (of some one). This root will be read as 'सृ—(933) चिन्तायाम्' under the rule 'सृपकः किति' (2381—7. 2. 11) and here it is read to show that it is मित् in the sense of 'fervent thought' only. The forms are स्मरति—स्मरयति ; अस्मरि—अस्मारि etc. दृ—to fear is the अनुवाद or transferred form of दृ, 'to rend' read in क्रादि, to make it मित् । Thus in णिच् the form will be दारयति in the sense of 'causing one (दृणन्तम्—दृ + शृ + २या १व) to fear'. In the sense other than to fear it will give दारयति—causing to rend—for in that sense it will cease to be मित् and hence

the form is दीर्घः । According to those, however, who hold that it is a separate root and not the transcription of 'ह to read' (ह्वादि), the form will be दृति etc prescribed for भ्वादि । Some read this दृ to fear, read here in दृटादि and also in the rule 'अनुङ्ङितरप्रयगदसुप्यगाम् (2566) as ह (short) and not as दृ (दीर्घ), but that is not recommended by Maṭṭha, the author of धातुप्रतिपत्तिः नृ to lead — It is the transcription (चतुवाद) of नृ (1496) नृ to be read in ह्वादि under the rule ('प्रादीनां ऋ' 2558) In the sense other than 'to lead' it will cease to be मित्र and the forms will be गारयति etc

आ to cook, or to ripen etc This आ is the imitation form, in a general way, both of अ (919) पाके after it has been made to end in आ (by the rule 'आदेश उपदेशेऽगिति' (2370—6 I 59) to be read (later on) in भ्वादि and of 'दा (1053) पाके to be spoken of in अदादि (under 'लङ् —' 2463 —3 4 111) by the परिभाषा लुग्विकरणानुग्विकरणयोरनुग्विकरणदीर्घ' and 'लक्ष्यप्रतिपदीकयोः प्रतिपदीकस्थैव' (परि—90 and 105) Now the अदादि class is known as लुग्विकरण (by the rule अदि प्रभृतिभ्य ञप् (2423) and other classes like भ्वादि etc are called अनुग्विकरण । Hence the former (परिभाषा) means 'when there arises a case of doubt regarding the taking up of a root or term which is read both in the लुग्विकरण class and in the अनुग्विकरण class, (then) that root or term should be taken to belong to the अनुग्विकरण class only Thus in this case भ्वादि being अनुग्विकरण this दृटादि आ' is to be taken

to be the transcription (अनुकरण) of औ भ्वादि (after it has been made to end in आ (कृतात्) and not of आ of लुग्विकरण (अदादि) । The latter (परि) means 'when, as to the taking up of a root or term which is expressed both directly (प्रतिपदीकृत) and indirectly (लक्षणीकृत), a doubt should occur then that root or term must be taken to belong to the spot where it is directly mentioned'. Thus this परिभाषा directs us to take this 'घटादि आ' as the imitation form of 'अदादि आ' and not भ्वादि औ which is made आ in an indirect way. Hence through the authority of these two परिभाषाs we are to take this 'घटादि आ' as an imitation form of both 'भ्वादि औ' and 'अदादि आ' in a general way. Thus in अिच्—अपयति—is 'boiling or causing to boil' (with the augment पुक् by अर्त्तिङ्गीवलीरीकृत्यौच्चाध्यातां पुगुणौ' (2570—7. 3. 36). In a sense other than cooking, the root आ will not be considered as मित् and hence the form will be आपयति (दीव) meaning 'causing to perspire or warm'.

The root ज्ञा means 'to kill, to satisfy and to perceive' and in these senses the root is मित् । Madhava says that निशामन means 'eye-perception', while others say that it simply means 'information'. Another reading for निशामनेषु is निशानेषु where निशान means 'to sharpen'. The root ज्ञप expressed in 'ज्ञप मिच्च' is read in चुरादि and its sense is to inform and to kill. Thus the instances of the root ज्ञा in those senses will be in order—पशुं संज्ञपयति (kills), स्वामिनं ज्ञपयति

(satisfies) दृष्टं ज्ञपयति (sees or informs) and दृष्टं ज्ञपयति (sharpens an arrow according to Haradatta and others) कटम् etc.—If the penultimate of the ज्ञिन् roots become long only when चिच् and दृष्टम् follow, how will you defend applications like विज्ञापना (वि-ज्ञा+विच्+युच्+टाच्) in विज्ञापना मन्त्रेषु सिद्धिर्मेति 'information meets with success at the hands of masters, and ज्ञापयति (ज्ञा+विच्+भट्+ति) in 'तन्ज्ञापयति आचार्यः—Hence the Acharya (or preceptor) informs or makes us understand—(Matrahashya) Hear me These are alright because, according to Madhava, the root ज्ञा is not treated as ज्ञिन् when its meaning is other than eye perception. But according to those who opine that ज्ञा means to inform only, these should be explained as coming from or forms of ज्ञा—to appoint read in पुरादि (because it is not ज्ञिन् hence the penultimate is long). And though this ज्ञा is intended to mean appointment, only yet it will bring out the sense of information also by the dictum धातूनामनेकार्थत्वात् 'verbs are of various implications'. But there is no question of anomaly according to the school of Haradatta and others who read जिज्ञानेषु in lieu of निज्ञानेषु.

चलि (चल) means to shake, this चल is the transcription of 'चल (चल) to shake' preceded by ज्वल (under 'कषो च सप्तानाम्' (२३६४)). Thus चलयति etc. (But it will cease to be ज्ञिन्) in a sense other than to shake, thus—शीलं चाचयति when it means 'makes otherwise or changes

his conduct, and Swami says that it means 'to steal away' also सूत्रं चालयति 'throws off the thread.' कृद् (कृद्—इरित्) to invigorate.' This is the repetition of कृद्—to screen or 'conceal' read in चुरादि, in order to make it मित् (even) when णिच् is wanting in स्वार्थे (by the गणसूत्र 'आधृषाद् वा (२६२) under 'नाम्बोपि-शास्त्रदिताम्—' (२५७२)) । The meaning is this :—According to the गणसूत्र 'नान्ये मितोऽहेतौ' explained under (२३५२), no root other than जप, यम, चह, रह, वल and चिच् (these six) is entitled to be मित् in अहेतु or स्वार्थे णिच् । Hence he says स्वार्थे णिजमावे (i. e. in हेतु.णिच्) or 'when through the option or णिच् to the आधृष—roots (under which fall कृद्) there is no णिच् in स्वार्थे । Now to answer the rejoinder 'How can the 'अपवारणार्थक कृदि' be taken to express 'कृद् जर्जने'—he says that it may be so taken according to the multifarious meanings of a root. Thus कृदन्तम् etc. अन्यत् i. e. in other sense कृदयति ; because in this sense it will not be मित् । In स्वार्थे णिच्, however, the form will be कृदयति for it is not मित् in स्वार्थे णिच् । Thus the conclusion is—कृद् is मित् in अहेतु णिच् in the sense of 'invigorating' only and in no other sense and also it is not मित् in स्वार्थे णिच् even in that sense. The root लङि (लङ्) means to move the tongue (to and fro) this is the re-expression of लङ् विलासे 'to enjoy', read under टवर्गान्त roots of भ्रादि to make it मित् । उन्मथन means चोभन (agitation), ; उन्मथन forms a षष्ठीतत्पुरुष with the word जिह्वा (जिह्वायाः उन्मथनम् चोभनम्) or it may form a द्वतीयातत् with जिह्वा ('जिह्वया उन्मथनम्). Others hold that here जिह्वा stands for 'the action of the tongue.' 'In

this जिह्वोन्मथनम् is a समाहारश्च compound (जिह्वा च 'उन्मथनम् च)
Thus मथयति यत्नम्—uses abusing words against foe', मथयति
दधि—'churns the curd' In other sense it is not मित्—so the
form there will be मादयति—to cause to sport'

मदी (मद्) to feel pleasure or pain (प्रत्ययः) : This is the
re expression of the दिवादि मदी हर्षे (under 'असामष्टानां दीर्घः' (१५१८))
अन्त्यः i.e. when it is not मित् the form will be मादयति (interior causes
or affects the mind) इति गता—i.e. read in भृदि (at the end of
लिङ्मिथौ—(२३००)) । The root जृष्- occurring in the २५th rule
'जनीजृष्—' (१८८) is the repetition here for मित् of जृष्-बधोदागो,
read in दिवादि and not जृ बधोदागो, read in छादि which have
(without इञ्च) जायति, for the former containeth indicatory
प् while the latter does not Some read the २५th rule
'जनीजृष्कसु—' as 'जनीजृष्चसु—' and say that चसु निरसमे
read in दिवादि is repeated here for मित् (The rule 'जनीजृष् etc
means roots like जनी (जम्) जृष्, कसु रच्य and those three
end in 'चम्' (as कम्, गम्, शम्, रम् etc) are to be treated
as मित् (though they are not read in घटादि list—so as to give
कमयति गमयति रमयति etc)) ।

'ज्वलल्लल—' (१८९) । The roots ज्वल्, लल, लल्ल and लम् op-
tionally become मित् when they are preceded by no उपसर्ग,
thus ज्वलयति—ज्वालयति । Thus is a प्राप्तविभाषा i.e. by it option of मित्
is directed to ज्वल्, लल, लल्ल which were नित्यमित् being read under
घटादि and to लम् which also was मित् being चमत् by the rule
'जनीजृष्-कसुसुरञ्जोऽमन्ताय (१८८) । When, however, an उपसर्ग prece

des, they will compulsorily become मित्—giving प्रज्वलयति etc. Then how to defend form like प्रज्वलयति, उन्नामयति (उद्—नस् + लट् + तिप्) which are with उपसर्गस but yet not मित् । The defence is this—form प्रज्वाल and उन्नाम first with घञ् (प्र=ज्वल + भावे घञ् and उद्—नस् + (भावे) घञ्) and then add the affix णिच् to them by 'तत्करोति तदाचष्टे'— (गणसूत्र to the end of 'ईचगुणः' (2573)) in the sense of प्रज्वालकरोति and उन्नामं करोति । Well, then how to defend संक्रामयति for though it (क्रम्) is मित् by 'जनौजूप्—' (ग. सू.—(188) yet it is made long and not short by 'मितां ऋस्:' (2568) and you can not explain it by घञ् which gives संक्रम and not संक्राम by "नोदात्तोपदेशस्य सास्तस्य अनाचनेः" । Yes, but it can be explained by having recourse to व्यवस्थितविभाषा which is expressed in the परिभाषा—'व्यवस्थित विभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते' (परि—99)—'occasionally operations which are stated to be optional, are not optional in the formation of one and same form, but must in particular instances necessarily take place, while in others they are not allowed to take place'—Kielhorn. 'Thus to serve our purpose we shall bring in the word 'वा' from the rule 'वा चित्तविरागे' (2605—6. 4. 93) to the preceding rule 'मितां ऋस्:' (2568—6. 4. 92) and explain as—'मित् roots occasionally become दीर्घ also—('मितांदीर्घो वा स्यात् प्रयोजने सति'). Thus संक्रामयति is correct. This explanation is according to the वृत्ति though not to भाष्यकार । In this way, applications like 'रजोविश्रामयन् राज्ञाम्' and 'धुर्यान् विश्रामयेति सः' etc. are explained. The latter means "let the horses be unloosed", said he" Raghuvamsa canto 1. sl. 54. The full verse is —

‘अथ यन्तारमादिभ्य ध्रुव्यान् विश्रामयेति च ।

तामवारोहयत् पवी रथादधततार च ॥’

Mallinatha has explained the point exactly in the same way and has also suggested (the ङ्खपाठ) ‘विश्रामय’ in place of विश्रामय ।

‘ग्लाह्वावगुवमाश्’- (ग. सू. 190) ‘These roots ग्ला, ह्वा, वगु and वम्, if not preceded by any उपसर्ग, become मित् optionally. This option or better this rule is to furnish मित् to the first two ग्ला and ह्वा which not being घटादि could not be मित् and to make उपधादीर्घ of the last two वगु and वम् which being मित् could not have the option (cp—‘वगु च जीयते’ and जनीजूष्— ग. सू. 188.). Instances are ग्लापयति—ग्लपयति । ह्वापयति—हपयति । वगमयति—वगयति । वामयति—वमयति ।

‘ग कम्पमिचमान्’ (ग. सू. 191) The roots कम्प (कम्), चम्पि (चम्) and चम् will not be considered as मित् on the ground of their being अमत् (by the rule ‘जनीजूष्— (188)). Thus कामयते etc without ङ्ख । शमी दृष्टने (ग. सू. 192) ‘It is not मित्, though अमत्, in the sense of ‘seeing’ Thus निशामयति —(sees) But it is मित् in other sense (i. e. in the sense of ‘hearing’) as—प्रगृह्णी निशमय (hearing) etc. Then how to explain ‘निशामय तदुत्पत्तिम् etc’ ‘hear of me who am speaking in detail, the origin of the same ” Take it as an application of the चुरादि ‘श्रम—शालोचने’ (to discuss) Roots being of various implications, it will mean here ‘to hear’ as in the case of श्रम उपश्रमे (दिवादि) which gives the sense of ‘seeing’

here in मित्वविधि। 'यमोऽपरिवेषणे' (ग. सू. 193).—The root यम् is not मित् when it means other than 'taking food or better distributing food to'. Thus आयाययति—'lengthens or appoints. In the sense of distributing food, however, it becomes मित् as' यमयति etc. Expressions like पर्यवसितं नियमयन् 'restricting the conclusion' etc are to be explained with णि (णिच्) attached to the word नियमवत्। [नियम (नि—यम् + अप् (भावे) + सतुप्। Then after the disappearance of सतुप् by 'विन्सतोर्लुक्' (2020) and the addition of णिच्, the form will be नियमि। This नियमि will be considered as a root by 'सनाद्यन्ता धातवः'. Thus नियमि + शष् + तिप् = नियमे + अ + ति = नियमेयति (गुण and अयादेश) in शट् = नियमयत्। But this explanation is modified by Nagesha. (See the 'Tika'). 'खदिर् अवपरिभ्याच्च' (ग. सू. 194)—The root खद् is not मित् when preceded by अव and परि। Thus अव-सखादयति etc. This rule is read by the व्यासकार as 'खदिर् अपावपरिभ्यः' meaning there by that खद् is not मित् when it is preceded by अप also—अपसखादयति। स्वामी does not carry the word न (unlike to what we have done), occurring in the गणसूत्र 'न कस्यमिचमाम्' (191) to the last three rules 'शमो दर्शने' (192), 'यमोऽपरिवेषणे'—(193) and 'खदिर् अवपरिभ्याच्च' (194). Moreover, he disjoins the rule 'शमो दर्शने' (192) as शमः अदर्शने and adds that यम् in a sense other than distribution of food is मित्। Hence in his opinion the form नियमयन् in 'पर्यवसितं—' is alright. He also introduces a नियम or restriction here viz.—'If the root खद् is मित् with उपसर्गः prefixed, then it is मित्

only when it is preceded by च्च and परि only and consolidates his point by taking प्रयादयति' as a counter evidence. Thus, in his exposition, there is (an obvious) contradiction regarding the examples and counter-examples of the two rules 'यमोऽपरिवर्धने' (193) and 'मादिरवपरिधाय' (194) (For he says that दम् is अपरिवर्धने मतम् and forwards the illustration 'चायमयति' against the counter illustration 'नियामयति ब्राह्मणम्' and in the next rule he says that एउद is मित् with only च्च and illustrates his point by giving the forms च्चम्भुदयति परिवृद्धयति against the form प्रयादयति । But in reality, such comments are contradictory to the drift of the rules) Besides, this opinion (of his) is contrary to the Vṛtti and Nyaṣa etc. Hence it should be rejected.

कष—to go. Here there is no possibility of the अनुवृत्ति of 'न', occurring in the rule 'न कर्म—etc (191) for कष is first to be made मित् । So the मित्मज्ञा only comes and the 'न' ceases to do so, and we have taken it (कष) here for the sake of its conjugation, which had we taken कष before 'न कर्म etc.' would reach कर्मिचमि etc also which is impossible and absurd.

मित्—। अथ कषात्मा इति—कष (८२१) गतावित्यन्ता इत्यर्थः । घटादि त्रयोदश—अनुदात्तेत, आत्मनेपदिनी गताः । इदानीम् षट्षत्वात् मित्, परस्मैपेदिन सच्यन्ते । ज्वर रोगे—ज्वरति इति भादित्वाद्रूपम्—मिध्वात्—स्वाये यो ज्वरयति अज्वरि—अज्वरि (चिण्), ज्वर—ज्वरम् । ज्वार—ज्वारम्—(यस्मिन्) इति ह्वायि वीहानि । एवमथोऽपि बोध्यम् । हेङ् इति—एतद् भादौ प्राक् टवर्गान्तेषु

पठितम् । स एव 'हेडृएव' उत्सृष्टानुबन्धः अनुबन्धेन ऋकारेण उत्सृष्टः
 परित्यक्तो विहीन इति यावत् अनुयते' पुनः पठ्यते अर्थविशेषे 'वेष्टनरूपे' मित्त्वार्थम्
 मित्—संज्ञार्थम् । तन्मध्ये—स्वरादिमध्ये अनुवादसामर्थ्यात्—पुनरुक्तिवलात्—
 ज्वरादिवदेतस्यापि परस्मैपदित्वमिति भावः । हेडति इति भवादौ । हिडयति इति—
 मित्त्वाद् ऋसः । 'एच इग्घ्रस्मादेशे' इति इत्वम् । अहिडि—अहीडि (चिणि—
 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' (२७६२) इति दीर्घविकल्पः) । अनादरे
 त्विति—मित्त्वाभावाद् ऋसाभावः । वेष्टनरूपार्थे एव मित्त्वमिति भावः । इत्यमेव णट
 वृत्तावित्येव । पूर्वम्—३१० संख्यक धातुरूपेण—'ह्यन्त'—(२२६६) इति सूत्रस्या-
 धस्तादिति । तत् 'तयोः भ्वादिघटाद्योः' अयम् एष विवेकः विशिष्टं ज्ञानम् ।
 अर्थं भावः—अर्थान्तरेऽस्मिन् मित्त्वं न स्यात् । अयञ्च धातुः पूर्वार्थे एवावापि
 पठ्यते । अत एव भेदं विवक्षुराह—तवायमिति । पूर्वं पठितस्य भ्रातृकस्य ।
 यत्कारिषु—यस्य (नाट्यस्य) कारिषु (कर्तृषु) नटव्यपदेशः 'अयं नटः' इत्याख्या
 भवति । नाट्यस्यार्थमाह—वाक्यार्थाभिनयो नाट्यमिति—ततश्चेष्टेङ्गितादिभिर्वाक्यैश्च
 यत् अर्थस्य नाटकीयवन्तुनः बोधो भवति तन्नाट्यम् इत्यर्थः । घटादौ त्विति—मित्त्व-
 ऋस्य—पुनः नृत्यम् नृत्तमिति चार्थः । यत्कारिषु—यस्य नृत्यस्य—नृत्तस्य न कारिषु—
 कारकेषु—नर्तकव्यपदेश 'नर्तकोऽयमिति नाम भवति—इति पूर्वपरयोर्भेदः । नृत्य-
 स्यार्थमाह—पदार्थाभिनय इति । पङ्क्त्यां पदेन वा कलानैपुण्यात् यत् अर्थवबोधो
 भवति तन्नृत्यम् इति नाट्यनृत्ययोर्भेदः । अथ नृत्तस्यार्थमाह—गावविक्षेप इति
 करशिरोवक्षसां मनोहारितया सञ्चालनम् । णट नृत्तौ इत्यस्य णोपदेशत्वं—दर्शयति ।
 णोपदेश—पर्युदास वाक्—इति—'णो नः' (२२४६) इति सूत्रस्य अधस्तात्—
 'अनर्द्दनाटि' इति भाष्योक्तेः पर्युदासतया इत्यर्थः । प्रणटति—प्रणटयति इत्यादि
 रूपम् । चक तप्तौ—प्रतीघाते वेति पूर्वं पठितः । तत्र अनुवादसामर्थ्यात्—
 तप्तावेव मित्त्वं न प्रतीघाते इत्याह—तप्तिप्रतीघातयोरिति । आत्मनेपदित्वमिति—
 स्पष्टम् । चकति—चकयति इत्यादि ; प्रतीघाते तु चाकयति । एदित्वान्नहङ्गिरिति—
 'ह्यन्तचण'—(२२६६) इति निषेधात् । मित्त्वात् णौ—कखयति रगयति इत्यादि

यथापूर्वं बोध्यम् । कमे नोचते इति । नोचते न चक्षते मया—अर्थधीजकेन ।
अस्य सामान्येन क्रियावाचित्वाद् विशेषार्थबोधकत्वासम्भवात् इत्याह—अस्यायमर्थ इति ।
अन्ये त्वनेकश्रवादेवमुक्तमित्याह । कथयतीत्यादि । अथ यथेति हिंसाद्येपु कथ
विधत्ते—‘जासिनिप्रहण—’ (६१७—२।३।५६) इति । क्रायेति । अत सूत्रे क्रायेति
‘निहृंशादित्यर्थः । मिच्छेऽपि मिच्छेन ऋष्यविधानस्यौचित्येऽपि वृद्धिर्निपात्यते ‘मिता ऋष्य’
(२५६८—६।४।८२) इत्यस्य बाधितत्वेन अप्रवृत्तेरिति भावः । मिच्छन्तु इति ।
निपातनात्—‘जासिनिप्रहण—’ (२।३।५६) इति सूत्रात्—परत्वात्—परवर्त्तित्वात्—
‘चिण्णसुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्’ (२७६२—६।४।८३) इत्यनेन चिणि णसुलि च चरितार्थम्
सिद्धम् । अयं भावः । यद्यपि ‘जासिनिप्रहण—’ (२।३।५६) इत्यपेक्षया—
‘मिता ऋष्य’ (६।४।८२) इत्यपि परम्—न तु केवलम् ‘चिण् णसुलोः—’ (६।४।८२)
इत्येव तेषापि ‘पुरस्तादपवादा—अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नीत्तरान्’ इति परिभाषया
पुरस्तादपवादो ‘जासिनिप्रहण—’ (२।३।५६) इति—अनन्तरस्य अश्ववहितस्य—निकटतर-
वर्त्तिन इत्यर्थः—मिता ऋष्यः (६।४।८२) इत्यस्यैव बाधकः—न तु ‘चिण्णसुलो—’
इत्यस्यापि—तस्य व्यवहितत्वादुत्तरवर्त्तित्वात् । तेन क्राययति इति शपि ऋष्यः,
चिण्णसुलोन्तु—अक्रयि—अक्रायि, क्रय—क्रयम् क्राय—क्रायमिति पूर्व्ववत् रूपम् ।

वन चेति—प्रथमाह—हिंसायामिति । अयं धातुर्वन शब्दे संभक्तौ च इति
दीर्घो लघोः (२३१८) इति सूत्रस्याने पठिष्यते । अत हिंसाया मित्वार्योऽनुवादः ।
वनति—वनयति । अवनि=अवानि । वन—वनम्—वानं—वानम् इति । वनु च
नीचने इति । अयं भिन्न एव धातुर्वनं तु तनादौ ‘वनु याचने’ इत्यस्यानुवादः । कृती-
नेत्यत्राह—उदित्करणसामर्थ्यादिति । यदि ह्ययं तानादिक एव स्यात्—तर्हि
‘वन च नोचते’ इत्येव त्रय्यात्—न तु ‘वनु चेति’ उदित्तया । तनादावेव हि उदित्करणा-
दताप्रादित्वमादाय—क्ता प्रत्यये—इङ्विकल्पस्य—निष्ठायामिट्प्रतिषेधस्य च सिद्धेः
पुनरिङोदित्करणं व्यर्थम् । अत उदित्करणस्य अपूर्वत्वस्यैव आपकमिति भावः ।
तेन तनादावनन्तभूतत्वेन क्रियासामान्ये (याचनादिविशेषार्थामात्रे) वनति—प्रवनयति
इत्यादि । तानादिकस्य तु—वनुने—वानयति इत्याद्येव । अनुपसृष्टस्य इति—उप-

सर्गरहितस्य—घटादेवर्णोः मित्त्वविकल्पः—वनयति—वानयति इत्येवं रूपं—वच्यते
 'ग्लास्त्रावनुवसां च' (१६०) इति गणसूत्रे इत्यर्थः । ज्वल दीप्ताविति—णप्रत्ययार्थं
 पठिष्यमाणः 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (२६०२) इति कृतसूत्रे इत्यर्थः । इह घटादौ—
 मित्त्वार्थम् अनूद्यते, पुनरुच्यते । 'ज्वलति मयि दारुणो मादकवनानलो—' इति
 जयदेवः । 'अथ ज्वलति तुस्मिन् शमीकोटरे—' इति पञ्चतन्त्रम् । शौ—ज्वाल-
 यति । उपसृपपात्—तु प्रज्वलयति इति । चिणि अज्वलि—अज्वालि । णसुलि—
 ज्वलं ज्वलम् ज्वालं—ज्वालम् इति ।

स्मृ आङ्गानि इति । स्मृ चिन्तायामित्यग्रे वच्यते । तत्रस्थस्यैव आङ्गानरूपे
 विशेषार्थे मित्त्वार्थमिहानुवादः । तदेवाह—चिन्तायामित्यादि । आङ्गानस्थार्थमाह
 उत्कर्णतेति । दृ भये । क्रमादौ त्वयं दृ विदारणे इति पठिष्यते । धातूनामनेकार्थत्वा-
 दिहायं मित्त्वार्थमनूच्यते इत्याह । दृ विदारणे इति । अथ हेतुमति णिजिति
 दृष्टान्तयति—दृष्टान्तमिति दृधातोः क्रमादित्वाच्छ्रवन्तम् । दरयति भीषयते इत्यर्थः ।
 क्रमादौ तु दृणाति इति । भयादन्यत्रेति—विदारणार्थे इत्यर्थः । दारयति—इति तत्र
 मित्त्वाभावाद् दीर्घः । धातन्तरमेवेदमिति । अपूर्व एवायं न क्रमादिरिति मते इत्यर्थः ।
 भ्वादौ पाठात्—दरति इत्यादि (शप्तिपौ गुणश्च) । केचित्—पुनरिमं दृधातुं
 इह घटादौ, 'अतस्मृदृत्वरप्रथमदस्तृस्पशाम्' (२५६६) इति सूत्रे च उभयत्रैव दृ इति
 ऋस्त्वं पठन्ति । तन्नेति । साधवस्तु तत्पाठं नानुमन्यते । तत्र साधवस्यायं भावः
 —'यद्ययं ऋस्वान्त एव भवेत्तर्हि—'शृदृप्रां ऋसो वा' (२४६५) इति ऋस्त्वविधायके
 सूत्रे दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यादिति । नृ नये इति । स्पष्टम् । नृणाति—नरयति ।
 अनरि—अनारि । नरं—नरम् । नार—नारम् इति रूपाणि । नयभिन्नार्थे—
 मित्त्वाभाव इति दर्शयति । नारयति इति ।

आ पाके इति— । एतेन धातुद्वयं सामान्येन अनुक्रियते । तत्र एकः 'अ
 पाके' (६१६) इति भ्वादौ पठ्यते । अपरस्तु 'आ पाके' (१०५६) इत्यदादौ ।
 ननु 'अ' इत्यस्य एजन्तत्वात् कथं सामान्येन ग्रहणं तत्राह कृतात्वेति ।
 'आदेच उपदेशोऽस्ति' (२३७०) इति निर्द्देशात् । आदादिकस्येति—अदादौ

पठित्यमाणस्य । नन्वेव सामान्येनानुवादस्य किं प्रमाणं तत्राह—‘लुग्विकरण—’
इत्यारभ्य—इति परिभाषाभ्यामित्यन्तेन । तत्र प्रथमा (परिभाषा) स्वमते ‘स्वरति—’
सूति—’ इति आपकमिद्धा—अपरा तु सर्व्वेषामपि मते न्यायमिद्धा ।

अथ प्रथमांशः—यद्येव भवति, यत् य एव धातुलुग्विकरणे (अदादौ)
पठितः पुन. स एव धातुरलुग्विकरणे (भ्वादौ अन्यत्र वा गणे) अपि पठित इति,
तर्हि’ तत्र लुग्विकरणस्य धातुं विहाय अलुग्विकरणस्य एव धातुर्ग्राह्यः ।
इत्येव सिद्धं कृतात्वस्य यैइत्यस्य भौवादिकस्य यङ्गम् तस्य अलुग्विकरणत्वात्
(श्वाद्यौ विकरणा येषां न लुप्यन्ते अदादौमात्रेव (‘अदिप्रभृतिभ्य. शप.’
लुक्) तत एवात्र अलुग्विकरणत्वेनादादि विहायान्येऽलुग्विकरणाः) । अथ द्विती-
यांशः—लक्षणेन प्रतिपद्येति वन्दः । ताभ्यामुक्तयोरिति विग्रहः । तत्र लक्षणेन
विलम्बितोपस्थितिकम्—प्रतिपदोक्तं तु शीघ्रोपस्थितिकमिति नागेश । एवञ्च शीघ्रो-
पस्थितिकस्यैव प्राग्यङ्गं लोकन्यायमिद्धम्—यथा सङ्कतासङ्कृतमन्त्रयोः सङ्कृतस्यैव
प्राथम्येन स्वीकारमनङ्कृतं यथा वा चिप्राचिप्रगमनयोः चिप्रगमनैव यङ्गम् तथा चादादौ
पठितस्य आ इत्यस्यैव यङ्गं भवेत् शीघ्रोपस्थितिकत्वात्, न तु भ्वादिपठितस्य
यैइत्यस्य तस्य आत्वविधानेन विलम्बोपस्थितिकत्वात् । एवञ्च द्वयोरपि पौनरुक्त्यं
विद्मः । अतएवाह—सामान्येनानुकरणमिति । मित्वमेवोदाहरति । अपयति
इति—‘पति’ क्रीडन्तीतीकृद्योच्चायाता पुन्यौ (२५७०—७२३६)’ इत्याकारान्तानां
पुङ्गिर्होशात् पुक् । ‘मिता क्रस्’ इतुगधाहस्वः । पाकमिद्धाने तु क्रस्’ नेति
प्रतुदाहरति—आपयति इति ।

‘मारणतोषणनिशमनेषु आ’—मित् इति शेषः । अक्षुर्विषयकमेव ज्ञानं निशा-
भनम् इति साधवमतम् । दर्शनमिति तदर्थः शमो दर्शने इति वत्त्वमागणयन्मूलात् ।
निशानेषु इति । हरदत्तादिसम्मतोऽयं पाठ इति स्वयमेव वक्ष्यति । एष्वेवार्थेषु—
मारणतोषणनिशमननिशानेषु इत्यर्थः । जानातिरिति—आ मित् ; तेन ‘पय’
अपयति (मारयतीत्यर्थः) । विष्णुं विजययति (तोषयतीत्यर्थः) । रूपं संज-
यति—(साधवमते दर्शयति मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थः) प्रजययति शरम् (तो-

स्वीकरोतीत्यर्थः) । ननु निशामनस्य ज्ञापनमात्र एवार्थः न चाक्षुषज्ञानम् ।
 अन्यथा कथं 'साधद्वन्द्वस्थाशपां जीप्समानः' (५७२।१।४।३४) इति सूत्रे
 जीप्समान इत्यत्र वृत्तिकृता 'वोधयितुमभिप्रेतः' इत्येवार्थः स्वीकृतः स्वयञ्च स एवा-
 नुसृत इति चेत् । तत्राह—'ज्ञप मिच्च' इति, चौरादिकोऽयं धातुः । ज्ञापनमारणे
 च तस्यार्थः । तेन जीप्समान इत्यादौ वृत्तिकृतादिवचनं सङ्गच्छते इति भावः ।
 ननु तर्हि मित्वाद् ऋस्वविधौ, कथं विज्ञापना ज्ञापयति इत्यादिषु दीर्घोऽपि दृश्यते
 तत्राह । नेते ज्ञपे रूपे किन्तु जानातिरेवेति गृह्याण । ननु तदपि कथम् ।
 तत्राह—साधवमते इति । अचाक्षुषज्ञाने इति । ज्ञानसामान्ये मित्वं नेति तदर्थः ।
 तेन मित्वाभावादौ दीर्घः सिद्ध एव इति । ननु तर्हि ज्ञापनमात्रमेवार्थ इति—
 वादिनां का गतिस्तत्राह—ज्ञापनेति । ज्ञा नियोगे इति चुरादौ पठितस्त्वैवेति
 रूपे भविष्यतः । नन्वेवं दीर्घः सिद्धयति । अर्थस्तु भिद्यते । नियोगार्थकधातो-
 र्ज्ञापनरूपवृत्तिकत्वाभावादिति चेत् । न । धातूनामनेकार्थत्वादुक्तार्थासिद्धिः । इदानीं
 ह्रस्वतमत्तं समाधत्ते—निशानेषु इति । अनुपपत्तिरसाङ्गत्वं नेति भावः । तेषां
 मते मारणतोषणनिशानेष्वेव हि ज्ञाधातोर्मित्वं । ततश्च फलितं यत् मारणतोषण-
 निशानभिन्नार्थे, ज्ञापनादिरूपे नायं मित् इति । एवञ्च विज्ञापना,—विज्ञापयति
 (भाष्यवचनमेतत्) सम्यगेव । साधवमते तु रूपद्वयं बोध्यम् । चाक्षुषज्ञाने
 ज्ञपयति इति अचाक्षुषज्ञाने तु ज्ञापयति इति । चिणि चाक्षुषज्ञाने—अज्ञपि—
 अज्ञापि ; णमुलि—ज्ञपं—ज्ञपम्—ज्ञाप—ज्ञापम् । अन्यतोऽहम् । 'अत्र साधव-
 मतमेव व्याय' इति नागेशः ।

कम्पने चलि रिति । इकानिर्द्देशः । मित् इति सम्बद्धयति । चालयति इति
 कम्पनभिन्नार्थं मित्वाभावात् । छदिर् ऊर्ज्जने मित् । ऊर्ज्जनं प्राणनं वलाधानं च
 तस्य मूलं दर्शयति छद् अपनारणे इति । चुरादौ पठित्यमाणस्य छद् अपवारणे त्यस्य
 ऊर्ज्जनरूपेऽर्थे मित्करणार्थमिहानुवादः । स्वार्थे णिभजावे इति । 'आधृषाद्वा'
 इति चुराद्यन्तर्गणसूत्रेण येषां हेतुमति णिच् प्राप्तः त एवात्र मित्त्वार्थमनुद्यन्ते छद्दश्च
 त्वान्तर्भुक्ताः । अतस्तस्यापि हेतुमण्चि मित्त्वार्थमनुवादः फलति । ननु छद्धातो-

रपवारणाद्येकस्य—‘जञ्’मार्थे कथं वृत्तिस्तथाह—अनेकाथेत्वादिति । हेतुमत्त्वमेव दर्शयति कृदन्तमित्यादिना । अन्यत्रेति अपवारणार्थे इत्यर्थः । कादयति इति तत्र मिच्चाभाद दोषः । ‘हेतुमत्त्वमेवैषां मिच्चम् ‘नाम्ये मितोऽहेतो’ इत्याहुत्वात्’ अतः स्वार्थे णिचि मिच्चं मा भूदिति प्रत्युदाहरति स्वार्थेणिचि च्छिति । जिह्वोन्मथने लङिरिति । एतदर्थेऽयं मिदिति ज्ञेयः । कस्यायमनुवाद इत्याकाङ्क्षायामाह लङ् विलासे इति । भादौ टवर्गोयान्तेऽयं पठितः । ‘जिह्वोन्मथने’—इत्यस्य अर्थं व्याकरोति । उन्मथनं चोन्मथनमिति । आपनमिति तु तत्त्वबोधिर्नासम्मतः पाठः । लङ्गयति जिह्वामिति—जिह्वा आपयतीत्यर्थः इति तत्त्वबोधिनी । रसना रसान् आपयतीत्यर्थः इति तु बालमनोरमायाम् । वृत्तीयेति । जिह्वया उन्मथनम् इति वृत्तीया तत्पुरुषो वा समासः । लङ्गयति जिह्वया तया पदार्थान्तरं आपयति । अन्ये च्छिति । तद्व्यपारः तस्याः जिह्वया व्यापारः आपयादिकमित्यर्थः । सम्प्रति उभयो—जिह्वोन्मथनयोरैक्यात् समाहारद्वन्द्वः जिह्वाचोन्मथनश्चेति । लङ्गयति शत्रुमिति पक्षपदप्रयोगपुरःसरं स्पष्टं इत्यर्थः । गालयति इति नागेशः । लङ्गयति दधि इति मन्यातीत्यर्थः । लाङ्गयति पुनमिति शर्करादिदानेनानुकुलयति क्रीडयतीति चेत्यर्थः ।

मदीति । दैवादिकश्चेति न तु भौवादिकश्चेत्यर्थः । मादयति इति न तु मदति इति । यौ तु मदयति इत्यादि पूर्ववत् । अन्यत्रेति—‘इधं ग्लिपनमिन्नाथं’ इत्यर्थः । भाव्यमिति । अर्थं ध्वनधातुज्जलादौ पठिष्यमाण इत्यर्थः । अन्यत्रेति—शब्दव्यतिरिक्तार्थे मिच्च नेत्यर्थः । ध्वनिरणी उदाहृती इति । ध्वनि तु [ध्वन शब्दे इतीदानीमिषोक्तः । रणितु कण रण गतावित्यम् । गती इति भ्वादौ पठिता इत्यर्थः । ‘चै चये इति । वक्ष्यमाणस्य वक्तुम् इष्टस्य कृतात्वस्य—‘भादेच उपदेशेऽयिति—(२३००) इति सूत्रेणेत्यर्थः एवमाले कृते ‘अतैङ्गो—’ पूर्वोदाहृतसूत्रेण पुनानिर्देशः । इदं ‘दलिवलि—’ इति भोजपाठनिर्दिष्टस्य चपेरुपसंख्यानम् । खन इति—अवतंसनमलङ्करणम् । पठिष्यमाणस्येति घटादिगणादूर्ध्वं खन शब्दे इति पठिष्यमाणस्य अवतंसनेऽयं यौ मिच्चार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । अन्यत्रेति—अवतंसन-

भिन्नार्थे इत्यर्थः । इटानीं घटाद्यन्तर्गतगणसुवाण्डृत्य क्रमेण व्याख्यायन्त—‘घटादयो मित’ इत्यारभ्य । ‘जनीजूप्कसुरञ्जोऽमन्ताश्’ (१८८) इति । मित इत्यनुवर्तने इति ‘घटादयो मितः—इत्यत इत्यर्थः । तत्र जनी प्राट्भावे (टिंवादि)—जनयति । जृष् वयोहानौ पिचसामय्यादृदिवादिरित्याह—जोष्यतेर्गृहणमिति । जृ वयोहानौ इति क्रादेस्तु नेति दर्शयति जुगानेस्त्विति । क्तसु (क्तम्) ह्ररणदीप्तोः (टिंवादिः) क्तसयति । रञ्ज रागे अयं देवादिकः भौवादिकश्च । ‘रञ्जैर्णौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः’ इति ‘वा चित्तिविरागे’ (२६०५) इति सूत्रस्थवार्त्तिकेन क्तात् मृगयार्थे रञ्जयति मृगान् । अन्यत्र तु रञ्जयति पक्षिणः । अत्र नलोपो न । अमन्तास्तु क्रमिगमि—रम्यादयः । अस् अन्ते येषामिति विग्रहः । क्रमयति । गमयति । रमयति । केचित्त्विति । ‘जनीजूप्कनसु—’ इति गणसूत्रस्य—जृप्ःस्थानि जृ इति क्नसुस्थाने णमु इति पठित्वेत्यर्थः । तथा च क्नसयतिम्यले स्रमयति इति वदन्तीत्यर्थः ।

‘ज्वलहलल्लल—’ (ग. सू. १८९)—अयमर्थः—प्रागुपसर्गेऽसति ज्वल-हल लल—नमां मित्त्व’ वा स्यादिति । तत्र ज्वल हल-लल इति त्रयाणां घटादौ पाठात्—नमेश्च ‘जनीजूष्—’ (१८८) इति गणसूत्रेण—अमन्तत्वात्—इदं विकल्पवचनं तदाह—प्राप्तविभाषेयमिति । ‘प्राप्तस्य’ मित्त्वस्य ‘विभाषा’ विकल्प इति तदर्थः । ज्वलयति—ज्जलयति । हलयति—ह्वालयति । ललयति—ल्लालयति । नमयति—नामयति । अनुपसर्गादिति पर्थ्युदासेन उपसर्गसङ्गावे नित्यं मित्त्वमित्याह उपसृष्टे त्विति घञन्तादिति—प्रोपसृष्टाद् ज्वलतेरुत्तरं भावे घञ विधाय—‘तत्करोति—’ इति गणसूत्रेण प्रज्वालं करोति आचष्टे त्रैत्यर्थे—णिचि टिलोपे गुणे रूपम् । एवम् उन्नामयति । कथं तर्हीति—सोपसृष्टस्य क्रमनेर्मित्त्वाद् दीर्घप्राप्ते पूर्वोक्तप्रकारेण—घञि च विहितेऽपि ‘नोदात्तेपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः’ (२७६३—७३१४) इति वृद्धिनिषेधात्—‘क्राम’ इत्येवं रूपाभावे प्रश्नः । व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति—‘व्यवस्थितं विभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते’ इति परिभाषया (परि ९९) इत्यर्थः । व्यवस्थितं प्रयोजनवशाद् विभाष्य विकल्पा इत्याद्यर्थः । तेन नित्यविधिरपि प्रयोजनवशात् क्वचित् विभाष्यते यथातैव । क्वचित् पुनर्विभाषापि नित्यत्वेन गृह्यते यथा—‘अवङ् स्फोटारणस्य’

(८८—६।१।१२३) इत्यवहो—वैकल्पिकत्वेऽपि गणाचार्य—नित्यत्वमेवेत्याहुः । इति
 कृतिरुदिति—भाष्ये 'त्वेतद् न दृश्यते' इति भावः । एतेनेति । 'व्यवस्थित
 विभाषया कुवचित् कार्याणि क्रियन्ते' इति वचनेन । घृष्टान् इत्यादि रघुवंश-
 प्रथमसर्गस्थम् । 'अथ स्पष्ट' ।

'प्रास्तावनुवमम् च' (ग. सू. (१८०)) इति । अपेक्षितं पूरयन् व्याचष्टे
 अनुपसर्गादिति । यथामिति न्याया, वनु, वम इत्येषा धातूनाम् इत्यर्थः । वेति
 अनुपसर्गात् वा' इति पूर्वसूत्रादनुज्ञाप्यते । अःशयोरिति—श्रायनेः स्त्राये घटा-
 दित्वाभावादप्राप्तेरिति बोध्यम् । इतरयोरिति—वनुवमोरित्यर्थः । तत्र 'वनु च
 नोच्यते' इति घटादौ प्रागुक्तम् । वमतेस्तु अमन्तत्वात्—'जनौजूष—' (१८८)
 इत्यनेन निष्पन्नं प्राप्ते इदं विभाषावचनम् । उदाहरणानि तु—स्नापयति—ग्नपयति
 (स्नाति—ग्नौ हर्षचये इत्यस्य कृतात्वेन निर्द्देशः) । स्नापयति—स्नपयति । वन-
 यति—वानयति । वमयति—वमयति । अनुपसर्गादित्येव प्रस्तापयति—प्रस्तापयति
 प्रवमयति इत्यादि ।

'न कम्पमोति (ग. सू. १८१) त्वस्य व्याख्यानं अमन्तत्वादिति । 'जनौजूष—'
 (१८८) सूत्रे अमन्ताद्येत्युक्तम् । तेषु अमन्तेषु—अम कम्प चम इत्यनेन मितो न । अत
 एव दीर्घः सिध्यति । कामयने इत्यादि रूपम् । शमो दर्शने (ग. सू. १८२) इति—शम
 इति 'शम उपशमे' इति दिवादिरित्याह—शाम्यतिरित्यादि । अन्यत्वेति—श्रवणे—
 इत्यर्थः । कथं तद्वीति—'निशमय' इति वक्तव्ये 'निशामय' इति दीर्घनिर्द्देशात् मन्त्रः ।
 समाधत्ते—शम आलोचने इति चौरादिकस्य चुरादौ पठिष्यमाणस्य । ननु तथापि—
 आलोचनार्थकस्य धातोः कथमत्र श्रवणे इति मन्त्राह—धातूनामिति । शाम्यति—
 वदिति—यथा 'शम उपशमे' इत्युपशमार्थकस्य दर्शने इति मन्त्राहदित्यर्थः । 'यमोऽपरि-
 वेषणे' (ग. सू. १८३) । भोजनतोऽन्यदेति भोजनभिन्नार्थे । वस्तुतस्तु—
 'परिवेषणं भोजनानुक्कल- (पावेऽन्नस्थापनादिरूपो—) व्यापार इति बोद्धव्यम्' इति—
 नामेशः । पर्णवसितमिति । परिवेषणभिन्नाद्येऽपि मित्वप्रप्ते वक्ष्यन्म् । नियमवत्
 शब्दादिति नियमनं नियम 'यमः समुपनिविषु च' (३२४०) इति भावे अप्

प्रत्ययः । ततो मतुपि 'नियमवत्' इति जाते—'विन्मतोलुक्' (२०२०) इति मतुव्लुकि नियम इति स्थिते 'म मतुव्लोपे 'टिः' (१७८६) इत्यस्याप्राप्तौ वृद्धौ (सत्यां) पुगापत्तिः (अर्चिङ्गी—इत्यादिनेत्यर्थः) नियमवत् इत्यर्थेकार्श्वआत्यजन्तनियमशब्दादित्यर्थेनादोषात्—' इति नागेशः । एवं टिलोपे नियम इति जाते णिचि 'सनाद्यन्ता—' इति धातुत्वाच्छतरि गुणयादेशौ । ततो नियमयत् इति । 'खदिरवपरिभ्याम् च (ग. सू. १८४) । अवपरिपूर्वस्य 'स्खदेर्मित्वं' नेति सूतार्थः । अत्र 'न कम्—' (१८१) इत्यतः शब्दः 'शमो दर्शने' 'यमोऽपरिवेषणे' 'स्खदिरवपरिभ्यश्च' इत्युत्तर-सूत्रवयेऽनुवर्तते इति बोध्यम् । अवस्खादयति इति मित्वाभावात् दीर्घः । न्यासकारो = जिनेन्द्रबुद्धिः । तन्मते अपपूर्वस्यापि 'स्खदतेर्मित्वं' नेत्यर्थः । स्वामीत्विति । शमः + अदर्शने इत्येवं सन्धिविच्छेदं कृतवान्, न तु शमः + दर्शने इति । तेनात्र नञनुवर्तनाभावेऽपि अर्थः समानः । यमस्तु इति—यमोऽपरिवेषणे इति—सूत्रे इत्यर्थः । मित्वा-माह—नञनुवर्तनाकरणादिति ज्ञेयम् । तथाच परिवेषणभिन्नार्थे यमो मित्वात् स्वामिमते 'नियमयन्' इत्यत्र न काप्यनुपपत्तिः । तदेवाह—तन्मते इति । अत्र 'यमोऽपरिवेषणे' इति सूत्रे स्वामिना कश्चित् नियमोऽपि उद्भावित इत्याह—'उप—सृष्टस्य—सोपसर्गस्य 'स्खदेः' सखदधातोश्चेत् यदि मित्वमिति शेषः तर्हि—अवपरिपूर्वस्यैव मित्वं नान्योपसर्गपूर्वस्येत्यर्थः । तमेव नियमं द्रष्टीकर्तुं प्रस्खादयति इति प्रत्युदाजहार । एवञ्च—स्वामिमते 'यमोऽपरिवेषणे' 'स्खदिरवपरिभ्याश्च' इत्युभयतैव उदाहरणप्रत्युदाहरणवैपरीत्यं फलितम् । तथाहि—

(१८३) सूत्रमते—परिवेषणभिन्नार्थे मित्वाभावात्, आयामयति ।

स्वामिमते—तस्मिन्नेवार्थे मित्वात् आयामयति इति ।

„ सूत्रमते—परिवेषणार्थे मित्वात् यमयति विप्रान् ।

स्वामिमते—तस्मिन्नेवार्थे मित्वाभावात्—यामयति विप्रान् इति ।

(१८४) सूत्रमते—अवपरिपूर्वस्यस्खदेर्मित्वाभावात् अवस्खादयति परिस्र्खादयति ।

स्वामिमते—एतद्रूपसर्गद्वयपूर्वस्यैव 'स्खदेर्मित्वात्—अवस्खदयति परि-परिस्र्खदयति ।

(१८४) सूतमते—अपपरिमितस्य सुखदेभिर्त्वात्—प्रसूदयति ।

स्वानिमते—तादृशस्य सुखदेभिर्त्वाभावात् प्रसूदयति इति ।

इति वैपरीत्यं स्पष्टमेव । तदेवाह—तस्यादित्यादि । व्यत्यासो वैपरीत्यम् । तदेतन्मते प्रामाणिकग्रन्थान्तरविरुद्धत्वाद्देयमित्याह—इदञ्चेति । इतिःकाशिकाशक्तिकार-
वचनम् । न्यासः जिनेन्द्रकृतः । उपेत्य' हेयं परित्याज्यम्—'नियमयन्' इत्यादीनामपद-
व्याख्यापि सिद्धंरिति भावः । 'नियमयन्नित्यादेः सामञ्जस्येन अतमते (स्वानिमते)
उपपत्तेः, तावेव (इतिकार्यासकारौ एव) उपेत्यो' इति कथित' इति—
शब्दन्दुशेखरे उक्तम् ।

फण गताविति । अत्र घटादेर्निष्ठितिरिति वक्ष्यति कथां चेति व्याख्यानावसरे ।
'न' इति निष्ठितमिति । 'न कस्मि—' इत्यसौपासो नकार इति बोध्यम् । प्राप्तस्यैव
हि निषेधः सम्भवति नतप्राप्तस्य । तेन फणगतावित्यत्र मित्संज्ञाया एव प्राप्ति-
र्न तु 'न' इत्यस्य, विधिनिषेधबोधेनपत् प्राप्तासम्भवादिति । ननु तर्हि 'न कस्मि—'
(१८१) इत्यतः प्रागेवेदं सूत्रं कृतो न पठितम्—तवाह—फणादि (समाना)
कार्यानुबोधादिति । तत्रश्रुते फणादिकार्ये कतिमस्यादीनपि स्पृगेदिति भावः ।

२३५४ । फणां च समानाम् ॥६॥४॥१२५॥

दी— । एपां वा एत्वाभ्यासलोपो स्तः किति लिटि सेटि
थल्लि च । फिणतुः । फिणः । पफणतुः । पफणः । फिणिथं
पफणिथ । फणयति । 'इत्-घटादिः समाप्तः । फणिः प्रागेव
वृद्धित्वेके । तन्मते फानयतीत्येव । राज् ८२२ दीप्तौ
स्वरितेत् । राजति । राजते । रेजतुः । रराजतुः । रेजे
रराजे । 'अतः' इत्यनुवृत्तावपि—विधानसामर्थ्यादात एत्वम् ।
टु भ्राज् ८२३ टु भ्राश् ८२४ टु भ्राश् ८२५ दीप्तौ । अनु-
दात्ततः । भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः पूर्व्वं पाठस्तु

ब्रश्चादिप्रत्वाभावार्थः । तत्र हि राजिसाहचर्यात् फणादेरेव
ग्रहणम् । भ्रजे—बभ्राजे । 'वा भ्राश' (२३२१) इति श्यन्
वा । भ्राश्र्यते—भ्राशते । भ्रेशे—बभ्राशे । भ्लाशते—भ्लाश्र्यते ।
भ्लेशे—बभ्लाशे । हावपीमौ तालव्यान्तौ । स्यसु ८२६ स्वन
८२७ ध्वन ८२८ शब्दे । स्यमादयः चरत्यन्ताः परस्मैपदिनः ।
स्येमतुः—ससप्तमतुः । असप्तमीत् । स्वेनतुः—सस्वनतुः ।
सस्वनुः । अस्वनीत्—अस्वानीत् । विष्वणति । अवष्वणति ।
सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । 'विश्व स्वनः—' (२२७४) इति पत्वम् ।
फणादयो गताः । दध्वनतुः । षम ८२९ ष्टम ८३०
अवैकल्ये । ससाम । तस्ताम । ज्वल ८३१ दीप्तौ । 'अतोऽ-
लान्तसप्त' (२३३०)—(इति वृद्धिः) । अज्ज्वालीत् । चल
८३२ कम्पने । जल ८३३ घातने । घातनं तैच्छाप्रम् । टल
८३४ टल ८३५ वैक्लव्ये । णल ८३६ स्थाने । हल ८३७
विलसुणे । णल ८३८ गन्धे । 'वन्धने इत्येके । पल ८३९
गतौ । पलति । बल ८४० प्राणने, धान्यावरोधने च ।
बलति । बेलतुः । बेलुः । 'पुल ८४१ सहत्वे' । पोलति ।
कुल ८४२ संस्थाने वन्धुषु च । संस्थानं संघातः । वन्धु
शब्देन तद्व्यापारो गृह्यते । कोलति । चुकोल । शल ८४३
हल ८४४ पतलु ८४५ गतौ । शशाल । जुहोल । पपात ।
पेततुः । पतिता ।

एल and अभ्यासलोपः (the elision of the reduplicate) take
place in connection with फण, राज, भ्राज, भाश, भ्लाश, स्वन

and मन्, when the हित् इत् and the affix च्च् with ए prefixed, follow. ईदम्.—इद्, उद्, अद्—। इद्, अद्—ईद्, अद्म्
 (by,—‘असंयोगादिहृ हित्’ (2242) and ‘चत षष्ठ्यङ्गम्’—(2260))
 राजति—राजते by ‘मरितिञिजम्’ । चत्; एत्—Though there is चङ्गति
 here of च (च) from चत षष्ठ—(G. 4. 120), yet the चा of राज्
 will be changed to ए and the चङ्गाव of the same will disappear on
 the authority of विधान or विधि injunction, i.e. the rule क्वाच न
 सप्तानाम् । (So though there is no च in राज भूज etc. yet they will
 have एत् for their चा and the चङ्गाव will vanish). We have read
 here भूज to show the operation due to क्वादिन । And we
 read it before (in एद् भुञ्ज भूज दीप्ती) to bring out that it
 might have the चत् laid down in the rule ‘प्रथमम्’—(294—
 8, 2, 36) For there is च in चतविध, तथा क्वादि—भूज । च,
 दुभाज् is meant (to have एत्) on account of its contact
 with राजि which also is क्वादि । The drift is thus :—In the
 rule प्रथमम् भूज यजयज्ञरात्रमात्रच्छदा व. (294), by भूज is meant
 क्वादि दुभाज् on account of its contact with राजि and not
 भाज् दीप्ती read in चवर्गान्त roots under, ‘चष्ठावस्थासर्वेषु’ (2290)
 To show this we have read भूज् and दुभाज् separately Thus
 दुभाज् (with चल) gives विधाट् विधाठेभ्याम् etc. whereas भूज्
 (without it) gives विभाक् विभाग्भ्याम् etc. चष्टमीत्—सुट् pro-
 hibition of ठहि by ‘द्याल—(2299). चमनीत्—चमानोत्—option
 of ण्ट्—by ‘अतो हलादेनेषो.’ (2284). कणादयो गता,—here ends
 the कणादि class. ज्वल दीप्ती—here ज्वलादि commences Hence
 by ‘ज्वलितिकसन्त्यो यः’—ज्वालः—घालः etc.

मित—एषां फणादीनामिति—फण्, राज्, भ्राज्, भाश्, भ्लाश्, स्यम्, स्वन इति सप्तानाम् । फणामिति बहुवचनात्तदादीनां लाभः । वेति—‘वा नृभृमुवसाम्’ (६।४।१२४) इत्यतोऽनुवर्त्तते । एत्वाभ्यासलोपाविति—‘घृसोरिद्धावभ्यासलोपश्च’ (६।४।१२९) इत्यतोऽनुवर्त्तनात् । किति लिटीति—‘अतु एकहल्मध्ये—’ (६।४।१२०) इत्यतोऽनुवर्त्तः । सेटि थलि चेति—‘थलि च सेटी’त्यतोऽ (६।४।१२१) अनुवर्त्तनादिति बोध्यम् । फण् फण् अतुस्—असंयोगाल्लिट कित्— इति लिटः किच्चादतः एकहल्मध्येत्यत्र एत्वाभासलोपे फेणतुरिति एवमन्यत । तन्मते इति । मिच्चाभावादिति भावः । ‘अत’ इत्यनुवर्त्तावपि इति । यद्यपि—‘अतः एकहल्—’ इत्यतः ‘अतः’ इत्यनुवर्त्तते तथापि विधानसामर्थ्यात्—‘फणां चेति’ सूत्रकरणात्—‘आतः’ राज् इत्यादेराकारस्यापि एतम् इत्यर्थः । भ्राजतेरिति—भ्राज्धातोः । पूर्वंमिति ‘एज्, भ्रैज्, भ्राज्’ इत्यतः । ब्रश्चादीति । ‘ब्रश्च-भ्रस्जस्जजयजराजभ्राजच्छां घः’ इति सूत्रे यद्भ्राजतेः षत्वं विहितं तत् ‘वजृभ्रैजृभ्राजृ’ इत्यत्र पठितस्य भ्राजतेर्भाभूदिति कृत्वा णौ भ्राजतिस्तत्र पठितः । ननुतर्हि कस्य भ्राजतेरनेन सूत्रेण षत्वविधानमित्यत्राह—राजिसाहचर्यादिति । ब्रश्चादि—सूत्रे राजिरुपात्तः । स च फणादिः । तेन तत्संसर्गात् फणादेरिवभ्राजतेः षत्वविधानं न भ्वादेः (एजृभ्रैजृ—इत्यत्र पठितस्य) इति । तेन फणादेर्भ्राजतः—विभ्राट्—विभ्राड्भ्याम् इत्यादि भवति, भ्वादेस्तु विभ्राक् विभ्राग्भ्याम् इत्याद्येवेति भेदः । ज्वल दीप्ताविति । अधुना ज्वलादिरारब्धः । स च फण गतौ (८६७) इत्यन्तो बोध्यः । तत्र समाप्तिज्ञापक ‘वृत्’—शब्ददर्शनात् । ‘ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः’—ज्वालः—ज्वलः, चालः—चलः, इत्यादि कृत्सु वक्ष्यते । अथ पतेर्लुङि अङ्ङि पुमागमः स्यादित्याह—

२३५५ । पतः पुम । ७।४।१८॥

दो— । अङ्ङि परे । अपप्तत् । ‘निर्गदनद—’ (२२८५) इति एत्वम् । प्रण्यपप्तत् । कथे ८४६ निष्पाके । कथयति ।

अकथीत् । पथे ८४७ गतौ । मथे ८४८ विलीङने । मेयुतः ।
अमथीत् । टु वम् ८४९ उट्गिरणे । इहैव निपातनात् ऋत
इत्वम् इति सुधाकरः । ववाम् । ववमतुः । वादित्वादित्वा-
भ्यासलोपो न । भागवृत्तौ तु वेमतुरित्याद्यपुनराहृतम् । तद्-
भाष्यादौ न दृष्टम् । भ्रमु ८५० चलने । 'वा भ्राग—'
(२६२१) 'इति श्यन् वा । भ्रम्यति । भ्रमति । भ्राभ्यति
इति तु दिवादौ वक्ष्यते ।

The augment पुम् (प्) comes after the root पत् when the
affix भङ् follows. The root is पत् (पृदित्) ; hence भङ् comes
in by 'पुत्रादि—' (2343). And this पुम् or प being मित् attaches
itself after 'प' of पत् by 'मिद्वोऽन्यात् परः' । Thus पट् पत् भङ् तिप्—अप
'पुम् त्पत्—अप पत् अत्—अपपत् । निष्ठाक—means extraction or pound-
ing पकथीत्—अपथीत्—(हङ् is barred by 'भ्राक्—(2299)). टु वम्—
उट्गिरणे—Well—how to derive the word 'उट्गिरण—' ? If we take it
thus उट्—गु + छोट्, it will give उट्गिरण by 'सार्धधातुकार्धधातुकयोः'
which being subsequent (7. 3. 84) bars the rule 'ऋत इहातीः'
(2390—7. 1 100). In answer to this he brings forward
the explanation of सुधाकर who holds that it is formed irregularly
in this very case. वम् being वादि i. e. having a व at the be-
ginning is prohibited from having एत् and अभ्यासलोप by 'अ
यमदवादिगुणानाम्' (2263). In Bhagavriti वेमतुः etc. are ill-
ustrated in places of ववमतुः etc ; but these instances are
not found in भाष्य etc. Hence ववमतुः etc should be taken
as correct.

मित—। पतः पुम् इति—‘ऋट्शोऽङि गुणः’ (२४०६—७।४।१६) इत्यतः ‘अङि’ इत्यनुवर्त्तनादाह—अङि परे इति । ‘मिदचोऽन्यात् परः’ इति सिच्चात् पकारात् परं प्रयोगः—अट् प पुम् त् अङ् (‘पुषादि—’ (२३४३)) तिप् अ पप् त् अङ् त्—अपसत् । (पत्—पत्—लदित्) । अङो ङित्त्वात् ‘किङिति’ इति निषेधाद्—गुणाभावः । कथे इत्यादेरेदिच्चात् ‘ह्यग्रन्त—’ (२२६६) इति वृद्धिनिषेधात् अकथीत् इत्यादि । टुवम् चट्गिरण्ये इति । टित्करणमधुजर्थम् (द्वितोऽधुच्) वमधुरिति । ननु चङ्गिरणमिति कथं सिद्धम् । लुगटि हि ‘ऋट् इङ्गातोः’ (२३६०—७।१।१००) इतीमं वाधित्वा ‘सार्द्धधातुका—’ (७।२।८४) इत्यस्य परत्वाद् गुण्ये चट्गिरणम् इत्येव युक्तं स्यात् । तत्र सुधाकरवचनं पुरस्तुर्व्वन्नाह—इहैव अस्मिन्नेव स्थले (पाणिनीये प्रयोगे) निपातनात् साधुरिति शेषः । ववमधुरित्यत्र एत्वाभ्यासलोपी नैत्याह वादित्वादिति । ‘न शस—’ (३३६३) इत्यनेनेत्यर्थः । भागवत्तौ त्विति । तत्र वमेः ‘टु’ इत्यंशं एवादित्वेन स्त्रीकृत्य वादित्वाभावाद्वेमतुः वेमुरित्याद्युदाहृतम् । अस्ति च तादृशः प्रयोगः—वेमुस्य केचिद् रुधिरम् इत्यादि (-चण्डी-) । तथापि ग्रामाणिकगम्ये भाष्यादौ तथाविधोदाहरणाभावात्—असाधु-रेवायं प्रयोग इति भावः ।

२३५६ । वा जृश्चसुत्रसाम् ॥६॥४।१२४॥

दी—। एषासित्वाभ्यासलोपी वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च । श्चेसतुः—वश्चसतुः । अश्चसीत् । क्षर ८५१ सञ्चलने । अक्षारीत् ।

अथ हावनुदात्तेतौ । षह ८५२ मर्षणे । ‘परिनिविभ्यः—’ (२२७५) इति षत्वम् । परिषहते । सेहे । सहिता । ‘तोषसह—’ (२३४०) इति वेट् । इडभावे ढत्वधत्वष्टृत्व—ढलोपाः ।

एत्वं and अभ्यासलोप come in optionally in the cases of जृ,

अम् and वम्, when a कित् लिट and a सेट् यन्, i. e. the affix यत् preceded by इट्, follow.

अथ हो etc.—यह (सह्) to endure, forbear etc. यत् comes in स of सह when preceded by परि नि and वि by the rule 'परिनिविध्यः—' (2275), and इट् comes in to it optionally where the affix त follow by the rule 'लौपसह—' (2340). Then when इट् is wanting 'ह्' will be replaced by 'ट' ('हो टः') त by ध ('भक्तयोर्धोऽधः' (2280)), this ध again will make room for ट्त्व i. e. ट, i. e. ध will have the substitute ट् for itself in as much as it (ध) comes after a ट (by the rule—टुनाटुः (१११)). This ट (i. e. the 2nd) will disappear by 'दो टे लोपः'. Then the penultimate of सह will be replaced by 'ओ' by the rule ahead —

मित—। वा जु इति—पूर्ववदवाप्यत्वादिकं बोध्यम् । अभ्रमौत्—माकृतादस्य अभ्रमौत् इतिवत् 'अन्तश्च'— (२२८८) इति द्विविधेयः । अचारीत्—'अतो लरान्तस्य' (२३३०) इति द्विविधः ।

अथेति—यह मर्दये—'मर्दयं समा सा आपराधे सत्यपि कोपानाविष्करण'—मिति शब्देन्दुशेखरः । परिनिविध्यः—इति स्पष्टम् । इडभावे इति । हो ट इति ढलम् । 'भक्तयोर्धोऽधः' इति तकारस्य ढलम् । तस्य टकारसाहचर्यात् 'टुनाटु'रिति टुत्वम् (ढलम्), तस्य टुत्वप्राप्तस्य तस्य 'दो टे लोपः' (२३३५) इति लोपः । अथ ततः, सङ्गतेरुपधास्यस्य अकारस्य ओद्विधानाद्यंमाह—

२३५७ । सहिवहोरोद्वर्णस्य ॥६॥३॥११५॥

दी—। अनयोरवर्णस्य ओत् स्याद् ढलोपे सति ।

The अ of सह and वह is replaced by ओ when the elision of ढ come about. Thus सह + ता = सढ् + धा = सढ् ढा = स् ओ ढा = सोढा ।

मित— । स्पष्टम् । 'ढलोपे' (१७४—६।३।१११) इत्यतो टकारमनु-
वर्त्याह—ढलोपे सति इति ।

२३५८ । सोढः ॥ ८।३।११५ ॥

दी— । सोढ् रूपस्य सहेः षत्वं न स्यात् । परिसोढा ।

The form सोढ् of the root सह् does not have ष for its स । Thus परिसोढा ।

मित— । 'सहेः साङः सः' (२३५—८।३।११५) इत्यतः सः इति षष्ट्यन्तं
पदम् अनुवर्त्तते—'न परच्छपिच्छजि—' (३१६—८।३।११०) इत्यतो नेति च ।
तदाह—सढेत्यादि ।

२३५९ । सिवादीनां वाङ् व्यवायेऽपि ॥ ८।३।७१ ॥

दी— । परिनिविभ्यः परिषां सिवादीनां सस्य षो वा
स्यादङ् व्यवायेऽपि । पर्यषहत्—पर्यसहत् । रसु ढ५३ क्रीडा-
याम् । रेसे । रेसिषे । रन्ता । रंस्यते । रंसीष्ट । अरंस्त ।

अथ कसन्ताः परस्मैपदिनः । षट्सु ढ५४ विशरणगत्य-
वसादनेषु— ।

The स of सिवु (सिव्), सह, सुट् (an augment in पारस्करादि) सु
and खञ्ज coming after the उपसर्गस परि, नि, and वि becomes ष
optionally even if the intervention of the augment अट्
('लङ्लुङ्लङ्लुङ्दान्तः') is present there. Thus परि अट् सहत्

—पठ्येयत्त etc. For सिवादि—‘ec rule—‘परिनिविभ्वा.—’ (2275—S. 3 70).

अथ कमला; etc.—उदृष्ट (मृद) धोपदेश and मृदिम्—

मित्—। सिवादीनाम् + वा + (षट्—प्रत्यय) + वप्—इतिभट्टे ।

सिवादीनां सिधुमृदुत्सुमृदाम् परिनिविभ्वाः परतो वभ्वात्तानां मकारस्य धनं वा
आदङ्गमस्यवधाने मत्प्रयोगः । पठ्येयत्त—पठ्येयत्त (मिच् पठ्येयत्त—
पठ्येयत्त (सुट्) । पठ्येयत्त—पठ्येयत्त (१३) । पठ्येयत्त—पठ्येयत्त
(स्वप्न) इत्यादावृत्तानि, एवं भिन्नादिभ्योऽपि बोध्यम् । रभा इति । रभादित्यात्
सायामिद्विकल्पादि च निट्—कल्पाभेति साधवादयः । तत्र रमित्येवमाधुर्येति
बोध्यम् । रमित्ये—क्रादि—निपमादिट् । परस्—मृत्, षाट्, ‘यस्मिन्—’
(२३७०) इति मगिटी ५ । तस्य परस्मैपठेऽप्यनियमात् ।

अथ कणात्ता इति षट्—मृद धोपदेशो मृदिम् च । भिन्नरदम्—ममयवानां
विशेषः । अस्मादनं नागः । तस्य मोहादेमादेमाह—

२३६० । याम्नाध्मास्यान्नादाण्ड्ग्यर्त्तिमर्त्तिगदसदां पिव-
जिघ्रधमतिष्ठमनयच्छप्यच्छर्धोगीयसीदाः ॥७१॥७८॥

दी—। पादीनां पिवाटयः सुगतिर्संज्ञकगकारादौ प्रत्यये
परे । सीदति । ससाद । सेदतुः । सेदित्य—मसत्य ।
सत्ता । सत्त्यति । सुदित्वाटङ्—असदत् । ‘सदिरप्रतेः’
(२२७८)—निपीडति । न्यपीदत् ।

पा etc. are replaced by पिव etc. in order when a re-
cliding affix (as शप् etc.) follows. Thus मृद is replaced by मोद
and we have मृद + शप् ति = मोदति, सेदतुः—Ly एत्वाभ्यामन्योप ; मृदित्वात्—
i. e. by ‘पुवादि—’ (2343).

मित—। पा, प्रा, धा, स्था, ज्ञा, दाण् दृशि, अर्त्ति (ऋ गतो), सर्त्ति (ऋ घातुः), शद् सद एषां द्वन्द्वात् षष्ठीवहुवचनम् । पिव, जिघ्र, धम, तिष्ठ, मन, यच्छ, पश्य, ऋच्छ, धौ, शीय, सीद एषाम् द्वन्द्वात् प्रथनावहुवचनम् । पादोनामेकादशानां स्थानि पिवादय एकादश यथासंख्यं स्याः शिति प्रत्यये परे । 'ष्टिवृक्तमुचमां शिति' (२३२०—७।३।७५) इत्यतः शितीत्यनुवर्त्तते । ससादः—इति श्वभावात् सीदादेशो नः । सेदतुः—'अतः एकहल्—' इति एत्वाभ्यासलोपौ । सेदिय—ससत्थ—'उपदेशेत्वतः' (२२८५—७।२।६२) इति निषेधेऽपि—'तास्यनिट् थलि वेडयम्' इति भारद्वाजनियमाद् वेट् । तास्यनिट्—सत्ता । लुदित्वादित्यादि—न्यष्टम् । न्यषीदत्—'प्राक्दितादङ् व्यवायेऽपीति पत्वम् । निपूर्वस्य सदेः अङि रूपमिदम् । निषसाद इत्यतः—'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' (२२७७) इत्यभ्यासव्यवधानेऽपि अङ्गस्य सदः सस्य पत्वे प्राप्ते—

२३६१ । सदेः परस्य लिटि ॥ ८।६।११८ ॥

दी—। सदेरभ्यासात् परस्य सत्वं न स्याल्लिटि । निषसाद । निषेदतुः । शदलृ ८५५ शातने । विशीर्णतायामयम् । शातनं तु विषयतया निर्दिश्यते ।

The ष is not enjoined in place of the स of सद coming after the अभ्यास in लिट् । Thus निषसाद । This bars the पत्व enjoined by the rule 'स्थादिष्वभ्यासेन—' (2277). निषेदतुः by 'अत एकहल्मथ्ये—' (2260) शदलृ (शद्)—लुदित्—to cause to cut off i. e. it means to turn into dust or powder and the expression 'causing 'to cut off', is mentioned by way of the subject-matter. The idea is—The author by saying 'शातन' 'to cause to cut', does not give here the meaning of the root.

गद but he only intends to show that the root takes the 'हेतुमन्विच्' in लाट् (by the rule 'गदरग्यतो त' (2598))

मित—। सदेरित्यवयवयोः सदेः सरर इत्यर्थः । तदाह—सदेरित्यादि । पर
गदनाय चभ्यास चाचिष्यते । तेन कुतः परम इत्याकाङ्क्षायाभाह—चभ्यासात्
इति । यत्वमिति । अपदानाम् मूर्धन्य इत्यतोऽनुवृत्तेः । 'न पर—' (११३८)
इत्यतो मन्त्रानुवृत्तिः । निषसाह—इति । शिन्परत्वाभावात्—सोदादेशविरहः ।
निषेदतुः—'यत एकद्वन्मध्ये—' (१२६०) इत्येताभ्यामभ्योषी । गदन्—उदित्—
करणमङ्गलम् । गद—इति शेषः । गतने इति न मन्त्रम् यत समाधत्ते विगीर्णं
तायामयम् इति । अथ धातुः गद इति यावन् विशरवायें वभते यथा—पदन्
इति । ननु तर्हि कथमेव मन्त्रकारेण निर्दिष्टः । तमाह—न तत्र त्विति ।
विषयतया व्यापारतया प्रयोजकव्यापारतया इत्यर्थः । निर्दिश्यते चक्षते 'लाटि
चाष्ठादपि हेतुमन्विज्भवतीति दर्शयितुमेवमुक्तमिति व्याख्यातुरागमः । यस्तुतया
यातनमित्यर्थनिर्देशोऽसङ्गतः । सकर्मकतापत्तेरिति शिखरे स्पष्टम् ।

२३६२ । गदेः गितः । १।३।६०॥

दौ—। गिद्भाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । गीयते ।
गशाह । गेदतुः । गेदिय—गगत्य । अगदत् । क्रुग ८५६
आह्वाने रोदने च । क्रोगति । क्रोष्टा । चलेः क्सः । अक्रुचत् ।
कुच ८५७ सम्पर्वनकौटिल्यप्रतिष्ठमविलेखनेषु । कीचति ।
चुकोच । वृध ८५८ अवगमने । वोधति । वोधिता । वोधि-
यति । रुह ८५९ वीजजन्मानि प्रादुर्भावे च । रोहति ।
रुरोह । रुरोहिथ । रोढा । रोध्यति । अरुक्षत् । कस
८६० गतौः । अकासोत्-अकसीत् । हृत् । ज्वलादिगणः
समाप्तः ।

अथ गूह्यन्ताः स्वरितेः । हिक्क ८६१ अव्यक्ते शब्द ।
 हिक्कति-हिक्कते । अञ्चु ८६२ गतौ याचने च । अञ्चति-
 अञ्चते । 'अञ्चु' इत्येके । 'अचि' इत्यपरे । टुयाच ८६३
 याच्ञायाम् । याचति—याचते । रेट् ८६४ परिभाषणे ।
 रेटति—रेटते । चते ८६५ चदे ८६६ याचने । चचात ।
 चेते । अचतीत् । चचाद । चेदे । अचदीत् । प्रोथृ ८६७
 पर्याप्तौ । पुप्रोथ—पुप्रोथे । सिट् ८६८ सेट् ८६९ सिधाहिंस-
 नयोः । सिसेद—सिसिदे । सिसेदे । यान्ताविसौ इति स्वासी ।
 सिसेथ । धान्तौ इति न्यासः । सिष्ट ८७० सङ्गमे च । सिधति ।
 सिसेधे । णिट् ८७१ णेट् ८७२ कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेद ।
 निनिदतुः । निनेदे । शृधु ८७३ मृधु ८७४ उन्दने । उन्दनं
 ह्लोदनम् । शर्धति—शर्धते । शर्धिता । सधति—सधते ।
 वुधिर् ८७५ अवबोधने । बोधति—बोधते । इरित्वादङ् वा ।
 अवुधत्—अवोधीत्—अवोधिष्ट । 'दीपजन—' (२३२८) इति
 चिण् तु न भवति । पूर्वोत्तरसाहचर्येण देवादिकस्यैव तत्र
 ग्रहणात् । उ वुन्दिर् ८७६ निशासनं । निशासनं ज्ञानम् ।
 वुवुन्दे । अवुदत् । अवुन्दीत् । वणृ ८७७ गतिज्ञानचिन्ता-
 निशासनवादितग्रहणेण । वेणति—वेणते । नान्तोऽप्ययम् ।
 खनु ८७८ अवदारणे । खनति—खनते ।

The root शद् takes आत्मनेपद terminations—only when a शित् affix (such as शप् and शानच्) is to follow. Thus शद् + शप् + ते = शीय् (by 'पाप्मा etc.' (2360)) + अते = शीयते । शशाद्—लिट् not being

शित् there is no शोषादेश । इति by 'अत उपधाया' (228)
 श्रुदत्—एत् and अभ्यासलोप by 'अत एकहल्—' (2260) इति—
 शशत्—option of इत् in एत् by 'चतुर् भागदात्रस्य' and उपदेशेत्त्वत
 (2296—95) शना (वासनिट्) अशदत्—अड because शद is लुङित ।
 कृष्—अनिट् । इति क्त । c by 'शल इगुपधात—' (2336) and क्त
 being कित् the penultimate though short is not gunnated
 by 'पुगक्त—' (2 89) बुध—to know सेट्, बोधति etc—by लघू
 पधगुण । रोडा—लुङ् ता—' 'हो ढ', 'अपस्तथाधोऽध', 'हृनाष्टु' and 'ढो ढे
 लोप । रोह्यति—रह + व्यति—रोह्यति—रोह्यति—रोक् व्यति ('पढो क
 मि') । अरुचत्—क्त by 'अत इगुपधात—' यट् रुह क्त त्—अरुढ्, स त्—
 —अरुक् पत्—अरुचत । अकासीत्—अकसीत् (लुङ्) option of इति by
 'अतो ङनादिर्लघो । इत । e here ends the ज्वलादि class

अथ गृह्यन्ता । e up to गृह् (896) सवरणी (to hide) अचतीत्
—चते being उदित the rule 'घास्त्रण—' (2299) operates घान्ता
etc । ■ खामी reads them as मिथु मीथु and न्यास or Jinendra
buddha reads as मिथु मधु । इरिवाद्वा । e b) 'इमिती वा (2169)
अवुधत्—(अङ्) अवधीत् इट् (मिच् इट्—छलीप), अवधीट्—(मिच्
इट् त । Here इट् does not come in for त is not अपुन एकात् । The
affix चिण् directed optionally to बुध by 'दीपजनबुध—' (2321)
does not come in for this बुध is भ्वादि where चिण् is en-
joined to the दिवादि बुध only—on the ground of the in-
terposition of बुध between two दिवादि roots जन and पूरि in
that rule 'दीपजन etc' उ वुन्दि—उ for option of इट् in ज्ञाच्
and इर् for option of अङ् as अवुदत् (here न elides by
अनिदिता (415)) and अवुदीत् (मिच् इट्) खनु—(खन) to dig —

मित—। शितः श् इत् (इत्संज्ञकः) यस्यासौ 'शित्' तस्मादित्यत आह—
 शिद्भाविनः इति—'शित्भावी भविष्यन् यस्मादिति विग्रहः । 'शदेस्तिङुत्पत्तेः
 पूर्वं' शितोऽसम्भवात् 'शित' इत्यस्य तद्विषये लक्षणा' इति भावः । तेन शिद्-
 विषये इत्यर्थलाभः । शदेरिति पञ्चम्यन्तम् तदाह—अस्मादिति । आत्मनेपद-
 मिति—'अनुदात्तङित आत्मनेपद'मित्यतोऽनुवृत्तेः । शीयते—इति—'पान्नेति—'
 (२३६०) शीयादेशः । शशाद—लिटि शित्वाभावाच्चीयादेशाभावः । अत उप-
 धाया (२२८२) इति वृद्धिः । शेदतुः—एत्वाभ्यासलोपौ । शेदित्—शशत्य-
 भारद्वाजनियमाद् वेद् । शत्ता—तासि अनिट् । अशदत्—लुदित्वादङ्, ङित्त्वाद-
 गुणाभावः । अक्रुञ्चत्—'शल इगुप—' (२३३६) इति सिचः क्तः । किच्चाद्
 गुणाभावः । अरुञ्चत्—अङ् । अकासीत्—अकसीत्—अतो हलादेरिति वृद्धिविकल्पः ।
 वृत्—इत्यस्यार्थमाह—ज्वलादिरिति ।

अथेति—गूह्यन्ता गुह्यसंवरणे (८६६) इत्यन्ता इत्यर्थः । स्वरितेतः—
 उभयपदिन इत्यर्थः । चेते इति । एत्वाभ्यासलोपौ । एवं चेदे । अचतीत्—एदि
 त्वान्नवृद्धिः । एवम् अचदीत् । पुगोथ इति । एच इगिति ऋसादेशः ।
 निनेधे—ए च इगिति ऋसादेशः । एवं निनेदे । बुधिर् इति । इरित्करणफल-
 माह—इरित्वादिति । 'इरितो वेत्य'नेनेत्यर्थः । बुध अवगमने—बुधिर् तु अवबोधने इतु-
 भयोर्भेदः । अवगमनं ज्ञानम् अवबोधनन्तु ज्ञापनम् इत्यर्थात् । अबुधत्—ङित्त्वाद-
 गुणाभावः । अवोधीत्—सिच्-इट्-ईट्-सलोपाः । अवोधिष्ट—आत्मनेपदपक्षे
 सिचि इटि च रूपम् । अत उत्तरं चिण्नेष्यते इत्याह—दीपजनेति (२३२८) ।
 पूर्वोत्तरसाहचर्यादिति । जनपूरीसाहचर्यादिति भावः । देवादिकस्यैव दिवादौ
 पठितस्यैव । उ बुदिर—उदित्करणं कायमिड्विकल्पार्थम्—इरित्करणन्वडधम् ।
 अबुदत् इति अङि 'अनिदिताम्—' (४१५) इति नलोपोः । सिच्-पक्षे—
 अबुन्दोत् इति । खनु—उदित् अतएव खणित्वा—खन्त्वा इति इड्विकल्पः ।
 चखान् ;—अतुसितु—उपघालोपः स्यादि इत्याह—

२३६३ । गसहनजनखनघसां लोपः किङित्यनङि ॥६॥४॥८५॥

दी—। एषामुपधाया लोपः स्यादजादी किङिति न त्वङि ।
चखन्तुः । 'वि विभाषा' (२३१८) । खायात्—खन्यात् । चोष्ठ
८७८ आदान-संवरणयोः । चिचौव—चिचौवे । चायृ ८८०
पूजानिगमनयोः । व्यय८८१ गती । अव्ययीत् । दामृ८८२ दाने ।
ददाश—ददाशे । भेषृ ८८३ भये । 'गतो' इत्येके । भेषति
—भेषते । भूप ८८४ भूलेषृ ८८५ गता । अस ८८६
गतिदीप्त्यादानेयु । असति—असते । आस—आसे । अयं
पान्तोऽपि । अश ८८७ वाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं अयनम् ।
सशति—सशते । लप ८८८ कान्ती । 'वा भ्राश—' (२३२१)
इति श्यन् वा । लपति—लपति । लेपे । अप ८०८
भक्षणे । छप—८८० हिंसायाम् । चच्छपतुः । चच्छपे ।
भप—८८१ आदान संवरणयोः । भूच ८८२ भूलच ८८०
अदने । भच इति मैत्रेयः । दासृ ८८४ दाने । माछ
८८५ मने । गुहृ ८८६ संवरणे ।

The penultimate (च) of the roots गम्, हन् जन्, खन् and
चम् elides when an affix, which begins with a vowel and
drops the indicator, न् or क् or ङ्, follows—but not when चङ्
follows (though it drops the ङ्) Thus खन् + अतुम्—खन् खन्
अतुम्—ख खन् अतुम् (by इलादि जेष) —खखन् अतुम् (क by 'अभ्यासे
चष')) चखन् अतुम् ('कुक्षीयु') —चखन् अतुम् (2463)—चखतु ।
Similarly चखन्—चखन्—चखन्गते etc गम्—जगत् । हन्—
जघतुः । जन्—जघ् । घम्—जघतु । But when चङ् follows the
form is अगमन्—अघसत् । अव्ययीत्—without वृद्धि because व्यय ends

in च् and hence 'ज्ञान्—' (२२११) applies. अस—to go, to shine and to take, अस्ति—असते (because स्वरितेत्) आस by 'अत आदिः'. चक्षप्रतुः—छक्प् अत्स्—चक्षम् अतुम् (अभ्यासे चक्षे)—चक्षप् तु (by 'के च' (१४६—७. १. ७३)). गुह् (गुह)—to conceal.

नित—। गमच्च हनश्च जनश्च खनश्च घञ्चेति हन्नात् पष्ठीवहुवचनम् । किङ्ति + अनङि इतिच्छेदः । 'जटुपधाया गोहः' (६१४।८६) इत्यत उपधाया इत्यनुवर्तते । तदाह—एषाम् उपधायाः इति । 'अचिञ्चुधातुम् वां योरियडुवङी' (६१४।७७) इत्यसोऽच्चात्यनुवृत्तपते । स च (अच्चेति) अज्ञाचिप्रङित्प्रत्ययस्य विवेषणम् । ततश्च तदादिविधिर्लभ्यते । अतएवाह—अजादौ इति । अच् आदौ ग्रथ्येतिविग्रहः । तादृशि मित्प्रत्ययस्य कित्प्रत्यये ङित्प्रत्यये च परे इत्यर्थः । अनङि इति प्रसज्य—प्रतिषेध इत्याह—'न लङि' इति । अङो ङित्वेऽपि तस्मिन् परे गमादीनामुपधालोपो नैत्यर्थः । चख्नुरिति—खन् खन् अतुस्—('असंयोगान्निट्कित्'—(२२४२—१।२।५) इत्यनेन अपितः तसः स्थाने आदिष्टस्य—अतुसः कित्वं बोध्यम्) इति स्थिते हलादिर्गणे—ख खन् अतुस् इति जाते 'अभ्यासे चक्षे'ति (२१८२) चल्—क खन् अतुस् इति सम्प्रदायानि—कुहोयुरिति (२२४५) ककारस्य चकारादेशे धातोरुपधालोपे च चखन्तुः । असत्यस्मिन् सूत्रे तु गुणाभावे आदेशादित्वाद एवाद्यभावे च चखेनतुरिति स्यात् । एवं चखन्तुः—चखन् चखन्ताते इत्यादौ बोध्यम् । गमादीनां तु जग्मे, जग्ने, जज्ञे, जञ्जतुरित्यादि क्रमेण ज्ञेयम् । अनङि किम् । अगमत्—अवसत् इत्यादि । आशीर्लिङि आत्वविकल्पार्थमाह—ये विभाषेति । अव्ययीत्—यान्तत्वात् 'ज्ञान्—' (२२६६) इति द्वयभावः । अयम् इति अस् इत्यर्थः । लप्ति—लपति—पक्षे लप्ति लपते (स्वरितेत्वात्) । लिपे—एवाभ्यासलोपी । चष भचने—चचाप—चेष्टतुरित्यादि । चक्षप्रतुः 'के च' (१४६—६।१।७३) इत्याभ्यासकार्यार्थेनन्तरं तुगागमेन रूपम् । 'आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाग्नीवते—' (३२६१) इत्युक्तत्वादित्वाभ्यासलोपी न । गुह्—गुह् (जदित्करणमिङ्पिकल्पार्थम्)—संवरणम् = गोपनम् ।

२२६४— । कटुपधायाः गोहः ॥ ६।४।८८ ॥

दी— । गुह उपधाया कत् स्याद् गुणहेतावजादौ प्रत्यये ।
गूहति—गूहते । ऊदित्वाटिङ्वा । गूहिता—गोटा । गूहि-
ष्यति—घोक्ष्यति । गूहेत् । गुह्यात् । अगूहीत् । इडभाव
कः । अघुञ्चत् ।

The उपधा or penultimate i.e. the उ of गुह become क (ऊत)
when an affix which begins with a vowel and at the same
time occasions गुह । Thus गुह् शप् तिप् (and ते) गूहति—गूहते
(Here षति (शप् + तिप्) and षत are considered as गुणहेतु)
The root being ऊदिक्, the augment इट् will come option-
ally गुह इट् ता = गूहिता (here ता along with इट् (ईता) is
considered an अजादिप्रत्यय hence the ऊदादेश) । गुह + ता = गोह्
ता (b) 'पुगन्त— (2189))—गोड् धा (b) 'हो ड' (१२४—४ ३ ३१)
and 'भ्रवस्तथोर्धोऽथ' (2280—३. 2 40)) = गोड् डा (b) ट्, नाह्
(113)) = गो ० डा (b) 'हो डे खोप (283, —४ ३ १३)) This is
in the इडभावपक्षः गूहिष्यति,—घोक्ष्यति (option of इट् in लुट्) । In
the former case (गूहिष्यति) इष्यति is १ गुणहेतु अजादिप्रत्यय hence
ऊच्च । In the latter case गुह् + ष्यति = गोड्क् स्यति (b) 'पटो क सि
(295)) = घोक् ष्यति (b) 'एकाचो वशी भष् भ्रवन्तस्य मूधो (326—४
2 37)) = घोक्ष्यति । In आत्मने—गूहिष्यते—घोक्ष्यते । गूहेत्—(विधिलिङ्) ।
गुह्यात्—(आशीलिङ्) here there being no अजादिप्रत्यय there is no
ऊत्त्व and it being कित् there is no लघूपधगुण and finally गुह
having no उ at the end the rule 'अकृतसाम्'— (2298) does
not apply, hence no दीर्घादेश) । अगूहीत्—(लुट् इट् पक्ष) गु is

changed to गू for इट् is an अजादिप्रत्यय। Thus अट् गुह इट् सिच् ईट् त् = अगूह इ इष् ईत् = अगूहीत् (सलोप by 'इट् ईटि' (2266). When इट् is wanting, on account of its ऊदित्व क्स will come in by 'श्ल इगुपधात्—' (2336) giving अघुचत्—अट् गुह क्स तिप् = अगूह् स त् । There being no अजादि प्रत्यय—गुह is not long and क्स being कित् it (गुह) is not gunnated. Thus the result is अगूह् सत् = अगुह् स त् ('हो ङः') = अवूक् स त् (by 'एकाचो वशो भष्—' ग् is changed into घ and by 'षटोः कः सि', ङ is replaced by क् then by प्लव the form is) = अघुचत् । Other forms in परस्मै, लुङ् are अगूहिष्टाम्—अगूहिषुः etc and अघुचताम्—अघुचन् etc.

मित—। जत् + उपधायाः + गोहः इतिच्छेदः । गोह उपधायाः स्थाने-
जकारः स्यादिति सामान्यतोऽर्थः । गोह इति किम् ? गुह इत्यस्य विकृतो निर्द्देशः ।
कथमित्यकारं निर्द्देशः । गुणग्रहणं यथा प्रत्याख्यायेत इति कर्तव्यं निर्द्देशः ।
अतएव वृत्तौ आह—गुह उपधाया जत् स्यादगुणहेतावित्यादि । अजादौ इति 'अचि
ञ्—' इत्यतोऽचि' इत्यनुवर्त्तनं तेन अङ्गाचिन्तप्रत्ययो विशेष्यते । विशेषणत्वाच्च
तदादिविधिसदाह—अजादौ प्रत्यये परे इति । गूहति—गूहते—अतोभयत्र शपः
अजादिप्रत्ययत्वमादाय ऊदादेशो विहितः । एवमन्यत्र । एवञ्च गुणहेतावितुक्तत्वाद्
गुणापवादो ज्ञेयः । अन्यथा हि लघूपधगुण एवात्र स्यादिति दिक् । ऊदित्वादिति—
गूहिता—गोढा (लुटि इङ्गविकल्पात् रूपवयम्) । तत्र पूर्व्व इटोऽजादित्वमादाय
ऊक्त्वम् । ततश्च गुणाभावः । अन्यत्र तु इङमात्रे गुह् ता इति स्थिते लघूपधगुणे
गोह् ता इति जाते 'हो ङः' (३२४), 'भक्षस्तथोर्धोऽधः' (२२८०) 'ष्टु ना ष्टुः'
(२१३) 'ढो ढे लोपः' इति क्रमेण—ढलधलष्टुलढलोपेषु—कृतेषु गोढा इति ।
गूहिष्यति—धोत्यति (लुटि परस्मैपदपक्षे रूपे) गूहिष्यतीति पूर्व्ववत् । चोः इति
इत्यत्र त्वयं विशेषः—गुह् सति—गोह् सति—घोढ् सति 'एकाचो—' इति गणा रस्य

भयभावेन घकारः 'हो ट्' इति च हकारस्य ढकारः ततः घोक्स्विति—घेढोः कः सि' इत्यनेन) ततः धत्वे इष्कोरादेः प्रत्यययोः इति, यथोक्तं रूपम् । गृहेत्—(विधिलिङ्) । गुह्यात् आशीर्लिङि अजादिप्रत्ययाभावात् 'किदाशिषि' इति किल्नेन गुणभावात्—'अकृतसार्ध—' इत्यस्याविषयत्वाच्च ऊक्तगुणदीर्घनिषेधा बोध्याः । लुङ्पि ऊदित्वेन 'स्वरति—' २३७९ इति इडविकल्पादाह—अगूहीत् (इट्—अजादित्वात् पूर्ववत् ऊच्चादि) इत्यादि—इडभावे अघुचत्—अद् गुह्, क्म (शल इगुपधात्—' (२३९६) त—ततो भयभावाद् ढत्वकत्वधत्वे पु सत्सु अघुचत् । अथ गृहतेरात्मनेपदपक्षे लुङि विशेषमाह—

२३६५ । लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥७।३।७३॥

। दो— । एषां क्सस्य लुग् वा स्यादन्त्ये तडि । ढत्वधत्वटुत्व-
ढलोपदोर्धाः । अगूढ—अघुचत् । 'क्लस्याचि' (२३३७)
इत्यन्तलोपः । अघुचाताम् । अघुचन्त । अगुह्वहि—अघु-
चावहि । अघुचामहि ।

अयाजन्ता उभयपदिनः । श्रिञ् ८८७ सेवायाम् । अयति—
अयते । शिथियतुः । अयिता । 'णिथि—' (२३१२) इति चङ् ।
अशिथियत् । भृञ् ८८८ भरणे । भरति । बभार । बभूतुः ।
बभर्थ । बभूव । बभूथे । भर्ता ।

The affix क् after टुह्, दिह्, लिह् and गुह् elides option-
ally when a dental तड् i.e. आत्मनेपद affix follows. Thus
when there is elision of क् there will occur ढत्व धत्व, टुत्व,
ढलोप and दोर्ध [i.e. ढत्व of ह् by 'हो ट्' (३२४), धत्व of त्
by 'भयभयोर्धोऽधः' (२२८०), टुत्व i. e. ढत्व of this धत्व by 'दुना टुः'
(११३), ढलोप i. e. the former ढ of हो ट्: disappears by 'दो टे लोपः'

(2335) and दीर्घ i. e. longness of the penult—(उपधा) of गुह by 'दलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (174—6. 3. 111) operate] in order giving अगूढ (the root cannot have ऊ because there is no अजादि affix and it is not gunnated for क्त is कित्) and when there is क्त present the form is अघुचत (see अघुचत् in the preceding rule). अघुच drops its last accent 'अ' when आगाम् and अन्त follow by 'कस्याचि' (2337) and through the result of this elision we get अघुचाताम्—अघुचन्त and not अघुचेयाताम् etc. by 'आतो ङितः' (2235). अगुहहि—अट् गुह् क्त वहि (क्सलुक्) = अगुहहि the व of वहि is दन्त्योष्ठ hence 'होढः' (324) does not apply and गुह is not gunnated for क्त is कित् । अघुचावहि (alternative form—here ग is turned into घ by 'एकाचो—' (326) and 'आ' comes in by 'अतो दीर्घो यङि') । अघुचामहि—here अगुह्महि cannot be taken as an alternative form for स is ओष्ठ्य दन्त्य । दुह, दिह, लिह will give अधुग्ध—अघुचत, अदिग्व—अघिचत and अलीढ—अलिचत etc. Here end गूढत्यन्ता स्वरितेतः ।

अधाजन्ता etc.—upto नीज् (901) प्रापणे । अयति—अयते (अि + शप् + तिप् = अे अ ति by 'सार्धधातकाङ्'— (2168) = अय् अ ति by 'एचो ऽयवायावः' (61) = अयति । Similarly अयते । शिश्रियतुः—शिश्रि अतुस् = शि अि अतुस् (by 'हलादिः शेषः') = शि श्रियङ् अतुस् by 'अचिन्नु-धातुम्बुवां वोरियङुवडौ' (271—6. 4. 7 /) = शिश्रिय् अतुः । In शल—शिश्राय by 'अचो ङिति' (254—7. 2. 115). Similarly शिश्रियु, etc. Other forms are—शिश्रियिथ, शिश्रियथुः, शिश्रिय, शिश्रा, शिश्रय, शिश्रियिव, शिश्रियिम (Note that in शिश्रियिथ etc. the au-ment

इट् passes for an अजादि affix and hence comes इयङ् । अगिता
—लुट् गुण इट् । अि occurs in the rule 'अगिदुशुभः कर्त्तरि चङ्'
(2312). Hence it does neither take सिच् nor अङ् । Thus
अगिशियत्—अट्+अि+चङ्+तिप्=अ अि अि अत् by 'चङि' (2315)=
अगिशियत् by 'इलादि, डेषः' and 'अचिश्च, etc.' अ—to maintain.
भरति—भरते like अयति—अयते । बभार—by 'अचो ञिति' (254) । बभूतुः—
अभूतुम्=अ अभूतुम् (by इको यणचि' (47) here अभू is not gun-
nated according to 'अस्योगाहिट् कित्' (2242))=भर् भूतुम् (by
'उरत् (2244) and 'उरण् पर,' (70—1.1 51) and 'इको—' (47)
=भभूतुः (by इलादिः—)=बभूतु (by 'अभ्यासे चर्त्त' (2182))

Similarly बभूः । बभू—यङ् is पित्, being the substitute
of सिप् which is पित् then by 'पित्सु गुण,' अभू is gunnated. You
can not expect to have बभरिष with इट् for अभू falls under the
क्रादि restriction, mentioned in 'क्रासङ्— (2293) Thus बभूव
etc, without इट् and गुण. Similarly बभूषे—भर्त्ता etc.

मित— । लुक्+वा, दुह दिह-लिह गुहाम+आत्मनेपदे, दन्ते—इतिच्छेदः ।
लुक् लोपो वित्पायते । कस्य वा लोपः स्यात् —'कस्यसाचि (२३३७—७।१।७२)
इत्यत, 'कस्य' इत्यनुवर्त्तनात् तस्यैव लोपः । किञ्च तस्य कस्य लोपः—दुह, दिह, लिह
गुह इत्येषा परवर्त्तिनः । कदा लोपः । यदा—दन्तोच्चारणो आत्मनेपदविभक्तिः परतो
भवेत् तदा । अत आह—एवमित्यादि । अथ अगूट इत्यत्र प्रक्रिया दर्शयति—
दन्तेत्यादि—अगुट्+क+त इति स्थिते कस्य किलाद् गुणाभावे ततोऽनेन तस्य
लोपे अगुट्, ० त इति जाति 'होढ,' (२३३४) इति ढत्वम् एवम् अगुट् त
इति स्थिते 'भषस्योर्धोऽध' (२३८२) इति तकारस्य धत्वम् 'इति अ गुट्, ध इति
जाति 'दुना द्' (११३) इति धकारस्य द्त्वत्वेन ढत्वम् तत 'दो ढे लोपः'
(२३३५) इति ढलोपः ततो 'दलोपे पूर्वस्य दोर्धोऽध' (१७४) इति उपधोकारस्य

दीर्घे—अगूढ इति सिद्धम् । क्स्पर्ध्वे—अधु चत इति अधु चत् इतिवदव प्रक्रिया ।
 कस्याचि इति अनेन अलोऽन्तास्य इत्यकारमावस्य लोपस्त्वेन अधुचाताम्—अधुचन्त इति
 सिध्यतः । अन्यथा 'आतो ङितः' इत्यनेन—अधु चिथाताम् इत्यादि स्यादिति ज्ञेयम् ।
 अगुह्महि कस्य सङ्गावात्—गुणभावे ततः कस्य लोपे रूपम् । कपचे तु—'अतो-
 दीर्घो यङि' इति 'भवावः' इत्यादिवददीर्घः । अधुचामहि अत्र मंकारस्य ओष्ठा-
 स्त्वेन दन्तात्त्राभावात् कस्य लोपो न । दृष्टादीनान्तु—अदुग्ध—अधुचत । अदिग्ध
 अधुचत । अलीढ—अलिचन्त इत्यादि । दन्ता तङि किम्—अधुचाताम् इत्यादि ।

अथाजन्ताः इति—नीज् नये—(६०२) इत्यन्ता इत्यर्थः । अयति—अयते—
 'सार्व—(२१६८) इति गुणे अयादेशे च रूपम् । णलि—शिश्नाय—'अचो ज्ञिति'
 (२५४) इति वृद्धिः । अतुसि—शिश्नियतुः—द्वित्वह्लादिशेषेयङादेशाः ('अचिन्नु-
 —' (२७१) इतीयङ्) तासि—अयिता—गुणः अयादेशश्च । लुङि—अशि-
 श्रियत्—'णिश्चि—' (२३१२) इति चङ् । 'चङि' (२३१५) इति द्वित्वम् ।
 ततः पूर्ववद्वह्लादिशेषेयङादेशादयः । लिटि यलि वमयोश्च इडागममजादिप्रत्यय-
 स्त्वेनादाय 'इयङादेशो बोध्यः शिश्नियिथ—शिश्नियिव—शिश्नियिम' इति ।
 अजाद्यभावे तु शिश्नियेथ इति । 'णलुत्तमो वा' इति शिश्नाय—शिश्नय—
 वृद्धिविकल्पः । भृज् इति—भरणे इत्याद्यपि बोध्यम् । वभार—
 भृ भृ णल् इति स्थिते भभार अ (अचो ज्ञिति (२५४) इति वृद्धिः)
 भर्भार (उरत्—'उरण् रपरः' इत्यत् रपरत्वञ्च) भभार—वभार (अभ्यासे
 चच्चेति जशत्वम्) । अतुसि—वभृतुः । कित्वेन गुणभावात्—'इको यणचि—'
 (४७०) इति यण् । ईपं पूर्ववत् । उसि—वभुः आदिनिधमादिङभावे गुणा-
 भावो यण् (कृष्टभृह—' (२२६३) इति सूत्रमत्र प्रमाणम्) । वभर्थे—यलि पूर्व-
 दिङभावे अजादिप्रत्ययाभावो गुणः यलः सिवादेशत्वेन पितृत्वादिति ज्ञेयम् ।
 वमयोस्तु पितृत्वाभावात्—गुणाभावेन वभृव—वभृम इति । वभृषे इत्यादि पूर्ववत् ।
 भर्त्ता—लुट् ।

२३६६ । ऋज्जनोः स्ये ॥७१॥७॥

दी— । ऋतो हन्ते च स्यस्य इट् स्यात् । भरिष्यति ।

The augment इट् is prefixed to the affix स (of लृट् and लृङ्) coming after a ऋदन् root and the root हन् (to kill)
Thus भरिष्यति etc by गुण under सार्व—(2168)

नित— । ऋत् (ऋदन्तो धातु) च इन् च ऋदन्तो (इन्) तयोरिति पञ्चम्यर्थे पष्ठीद्विचनम् । ऋकारान्तात् धातोर्हन्ते परत इत्यदलाभः । 'चाङ्-धातुकस्येड्वलादे' (२१८४—७१२।३५) इत्यत इडित्यनुवर्तते । स्त्री इति पष्ठार्धे मतमौ तदाह—स्यस्य इडिति । स्य इति च लृङ् लृटोर्याङक इति बोध्यम् । भरिष्यति—इति गुणे ऋपम् ।

२३६७ । रिङ् शयग्लिङ् ॥७॥४॥२८॥

दी— । श्रेयस्कि यादावार्द्धधातुके लिङि च ऋतो रिङा-
देशः स्यात् । रीङि प्रकृते रिङ् विधिसामर्थ्याद्दीर्घो न । भ्रियात् ।

रिङ् (रि) is substituted for the ऋ (of a ऋकारान्त root) when (the तुदादिविकरण) श्, यक् and the चाङ्धातुकलिङ् (i.e चाङ्गीलिङ्) affix beginning with a य follow Thus भ्रियात्—
भ्रियात् here you cannot argue that णि will be turned into भौ (दीर्घ) by 'ऋतृसार्व'—(2298), for had the दीर्घ form भ्रौयात् been intended by Panini he could have dispensed with this 'रिङ्' and have only said 'शयग्लिङ्' for the immediately preceding rule is 'रीङ् चतः' (7 4 27) Hence on the strength of the injunction of रिङ्, there will be no दीर्घ by 'ऋतृ'—
etc

मित—। 'शं च :यक् च 'लिङ्' चेति द्वन्द्वात् सप्तमीबहुवचनम् ।
 तेन प्रत्येकं सप्तमीविभक्तिसदाह—शे, यकि, लिङिचेति । 'शे'ति 'तुदादिभ्यः शः'
 (२५३४—३।१।७७) इति तुदादिविकरणस्य ग्राहकम् । यक् इति—सार्व-
 धातुके यक् (२७५६—३।१।६१) इत्यस्य ग्राहकम् । लिङ् इत्यनेन आशीर्लिङ्
 एवं ग्रहणम् तदाह—आर्द्धधातुके लिङि इति । तथा—'अयङ् यि किङति'—
 (२६४६—७।४।२२) इत्यतो यीत्यनुवृत्तं लिङो विशेषणम् न तु शस्य असम्भावात् ।
 नापि यकः अन्यभिचारात् । अतः परिशेषलिङिवानेन विज्ञेयते । विशेषणत्वेन च
 तदादि विधिस्तदाह—यादौ आर्द्धधातुके इति । रिङः ङकार इत् । 'ङिञ्च'
 इत्यन्तादेशः । यद्यपि 'रिण्यग् लिङ्' इत्येवमुक्तेऽपि 'निर्दिश्यमानस्यादेशा
 भवन्ति' इति परिभाषया ऋस्थाने रि भवेदेव तथापि ङकारोच्चारणं स्पष्टार्थमुपात्तम् ।
 किञ्च—इडागमेनैव सिङ् रेफोच्चारणं स्पष्टार्थम् इत्यपि ज्ञेयम् । ननु अनेन विधिना
 भ्रयात् इत्यत्र भ्रियात् इति जाते 'अकृतसार्व'— (२२६८) इत्यनेन दीर्घे
 भ्रियादिति स्यादिति चेत् । नैवम् । यदि ह्यत्र दीर्घः समन्वीक्षितः स्यात् तर्हि
 'रीङ् ऋतः' (७।४।२७) इत्यनेनैव सिङ् 'रिङ्' ग्रहणस्यासार्थक्यमापद्येत । अतो
 यद् रिङ्यग्रहणं करोति तद् प्रापयत्याचार्यो नात्र दीर्घः स्यादिति । इदमेव हि
 रिङ्विधेः सामर्थ्यं नाम । भ्रियात् इति स्पष्टम् । शे—स्रियते । यकि—क्रियते
 —ऋयते इत्यादीन्युदाहरणानि ।

२३६८ । उच्च ॥१।३।१२॥

दी—। ऋवर्णात् परो भलादी लिङ् तङ्परः सिञ्चेत्येतौ
 कितौ स्तः । भृषीष्ट । भृषोयास्ताम । अभार्षीत् । अभार्ष्टाम् ।
 अभार्षुः ।

Both a लिङ् (आशीर्लिङ्) affix, beginning with a ऋल् letter
 and the affix सिच् followed by a तङ् (आत्मनेपद) affix become

किन्—provided they (the भ्रादोर्लिङ् and the तङ्परः सिच्) follow a root that ends in च् । Thus भृ + सोयुट् + सुट् न (here लिङ् is भ्रादि for स ॥ a भञ् letter) = भवोद म् त (by 'इव्कोः' and चार्दन-प्रथययोः) = भवो ० च् त (यलोप by 'भोयो व्योर्बलि' (६७३) = भवोष्ट (by ट्नाट् (११३)). Here लिङ् being किन्—there is no गुच् by —मावधातुकार्धधातुकयोः (३१६८) भवोयासाम्—भृ सोयुट् आताम् = भृ सोय् आ सुट् ताम् ('सुट्तिथोः and 'आपको ट्जितौ') = भवोयाम्ताम् । भवो रन् (by यलोप and 'भ्रज्य रन्' (२२६३)). तङ्परः सिच् will be instanced in the next rule ; here, the root being उभयपदी, the परस्मै सिच् is dealt with ; this—चमार्धन्—चट् म् सिच् तिप् = चभ सिच् ईट् त—चभार म् ईत् (इङि by 'सिचि ङितिः परस्मैपदेषु' (२२९७) and want of इट् by 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (२२१६) = चमार्धन् (by बल) 'चमार्धन्—चट् भृ सिच् तम् = चभार् व् ताम् (by तस्यस्यसिपां तां त ताम्) = चभार् व् ताम् । चमार्धन्—चट् भृ सिच् लिङ् = चभार म् भुम् (by 'विजभ्यस्तविदिभ्य' (२२२६—३ + १०९ (= चभार् व् लम् = चमार्धन् । The remaining forms are चमार्धो, चमार्धम् चमार्धे । चमार्धम्—चमार्ध—चमार्धम् ।

नित—। 'उः' इति ऋकारपञ्चम्यन्तम् तदाह—चवर्णात् इति । 'लिङ्-सिचावाक्त्रनेपदेषु—' (२००—१२११) इति सर्वं सूत्रमनुवर्तते । 'इको भ्रज् (२६१९—१२३८) इत्यतो 'भ्रज् इति' च । ततः भ्रज् इति उभयोर्विशेषणं 'आक्त्रनेपदेषु' इति तु सिचो विशेषणम्—तदेतत् सर्वं भवाह—भ्रादोर्लिङ् तङ्परः सिचि इति । 'असंयोगालिङ् किन्' (२२४९—१२१५) इत्यतः किदित्यनुवर्तते तदाह—किताविति । भवोष्ट इति चाग्रीर्लिङ् आक्त्रनेपदेष्वे रूपसिद्धम्—भृ सोयुट् सुट् त—भवो ० च् त (किञ्चात्र गुणः)—भवोष्ट (लोपो व्योर्बलि (८०९) इति यलोप, 'चादिग्रन्थययोरिति' बलं तत् साहचर्यात्कारस्य ट्त्वर्थेति । भवोयासाम्

—अ—सौष्ठ—आ सुट्ताम् (सुट्तिथोरिति—आद्यन्तौ टकिताविति—परिभाषया तकारात्प्राक् सुट्) । अघोरन् (‘अस्य रन्’) । तङ्परः सिच् परस्मै उदाहरिष्यति अत्र तु परस्मैपदपरः सिच्—उदाहरिष्यति—अभार्षीत् इति—‘एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्’ (२२४६) इतीग्नियेधः, ‘सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु’ (२३००) इति वृद्धिः । इटः परत्वाभावात् ‘इट ईटि’ (२०८८) इत्यस्याप्राप्ता—सलोपाभावश्चेति प्रक्रिया । अभार्षाम्—सिच् वृद्धिः, तसस्ताम् भलः परत्वाभावात् ‘भलो भली’ति सलोपो न । अभार्षुः ‘सिजभ्यस्तुविदिभ्यश्च’ (२२२६) इति जुसि पूर्ववद्रूपम् । सिवादी तु—अभार्षाः—अभार्षमित्याद्याङ्लव्याख्यायां द्रष्टव्यम् । अथ तङ्परस्य सिचो लोपविधिं दर्शयति—

२३६८ । ऋस्वादङ्गात् ॥८॥२॥२७॥

दी— । सिचो लोपः स्याजभलि ॥ अमृत । अमृषाताम् । अभरिष्यत् । हृज् ८८८ हरणे । हरणं प्रापणं स्त्रीकारः स्तेयं नाशनं च । जहर्ष । जङ्गिव । जङ्गिम । जङ्गिषे । हर्ता । हरिष्यति । धृज् ८०० धारणे । धरति । अधार्षीत् । अमृत । नीज् ८०१ प्रापणे । निनयिष्य—निनेष्य । निन्यिषे ।

अथाजन्ताः परस्मैपदिनः—घेट् ८०२ पाने । धयति ।

The elision of सिच् comes about when it comes after a verbal stem (अङ्ग) which ends in a short vowel and is followed by a letter of the भल्ल् प्रत्याहार । Thus अ + सिच् त = अट् अ ० त = अमृत (the root is not gunnated for सिच् being तङ्पर is कित् by ‘उञ्’ (2268) अट् + अ + सिच् + आताम् = अमृषाताम् (आताम् has no भल्ल् letter at the outset and hence the सिच् does not elide). (Want of guna as before). Similarly अमृषत, अमृषाः, अमृषायाम् अमृषम्

अभृषि—अभृष्वहि अभृष्वमि । अभरिष्यत्—(छड्). The augment इट् comes in by 'अहनी से (2366) and then the root is gunnated इङ् हरली—हरण means to convey, to accept, to commit theft and to destroy; अहार—न चन् । अहयं (in यम्) prohibition of इट् by अतो भारद्वाजस्य (2296). अङ्गिष—अङ्गिषे etc. get इट् by the क्वादिनियम under 'अहनी से' (2293) हरिष्यति—'अहनी, से'—(2366) In आत्मनेपद—अङ्गे—अङ्गते—अङ्गिरे etc. In 'मुङ्' (परस्मै—) अघार्षीत् (by सिचि ङङि—(2297)) अघार्षम्—अघार्षु—अघार्षी अघार्षम् अघार्षं,—अघार्षम् अघार्षं अघार्षं ।—(आत्मनेपद) अङ्गत—अङ्गवाताम्—अङ्गवत ; अङ्गहा etc. धृञ्—to catch hold of, like दृञ् । नोञ् (नी)—नयति—नयते as before. निनयिष्य—निनय option of इट् by the भारद्वाजनियम under 'अतो भारद्वाजस्य' and 'अचक्ष्वात् तात्पनिटी नित्यम्' (2294) निनयिष्ये—इट् by क्वादिनियम—cp—'क्वाचक्षो निटि सिङ् भवेत्' । Here and the सम्यपदी roots

अघाजना etc.—) e upto जि जि, (Root No 947) अभिभवे । धेद् (धे) टित्—to attach लीप् as सनन्धयी कन्या । धयति—(by अयादेश)—

मित— । इक्ष्वात् (इक्ष्वात्) अङ्गात् (अङ्ग—सङ्गकान् धातो) इति सूत्रवचन बद्धित्य विधाय शेष पूरयन् व्याचष्टे—सिचो लोप इति । राखस्य—' (८२।२४) इत्यत 'सस्य' इति सिचो आपकम् इति भावः । 'सद्योगान्तस्य लोप' (८२।२३) इत्यतो लोप इति भ्रूलो भ्रुलि' (८२।२६) इत्यतो 'भ्रुलि' इति चानु वर्तते । अभृत् इति एव सिञ् लाघे पूर्वेषु कित्त्वे अनिट्कत्वादिकभाव सिञ् लोपात् अपृक्तपरत्वाभावाच्च ईडभावे च रूपम् । अभृवाताम्—भ्रुलपरत्वाभावात् सिञ् लोपो न तड्परत्वात् तु कित्त्वेन गुणीभाव । एवमन्यत्र । अभरिष्यत्—अहनीः से (२३६६) इति इट् । अहयं—भारद्वाजनियमादिकभाव । अङ्गिष इत्यादि क्वादिनियमादिकट । अघार्षीत्—सिचि ङङि (२२९७) इति ङङि—इङ् धृञो जि-

च्चादुभयपदित्वेन भञ्ज्वद्रूपाणि । निनयिष्य—निनेय—भारद्वाज निशमादिङ् विकल्पः ।
निनयिषे क्तादिनियमात् इट् । इतुभयपदिनो गताः ।

अथाजन्ता इति—जि जि (८४६—४७) अभिभवे इत्यन्ता इत्यर्थः । घेडिति—
टित्त्वात् 'टिड्ढाणञ्' (४७०) 'इति ङीवर्थम्—सनन्वयी । टित्त्वस्य व्यर्थतया
समुदायार्थत्वादिति हरदत्तः ।

२३७० । आदेच उपदेशेऽशिति ॥६॥१॥४५॥

दी— । उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं स्यान्नतु शिति ।

A root which is taught as एजन्त i. e. ending in ए, ओ, ऐ, औ, gets आ in place of these ए ओ etc. when an affix except a श-eliding one follows. Thus (घे becomes धा) ।

मित— । आत् + एचः + उपदेशे + अशिति इतिच्छेदः । आदिति प्रथमैक
वचनम् आकार इत्यर्थः । एच् इति एच् प्रत्याहार इत्यर्थः । एचः इति एच् प्रत्याहार—
षष्ठ्यैकवचनं ए ओ ऐ औचां ग्राहकम् । 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति एच इत्यनेन
'आचिष्यते तदाह—एजन्तस्य इति । लिटि धातो—(६११८) रित्यतो धातोरिति
लभ्यते । अशिति इति प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह—न तु शिति इति । तेन श्वादी परे—
'आत्वं' नेति ज्ञेयम् । 'शिति' इति कर्मधारयात् सप्तम्यन्तम् । 'श चासौ इच्चे'ति ।
अशिति इत्यत्र यदि पर्युदासो विज्ञायेत तर्हि सुग्लः सुक्लः इत्यादि दुरुपपादं स्यात् ।
तथाहि—सुग्लः इत्यत्र कप्रत्ययो विधीयते । स च पर्युदासपंचाश्रयणे शिट्भिन्नप्रत्ययो
भवति । तेन चात्त्वस्य निमित्तं सम्पद्यते । पुनरात्त्वेनैव कप्रत्ययस्य निमित्तमित्यन्यो-
ऽन्याश्रयो भवति । शिति नेति प्रसज्य प्रतिषेधाश्रयणे तु न दोषो भवति । तथा हि—
अस्मिन् पक्षे—शिट्भावः एव निमित्तम् न तु कप्रत्ययः । ततश्चात्त्वे क्त्वे कप्रत्ययः
सिध्यति । किञ्च शिति इति बहुव्रीह्याश्रयणे—'ग्ले एश्' इत्यत्र जग्ले इति न
सिध्यति । एशः शित्वेन तस्मिन् परे आत्त्वस्य निषेधात् । कर्मधारयाश्रयणे तु इत्

अंशकशकारादौ परे नेत्यस्यसदभावादेशः आदिगित्वाभावात्—‘आत्’ भवति । तत
 ‘आतो खोप इटि चेति (२३७२) आलोपे जल्’ इति भवति । अत्र भाष्यम्—‘कः
 पुनरयं पर्युदासो यदन्यत्वेति इति । अदीस्त्रिन् प्रसज्यायं प्रतिषेध गिति नेति ।
 कथात्र विशेषः । ‘अगित्वाकादेशे प्रतिषेधे आदिबत्त्वात्’ (वार्त्तिक) । अगित्वाका-
 देशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । ‘न्यायनि । म्नायनि । किं कारणम् । आदिबत्त्वात् ।
 ‘शिदगितोरेकादेशोऽगित आदिबत्त्वात् । अस्तान्छित इति हत्वः’ प्राप्नोति ।
 प्रत्ययविधिषु न सिद्धाति । सुन् । सुम् । आकारान्तलचणः प्रत्ययविधिषु प्राप्नोति ।
 अनिट् प्रत्ययेऽस्थिते आत्तम् । अनिट् प्रत्ययस्य अथवा प्रसज्येत । ‘अभ्यासद्वयं
 च’ (वार्त्तिक) । अभ्यासद्वयं च न सिद्धाति । जल् । मच् ।’ इत्यादि—एवं
 पर्युदासपक्षं दूषयित्वा प्रसज्यप्रतिषेधपक्षः श्रेयान् इति निगमित इति । उपदेशे किम् ।
 चेता । धातोः किम् । गोभ्याम् ।

२३७१ । आत औ णलः ॥७१॥३४॥

टी—। आदन्ताडातोर्णल औकारादेशः स्यात् । दधौ ।

The affix णल् is replaced by औ when it (णल्) comes
 after a root ending in आकार । Thus (धी + णल् = धा (२३७०)
 + णल् = धा धा + णल् = धा धा औ (२३७१) = धा धौ = ध धौ (by कसः)
 = दधौ (by “अभ्यासे चञ्”) ।

मित्र—। आतः + औ, णल इतिच्छेदः । आत् इति पञ्चमो । तदन्तस्य—
 ग्रहणमित्याह—आदन्ताद् इति । धातोरिति—‘लिटि धातोरेकभ्यासस्य’ (६११८) इत्यत्र
 प्रकृतमनुवर्त्तने । णल् इति दृष्टौ । तस्मैव औकारादेशः । तेन—घेद् + णल्
 स्थिते पूर्वतुल्येणाले कृते, हिले, णल् औकारादेशे, अभ्यासकृते, जश्त्वे च दधौ इति—
 एवं जलौ—(स्तौ) मस्यौ (म्ने) इत्यादि । अतुसादी—आकारान्तानामालोपो
 भवतीत्याह—

२३७२ । आतो लोप इटि च ॥६।४।६४॥

दी—। अजाद्योर्धधातुकयोः किङ्दिटोः परयोरातो लोपः स्यात् । द्वित्वात् परत्वाल्लोपे प्राप्तं 'द्विवचनेऽचि' (२२४३) इति निषेधः । द्वित्वे कृते आलोपः । दधतुः । दधुः । दधिय—दधाथ । दधिव । दधिम । धाता ।

The आ (of an आकारान्त root) disappears provided it is followed by such an अजादि (having a vowel at the beginning) आर्धधातुक (affix) which is कित् or गित् or ङित् and provided it (आ) is followed by the अजादि affix इट् (इट् व्हिमहिङ्) and the augment इट् . Now this rule (6. 4, 64) follows upon the rule 'लिटि धातोरनभ्यासस्य—' (6. 1. 8) which directs duplication. Hence by 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' we are to take the former first. But if आ elides first, the root will cease to be एकाच् and consequently there will be no duplication. To avoid this, the author brings forward the rule द्विवचनेऽचि' (2243) and says that we shall first of all take up duplication and then enjoin आलोप (lit. after the द्वित्व has been effected, there will come in the आलोप or the elision of आ). Thus घा घा अतुम्=घा घ् अतुम्=घ घ् तुस्—दधतुः । दधिय—दधाथ—option of इट् owing to the भारद्वाजनियम and दधिव etc take इट् compulsorily by the क्रादिनियम । धाता—

मित—'आर्धधातुके' (६।४।४६) इत्यधिकारसूत्रम् । 'दीङो युङचि किङ्ति' (६।४।६३) इति चाव्यवहितं पूर्वसूत्रम् । ततः 'अचि' इति 'किङ्ति' इति चानुवर्तते ।

अचीत्याहधातुके' इत्यस्य—विशेषणम् । तेन तदादिविधिः । तदाह—अजायोः
 आहंधातुकयोरिति । द्विवचनोपन्यासः 'किङ्त्' इति 'इट्' इति चैतदपेक्षया । तत्राय
 ह्ययं—यदि अजायाहंधातुकः किङ्त् परतो भवति, यदि वा अजायाहंधातुक इडागम,
 इट्प्रत्ययश्च (इट्बहिर्महिङ् इट्प्रत्ययः) परतो भवति तर्हि आकारान्ता
 धातूनाम् आकारस्य लोपो भवति इति । सूत्रे 'इटि चेति अकारेण पूर्वप्रत्यस्य
 किङ्तेतः संयङः । किञ्चमतुसादीनाम् 'असंयोगाज्जिट् कित्' (२२४२) इत्याह-
 तात् । इङ्प्रत्ययसामर्थ्यात्—'किङ्ति' इति इटो न विशेषणम् । इट् आहं-
 धातुकत्वान्न तदवयवत्वाद् अयम् । ननु धा + अतुम् इति स्थिते यद्यनेन परत्वाद्
 आतो लोपः प्रागेव विधीयेत तर्हि "जिटि धातो रनभ्यासस्येति" इति न स्यात् एकाच्
 लाभावात् इति चेत् । सत्यम् । परं 'द्विवचनेऽपि (२३४३) इति वसंते ।
 तेन प्रागेव इति कर्त्तव्यं ततश्चाज्ञोपः । एवमीभयं सिध्यत्येवेति मनसिहत्वाह—
 द्वित्वात्परत्वादिति 'जिटि धातोः—' (१।१।८) इत्यादितात् सूत्रस्य (१।१।६४)
 परत्वादिति तदर्थः । इति निषेधः, इति—प्रवसंते इति शेषः । इति कृते विहिते
 तु निषेधो न प्रवसंते इति भावः । तत्र '(द्विवचने—' इत्यत्र) ह्युक्तं यद्
 'इति कर्त्तव्यं' अथ आदेशो न स्यादिति कृते तु इति अजादेशो भवत्येवेति
 आज्ञोपः । तस्माद्—धा धा अतुम् इति जाति आनिनालोपे धा ध् अतुम् इति
 स्थिते अभ्यासकार्येऽस्त्वज्ज् आदिना दधतुरिति । एवं दधुरित्यत्र । अजायोः किम् ।
 ग्ले + यक् कर्त्तव्यं लट् ते—ग्लायते । अस्त्विति किञ्चमाहंधातुकत्वस्य परं ना
 स्ताजादित्वम् । ततश्चाज्ञोपाभावः । आहंधातुकयोः किम् ? यान्ति । नास्ति । अस्मा-
 स्त्रावाजादित्वं किञ्च पर नास्त्याहंधातुकत्वम् । ततश्चाज्ञोपाभावः । किङ्ति किम् ?
 दधौ अतास्त्रावाजादित्वमाहंधातुकत्वस्य किञ्च कित्वे नास्ति । ततश्चाज्ञोपाभावः ।
 इडागमस्योदाहरणम्—दधिय इति । भारद्वाजनियमदिटिप्राप्ते इदम् ; इडभावे स्त्रालोपो
 न—दधाय इति । एव दधिव इत्यादौ क्वादिनियमादिटि प्राप्ते । इट्प्रत्ययस्योदाहरणम् ।
 दधि । ददे इत्यादि ।

दी—। दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप्—
दैपो विना ।

The four kinds of दा and the two kinds of धा except दाप् and दैप् are technically known as 'घु'. The four kinds of दा are—डुदाञ् दानि (to give), दाण्—दाने, दो अवखण्डने (to cut) and देङ् रक्षणे (to protect or save) conjugated as ददाति—दत्ते ; यच्छति ; दति and दयते respectively. The two kinds of धा are :—डुधाञ् धारणपोषणयोः (to hold and to maintain—दधाति—धत्ते) and घेट् पाने (to drink धयति). Thus घेट् पाने (the root under discussion) is घुसंज्ञक—

मित—। दाधाः + घु + अदाप् इतिच्छेदः । दारूपाधा रूपाश्चति—इह दारू-
पाश्चत्वारः—डुदाञ् दाने—ददाति—दत्ते । दाण् दाने—यच्छति (एतस्यैव
'पात्रे'ति (२३६०) सूत्रेण—यच्छादेशः) । दोऽवखण्डने—दति । देङ् रक्षणे—
दयते । धारूपाश्च द्वौ—डुधाङ् धारणपोषणयोः—दधाति—धत्ते । घेट् पाने—
धयति । एतदर्थमेव घुसंज्ञावतारणमिति ज्ञेयम् । 'दो देङ्' इत्यनयोः कृतात्वेन
निर्देशः । एवं घेटः । एवञ्चादाय दाय दाय दाय दाः । धाय धाय धौ । दाय
धौच 'दाधाः' इति विग्रहः । इति घेटो घुसंज्ञायाम्—

२३७४ । एर्लिङि ॥६॥४॥६॥७॥

दी—। घुसंज्ञानां सास्थादीनां चैत्वं स्यादाईधातुकेकिति
लिङि । धेयात् । धेयास्ताम् । धेयासुः ।

The घुसंज्ञक roots and सा, स्था, गा (गै गाने), पा (पाने),
हः (त्यागे) and सा (पोऽन्तकर्मणि) have their आ replaced by ए i. e.
they end in ए, when the आईधातुक कित् लिङ् i. e. आशीर्लिङ् follows.

Thus धेट् + यासुट् + सुट् + तिप् = धे यात् स् त् = धे यात् (both the s-
elide by 'निङ् सलोपोऽनन्त्य' (2211) = धा + यात् (by 'आदेच —
(2370)) = धेयात् — (by this rule) Similarly धियास्ताम् etc and
देयात् — मेयात् ज्येयात् etc

मित् — । ए + लिङि — इतिच्छट् । एवमत्र स्वकर्म — चाडधातुके (६१४
४६) 'चुमास्यानापाजडातिषा इति' (६१४ ६६) 'एनिङि' (६१४ ६७) ।
अतएवाह घुसधानाम् — मात्यादीनामिति । एरिति प्रथमानाम् । तदाह — एत्वमिति ।
अलोऽन्त्यस्य' — इत्यन्त्यस्य अकारस्य एत्वमिति फलितम् । 'दोडा युङि' — (६१४ ६९)
इत्यत्र कितौत्यनुहतेषाडधातुकाधिकाराच्चाह — चाडधातुके इति लिङि — इति ।
तदेवम् — धेट् यासुट् सुट् तिप् इति म्यते — 'निङ् सलोप — (२२११) इति
सकारवधनिष्ठ्या — धेट् यात् — इति जाते, 'आदेच —' (२३७०) इत्यात्वे लृते धा
यात् — इति सन्पद्यमाने अनेनेत्वे धेयात् — इति । एवम् — धेयास्ताम् इत्यादिषु प्रक्रिया ।
धेटो — लुङि — चङ् विकल्पार्थमाह —

२३७५ । विभाषा धेट्-श्वयोः ॥३॥४८॥

दो — । आभ्या चलेखड् वा स्यात् — कर्तृवाचिनि लुङि
परि । चङि' (२३१५) इति द्वित्वम् । अदधत् । अदधताम् ।

The affix चङ् is optionally enjoined in place of चिन्, coming after धेट् and त्रि (टु शीचि गतिहृद्यो), in the active voice in लुङ् । Thus धेट् is duplicated by the rule 'चङि' (2815) and we get अदधत् — (अट् धेत् चङ् तिप् — अ धा धा चत् (by 'आदेच —' (2370) and 'चङि = अ धा ध् चत् (by आगो लोपः — (2372) — अ ध चत् (by 'इस' (2180)) = अदधत् (by अभासे चङ्' (2182)) Similarly अदधताम् ।

सित—। 'च्लि लुङि' (३।१।४३) इत्यनुवर्तते । 'सिञ्चिदुसुभ्यः कर्त्तरि चङ्' (३।१।४८) इत्यतः 'कर्त्तरि' इति 'चङ्' इति च । 'घेट् श्योः' इति च हन्तात् पञ्चमोद्विवचनम् तदाह—आभ्यामित्यादि । तदेवम् अट् घेट् च्लि तिप् इति स्थिते अट् घेट् चङ् त् इति जाति 'आदेचः—' (२३७०) इत्यादि कृते अ धा अत् इति जाति 'चङि' (२३१५) इति हिले, 'आतो लोपः—' (२३७२) इत्यालोपे च—अ धा ध् अत् इति स्थिते अभ्यासस्य ऋस्वजश्वयोः प्राप्तयोः अदधत् इति । एवमदधताम् । अदधुः । अदधाः । अदधतम् । अदधत । अदधम् । अदधाव—अदधाम इति लुङि च्लियङि रूपाणि । अयतेरुदाहरणन्तु 'अशिञ्चियत्' इति वक्ष्यते इति बोद्धव्यम् । अथास्य धातोश्चङ्भावपक्षे सिञ् विकल्पोऽपि स्यात् तत्र सिञ्जभावे रूपं दर्शयन्नाह—

२३७३ । विभाषा घ्राघेट् शाच्छासः ॥२।४।७८॥

दी—। एभ्यः सिचो लुग् वा स्यात् परस्मैपदे परे ।
अधात् । अधाताम् । अधुः ।

The affix सिच्, coming after these roots viz.—घेट्, घ्रा, शा (शी तनूकरणे), का (क्री क्रीदने) and सा (षोऽन्तकर्म्मणि), disappears optionally when a परस्मै. affix follows Thus अट् घेट् सिच् तिप् = अ धा ० त् (आत्त्व ly आदेचः—(2370) = अधात् । Similarly अधाताम् and अधुः (आतः (2227) etc.

सित—। घ्रा च घेट् च शा च का च सा चेषां समाहारहन्तात् पञ्चम्येक—वचनम् । 'शा, का, सा इति 'शी तनूकरणे', 'क्री क्रीदने', 'षोऽन्तकर्म्मणि' इत्येषां कृतात्वेन निर्देशः । 'गुणचतियार्धजितो यूनि लुगणिजोः' (२।४।५८) इत्यतो 'लुक्' इत्यनुवर्तते । 'गातिस्थाघुपाभूयः सिचः परस्मैपदेषु' (२४।७७) इत्यतः 'सिचः' इति 'परस्मैपदेष्व'ति च तदाह—एभ्यः सिचोलुगित्यादि । 'गातिस्थ'ति

च सञ्ज्ञक्य धेटो नित्यं सिञ् लोपे प्राप्ते अन्वयान्प्राप्ते यथनम् । तदेवम्—अट् धेट्
सिच् तिप् इति स्थिते सिञ् लोपे—‘बादिच— (२३००) इत्यादि च अधात्
इति । एवम् अधाताम् । अथ (आत् (२२२७) इति (भृजुम्) तत् परद्वयम् ।
अधा अधातम् अधात् । अधाम् अधाव अधाम इति सिञ् लोपपक्षे द्वापि ।
अथ विष्पक्षे विज्ञेयमाह—

२३७७ । यमरमनमाता सक् च ॥७२॥७३॥

टो— । एषा सक् स्यादेभ्यः परस्य सिच इट् च परस्मै-
पदेषु । अधासीत् । अधासिष्टाम् । अधामिषुः । ग्लौ ८०३
ग्लौ ८०४ हर्षक्षये । हर्षक्षयो धातुक्षयः । ग्लायन्ति । जग्लौ ।
जग्लिय—जग्लाय ।

In परस्मैपद, the augment सक् (म्) is enjoined to these roots
(यम्, रम्, गम् and the आकारान्त roots as धा etc) and the
augment इट् is prefixed to the affix सिच्, following them
Thus अट्, धेट्, सिच्, तिप् = अ धास् (सक्) इ ० ईत् (सिच् लोप by इट् ईटि
(2269) = अधासीत् । Similarly अधासिष्टाम् etc

N B Observe that the root अट् is thus thrice conjugated
in लृङ् परस्मैपद यच्च according as it gets चङ्, सिच्, लोप and सिच् ।
According to चङ्—अदधत्, अदधताम्, अदधुः । अदधा, अदधतम्, अदधत ।
अदधम् अदधाव, अदधाम । सिञ् लोपे—अधात्, अधाताम्, अधुः । अधा etc.
सिच् (with सक् इट्)—अधासीत्—अधासिष्टाम् अधासिषु etc. यम् रम् etc.
will give अद्यसीत्—व्यरसीत् etc

मित— । यमय रमय नमय आतय इति इन्द्रात् यष्टीवृद्धवचनम् । आत् इत्या-
कारान्तधातोर्याह्वकम् । सुते ‘सक्चे’त्यनेन सगागमो रट्छति । स च किञ्चात्
‘आयनी टगितौ— इति यमरमादिभ्य परं प्रयुज्यते । अकारयाज्ञमाह—एभ्यः सिच

इट् चेति । एभ्यो—धातुभ्यो यः सिचपत्ययो विधीयते—तस्य इडागमयेति तदर्थः ।
 'इडत्यति यग्रतीनाम्' (७२ ६६) इत्यत 'इट्' इति, 'अन्नेः सिचि' (७२।७१) इत्यतः
 'सिच्' इति 'स्तुमुच्चृञ्भ्यः परस्मैपदेषु' (७।२।७२) इत्यत्र परस्मैपदेष्विति चानुवर्तते ।
 अधासीत्—अट् घेट् सिच् तिप् इति स्थिते 'आदिचः—' (२३७०) इति अधा सिच्
 इट् त् इति ज्ञाने मगागमे इटि—अधा सक् इट् स् ईत् इति स्थिते सिज्लोपे अ धा स्
 इ ० ईत् = अधास् ईत् = अधासीत् । एवम्—अ धासिष्टाम्—इत्यत अट् घेट्सिच् ताम्
 इति—अ धा सक् इट् सिच् ताम् = अ धाम् इम् ताम् = अधासिष्टाम् । अ धा
 सिष्टुरित्यत्र सिज्भ्यन्तविदिभ्यश्चेति भेज्भ्यस् पररूपम् । तदेवम्—घेटः रूपतयं चङ्
 सिच्सिज्लोपापेचम्—चङि—अदधत्—अदधाताम् त्यादि । सिचि— अधा-
 सीत् अधासिष्टाम् इत्यादि । सिज्लोपे—अधात्—अधाताम्—अधुः इत्यादि । धातुचय
 इति । 'रसासङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः' (आयुर्वेदसंग्रहः) इत्येषां चय
 वलचय इत्यर्थः । ग्लाप्रति इति शपि आयादेशे रूपम् । जग्लौ ग्लौ ग्लौ गल्—ग्ला
 ग्ला गल् (आदिचः—(२३७०) = ग्ला ग्ला औ (आत औ ग्लः) = गा ग्ला
 औ (ह्लादिः शेषः) = जग्लौ ('ऋषः' 'अभ्यासे चर्च' 'कुहोयुः'—(२२४५)
 जग्लनुः—ग्लौ ग्लौ अनुस्—ग्ला ग्ला अनुस् ततः आत्तोपाभ्यासज्जलजग्ल्वादीनि ।
 दधतुरिति वत् । जग्लय—जग्लाय भारहाजनिग्रमादिङ् विकल्पः ।

२३७८ । वाऽन्यस्य संयोगादेः ॥६॥४॥६८॥

दी—। घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात् एवं वा
 स्यादाङ्धातुके किति लिङि । ग्लायात्—ग्लेयात् । अग्ला-
 सीत् । ग्लाप्रति । यै ८०५ न्यकरणे । न्यकरणं तिरस्कारः ।
 द्वै ८०६ ध्रै ८०७ तृप्ति । ध्यै ८०८ चिन्तायाम् । रै ८०९
 शब्दे । स्त्रै ८१० ध्यै ८११ शब्दसंघातयोः । स्त्रायति ।
 षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम् । षोपदेशफलं तु तिष्ठाय-
 सति । अतिष्ठपदित्यत्र षत्वम् । खै ८१२ खेदने । चै

८१३ जै ८१४ पै ८१५ जये । ज्ञायति । जजौ । ससौ । साता
 'धुमास्था—' (२४६२) इत्यत्र 'विभाषा घ्राघेट्—' (२३७६)
 इत्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य । तेन एत्वसिज्जुक् न ।
 सायात् । असासीत् । कै ८१६ गै ८१७ शब्दे । गायात् । अगा-
 सीत् । गै श्रैपाके । पै ओवै पोषणे । पायात् । अपासीत् ।
 'धुमास्था—' (२४६२) इतीत्वं, तदपवाद 'एलिङि'
 (२३७४) इत्येत्त्वं, 'गातिस्था—' (२२२७) इति सिज्जुक् च, न ।
 पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् । टै ८२२ वेष्टने । स्तायति ।
 ण् ८२३ वेष्टने । 'शोभायां च' इत्येके । 'शौचे' इत्यन्ये । स्नायति ।
 दैप् ८२४ शोधने । दायति । अघुत्वादेस्त्वसिज्जुक् न । दायात् ।
 अदासीत् । पा ८२५ पाने । 'पानाभास्था—' (२३६०) इति
 पिबादेशः । तस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः । पिबति । पेयात् ।
 अपात् । घ्रा ८२६ गन्धोपादाने । जिघ्रति । घ्रायात्—
 घ्रेयात् । अघ्रासीत् । अघ्रात् । आ ८२७ शब्दाग्निसंयोगयोः ।
 धमति । छा ८२८ गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । 'स्यादिष्वभ्या-
 सेन—' (२२७७) इति षत्वम् । अधितष्ठौ । 'उपसर्गात्—'
 (२२७०) इति षत्वम् । अधिष्ठाता । स्थेयात् । आ ८२९
 अभ्यासे । मनति । दाण् ८३० दाने । प्रणिपच्छति ।
 देयात् । अदात् । ह्र ८३१ कौटिल्ये । ह्वरति ।

The आ, of a root, which begins with a conjunct (संयोग)
 letter and is other than घु, मा, स्था etc, is optionally replaced
 by ए when the आर्द्धघातक क्ति लिङ् i.e the आशीर्लिङ् follows.

Thus ग्ल्यायात्—ग्लियात् (proceed as before). अग्ल्यासीत् same process as in अधासीत्। But ख्यै and ख्यै will give the same form as ख्यायति etc., ख्यै (the second root) being षोपदेश the य will be replaced by the dental स (by 'धात्वादेः यःसः') and as a result ट will make room for त, so that ख्यै will figure as ख्यै। Hence the equality of both in form. The result of this षोपदेश—reading will be evident in पत्व (cerebrality) of तिष्ठ्यासति (सन्) and अतिष्ठपत् (चङ्) etc. Thus ह्यि + सन् शप् तिप् = ख्यै स अति (by 'धात्वादेः—') = ख्या स ति = ख्या स्मा सति (by 'सन्त्यङोः') = ता ख्या सति (by शर्पूर्वाः खयः) = तस्यासति (by 'ऋस्वः') = तिष्ठ्यासति (by 'सन्त्यतः' (2317) and 'इण्कोः—आदेशप्रत्यययोः' (211-212))। But ख्यै with सन् will give तिष्ठ्यासति for the स of स्तौ being a natural स and not a substitute स (आदेशसकारं), the rule 'आदेश—' (212) will not apply and as a consequence you will not have तिष्ठ्यासति। In the same way ह्यै and not ख्यै will give अतिष्ठपत् in चङ्। Thus ह्यै + णिच् + तिप् = ख्या णिच् तिप् by 'आदेशः—' (२३७०) = ख्यापि ० त् by 'अतिङ्गिन्वर्तुः' यीः आयातां पुक् यौ—' (2570) = अट ख्यापि + चङ् त् (by 'णिश्चिदुभयः—' (2312)) = अस्ताप् चङ् त् (by 'गेरनिटि' (2313)) = अ ख्यप् ख्यप् अत् (by 'गौ चट्पधायाः ऋस्वः' (2314)) and 'चङि' (2315) = अ त ख्यप् अत् (by 'शर्पूर्वाः खयः' (2256)) = अ ति ख्यप् अत् (by 'सन्त्यतः' (2317))—अतिष्ठपत् (by 'इण्कोः and आदेश—' (211—12))। घुमास्था etc.—In the rule 'घुमास्था—' (2462) and in the rule 'विभाषा—' (2376), by 'सा' is meant the दिवादि 'षोऽन्तकर्मणि' and not this 'षे चवे'। Hence it (षे) will have no एत्व by 'एलिङि'

(2374) nor will it have its सिच् elided by 'विभाषा—' (2316). Thus दायात् in दायीर्लिङ् (nor also मेयात्) and चमासीत् in लुङ् (with सक् and सिच्) and not चमात् also by द्विज् लोपः । (process as in चमासीत्—चमात्) । म्वेयात्—म्व् + चामीयात्—म्वेयात् (2370—73), चमासीत् like चमासीत् । ई चोटे—to dry up'. ओ is prefixed to वे to have वान् in निहा by 'चोदितश्च' । वा resulting from वे (by चोदिश्चः—270) being secondary or लाघटिक and not primitive (प्रतिपदोक्त or मौखिक), will neither have ईत् directed by 'घुमाप्या etc' (2162) nor its (ईत्'s) अपवाद (supercession) एत् in लिङ् enjoined by 'एलिङि' (2374), nor will it have the elision of सिच् (लिङ्लुक्), taught in गतिप्या—' (2223). Thus in लिङ् (आगोः) the form is पायात् and not पेयात् and in लुङ्—चमासीत् and not चपात् by द्विज् लुक् and in यक्—पायते and not पीयते (by घुमाप्या) । दीप्—to purify. दीप् not being घुमञ्चक will have neither एत् in आगोर्लिङ् nor the elision of सिच् in लुङ्—thus दायात् । दादासीत् । The substitute पिव् of the root पा to drink being चदन् or चकारान् there is no possibility of gunnation of its penultimate (by घुमन्लघूपधस्य च—(2289) for the इ in पिव् then ceases to be the लघुधा or penultimate. Thus पिवति and not पेवति । पेयात्—by 'एलिङि' (2374), घृ—to smell'. The substitute जिघ्र also is चदन् and hence जिघ्रति etc. प्रायात्—प्रेयात् by ('वाङ्मयस्य संयोगादेः' (2378). चमासीत्—चमात् by 'विभाषा प्राधेदृशाच्चासः' (2376). आ—to make sound (blow) and to put fire to. चमति by 'प्राघा—etc.' (2360) घा—(घा) by 'घात्वादेः घः सः') तिष्ठति because the substitute

तिष्ठ is अदन्त । अधितष्ठौ—अधि—स्था + णल्—अधि स्था स्था औ (आत औ णल्)।
 अधि घा स्था औ (by 'शपूर्वाः खयः')—अधिघस्था औ—अधितस्था औ (by 'ऋस्ः'
 and अभ्यासे चर्च्) —अधितष्ठौ (by 'स्थादिवभ्यासेन—' (2277)) ।
 स्थियात् by 'एलिङि' । दाण्—is substituted by यच्च् by 'पान्ना—' ।
 देयात् and not दायात् for this is घुसंज्ञक and thus 'एलिङि' applies.
 ह्र to be crooked ; then लघूपधगुण = ह्ररति—

मित— । 'संयोगादेरन्यस्य—वे'ति अन्वयः । कस्मादन्यस्य इत्याकाङ्क्षां
 पूरयन् व्याचष्टे—घुमास्थादेरिति । 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' (६।४।६६),
 'एलिङि' (६।४।६७) 'वान्यस्य संयोगादेः' इति सूत्रविन्यासप्रकारः । 'आहं धातुकि'
 (६।४।७७) इति चाधिकृतम् वर्त्तते । तदाह—आत एवं वेत्यादि । तेन 'घुमास्थो-
 दिसूते अनुपात्तस्य संयोगादेर्धातोर्नित्यार्थः । ग्लौ इति संयोगादिर्घमास्थेत्ववानुपात्तस्य
 'आदेच, इत्यनेन कृताच्चादेशस्य तेनात्र प्राप्तरेत्त्वस्य विकल्पेनेति दर्शयति, ग्लायात्—
 ग्लेयात् इति । लुङि सिज्लोपाभावसगागमाच्च रूपमीह—अग्लासौत् इति—'यनरम-
 नमातां सक्चे' (२३७७) त्यनेन इत्यर्थः । अट् ग्लौ सिच् तिप् इति स्थिते आदेच इति
 आत्वे कृते—सगागमे, सिच इटि अष्टकस्य ईटि—अग्ला सक् इट् सिच् ईट् इति
 जाते—'इट् ईटि' (२२६९) इति सिज्लोपे अग्लास् ईतं—अग्लास् ईत्
 इति । स्वै क्यै इति । षोपदेशस्यापीत्यादि—तथाच 'धात्वादेः षः सः' इति सत्वे
 कृते तत्संसर्गात् षुत्वस्य निवृत्त्या 'ष्ठ्रि' अपि—'स्त्रि' एव भवति । एवञ्च तुल्यरूपता ।
 किं तर्हि षोपदेशो व्यर्थः । नेत्याह । षोपदेशफलान्वत्यादि । तिष्ठ्नासति इति—
 सन्प्रत्यये उदाहरणम् । तथाच ष्टि सन् शप् तिप् इति स्थिते सत्वात्वयोर्धातोर्द्वित्वं स्त्रि
 स्त्रा स्त्रा सति इति जाते 'शपूर्वाः खयः' इति तामात्रस्य शेषे तस्य ऋस्वे तस्य 'सन्वतः'
 (२३१७) इतीत्वे तिष्ठ्नासति इति सम्पद्यमाने इणः परत्वात् आदेशावयवत्वाच्च
 सकारस्य मूर्धन्यादेशेन षत्वे प्राप्ते तिष्ठ्नासति इति सिद्धम् । स्त्रि इत्यस्य सनि तु
 तिष्ठ्नासति इत्येव । तस्य सस्य स्वाभाविकत्वेन आदेशावयवत्वाभावात् षत्वं न भवति इति
 भेदः । अतिष्यपत् इति—णिजन्तस्य स्थायतेश्चङि रूपम् । अत्रापि अट् घ्यै + णिच्

+ चङ् + तिप् इति स्थिते सत्वे, आत्वे, यिचि पुगागने च अस्मापि चङ् त् इति जाति—‘गेरनिटि’ (२३१३) इति णिलोपात् स्वाप् इति प्राप्तं तस्य ‘षी चङ्युप धाया क्रम् ’ (२३१४) इति उपधाङ्गस्ते ‘चङि’ (२३१५) इति द्वित्वे कृते—अस्माप् स्माप् अत् इति सम्पद्यमाने—अपूर्व्या खय इत्यभ्यासे तकारभावनस्य जेदे तस्य ङ्गस्ते इत्वे तत्परत्वात् पूर्ववत् धातो वत्वे अतिष्ठाम् इति यत्न फलति, स्मा इत्यस्य चङि तु अतिसप्तदित्वे तस्य सकारस्य—आदेशावयवत्वाभावेन यत्नाप्रवृत्तेरित्येवमपि भेदः । घुमास्थेति स्थितेरेव ‘घोऽनकर्मणि’ इति देवादिकस्यैव कृतास्त्वेन यङ्ग—‘निर्द्देश् न तु ‘न पुन अस्म ‘अलोपात्तस्य’ ‘पचये’ इत्यस्य—विभाषा घेत्यत्र च शास्त्राभ्या साङ्गचर्यात् अन्विकरणस्यैव यङ्ग न शब्दविकारस्य इति व्याख्यानादिति भावः । तेन ‘अतएव’ एव ‘एलिङि’ इत्यनेन सिञ्जलुक् च ‘विभाषा प्राप्तिदृष्ट्यास’—इत्यनेन न क्रियते इति शेषः । अतएव सेयात्—इति लिङि असात् इति लुङि च नेति विभाष्यम् । सेयात्—कृतास्त्वानन्तरम् ‘एलिङि’—इत्येतन्म । अमासीत्—अमासी दिति वत् । ओ वै—ओदित्करण निष्ठानस्वायम्—वान इत्यादि । ननु पायतिरपि कृता स्त्वेन पा’ इति जाति—घुमास्थेत्यनेनेत्वे कृते सति—पीयते इति स्यात्, लिङि च ‘एलिङि’ इति पेयात् इति स्यात् । किञ्च—‘गातिस्थावुपा’ इति मिञ्जलुकि—अपादित्यपि स्यादिति चेन्नैवम् । ‘लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैवेति—वै इत्यस्य लक्षणेन पा रूपत्वाद यङ्ग नेति बोध्यम् । अघुत्वादिति—उक्तं हि ‘दाधा घृणावि’त्यत्र दाप्दैपी विनेति । तस्य—पिवादिशस्य—अदन्तादकारान्तात् इकारस्योपधात्वनिष्ठेतिरिति भावः । एव जिघ्र—तिष्ठादौ ग्रियम् । पेयात्—‘एलिङि’ । अपात्—‘गातिस्थेति’ (२२९२) सिञ्जलोपात् । प्रायात्—प्रयात्—‘वान्यस्य— इत्येच्चविकल्पः । अप्रासीत्—अप्रात्—‘विभाषा—’ (२३०६) इति सिञ्जलोपे अप्रात इति अन्यथा—‘यमरम्—’ (२३०७) इति सनागने सिच् इटि च अप्रासीत् इति । स्यादिष्यभ्यासेनेति—तेन इण् कुम्भा परत्वाभावेऽपि यत्वमित्याह अधितष्ठौ इति । स्वेयात्—(‘एलिङि’) दाण् इति दाङ्पत्वात् घुमञ्जकत्वेन एव—सिञ्जलुको—देयात् अदात् इति । ङ् कौटिल्ये (अनिट्)—इति लघूपगुणे ङ्गति—

२३७८ । ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥७॥४॥१०॥

दी— । ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्यान्निति ।
किदर्थमपीदं परत्वात् नान्यपि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः
जह्वार । जह्वरतुः । जह्वरुः । जह्वर्थ । ह्वर्त्ता । 'ऋद्वनोः
स्ये' (२३६६)—ह्वरिष्यति ।

The ऋ or the base of a root, ending in ऋ and beginning with a conjunct letter, is gunnated when लिट् follows. Though this rule is to enjoin गुण to the ऋ only when a कित् affix such as अतुस् etc., follows, yet it is to be taken to direct गुण to the ऋ also when the affix णल् follows. For this rule being subsequent to 'अचो ज्ञिति' (254—7. 2. 115) which teaches the वृद्धि substitute in णल् bars the same (and thus enjoins गुण) । The drift is :—Without this rule हृ अतुस् would give जह्वरतुः (like चक्रतुः with यण्) and not जह्वरतुः for अतुस् being कित् would not have गुण । Hence the author says—किदर्थमपीदम् etc. Moreover the वृद्धि enjoining rule 'अचो ज्ञिति' (7. 2. 115) being prior to this rule (7. 4. 10), cannot come in, when णल् follows. Thus though 'ऋतश्च' (7. 4. 10) is mainly intended for कित्—affixes yet being पर or subsequent to 'अचो—' (7. 2. 115), it applies in णल् also. Thus the ऋ (हृ) being gunnated will be रपर or followed by a र् by 'उरण् रपरः' (70). Then the penultimate of ह्वर् will have the वृद्धि substitute by 'अत-उपधायाः' (२२८२) । The अभ्यास हृ will, by 'उरत्' (२२४४), 'उरण् रपरः' (७०) and ह्लादिः णिषः' (२१७८) have ह (only), which again by 'कुहोश्चुः' (२२४५)

will make room for ज। Thus the form is जङ्गार (with: अ of णल् attached to it). जङ्गारतुः (-by गुणः and रपरत्वम्) जङ्गारः (वस्,) like जङ्गारतुः । जङ्गार्य—want of इट् by the भारद्वाजनियम=‘कृतो—’ (२२८६). The rest is easy.

मित्—‘इत्यतेदिमि लिटि’ (७।४।८) इत्यतो ‘लिटि’ इत्यनुवर्तते । अदित्यनेन तदन्तस्य षष्ठ्यम् । षष्ठान्तमिदम् ।— ‘संयोगादे’ रिति अदन्तस्तेति अङ्गस्य (अधिल्लतस्य) विशेषः तदाह—अदन्तस्य इत्यादि । इदानीं सूत्रप्रयोजनं विशिनष्टि— ‘किदर्थमपीदमिति । यद्यपि अतुस् इत्यादीनां कित्त्वेन गुणाप्रवृत्त्या जङ्गारतुरित्याद्यभिमतरूपसिद्धयर्थमितदं गुणविषयकं सूत्रं प्रवृत्तं तथापि—एलि परे यथाङ्गस्य गुणो भवतो-त्येदर्थमेपीदं सूत्रं विभावनीयम् । तथाहि ‘अघो जिष्णति’ (७।२।११५) इति एलि वृद्धिविधायकं सूत्रम् । तदपेक्षया तु इदं सूत्रम् (७।४।१०) परवर्त्तितं । तेन परत्वादेतत् एलि वृद्धिं बाधित्वा गुणमेव विदधाति । ततश्च (गुणात् परम्) ‘उरण् रपरः’ (७०) इत्यनेन अङ्गस्य रपरत्वे ‘ङ्गर्’ इत्येवं रूपे जाते ‘अत उपधायाः’ (२२८२) इत्यनेन उपधाङ्गो ‘ङ्गार्’ इति सम्पद्यते इत्यङ्गकार्यम् । अभ्यासस्य तु ‘उरत्’ (२२४४) इत्येत्वम् ‘उरञ्जिति रपरत्वम् । इत्यादिः शेषः कुर्वीत्येति (२२४५) इति उकारस्य उकारादेशेजह्वर् अ (एल्) अह्वार इति भवति । एव जह्वरतु-रित्यत्र गुणे रपरत्वे पूर्व्ववदभ्यासस्य उकारादेशे च कथं सिध्यति । एवं जह्वरः । जह्वर्ये इति गुणे भारद्वाजनियमादिभिर्नवीधे च पूर्व्ववदभ्यासकार्ये च सिद्धम् । अन्यत्—स्पष्टम् । आदिनियमात्—जह्वरिच इत्यादि ।

२३८० । गुणोऽर्त्ति संयोगाद्यो. ॥७।४।२८॥

दी— । अर्त्तिः संयोगादेर्दन्तस्य च गुणः स्याद् यकि यादावार्द्धधातुके लिङि च । ह्यर्थात् । अङ्गार्पित् । अङ्गार्पितम् ।

स्व ८३२ शब्दोपतापयोः । 'स्वरतिसूति—' (२२७८) इति
वेत् । सस्वरिथ—सस्वर्थ । वमयोस्तु—

The substitute गुण is enjoined to an अङ्ग or verbal stem which begins with a conjunct letter and ends in ऋकार and also to the root ऋ (both भ्वादि and जुहोत्यादि), when the aug. यक् and the आर्द्धधातुक लिङ् beginning with a य (i. e. परस्मैपद आशीर्लिङ् यात् etc) follow. Thus हृ + यात् (आशीः) = हृ + यात् = हृत्यात् (द्विव by 'अचो रक्षाभ्यां इ' (५८—८१४६)). अहर्षीत्—अट् + सिच् तिप्—अ हर् (अनिट्) सिच् ईट् त्—अहर् स ईत्—अहर् ष ईत्—(द्विव by 'सिचि—द्विविः परस्मैपदेषु—(२२८७)) । अहर्षात्—तस् being replaced by ताम् of which again the त is changed into ट in contact with ष । अहर्षाः etc. स्तृ etc easy.

मित— । गुणः अति संयोगोरिति च्छेदः । अतिथ संयोगादिय (द्विवः) तयोरिति षष्ठीद्विवचनम् । 'रौडृतः' (७४१२७) इत्यत 'कृत' इत्यनुवर्तते । तच्चाङ्गविशेषणम् । तदन्तविधिः । अर्त्तः संयोगादेर्दन्तस्य चेति (अङ्गस्येतिशेषः) । संयोगादेरित्यप्यङ्गविशेषणमेवेति द्रष्टव्यम् । 'रिङ् शयक्लिङ्' (७८२८) इत्यतो यगित्यनुवर्त्य सप्तम्यां विपरिणम्याह—'यकि' इति । 'अयङ् यि किङति' इत्यतो 'यि' इति 'किति' इति चानुवर्तते । किञ्च 'अङ्गत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' (७४१२५) इत्यतो नञ्शब्दस्य प्रत्येकं योगात्—असार्वधातुके इति चानुवर्तते । तेन चार्द्धधातुके इत्यर्थलाभः । अपिच 'एतेर्लिङि' (७२१२४) इत्यतो 'लिङि' इत्यप्यनुवर्तते । तदेतत् सर्वं मत्वा यथायोगं विशेष्यविशेषणभावेन सम्बद्धा व्याचष्टे—सादौ आर्द्धधातुके इत्यादि । परस्मैपदीयाशीर्लिङि इति तु स्पष्टोऽर्थः । अर्त्तरित्यनेन भूदौ पठितस्य—जुहोत्यादौ च पठितस्य—ऋकृतयोश्च हणम् (भूदौ—ऋच्छतीति ; जुहोत्यादौ तु—इयत्ति इति रूपं वक्ष्यते) । 'अर्त्तिसंयोगादोर' इत्यकारे विधेये गुणग्रहणं चित्यप्रयोजन-

मिति तत्त्वबोधिन्याम् । हवरयात्—ह्वय्यास्ताम् ह्वय्यास्तु इत्यादि । प्रक्रिया
सुदमा । षड्कार्षीत्—सुडि—षट् ङ्ङ् सिच ईद् त् इति स्थिते सिचि ङङ्गिरिति-
वङ्गी—इडागने च रूपम् । सयोगादिरिति किम् । क्रियात् । यात्री इति किम् ?
सकृषीष्ट । आडेधातुके किम्—इय्यात् । स्व् शब्दोपतापयोरिति—अयमप्यमिट् ।
- अथ कितोवैमयो परयो—‘श्रुक्—’ इतीद्विनवेधेऽपि क्कादिनियमाद् इङ्भवत्ये-
वेत्याह—

३३८१ । श्रुक् किति ॥७।२।११॥

दो— । यिञ एकाच उगन्ताच्च परयोगित्कितोरिट्
न स्यात् । परमपि स्वरत्यादिविकल्पं वाधित्वा पुरस्तात् प्रतिषेध-
काण्डारन्ध्रसामर्थ्यात् अनेन निषेधे प्राप्ते क्कादिनियमान्नित्यमिट् ।
सस्वरित् । मस्वरितम् । परत्वात् ‘ऋङ्नोः स्वे—’ (२३६६)
इति नित्यमिट् । स्वरिप्यति । स्वर्यात् । अस्वारोत् । अस्वा-
रिहाम् । अस्वार्षीत् । अस्वार्ष्टाम् । स्मृ ८३३ चिन्तायाम् ।
ङ्ङ ८३४ संवरणे । स्मृ ८३५ गतौ । क्कादित्वाच्चेट् । ससर्थम् ।
सस्व । रिङ्—स्त्रियात् । असार्षीत् । असार्ष्टाम् ।

The augment इट् is not directed (prefixed) to the गित् and
कित् affixes, (both) coming after the root यिञ् (यि) and after
monosyllabic (एकाच) roots ending in the उक् letters (उ, ऋ,
ए). Though the rule ‘स्वरित्मृतिभूतिभूज्जुदितो वा (२२७८—७।१।४४)
is subsequent to this rule श्रुक् (७ २ ११) and hence though
according to the ‘विप्रतिषेध परिभाषा it possesses greater force, yet
this ‘श्रुक्,—’ will bar the same on the strength of the

reverse order of the enjoining and- prohibiting of इट् rules of Pāṇini. The meaning is this :—It is proper to enjoin some thing first and then to forbid the same when necessary but not vice-versa. But Pāṇini has dealt with the इट्—prohibiting rules first and then with the इट्-enjoining rules as for example नेङ्विभक्ति (7. 2. ३) (निषेधकाण्ड) and 'आर्द्धधातुक-स्तेङ्बलादेः' (७।२।३५) (विधिकाण्ड)। This wilful behaviour on the part of the Sutrakara shows that the विप्रतिषेध rule 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' is not to be adhered to in connection with इट् to व and न- etc. Hence finally on the ground of the handling of the prohibitory rules (प्रतिषेधकाण्ड) of इट् first (पुरस्तात्), rule 'स्युक्तः—' wields greater influence than 'स्वरति etc.' (7. 2. 115) i. e. bars the same and forbids इट् (to गित् and कित् affixes). This being the case i. e. prohibition of इट् being due to व and न, the क्वादिनियम- appears and enjoins इट् to व and न (for स्वर is not enlisted in 'क सृ षृ वृ etc —2293) in a compulsory way. Thus सस्वरिव etc. (स्वरु स्वरु इट् व—स्वर् स्वरु इव—स स्वरिव)। This is not the case, however, when लृट् and लृङ् follow ; for here the 'विप्रतिषेध' rule must be had recourse to and thus there will be नित्य इट् in स्वरिष्यति and अस्वरिष्यत् etc by the rule 'क्वद्वनोः स्ये' (२३६६—७।२।७०)। स्वर्थात्—(आशीर्लिङ्) like ह्वर्थात् :—This लृङ् form is effected when इट् is prefixed to सिच् by 'स्वरति—' (२२७९) and the वृद्धि substitute comes in by 'अतो लान्तस्य' (२३३०)। (Thus—अट् स्वरु इट् सिच् ईट् त्—अ स्वारु इव ईत्—अस्वारीत्) but when इट् is wanting, the form is अस्वारीत् etc. where in both case वृद्धि is effected by 'सिचि वृद्धि—'

(२२८७) । Here the सिच् is not dropped inasmuch it is not preceded by इट् (अट् ख् सिच् ईट् त्—अखार् ख् ईत् etc. रिङ् in आशीलिङ् b
 'रिङ् शयक् लिङ्चु' (२२६७) ; असाधोत्—(लुङ्) the root (छ्) being अनि
 सिच् does not disappear and the root gets the वृद्धि substitute b
 'सिचि वृद्धिः—' (२२८७) ।

मित—। शिञ् (शिञ् धातुः) छक् वेति समाहारहन्तात्—पञ्चमी
 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (२२४६—७२१०) इत्यत्र एकाच इत्यनुवर्तते । त
 छक् एव विशेषणम् । छक् इति प्रत्याहारः—छ च् छ इति वर्णत्रयपादकः । ति
 च तदन्तं लक्ष्यते । तदाह—शिञ्, एकाच लगन्नाच्चेति । 'गित्—कितो' रिति
 'किति' इति षष्ठ्यर्थे सप्तमीति बोध्यं किञ्च 'भ्वाजिस्थय—' इत्यत्र छ् प्रत्यय
 गित्वम् एव न किञ्च तथात्वे 'धुमास्य'ति (२४६६) ईत्त्वप्रसङ्गात् । अतः कि
 इत्यनेन गितोऽपि संयुज् इति बोधनार्थमिदम् । इच्छन्स्यादिति—'निङ्बधि कृति' (७२१०)
 इत्यतस्तदनुवर्ततेरिति भावः । परमपि इति—यद्यपि 'स्वरतिसृति—' (२२७८—७२१४)
 इति इङ् विकल्पविधायकं शास्त्रं 'श्रुतः—' (७२११) इत्येतदपेक्षया परम्—
 परवर्ति, तथापि—त परमपि, अथर्वसिं श्रुतः इति सूत्रं बाधियते । ननु तादृशबाध
 किं मानं तदाह—पुरस्तादिति । आदौ हि विधिरिव प्रवर्तयितव्यः पश्चाद्विषेधः
 न तु तयोर्व्याप्तेन निहन्ती युक्तः । बाधिनित्वेवमेव कृतवान् । तदाच 'आ
 धातुकस्तेङ् बलादिः' (७२१५) इतोऽविधायकसूत्रे पुरस्तात् (प्राक्) वक्तव्यं
 'निङ्बधि कृति' (७२१८) इतोऽग्निवैधविधायकसूत्रमेव प्राक् प्रयोजितवान् । न
 तेनाचार्यस्य प्रमादो गम्यते । किन्त्वस्मात् प्रयोजनम् 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽ
 प्रवर्तते' इति खरणात् । प्रयोजनञ्च 'परमपि—स्वरत्यादिविकल्प' बाधित्वा श्रुत इति
 निषेधो यथा प्रवर्तते इति । अत आह—पुरस्तादिति । एवञ्चेत्निषेधे प्राप्तेऽपि इ
 भवत्येवेत्याह—क्रादिनियमात्—इति । उक्तं हि क्रादिसूत्रे ('कृच्छ्रम्—' (२२८३)
 'प्रहत्याश्रय प्रत्ययाश्रयो वा—यावान् इण्निषेधः स लिटि चेत् तर्हि क्रादिभ्य ए
 नान्निषेध' इति । अथ च प्रत्ययाश्रय इण्निषेधः (गित्कितोरिङ्स्यादित्युक्तत्वात्)

स्वधातुश्च क्रादिभ्यः अन्यः । अतोऽत्र भवत्येवेडिति फलितम् । सस्वरिव
 सस्वरिम (स्वृ स्वृ—इटव—स्वव् खव् इव—सस्व इव इत्यादि) । लिटं
 विहायान्यत्र तु परत्वस्यैव प्रावत्यम् इत्याह—परत्वादिति । ऋड्नोः—(७।२।७०)
 इत्यस्य 'स्वरति—' (७।२।४४) इत्यपेक्षया परवर्त्तितादिर्थः । तेन स्वरत्याद्युक्तम्
 'इडविकल्प' वाधित्वा ऋड्नोरित्यनेन नित्यमेवेडिति उदाहरति—स्वरिष्यति
 इति । 'लुङि अस्वरिष्यत्—इत्यादि । लट् लङोः क्रादिप्रसङ्गाभावात्—
 'पुरास्तादित्यादि नावतारितमिति ध्येयम् । एकाचः—किम् । जागरितः । जागरित्वा
 इत्यादि । अस्वारीत्—इति स्वधातोर्वेट् कत्वादित्पच्चे गुणे कृते रपरत्वे—
 'अतो लुप्तस्य—' (२३३०) इति वृद्धिः । 'इट ईटि' (२२१६) इति सिज्-
 लोपः । इडभावपच्चे तु अस्वार्षीत् इति—सिचि वृद्धिरिति (२२६७)
 वृद्धिः । इटः परत्वाभावात्—इट ईटोति सिजो लोपाविरहः । स्मृ चिन्ताया-
 मिति अनिडयं धातुः । तस्य—इडभावात्—अस्वार्षीत् इत्येव अस्वार्षीदितिवत् ।
 एवं ह्रस्व इत्यत्र । क्रादित्वादिति स्पष्टम् । रिङ् इति—'रिङ्—शयक्लिङ्क्षु'
 (२३६७) इत्यनेनेत्यर्थः । अस्वार्षीत्—इण्निषेधात्—सिचि वृद्धिरिति वृद्धिः ।
 श्रिजस्तु श्रितः । श्रितवान् इत्यादि । अन्योगितां—भृतः । भूत्वा—इत्याद्युदाहरणानि
 ज्ञेयानि ।

२३८२ । सत्तिंशास्यत्तिभ्यश्च ॥३।१।५६॥

दो— । एभ्यश्चेरङ् स्यात् कर्त्तरि लुङि । इह लुप्तशपा
 शासिना साहचर्यात् 'सत्तर्ती' जौहोत्यादिकावेव गृह्येते ।
 तेन भ्वाद्योर्नाङ् । शोग्रगतौ तु 'पाम्राधा—' (२३६०) इति
 शिति धौरादेशः । धावति । ऋ ८३६ गतिप्रापणयोः ।
 ऋच्छति ।

The affix अङ् replaces the affix च्लि coming after सृ, शास्

and च । But here you cannot expect चङ् for शास् is लुप्तश्च or लुगविकरण भदादि hence through the contact of the same, छ and च also are taken to be जुहोत्यादि. which roots also are लुप्तश्च by 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' (2486). Thus भ्वादि छ and च will not get चङ् (the difference in conjⁿ between them is—सरति (भ्वादि) ससृत्तिं (जुहो—) and चच्छति (भ्वादि) प्रयत्तिं (जुहो)) । The root छ (भ्वादि) is conjugated as सरति etc. then it means 'slow movement' but when it signifies 'quick movement or running' it will be replaced by 'चौ' in शप् by the rule 'पाप्पो etc' (2360). Thus छ शप् ति—चौ शप्ति—धाव् चति—धावति । च to go and to cause to have—चच्छति by 'पाप्पो—etc.'—

नित— । सत्तिं च (छ) शास्ति च (शास्) चत्तिं च (च) इति इत्यात्—पञ्चमीवङ्गवचनम् । 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' (१।१।५२) इत्यतोऽङ् इत्यनुवर्त्तते 'विशिष्टलुभ्यः—' (१।१।४८) इत्यतः कर्त्तुं रीति, 'क्लि लुङि' इत्यतश्चलिरिति 'लुङि' इति च तदाह— । 'क्लिरङ्' इत्यादि । एतेन 'अडा' असरदिति भवत्विति न धर्मितव्यम् इत्याह—इहेति । चङ् विधिरथं औहोत्यादिकच्छातु पक्षे न त्वत् भ्वादिगणस्य पक्षे । एव च्छातुपक्षेऽपि श्रियम् । शास् धातुर्हि भदादौ पठ्यते । तस्माच्च गणाच्छपो लुक् भवति—'अदि प्रथतिभ्यः शपः' इत्यादि वक्ष्यमाणत्वात् । तेनाथ धातु (शास्) लुप्तश्च भवति । सत्तिं च (छ च) च औहोत्यादिकावपि स्तः । तस्माच्च गणाच्छप श्लु भवति इति (२।५८८) च वक्ष्यते । अतो लुगविकरणत्वरूपधर्मसाध्यात्—शास्ति साहचर्यात्—'संसर्गात्' सत्तिं च 'छ च' इत्याद्यन्तस्थधातुद्वयम्—औहोत्यादिकावेव जुहोत्यादौ—पठित्यमाणावेव गच्छते—स्वीक्रियेते अस्माभिरिति शेषः । तेनाथ पठितस्य सत्तेः पठित्यमाणास्य च अचैरङ् न समयोरेव भ्वादित्वात् । असरत् । अशिपत् । अरत् इति चङ् इति रूपाणि द्रष्टव्यानि । औपगताविवृति । छ गर्तो इत्यनेन छ धातोर्गतिसामान्यार्थे रूप दर्शितम्, यदा त्वस्य औपगतिरर्थः तदा—पाचोत्यादिना धीरा-

देशो भवति श्वादी परतः । ऋ धातुरनट् । पात्रेत्यनेन ऋच्छादेशे ऋच्छति इति ।
अथास्य लिटि गुणं दर्शयति—

२२८३ । ऋच्छत्यृताम् ॥७।४।११॥

दो— । तौदादिकस्य ऋच्छतेः ऋधातोः ऋतां च गुणः
स्याल्लिटि । णलि प्राग्वदुपधावृद्धिः । आर । आरतुः । आरुः ।

गुण is directed to the root ऋच्छ्, read in तुदादि, to ऋ read in
भ्वादि and to those that end in ऋ, when (the tense affix) लिट्
follows. The penultimate will have वृद्धि as before (see गुणोऽर्त्ति
संयोगाद्योः (२३७९)) । Thus आर आरतुः etc. ऋ ऋ णल्—अर् अर् अ—
आ अर् etc.—अत आदेः (२२४८) = आर् (by अत उपधायाः (२२८२))
अ = आर ; ऋ ऋ अतुस्—अर् अर् अतुस्—(अह्लादिः—) आर् (अत
उपधायाः) अतुस्—(२२४८) आरतुस्—आरतुः । Similarly—आरुः etc.

मित— । ऋच्छति + ऋ + ऋताम् इति समासगतच्छेदः । इन्वात्—प्रष्टी
वहुवचनम् । ऋच्छति इत्यनेन तुदादौ—पठिष्यमाणस्य 'ऋच्छ (१२९७) गतीन्द्रिय-
प्रलयमूर्त्तिभावेषु' इत्यस्य ग्रहणम् ; तदाह—तौदादिकस्येति । ऋ इति भ्वादेशे ग्रहणम् ।
ऋताम् इति ऋदन्तान् सर्वान् गृह्णाति । 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः (२३७९—७।४।१०)
इत्यतो गुण इति 'दयतेर्दि' गि लिटि (२३८८—७।४।९) इत्यतो लिटि इति चानुवर्तते
तदाह—गुण इत्यादि । णलि प्राग्वदिति ऋतश्चेत्यत्र (२३७९) उक्तम्—किदर्थ-
सपीदमित्यादि । 'उपधायाः' (२२८२) इत्यनेनेति बोध्यम् । तथाच—ऋ ऋ णल्
इति स्थिते 'उरत्' (२२४४) 'उरण् रपरः' (७०) इति पूर्वखण्डस्य—(अभ्यासस्य)
गुणे रपरत्वे च कृते, ऋतश्चेति उरण् रपर इत्युत्तरखण्डस्य (अङ्गस्य) च गुणे रपरत्वे च
—अर् अर् अ इति जाते ह्लादिशेषे 'अत आदेः' (२२४८) इत्यकारदीर्घे उत्तर-
खण्डस्य च 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ—प्राप्तायाम्—आ आर् अ—आर इति भवति

एवमारतुरित्यत्र पूर्वखण्डस्य दीर्घे च—‘आ’ इत्यर्थे रूपे जाति अनेन (२३८२) गुणे
उत्तर खण्डस्य—‘अर्’ भावे सम्पद्यमाने—आ अर्, अगुम् इति भवति ततो रूपम् ।
एतत्पूर्वाभावे तु यथा बाधित्वा परत्वाद् गुणे अरतुरिति स्यात् । एवमारुहत्यादी ।
अथास्य धलि भारद्वाजनिघमाप्रित्यनिघ्निये प्रामे आह—

२३८४ । इडत्त्यर्त्तिव्ययतीनाम् ॥७॥२॥६६॥

दो—‘अट्’ ‘अट्’ ‘व्येज्’ एभ्यस्थली नित्यमिट् स्यात् ।
आरिथ । अर्त्ता । अरिथति । अर्यात् । अपीत् । अपीत् ।
गट् ८३७ वृ ८३८ सेवने । गरति । जगार । जगर्थ ।
जयिव । रिङ् । यियात् । अगपीत् । ध्वृ ८३८ हृच्छने ।
सु ८४० गतौ । सुस्रोथ । सुसुव । सुयात् । ‘णिश्चि—’
(२३१२) इति चङ् । लघूपधत्वादन्तरङ्गत्वादुवङ् । असुसुवत् ।
पु ८४१ प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सुपोथ—
सुपविथ । सुपुविव । सोता ।

The aug इट् is compulsorily prefixed to यल् coming after the roots अट्, अट् and व्येज् (व्ये) । Thus अट् अट् इट्, यल्—अर् अर् इय—आ अर् इय—आरिथ also in व and न आरिव आरिम (by इट् owing to क्रादिनियम) । अरिथति by—अट्गोः स्ते—(२३६६), अपीत्—(आशीलिङ्) गुण b)—‘गुणोऽर्त्ति—’ (२३४०) ; अपीत्—(लुङ्) by ‘आडजादी—’ and ‘सिचि इडि, (२२८१) । Note that अट् will not have अट् cp.—‘सति—’ (२३८२) । जगर्थ—want of इट् by भारद्वाजनिघम । जयिव by—क्रादिनियम । रिङ् i. e by ‘रिङ् शयक्—’ (२३६७) यियात् (आशीलिङ्), अगपीत् by अट् सिचि इडि and want of इट् । सु गतौ—this is what is stated in ‘णिश्चिदुस भ्यः—’ (२३१२)—अनिट् । सुस्रोथ = सुसु यल् सुस्रोथ (by इलादि—

‘सार्ध’ and कृतो भार—) । In णल्—सुखाव । In व and म—सुख, व । सुख, म by क्रादिनियम (कृत्तुम्—) (२२१३) and want of गुण due to the कित्त्व of व and म । सूयात्—दीर्घ by अकृतसार्ध— (२२६४) । Because उरत्—is अन्तरङ्ग owing to its concern with चङ् which lies within (अन्तः) it, will supersede लघूपधगुण, which, though subsequent to उवङ् (‘अचिन्ना—(६।४।७७) and ‘पुगन्त—(‘७।३।३६), is concerned with तिप्—which lies without (वहिः) । Thus by the परिभाषा— ‘पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं वलीयः,’ उवङ्—only is legitimate here, so अट्, लुक्चवङ्, तिप्—असुख, वङ्, अत्—असुख, व्, अत्—असुख, वत् (It is also to be noted that चङ्, being ङित्—‘सार्ध’— (२१६८) can not apply here). पु (सु)—here प्रसव means to permit and not to give birth to. पु + शप् तिप्—सु अति—सो अति (by सार्ध— (२१६८)—सव् अति—सवति । सवत् । असवत् । सवेत् । सुषोव (वृद्धिः) सुषुवत् (उवङ्) सुषुवः (उवङ्) । सुषोय—सुषुविध (option of इट् by भारद्वाज— नियम—सुषुविध (उवङ् and इट् by क्रादिनियम) । सोता—लुट्, आशोः— सूयात्—

मित— । इट् + अच्यर्त्ति (अत्ति + अर्त्ति) व्ययतीनाम् इतिच्छेदः । ‘आङ्-धातुकस्थेङ् वलादे’रित्यत इडनुवृत्ताद्यपि—इङ्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति नागेशः । अर्त्तीति भौवादिकजौहोत्यादिकयोरुभयोरपि ऋधातोर्ग्रहणम् । अत्ति—इत्येनेन अट्—धातुर्गृह्यते, तदाह—अट् इति । व्ययतिना च—वेज् धातुर्ग्राह्यः । धलो नित्य-मिट्—इति—‘अचस्तासत्—’ (७।२।६१) इत्यतस्तदनुवृत्तिरिति भावः । विभाषा सृजि—(७।२।६५) इति तु स्वरितत्वान्नानुवर्त्तते । ऋतो भारद्वाजस्येति निषेधे प्राप्ते वचनम् । ऋ ऋ इट् थ—इति स्थिते पूर्ववदभ्यासस्य—‘ओ’ इत्येवं रूपे जाते अङ्गस्य च अर इति जाते आ अर इथ—इति स्थिते, आरिष्ठ इति । अग्निपति— ‘ऋद्धनोः—’ (२३६६) इति इट् । अर्थ्यात्—‘गुणोऽर्त्ति—’ (२३८०) इति गुणः ।

आवेत्—आठागमे निवि ह्यो ऋपम् । अनिट्त्वादिक्रमावः । अगच्छे—भारवा
 नियमादिविनयेषः । अविषं—क्रादिनियमादिट् । यियात्—(आगोः)—‘गिङ् म’
 —(२३६७) इति रिडादिरे, गिङ्मामघाद दोषाभावे च ऋपम् । अगावेत्
 अठागमे निवि ह्यो ऋपम् । अनिट्कत्वेन इट् परत्वाभावात् मिङ्मोपो न । सुसो
 सुसूव (लृष्ट भृष्ट— इति इतिनयेषः) । स्यात्—‘सहस्रसामं—’ (२२८७) ।
 दोषः । लघूपधगुणादित्यादि । लघूपधगुणः परः—(‘पुराण—’ ८।१।८६) उवड
 अनरहः (अचिन्तु—६।४।७७) । तेन परमवि लघूपधगुणं बाधते ‘पुष्पपरनिन्दान्तर
 इति न्यायेनाप्य—(उवडः) बलौयस्तात् । अयं भावः—असुरा अ (अह्) तु इति स्थि
 ‘रिकाटुत्तरस्य ‘सार्धधातुकार्द्धभागयो’रिति गुणस्य अङ्गनिमित्तकस्य डिङ्मात्रियेरे
 उवडपेक्षया परत्वात् तिर्यं निमित्तोक्तस्य रिकाटुत्तरस्य लघूपधगुणोऽपि न । स
 (लघूपधगुणः) बहिर्भूततिषयेचत्वाद् बहिरहः । उवड् तु अन्तर्गतचङपेक्षः
 अनरहः । अतो लघूपधगुणं बाधित्वा उवडेव भवति । परादन्तरङ्गस्य बल
 रत्वादिति । ततश्च अष्टधुवत् इति विदम् । धु इति (धोपदेशः) । प्रसवगन्धस्य प्रा
 गर्भमोचनार्थो जित्वाह—प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति । अन्धनुज्ञानम् अनुमतिः—‘धीं प्रप
 —प्रज्ञा प्रधीति’ (अनुमति) इत्यादौ दर्शनादिति भावः । सुपीय—सुप
 (भारवाजनियमादिङ्किकम्पः) । सुपविष—क्रादिनियमादिट् । सोता—सुट् गु
 अथास्य निवि विधीयनाह—

२३८५ । सुसुधूज्भ्यः परस्मैपदेषु ॥७२॥७२॥

दो— । अभ्यः सिचं इट् स्यात् परस्मैपदेषु । अभावी
 पूर्वात्तराभ्यां जिदभ्यां साहचर्यात् सुनोतेरेव ग्रहणमिति
 असौपोत् । नृ ८४२ । अत्रणे ।

The augment इट् is prefixed to सिच् coming after सु, गु ar
 in परस्मैपद । Thus अट्, सु इट् सिच्, तिप्,—असौ इ ० ईट् तु ।

by—‘सिचि ह्रडिः—’ (2297) and सलोप by ‘इट ईट’ (2266)—
असाव् ईत् by ‘एचोऽय्—’ = आसावीत् । Some say that this सु is not भादि
(‘पु प्रसवेच—य्योः’ but it is स्वादि, ‘पुञ् अभिषवे’ 1248—Root No.) on
account of its being interposed between एज् and धूज्, which also
are जित्—In that case there will be another form असौषीत् without
इट् (अट्, सु सिच्, ईट्—असौष् ईत् etc.) : अ to hear—

मित—। स्तु इति ‘एज्, स्तौ’—अदादिः । सु इति ‘पु प्रसवेचय्योः’
(भादि) मतान्तरे तु धूज्—अभिषवे’ स्वादि इति वक्ष्यति । ‘इडत्त्यर्त्तव्यतीनाम्’
(७२।६६) इत्यत इडिति । ‘अङ्गेः सिचि’ (७२।७१) इत्यतः सिचि इति च ।
‘तच्च षष्ठा विपरिणम्यते । तदाह—एभ्यः—सिच इडिति । परस्मैपदेषु—किम्—
अस्तौष्ट—अधीष्ट । असावीत्—अट् सु इट् सिच् ईट् त् इति स्थिते सिचि ह्रडौ ‘इट्
इटौ’ति सिज् लोपे रूपम् । पचान्तरमाह—पूर्वोत्तराभ्यासिति । पूर्वोत्तराभ्याम्—एज्
धूभ्याम् जिडभ्यां जलोपिभ्याम् साहचर्यात्—संसर्गात्—सुनोतेरिव—स्वादौ पठिष्यमाणस्य
‘पुञ् अभिषवे’ इत्यस्यैव ग्रहणं तेन भादेरिति अप्राप्ते—असौषीत्—अट् सु सिच् ईट्
त् इति स्थिते ह्रडिः, इटः परत्वाभावात्—सिज् लोपस्तु न । शु श्रवणे इति—

३२८६ । श्रुवः श्रु च ॥३।१।७४॥

दी—। श्रुदः ‘श्रु’ इत्यादेशः स्यात् श्रु प्रत्ययश्च (शब्दविषये—
इति तत्त्वबोधिण्याम्) । श्रपोऽपवादः । श्रोर्द्धित्वाद्वातोर्गुणो
न । शृणोति । शृणुतः ।

The substitute श्रु is posted in place of the root श्रु and
the affix (vikarana) श्रु (नु) is then affixed. This (श्रु) over-
rules श्रप् here । The affix or vikarana श्रु—being डित् (by—‘सर्व-
धातुकस्यपित् (2234)), the root (श्रु) is not gunnated owing to the

prohibition—‘किङ्ति च’ (2217) But वृ is gunnated when पित् affixes follow Thus शृणोति where तिप् = पित् but तन् being ङित्—we have शृणुत —

नित—। शृष इति ‘शृ’—शब्दस्य ह्रस्वः कवचनम् । अतः अकारिण—‘स्वादिभ्यः शृ’ (१११०३) इत्यतः शृ इत्यनुक्त्यते—तदाह शृ प्रत्ययश्चेति । तत्त्वभोधिनो अप्रत्ययशेत्वनन्तरम्—‘शब्दविषय इत्यधिकं दृश्यते तत्र कलिताद्यकथनपरतया अधिकमपि सीदव्यम् । सु धातु केचित् भ्रादौ पठन्ति । तत्र । तत्रालि चकार वैयर्थ्यापत्ते । स्वादित्वादिभ्यः शृ प्रत्ययसिद्धे श्रभाप दर्शयितुमस्य द्रष्टोपन्यासः । शपोऽपवाद इति । अनेन कत्रैवसार्वधातुक एवास्य प्रवृत्तिरिति विभाषणीयम् । श्रोर्ङिच्चादिति—‘सार्वधातुक मपित्’ (२२१५) इत्यननेति भावः । धातोः ‘शृ इत्यस्येत्यर्थः । तुप्रत्ययस्य तु पित्सु शृणो—भवत्येवेति दर्शयति—शृणोति इति । शृणुत—तस्य ङित्त्वात् नोर्गुणो न । अथास्य अतिविभक्तौ उवाङ्—प्राप्ते (यण्विध्यर्थम्) आह—

२३८७ । दुश्रुवोः सार्वधातुके ॥६॥४॥८७॥

दी—। शृणोतेः शृ प्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्वार्वाणस्य यण् स्यादजादौ सार्वधातुके । उवाङोऽपवादः । शृण्वन्ति । शृणोमि । शृण्वः—शृणुवः । शृण्मः—शृणुमः । शृण्वीथ । शृणुव । शृणु । शृण्वानि । शृणुयात् । शृयात् । अथौपोत् । ध्रु ८४३ स्वर्येय । ध्रुवति । अयं कुटादौ—गत्यर्थोऽपि । दु ८४४ दु ८४५ गतो । दुदोथ—दुदविथ । दुदुविव । दुदोथ । दुदुव । णियि—(२३१२) इति चङ् । अदुदुवत् । जि ८४६ जि ८४७ अभिमवे । अभिमवो नृनीकरणं नृनीभवनं च । आद्ये—सकर्मकः । शत्रून् जयति । द्वितीये—त्वकर्मकः । अध्ययनात् पराजयते । अध्येतुं ग्लाय-

तीत्यर्थः । 'विपराभ्यां जिः' (२६८५) इति तद्ध । 'पराजि-
रसोद्धः' इत्यपादानत्वम् ।

The substitute यण् is enjoined in place of the उ of the root हृ and in place of that of an अङ्ग or verbal base to which is added the affix श्च, which is marked with more than one syllable or vowel (अच्) and the letter उ in which is not preceded by any conjunct letter at the outset,—provided a Sarvadhātuka affix, beginning with an अच् or vowel follows. This (यण्) supersedes उवङ् (directed by अचिश्नुधातुभ वां द्योरियङुवङौ (२७१—६४७७)). Thus शृण्वन्ति (श् + शप् + भि = शृ श्च, अन्ति = शृणु अन्ति = शृण्व्, अन्ति = शृण्वन्ति ; 'शृणोमि by नुप्रत्ययस्य पित्सु गुणः'—अणवः—शृणवः by 'लोपयास्यान्यतरस्यां स्वीः' (२३३३) । शृणाव—(णल्—वृद्धि of श्च, for it is not replaced by श्च when आर्द्धधातुक affixes follow) . शृणोथ—यल्—prohibition of इट् by 'क्लृप्तं च हृ' (२२६३) and the अङ्ग is gunnated by 'सार्व'—(२१६८), शृणुव (2nd per. pl. अ—here उवङ् comes in by 'अचिश्नु'—(२७१) । शृणु (लोट् सार्वधातुक hence श्नुप्रत्यय comes in and हि disappears by 'उतश्च प्रत्ययात्'—(२३३४) ; शृणवानि—गुण and अवादेश by 'आहुत्तमस्य'—(२२०४), 'पित्सु गुणः and 'एचोऽय्'—(६१) । शृणुवात् (विधिलिङ्) । श्रूयात् (आशीः)—दीर्घ by—'अकृत्'—(२२६८) । अश्रूषीत्—(लुङ्) ; वृद्धि by 'सिचि'—(२२६७) and the root being अनिट्—सिच् does not elide. दृदोष—दृदविष (दृ + घल्) option of इट् by भारद्वाज-नियम i. e., by 'अचसास्वत्'—(२२९४) and 'चतौ'—(२२९६). दृदविष—इट् by क्वादिनियम and the affix व being कित्, the root is not gunnated and thus उवङ् comes. दृदोष prohibition of इट् by

‘कसश्च’— (2193) Similarly दृष्ट्वा (here लब्ध् comes in by) अचिग्न— (271), अदृष्टवत् like असुचवत् (under rule 384) जि जि—अभिभव means to defeat and to be defeated. In the former sense it is transitive as गद्वन् etc., and in the latter, it is intransitive as अध्ययनात् etc. ‘thinks it unbearable to study.’ Here जि is आत्मनेपद । by विपराभ्याम्— (2685) and अध्ययन takes the fifth case ending by ‘पराजे —’ (589)

मित— । इय अयुयेति इत्यात्—इटीडिवचनम् । ‘अद्वय’ (६१४।१) इत्यधिकृतमनुवर्तते । ‘एरनेकाचोऽसयोगपूर्वस्य (६१४।२) इत्यतोऽनेकाच इति असयोगपूर्वस्य इति आनुवर्तते ‘इको यण्’ (६१४।२) इत्यतो ‘यण्’ इति च । ‘अचि-युधात्—’ (६१४ ७०) इत्यतोऽचीति च । तच्च ‘साध्यधातुके इत्यस्य विशेषणम् । तेन तदादिविधिः । किञ्च अयु इत्यनेन च तदन्त गत्यतः । तदेतत् सञ्च मत्ताह—अप्रत्ययान्तस्य इत्यादि । असयोगपूर्वस्य इति तु लकारस्यैव विशेषणं न तु अयुप्रत्ययस्य । तेन ‘आप्रवन्ति’ इत्यत्र लब्धिव न यण् । लब्धोऽपवाद परत्वादित्ययः । शृण्वन्ति—अु—गप् भि इति स्थिते अथ इच्छेति आदेनादौ कृते—शृण्वन्ति इति जाते यथादेर्गे (लकारस्याने वादेर्गे इत्ययं) शृण्वन्ति—शृण्वन्ति इति । जुहोतेत्यनुवर्तते इति वक्ष्यते । एव सुवन्ति इत्यादौ । इत्युचो किम् ? योयुवति । युधातीयङ् लुकीदम् । अत्र भाष्यम्—‘इत्युच्यते आपयति भाषायामपि यङ्लुग् भवतीत्युक्ता—‘किमेतस्य आपनं प्रयाज्य—वेभिदीति । चेच्छिदीति इत्येतु सिद्धं भवति’ इति । असयोगपूर्वस्य किम् ? अक्षुवन्ति । लक रस्य प्रत्ययविशेषणत्वे तु ‘अक्षुवन्ति’ इत्यतैव निषेधः स्यात्तत्राप्रवन्तीत्युक्तापीति श्रेयम् । शृणोमि—‘पितृसु गुण’ इत्युक्ताह गुणः । शृण्व—शृणुव—‘ओपयस्यान्यतरस्यां स्वी’ (२३३४) इत्युकारस्य—पाक्षिको लोपः । यन्ति लङ्गो अत्राव । अथोय—यन्ति रूपम्—क स थ ह स्तु स्रु युवो निटि । (२२८१) इति इक्षिपेधाद् गुणे (साञ्च—(२१६८)) रूपम् । अथुव लब्धि मध्यमवहुवचने रूपम् । शृणु—‘उत अत्रत्ययादि’त्यस्य (२३३५) प्राप्तेर्हि लोपे रूपम् । शृण्वानि—‘आङुत्तमस्य पितृते’ आटि गुण अवादेर्गे च मीर्णिरिति नि (२२०४—२२०३५, स), शृणुयात्—विधिलिङ् ।

अय्यात्—‘अकृत्—’ (२२६८) इत्यादिपि दीर्घः । अग्रीषीत्—लुङ् सिचि वृद्धा-
विडभावे (अनिट्त्वात्) इट् परत्वाभावात् ‘इट् इटि’ (२२६६) इति सिञ्ज-
लोपाभावः । ध्रु—स्थैर्ये—स्थिरत्वेऽस्मादेव ध्रुव इति । भ्रदति ‘सार्व—’ (२१६८) इति
गुणेऽवादेशे च रूपम् । दृदु इति आद्यस्य रूपं दर्शयति घलि—दुदोथ दुदविथ भारद्वाज-
नियमादिङ्विकल्पः । उभयत्रापि गुणः । उत्तरत्र अवादेशे विशेषः । दृदुविव—क्रादि-
नियमान्नित्यमिट् ‘क्राद्यन्यो लिटि सेङ् भवेत्,’ वप्रत्ययस्य कित्त्वात् गुणाभावे ‘अचिश्नु-
—’ (२७१) इत्युवङ् । अथ क्रादिसूत्रोपात्तस्य—(२२६३) द्रवते रूपमाह—घलि—
दुदोथ—स्पष्टम् । दृदुव—क्रादिनियमादिङ्निषेधे—प्रत्ययस्य—कित्त्वाद् गुणाभावे पूर्व-
वदुवङ् । अदुदुवत् चङि द्वित्वे रूपम् । अत्र यद् वक्तव्यम् तद् (२३८४) सूत्रस्य—‘लघू-
पधगुणादि’तिवृत्ति—ग्रन्थव्याख्यानावसरे प्रोक्तम् । न्यूनीकरणमधःकरणम्—एतेन
‘कस्य चिदि’ति कर्मषष्ठोत्पात्तेपात्—सकर्मकमिति गम्यते, तदाह—आदेर इति ।
न्यूनीभवनमधोभवनम् । एतेन कर्तृभावस्यात्तेपादकर्मकत्वमनुमीयते तदाह—
‘द्वितीयेत्विति—अन्यत् स्पष्टम् ।

दी— । अथ डीङन्ता डितः । णिङ् ८४८ ईषड्सने ।
स्मयते । सिष्मिये । सिष्मियिद्धे—सिष्मियिध्वे । गुङ् ८४८
अव्यक्ते शब्दे । गवते । जुगुवे । गाङ् ८५० गतौ । गाते ।
गाते । गाते । इट्—एत्वे कृते वृद्धिः । गै । लङ् इटि । अगे । गेत् ।
गीयाताम् । गेरन् । गासीष्ट । ‘गाङ्कुटादिभ्यः—’ (२४६१)
इति सूत्रे वृद्धादेशस्यैव गाङो ग्रहणं न त्वस्य । तेनाङित्वात्—
‘धुमास्था—’ (२४६२) इतीत्वं न । अगास्त । आदादिको-
ऽयमिति हरदत्तादयः । फले तु न भेदः । कुङ् ८५१ घुङ्
८५२ उङ् ८५३ डुङ् ८५४ शब्दे । अन्ये तु ‘उङ् कुङ् खुङ्
गुङ् घुङ् डुङ्’ इत्याहुः । कवते । चुकुवे । घवते । अवते ।

ऊवे । 'वार्णादाङ्' वनीयः' (परि ५६) इत्यवङ् । ततः
सवर्णदीर्घः । ओता । ओष्यते । ओपीष्ट । ओष्ट । डवते ।
जुडुवे । डोता । चुङ् ८५५ जुङ् ८५६ मुङ् ८५७ भुङ्
८५८ गती । 'क्नुङ्' इत्येके । रुङ् ८५९ गतिरिपणयोः ।
रिपणं हिंसा । रुरुवे । रवितासे । छङ् ८६० अवध्वंसने ।
धरते । टप्ते । मेङ् ८६१ प्रणिदाने । प्रणिदानं—विनिसयः
प्रत्यर्पणं च । प्रणिमयते । 'निर्गट—' (२२८५) इति णत्वम् ।
तत्र घुप्रकृतिसाडिति पठित्वा डितो भाप्रकृतेरपि ग्रहणस्य इष्ट-
त्वात् । देङ् ८६२ रक्षणे । टयते ।

अथ डीडन्ता etc — 1. c uplo डीड् (968) विहायमा गती— डित्—
1. c आत्मनेपदिम् । मिङ् (मि) to smalc कयते—मि शप् तिप् (b)
धालादि—2264)—भी अते (b) भाव्यं—' (2168) and 'टित—' । मिषिधे—
duplication, गुण being barred on account of its कित् । इयङ् by
अचिश्नु—comes in and प्ल by 'इङ्को—आदिग प्रत्यययो'—(211-12).
मिषिधिट्टे—मिषिधिव्ये—option of टल by 'इङ्—' (2247)—
(मि + ध्वे—मि मि इट् (बलादि—) ध्वे—मिषियङ् इट् by इयङ् । without
टल—मिषियिध्वे । गवत—गु शप् त—गो अते—गर् अते । जुगुवे—गु ए—
जु गुप् ए (b) ऊङीयु (2245) and अचिश्नु etc) । गी to ह्—गा + शप् ति
by 'टित आत्मनेपदाना टेरे—गति (1) गा + शप् + अते—गा अ अते—
गा अति by 'अक वणे दीर्घे.' (856 1 101)—गति (2) Here
though the rule 'आतो डित (2235—/ 2. 81) was legitimate on
account of its being posterior to the former ('अक—'), yet
it (आतो—) does not apply on the ground that the परिभाषा
'वार्णादाङ् वनीय—' is superseded by सवर्णदीर्घः । But in गा शप् भ्—

गा—अ अन्ते—गा अन्ते—, the subsequent rule 'आत्मनेपदेष्वनतः' (2251—7. 1. 5) applies and thus अन्ते being replaced by अन्ते (अत् + 'टित आत्मनेपदानां टेरे' + ए) we get the same form गाते (3). इट् (first person sing.) being substituted by ए (by 'टित आत्मने—') गा gets the single वृद्धि substitute by 'वृद्धिरेचि' (72—6. 1. 88). Thus गा शप् इट्—गा अ इट्—गाए=गै । In the case of the affix इट् of लङ्—अट् गा शप् इट्—अगा अ इ—अगा इ (लङ् not being टित्—'आद् गुणः' (69+6. 1. 87) applies=अने— (गेत etc. in विविलिङ्—(अतो येयः'—(2212). गासीष्ट—(आर्शीः सीयुट् सुट् त) । In the rule 'गाङ्कुटा—' (2561), the substitute 'गाङ्' of इङ् (1946) अथ्यने' अदादि comp 'गाङ् लिटि' (2459).— is meant and this 'गाङ् to go' is (स्वादि) । Thus it being other than the गाङ् substitute is not डित्—by 'गाङ्कुटादिभ्योऽङ्निङित्' (2461) and not being डित्—it does not get ईत् (ई) by—ब्रुमास्यागापाजहातिसां हलि (2562). Thus अट् गा सिच् त—अगास्त । Haradatta and others take this to belong to the अदादि (class and not to स्वादि class as we have done. There is no distinction, however, as to the consequence. In the लिटि—ए form of उङ्, the process is—उ ए उ=उ उउङ् ए— by the परिभाषा 'वार्यादाङ् वलीयः—An operation which is taught in the अङ्गाधिकार—possesses greater force than an operation which concerns the combination of letter i. e. which is taught in the Sandhi-rules.' Thus उवङ् comes first and then the 'वार्य' (operation or सवर्ण दीर्घ by 'अकः—' (85) giving उ उवे—ऊवे ।

[Note that without this परिभाषा, the process would have been diametrically opposite i. e. सवर्णदीर्घ would come to operate,

first and then the चङ् operation and the result would have become उवे (उ उ ए=ऊ ए=उच् ए and not ऊवे (as shown above). Note also, by the way, that in some cases, though not in all, the authoritative explanation alone is our refuge (व्याख्यानमेव मर्यादम्) and hence there runs the परिभाषा 'चङ्गण्युदाः पाणिनीयाः'—'The followers of Panini do not insist on the taking effect of a rule, when its cause or causes disappear' (Kielhorn). This is why in the former case ग च (गच्) चति, the सुबद्धीर्षं applies first and the चङ् परिभाषा later where as in this case (ऊवे) the चङ् परिभाषा or उचङ् takes effect first and the वच् later.] चीवीट्—(चागोभिङ्); चीट्—लृट्—चाट् चीतिन् त इति; उवते—उच् (ऊ)+गप्+ते=डो च ते=उच् चते etc लृट् वे भिट्—उ in the चभ्याम् is replaced by अ by 'कुबोयुः' (2245)। मृट्—प्रविदान means to exchange and also to give back, restore to—प्रणिमयते—How to defend the एत्व of नि here, the rule 'नेमदनदन्तपदपुता—' (2285) read ता and not मृट्? In answer to this he (Bhattoji) says that मात्व—how ever in the above mentioned (2285) rule, the reading should be 'वाचप्रकृतिमाङ्' in place of 'पुता' so that the (माचलिक or secondary) ङ eliding माप्रकृति (or मृङ्) also will be included as the इत् दा प्रकृति (or इङ्) is taken within the पुताम्। Thus the एत्व is legitimate. देङ् to protect—दयते।

मित्—। अथ डोडन्ता इति—डोङ् (२६८) विदायमा गतावित्यन्ता इत्येवः। डित इति—आत्मनेपदिन इत्यर्थः 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (२१५०) इति सूत्रम्। सिधिये—धोपदेशत्वान् एत्वम् (आदेश—'२१२ इत्यनेन)। सिधियिट्—विधियि—इवः, धीष् लृट् इति धोऽङ्गान् (२२८८) इति मूर्धन्यादेकेन एत्वविकल्पः।

इङ्गुणाग्रादेशः । पाते गाते गाते—इति—तातांभेषु क्रमेण—रूपाणि—‘टित’
 आत्मने-पदानां टेरि’ इति सर्व्व एतम् । एवञ्च प्रथमं स्पष्टम् । द्वितीये तु गा शप्—
 आते = गा अ आते इत्येत्वे रूपे स्थिते—‘वार्णादाङ्ग’ वलीयः’ इति परिभाषाव नाश्रीयते
 तस्य स्थान्ये कत्वे एव प्रवृत्तेः । एवं च परमपि ‘आतो—ङितः’ (२२३६—७।२।८)
 इति सूत्रे वाधित्वा—‘अकः सवर्णे—’ (८५—६।१।१०१) इति दीर्घोक्तौ गा आते
 इति भवति ततोऽप्यनेनैव गाते इति । वार्णपरिभाषाश्रयणं तु ‘आत—’ इत्यस्य प्राक्
 प्रवृत्त्या गेते इति स्यात् । तृतीये तु—गा अ भ इति स्थिते ‘आत्मनेपदेष्वनतः (२२५८—
 ७।१।५) इत्यादादेशे एत्वे सवर्णदीर्घे च गाते इति सर्व्व रूपं तुल्यम् । गासी गाधि-
 गाध्वे । गौ—(गा अ इट्—गा अ ए—गा ए—वृद्धिरिति—७२) । गांवहे गामहे ।
 लोटि—गाताम् गाताम् गाताम् । गास्व गाथाम् गाध्वम् । गौ गावहे गामहे ।
 लङि—अगात् अगाताम् अगात । अगाथाः अगाथाम् अगाध्वम् । अगे (अट गा
 शप् इट्—अगा अ इ—अगा—इ—‘आद् गुणः’ इत्येत्वम्) । विधिलिङि—गेत
 गथाताम् गेरन् इत्यादि स्पष्टम् । गासीष्ट गासीयास्तामित्याद्याशीर्लिङि । अथ गाङ्
 गतौ इत्यस्य ङित्त्वात् ‘गाङ्कुटादिमुख—’ (२४६१)—स्थगाङो ग्रहणं नेत्याह—
 गाङ्कुटादीति । तत्र ‘गाङ् लिटि’ (२४५८) इत्यनेन इङ् (१०४६) अध्ययने
 इत्यत्रादिष्टस्य—गाङो ग्रहणं न त्वस्य भौवादिकस्य । अतएव गाङ् कुटादिव्यतिरिक्तत्वात्
 ङिन्न भवति । अङित्वाच्च घुमास्थिति—(२४६२) इत्यमपि न । तेन अगास्त
 इत्यादीन्येव लुङि रूपाणि न त्वगीष्ट इत्यादीनि । आदादिक अदादौ पठितः अयम् गाङ्
 गतौ इति धातुः इति हरदत्तादयो मन्यन्ते । फलन्त्विति—तथाहि गा शप् ते इति स्थिते
 ‘अदिप्रभृतिभ्यः शपः’ इति शब् लुङि गाते इति रूपम् । आते इत्यादावपि समानमेव
 रूपम् । अथ ‘उङ्’ इत्यस्य रूपं दर्शयति—अवते इत्यादि, ओ शप् ते—ओ अते—अव-
 चते—अवते सार्व्वेति (२१६८) गुणत्वेऽवादेशः । लिटि विशेषमाह वार्णादाङ्ग-
 वलीयः इति ‘संहिता कार्यात्—अङ्गकार्य्यं वल्वत्तरम्’ इति तदर्थः । तेन उ उ ए
 इति स्थिते उवङि प्राप्ते उ उव् ए इति जाते अकः—इति सवर्ण दीर्घोक्तौ । अन्यथा
 सवर्ण दीर्घो प्राग् विहिते ऊ ए इति स्थिते उवङि—उव् ए—उवे इति स्यादिति

भावः । ओषोष्ट—परतः प्राते—आमिषि ऋषम् । ओष्ट—मुष्टिं चाष्टयेति इती
इदभावे च ऋषम् । मेड् भाट्टदाने इति । विनिमयः परिवर्तनेनादानम् । मनु 'नेर्दम-
दपत पद पुमाभ्यतिङ्' (२२८५) 'इति मते माधातोः क्तस्य ऋषीन् ने प्राट्पमर्गेव-
शात्फलं विधीयते 'लक्षणपदीक्षयोः प्रतिपदीक्यतेति न्यायात्—मेड् च माभ्यतिङ्-
त्वात् । तद्याच्च तस्य न न्यादित्यस्याभिः । न च 'गा मा-दा-यङ्' (२२८५) इत्यभ्यासस्य
अविज्ञेयात् (मास-त्वेन यङ्वात्) मेडोऽपि—न्यादिति वाच्यम् । तद्यात्वे हि मादिज्ञा-
तोर्भूमिङ्भोजोरान्ते कृते 'प्रणिमाता प्रणिमाम्यति इत्यादिभ्यश्चि नलंत्वे न्यादित्यस्याभि-
रिति चेत् । सत्यम् । 'पुमंशागुने (दधा मदाप्) प्रविदयने प्रणिमयति इत्यादी मन्वचस्व-
सिद्धये—भाष्यकारैरित्य' मिहामितम् । नेर्गदमट—इति एत्वविधी—पुमाः—' इत्यन्य-
स्याने 'पुमप्रकृतिमाङ्' इति पठनीयम् । पुमप्रकृतियमाङ् चेति इत्यः । प्रकृतिः (करीत्या-
काङ्क्षयां पुष्कोक्तयोः (पुमाङ्कोऽपि)) तत्र न क्ताप्यस्याभिः । अपि मा भाने इत्यत
मिनातिमिमीत्यर्थ (भोजुमिमीत्यर्थ) अतिस्याभिः । 'माङ्' इति ङकारानुबन्धकमेव
पठितत्वादिति (तत्त्वबोधिनी) । अत भाष्यवचनस्य— '... ... अथान्ये तत (पुमस्य)
मार्थं प्रकृतियङ्ग कर्तव्यम् । प्रणिमयते प्रणमयत इत्येवमर्थम् । तत् पुरस्तात्—
अपकृत्यते पुमप्रकृती माप्रकृतौ चेति । यदि प्रकृतियङ्गं क्रियते प्रणिमिमीति प्रणि-
मिमाति । अत्रापि प्राप्नोति । अथ—क्रियमाणेऽपि प्रकृतियङ्गत्वे इह कर्ताप्रभवति ।
प्रणिमाता प्रणिमातुं प्रणिमातव्यम् इति । आकारान्तस्य—द्विती यङ्गं विज्ञापते ।
यथैव तर्हि क्रियमाणे प्रकृतियङ्गत्वे—आकारान्तस्य द्विती यङ्गं विज्ञापते एव
क्रियमाणेऽपि प्रकृतियङ्गत्वे—द्विती यङ्गं विज्ञाप्यते । विज्ञातार्थेनापि (प्रणिमाता
प्रणिमातुमित्यर्थेन) अपि नार्थः । दोष एवेतस्याः परिभाषायाः 'लक्षणपदीक्षयोः
प्रतिपदीक्यतेति गा-मा-दा-यङ्गेष्वविज्ञेय इति । एतदेवाभिप्रेत्याह—तदेति गत्व-
विधावित्यर्थः । टीडिति—

२३८८ । दयतेर्दिगि लिटि ॥७॥४॥८॥

दी— । 'द्विग्यादेशेन द्वित्ववाधनमिष्यते' इति वृत्तिः ।
दिगेः ।

The substitute 'दिग्' replaces the root देङ् in लिट् । By this, 'दिग्' will not be duplicated—cp.—the vrittikara i.e. the Kasika vritti. 'It is intended that the duplication will be barred by the substitute दिग्' । Thus देङ् + ए = दिग् + ए = दिग्ये (इको यणचि (४७)' ।

मित— । दयतेदेङ् धातोः (स्थाने) दिग् (इत्यादेशः) स्यात् लिटि—इति सूत्रार्थः । एवञ्च देङ् + लिट् ए इति स्थिते दिग्यादेशेन (दिगौति लुप्तप्रथमाक-
मिति ज्ञेयम्—अनेकाल्त्वात् सर्वादेशे) दिग् ए इति जाते 'लिटि धातोरनभ्यासस्य'
(२१७७—६।१।८) इति द्विले प्राप्ते आह—'दिग्यादेशेन' इति । स्पष्टम् । वृत्तिरिति भाष्यस्यापुनरुपलक्षणम्—'दिग्यादेशः क्रियताम् द्विवचनमिति । परत्वाद् दिग्यादेशेन भवितव्यम् । तत्र साभ्यासस्येति वक्तव्यम् । एवं तर्हि (साभ्यासस्य इति वचनेनेत्यर्थः) दिग्यादेशो द्विवचनं बाधियते' इति तत्रस्थभाष्यवचनात् । न चैवं 'प्यायः पी' 'चच्छिङः ख्याङ्' इति पी ख्याङ्भ्यामपि द्वित्वबाधनं स्यादिति वाच्यम् । तत्र परसप्तमीत्वाभावादिति एतत् सूत्रस्थभाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । एवं वभूव इत्यत्रापि विषयसप्तम्याश्रयणात् द्वित्वासिद्धिरित्यलम् । अथ दयते लुङि विशेषमाह—

२३८८ । स्थाघोरिच्च ॥१२॥१७॥

दी— । अनयोरिदादेशः स्यात् सिच्च कित् स्यात् तङि । अदित । अदिथाः । अदिषि । श्यैङ् ८६३ गतौ । श्यायते । शश्ये । पौङ् ८६४ वृद्धौ । प्यायते । पपेय । प्याता । त्रैङ् ८६५ पालने । त्रायते । तत्रे । पूङ् ८६६ पवने । पवते । पुपृवे । पविता । मूङ् ८६७ वन्धने । मवते । डीङ् ८६८ विहायसा गतौ । डयते । डिङ् । डयिता । तृ ८६९ प्लवनतरणयोः ।

The इत् or इ is the final substitute of the roots स्था and the six दा धा—technically known as 'च' and the affix सिच्, after them is कित्—(in आत्मनेपद) । Thus, षट् दीङ् सिच् त + च दा स् त (आदिच.—(२३७०))—च दि त=चदित (स् लोप—by क्खादङ्गात् (२३६८)) similarly अदियाः etc. श्यायते—श्यैङ् + यप् ते (by 'टितः—') श्याय च ते । शय्—श्यैङ् + ए=श्या ए—(by—आ दीच)—श्या श्या ए—ग श्या ए (ह्लादिः शेषः)—शय् ष (by 'आतो लोप इटि च' (२३७२)),—ष्यैङ् and वैङ् are like श्यैङ् । पूङ् to purify पवते=गुण and अवादेज । पुपुव by अभ्यासङ्गस्य and उवङ् । डौङ् to go in the sky डिङ्—by अभ्यासङ्गस्य and यण् । तृ to swim and cross—

नित— । स्था च पुच तयोरिति भ्याम वञ्चो । तेन तयोः स्थाने इत्यर्थमात्रम् । 'अलोऽन्त्यस्य—' इति अन्त्यस्य आकारस्यैव इत् (इ) इत्यादेशः । अकारार्थमाह—सिञ्चेति 'असंयोगाज्जित् कित्' (१।२।३) 'इनः सिच्' (१।३।१४) इत्यतः कित्—सिञ्चोरनुवर्तनादितिभावः । परस्मैपदेषु—नेदं प्रवर्तते—अस्यात् । अदात् । अधात् । आत्मनेपदेषु अदित—(अद् दा सिच् त—अदिस् त—अदि ० त 'क्खादङ्गादि'ति सिञ्चो लोपः । एवम्—अधित । अस्थित । अस्थिवाताम् इत्यादि । श्यैङिति—शय्—'आदिचः—(२३७०) इत्यात्वे कृते अभ्यासङ्गस्ये, 'आतो लोप इटि च' (२३७२) इत्युत्तरखण्डस्य आलोपे च रूपम् । वैङ् श्यैङ्वत् । पुपुवे इति पुपू ए इति स्थिते पूर्वखण्डस्य ङ्स्ये उत्तरस्य उवङादेशे पुपुव् ए इति जाते रूपम् । यविता लुट् इङ् । मूङ्—मूङ्वत् । डौङ्—डिङ् अभ्यासङ्गस्ये यणादेशे च रूपम् । तृ इति—

२३८० । ऋत इक्षातोः ॥७।१।१००॥

दी— । ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत् स्यात् । "इत्वीत्वाभ्यां-गुणवृद्धौ विप्रतिषेधेन ।" (वार्त्तिक ४३७३) । तरति ।

‘ऋच्छतृताम्’ (२३८३) इति गुणः । ‘तृफल—’ (२३०१) इत्येत्वम् । तेरतुः । तेरुः ।

The इत् or इ is the final substitute of the अङ्ग or base of a root that ends in long ऋ i.e. this ऋ is replaced by इ, then by ‘उरण् रपरः’ (७०) the forms are किरति (कृ विक्षेपे.) गिरति (गृ निगरणे) etc. But in the case of तृ, this इत्, though अन्तरङ्ग, will be barred by the subsequent rule सार्वधातुकाङ्गधातुकयोः (७३८४) according to the Vartika—इत्त्वोच्चाभ्याम् etc. ‘After having barred the इत् (ऋतद्भातोः—७११००) and उत् (उदोष्ठापूर्वस्य (७११०२), the गुण (सार्वधातुकाङ्ग—७३८४) and वृद्धि (‘अचो जिति’ ७३११५) will come in (to operate in their places in conformity with the विप्रतिषेध rule (‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’) । Thus तरति—ततार (पिपर्त्ति—पपार) etc. In तेरतुः, the process is तृ + अतुस् = तर् तर् अतुस् by ऋच्छतृताम् (२३८३) = ० तेर् अतुस् by ‘तृफल—’ (२३०१) । Similarly तेरुः, तेरिष्य, तेरष्टुः etc.

मित— । ऋदिति तदन्तस्य ग्राहकम् । ‘अङ्गस्य’ (६१४१) इति सप्तमाध्याय—परिसमाप्तिपर्यन्तमधिकृतम् । तदाह—ऋदन्तस्थेत्यादि । ननु इत्वे ऋते किरति गिरतिवदपि ‘तिरति’ इति स्यात्—तथा—‘पिपर्त्ति’ इत्यत्र ‘उदोष्ठापूर्वस्य’ (२४६४ —७११०२) इति उत्त्वं स्यात् तथोरन्तरङ्गत्वादिति चेत् । न । तन्निषेधपरवाचिक—सङ्गावात् इति वार्त्तिकमुपन्यस्यति—इत्त्वोच्चाभ्यामिति—इत्त्वञ्च उत्त्वञ्च (इत्त्वः) ताभ्याम्—ल्यवलोपे पञ्चमी । इत्त्वोत्वे बाधित्वा इत्यर्थः । गुणवृद्धौ कर्तृपदे । विप्रतिषेधेन द्विती करणे वा तृतीया । तेनायमर्थः—‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ इति सूत्रं निमित्तीकृत्य अन्तरङ्गमपि इत्त्वम् उत्त्वञ्च बाधित्वा गुणः (‘सार्व—’ ७३८४) वृद्धिश्च (अचाजिति—७३११५) भवतः । अतः तरति, ततार, पिपर्त्ति, पपार इत्यादि

सिध्यति । एतेन 'पूर्व'परमित्यान्तरङ्गापवादानामिति परिभाषात नाश्रित्येति विभाव-
नीयम् । अथ तैरित्यादेः प्रक्रिया दर्शयति—'हृच्छेति । अभ्यासलोपयेत्यपि द्रष्टव्यम् ।
एव तैरिथ, तैर्यु, तैर । ततार—ततर, तैरिथ, तैरिम ।

२३८१ । वृत्तो वा ॥७२॥३८॥

दी— । हृङ् हञ् भ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि ।
तरिता—तरिता । 'अलिटि' इति किम् ? तैरिथ । 'हलि च'
(३५४) इति दीर्घः । तोर्यात् ।

The augment इट्, coming after हृङ्, हञ् and roots ending in
long ऋ, becomes long optionally—except when लिट् follows.
Thus in लुट्—तरित्—तरिता (तू इट् ता—तर् इ ता गुण—by सङ्घातु—
(२१६४)) Why say अलिटि—not in लिट्—' witness तैरिथ (without
the long alternative) । In चाजी,—the form being तु यात्—तिर् यात्
('वृत्त इत्' (२३८०), 'उरर्ण रपर' (७०), here गुण does not
apply ; for यासुट् is कित by 'किदाश्रिषि') । But the rule 'हलि च'(३५४)
applies giving तोर्यात्—similarly, तोर्यं, कीर्यं, गौर्यं etc

मित— । ■ च वृत्त इति समाहारद्वन्द्वेन वृत्त इति, तस्यात्—इति पञ्चम्यन्तम् ।
ह इति हृङ् हञ्जीर्गहकम् चत् इति च तदन्तस्य । तदङ्ग—हृङ् हञ् भ्यामृदन्ताच्चेति ।
'साङ्घातुहृङ् वलादिः' (७२३५) इत्यत इटमनुवर्त्तय पठ्या विपरिणम्याह—इटः
इति । 'गहोऽलिटि दीर्घः' (७२३७) इत्यतोऽलिटीति दीर्घ इति चानुवर्त्तते
तदाह—दीर्घ इत्यादि । तरितेत्यादि गुणे रपरत्वे दीर्घविकल्पः । अलिटि इति
प्रसज्यप्रतिषेध—तेन लिटि न स्यादित्यर्थः । अतो लिटि छदाहरति तैरिथ इति ।
तोर्यात्—आश्रिषि यासुटः कित्वाद् गुणाभावे'वृत्त' इति इत् रपरत्वं हलि चेति (३५४)
दीर्घश्च । एवं कोर्यगौर्यशीर्षाः । तथास्वसिचि इटो दीर्घो भेत्याह—

२३८२ । सिचि च परस्मैपदेषु ॥७१२४०॥

दी— । अत्र वृत् इटो दीर्घो न । अतारिष्टाम् ।

अथाष्टावनुदात्तेतः । गुप् ८७० गोपने । तिज ८७१ निशाने । मान ८७२ पूजायाम् । बध ८७३ बन्धने ।

The augment इट् does not get the long substitute when it comes after वृङ्, वृज् and ऋकारान्त roots, provided सिच्—follows in the परस्मैपद । Thus अतारिष्टाम् (अट्, तृ इट् सिच्, ताम् (तस्) —अतार् (षिचि वृद्धिः—' २३८७) इष्टाम् etc). वृज्—अवारिष्टाम् । The former (वृङ्) is आत्मनेपदी hence it has got no such form similarly अतारिषुः etc. The singular form is अतारीत् (सिच्, लोप by 'इट इटि' २२६६) ।

अथ etc.—Now we take up the eight अनुदात्तेत् or आत्मनेपदी roots (beginning with गुप् and ending in हृद(८७७)). तिज—to sharpen etc.

मित— । 'आर्द्धधातुकखेट्—' (७१२३५), 'ग्रहोऽलिति दीर्घः' (७१२३७), 'वृत्तो वा' (७१२३८), 'न लिङि' (७१२३९), 'सिचि च परस्मैपदेषु' (७१२४०), इत्यष्टाध्यायीसूत्रक्रमः । तदाह—अत्रेति । परस्मैपदपरे सिचि इत्यर्थः । वृत्तः—वृङ्-वृजभ्यामृदन्ताच्च परवर्तिन इटो दीर्घादेशो न । आत्मनेपदित्वाद् वृङ् उदाहरणं नास्ति । इतरयोस्तु अतारिष्टाम् अवारिष्टाम्—सिचि वृद्धौदीर्घाप्राप्तौ च रूपम् । एवमतारिषुः अवारिषुः इत्यादौ । सिचि तिपि तु अतारीत्—'इट इटि' (२२६६) इति सिज् लोपे वृद्धौ रूपम् ।

अष्टाविति । गुप् इत्यारभ्य हृद पुरोषोत्सर्ग (८७७) इत्यन्ता इत्यर्थः । निशानं तीक्ष्णीकरणम् इत्यादि ।

२३८३ । गुप्तिज्किङ्करः सन् ॥३१५॥

२२८४ । मानवदान्शानभ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥३॥१॥६॥

दी— । सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन् स्यात् । मानादीनामभ्यास-
स्येकारस्य दीर्घश्च । 'गुप्तेर्निन्दायाम्' (वार्त्तिक १६८७) ।
'तिजिः क्षमायाम्' (वा—१६८८) । 'कितेर्व्याधिप्रतीकारि'
(वा—१६८९) 'निग्रहे' 'अपनयने' 'नाशने' 'मंगये' च ।
'मानेर्जिज्ञासायाम्' (वा—१६९०) 'वधेच्चित्तविकारि' (वा—
१६९१) । 'दानेराजवे' (वा—१६९२) । 'शाने निशाने'
(वा—१६९३) । 'सनाद्यन्ताः—' (२३०४) इति धातुत्वम् ।

The affix सन् is added to roots (गुप्, तिज् कित्, मान् वध् दान् and शान्) mentioned in (these) two rules And the इकार occurring in the अभ्यास (duplicate) of मान् etc (वध्, दान्, शान्), becomes दीर्घ or long (But these roots will not take सन् in the sense attached to them by Panini but in particular senses as expressed by the varṭikakara Thus गुप् takes सन् in the sense of censure , तिज् in the sense of patience or enduring , कित् in the sense of healing a disease, punishing, removing, destroying and in the sense of apprehension , मान् in the sense of wishing to know i e deciding , वध् in the sense of affecting the mind , दान् in the sense of straightforwardness and शान् takes सन् in the sense of whetting After सन् has been added (to them) they will be considered as secondary roots by 'सनाद्यन्ताश्चातव' (2304)

नित— । मानवदान्शान्भ्य + दीर्घः + च + आभ्यासस्य इतिच्छेदः । सूत्रद्वयो

तेभ्य इति—गुप्, तिज्, कित् इत्येभ्यः सान्, वध्, दान्, शान् इत्येतेभ्यश्च इत्यर्थः । ततः
 आभ्यासस्य इतिच्छेदः । अभ्यासस्य विकारः आभ्यास (अणप्रत्ययः) स च 'सन्त्यतः'
 (२३१७) इत्यत विहितस्य इत्यस्यैव ग्राहकः न तु 'ऋस्वः' (२१८०) इति ऋस्वस्य इति
 'गुणो यङ् लुको' (७४८२) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तदाह मानादीनामिति ।
 अयमर्थः—गुपादिभ्यो मानादिभ्यश्च सन् स्यात् । विशेषस्तथं यत्—मानादीनामेव
 अभ्यासावयवस्य इकारस्य दीर्घ इति गुपादेस्मादृशादेशाभावात् । सञ्च तेभ्यः सूत्रकार—
 निदिष्टैषांषु न भवति किन्तु वार्त्तिककृद्दिहितार्थेष्वेवेति वार्त्तिकसप्तकमुपन्यस्य दर्शयति
 गुपे—निन्दायाम् इत्यादि शानेर्निशाने इत्यन्तम् । चमा शक्तौसत्यामप्यहिसनम् ।
 अपनयनं दूरीकरणम् । संशयो विचिकित्सा (विचिकित्सातु संशय इति कौषात्) ।
 जिज्ञासा विचारः 'मानेर्विचारे' इति वृत्तिग्रन्थात् । चित्तविकारो घृणादिः । आर्कवं
 कापव्यविरहः । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । सनाद्यन्ता इति धातुत्वमिति—तत एभ्यः
 शप्तिवादयः स्युरिति भावः ।

२३८५ । सन्यडोः ॥६॥१॥८॥

दी— । सन्नन्तस्य—यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोऽजादेसु
 द्वितीयस्य । अभ्यासकार्थम् । गुपिप्रभृतयः किङ्किना निन्दा-
 द्यर्थका एवानुदात्ततः । दान्शनौ तु स्वरितेतौ । एते नित्यं
 सन्नन्ताः । अर्थान्तरेषु त्वननुबन्धकाश्चुरादयः । अनुबन्धस्य
 केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तङ् । धातोरित्यविहितत्वात् सनोऽत्र
 नार्द्धधातुकत्वम् । तेनेङ्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्साञ्चक्रे ।
 तितित्छते । मौमांसते । भष्भावः । चर्त्वम् । वीभत्सते ।
 रभ ८७४ राभस्ये । आरभते । आरभे । रब्धा । रप्सते ।
 ड, लभष् ८७५ प्राप्ते । लभते । ष्वञ्ज ८७६ परिष्वङ्गे ।

The first syllable of any root and the second syllable of any

अजादि (beginning with an अच् or vowel) root are duplicated after the roots (both ह्लादि and अजादि) have been affixed with सन् and यद्. These desiderative and frequentative roots will then have the operations due to duplication viz—ह्लादिदेश etc. The roots मुवि etc, except क्तिन्, च, गुप्, लिङ्, मान् and अद् are अनुदाने (आत्मनेपद) in the senses of censure endurance or forbearance etc. etc. The rest two दान् and ज्ञान् are स्वरिते—(i. e. they are आत्मनेपद—only when the result of the action accrues to the agent) These seven roots are always used as desideratives. In the senses other than censure etc i. e. in the senses of concealing etc, they have not the अनुदान् अनुबन्ध and belong to the चुरादि class (and not to the स्वादि). But when they are taken to belong to the चुरादि class, they will take both the आत्मनेपद or परस्मैपद termination according as the friction rests on the agent (कृणुते क्रियाफलं) or not (चकृन्ते क्रियाफलं) by the rule 'विषय' (2654—1.374) Thus the Pāṇini's instruction in the धातुपाठ, that these roots are अनुदाने or आत्मनेपदिनः, when used singly, is of little consequence, for they are never used singly. Hence the अनुदानानुबन्ध leaving no scope there; i. e. in the cases of the roots' being singly used, they (roots गुप् etc) will have तद्,—(only) after they have been affixed with सन्. Here (in गुप्तिप्रक्रिये सन्) the affix सन् is not an आर्धधातुक for there is no mention of the term 'धातो' (as in 'धातोः कथं च'—(2608) 'धातोरेकाधो—' (2629), etc.) Hence neither इट् will be prefixed to सन् nor will गुष् be enjoined

to a root, followed by this सन् । Thus जुगुप्सते—(गुप् सन् शप् ते—गुप्
गुप्—म्, अते—गुगुप् स, अते—जुगुप् अते ('कुहोयुः—2245)—जुगुप्सते—
('अतो गुणे' (191) । जुगुप्साच्चक्रे by 'कार्प्रत्ययादाम्—' (2309) and अतो
लोपः (2308). तित्तिचते—तिञ् तिज् सन् शप् ते=तित्तिज् अ ते then
by 'खरि च' (121) तित्तिक् स अते (इण्कोः—(211) and आदेशप्रत्यययोः—
212—तित्तिच् अते—तित्तिचने (by अतो गुणे—191). सीमांसते—मा
मान् स अने—म मान् स अते ('ङ्रहः' 2180)—मिमान् स अने—by 'सन्त्यतः'
—2317)—मीमान् स अने ('मानवधदानुशान्भ्यो—2394)—मीमांसते
('नञ्चापदान्तस्य झलि' 123 and 'अतो गुणे' 191) । भवभवः and चर्त्त
are applicable in वीभत्सते—ववध् स अते—वीवध् स अते—वीभवस्सते
('एकाचो वशो भष् भप्रन्तस्य सध्वोः—329)—वीभत्सते (खरि च 121) ।

सित — । सन् च यङ् चेति (इन्द्रः) तयोरित्यवयवषष्ठी । 'येन विधिसिद्धन्तस्ये'ति
सन्नन्तस्य यङन्तस्य च इत्यर्थलाभः । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य—' (६।१।१) 'अजादेर्द्वितीयस्य'
(६।१।२) इति सूत्रद्वयमनुवर्तते तदाह—सन्नन्तस्य इत्यादि । सन्त्यङोरित्यत्र पर-
सप्तमीमात्रित्य 'सनि यङि च परे' इति व्याख्याने तु प्रतिपूर्वादिनः सनि प्रतीषिषति
इति सन्प्रत्ययसहितस्य द्वित्वं न स्यात्, तथा अटघातोर्बङि—यङ्प्रत्ययसहितस्य
अटनेर्द्विभावात्—अटाय्यते इति न सिद्धेत्— । तेनावयवषष्ठीमवलम्ब्या तदन्त-
विधिना व्याख्यानमेव साधोयः । परसप्तम्या व्याख्याने प्रकृतिभागस्यैव द्वित्वप्रसक्तैरिति
ज्ञेयम् । अथ गुपादिषु—के केध्वर्थेषु अनुदात्तेतः स्वरितेतो वा भवन्ति इति विवेक-
प्रदर्शनपरःसरं तेषां नित्यानित्यसन्नन्तत्वं—व्यवस्थापयति—गुपिप्रभृतय इति । किद्-
भिन्ना गुप् तिजमान्वाश्चलार इत्यर्थः । एते 'गुपेर्निन्दायां,' 'तिजः चेमायाम्'
इत्यादिषु—वार्त्तिकरुद्रविहितेष्वेवाधेषु—अनुदात्तेतः आत्मनेपदिनः सन्तः सन्प्रत्ययं
लभन्ते । किद्घातुः परस्मैपदिषु पठिषमाणत्वाद् यद्ययं अनुदात्तेद्भवति तदा
व्याधिप्रतीकाराद्यर्थपञ्चकेषु एव सन्भाग् भवति । दानशानौ त्विति— । एतौ दान्
खण्डने—शान् तेजने इति स्वरितेतु पठितौ ब्रह्म त्वात्त्वनिशान्तयोरेवार्थयोः सन्भाजौ

भवत । एते इति गुप्तिज दथ. सप्त इत्यर्थः । नित्यं सन्नन्ता इति । निन्दाद्यर्थेषु
इति योज्यम् । अर्थान्तरेष्विति— । धातुपाठोपात्तेषु—गोपनाद्यर्थेषु इत्यर्थः ।
'अनुवन्धका.' अनुदात्तेत्त्वलक्षणानुवन्धरहिताः सन्त चुरादौ पठ्यन्ते ननु भूदौ ।
तत्र च (चुरादौ) धातुदात्तानुवन्धकरत्वेऽपि 'णिचयेति' कर्तृने फले तद् स्यादेव ।
ननु तर्हि केवले (णिज्ज्वरिहति) गुपादेः अनुदात्तानुवन्धकरण व्यर्थम् केवलस्य धातोः
प्रयोगाभावात् तत्राह—अनुवन्धस्य इति । यतः केवलस्य गुपादेर्गतनेपदित्वेन
प्रयोगाभावात् तत्रानुवन्धकरण व्यर्थं ततः सन्नन्तस्यैव तस्य (गुपादेः) आत्मनेपदित्वेन
प्रयोगः । अथ स्पष्टार्थ—गुपादेः केवलस्य 'अथाहानुदात्तेतः' इत्याह्वा आत्मनेपदं
विधीयते । अथच एतेषां केवलत्वेन (णिजादिसहायरहितत्वेन) प्रयोगो न दृश्यते ।
तेन अनुदात्तेत्त्वलक्षणानुवन्धकरण व्यर्थम् । न च णिजर्थं तत्विधानमिति वाच्यम् । तत्र
कृतेऽप्यकृतेऽपि वा तर्हि—णिचयेति कृत्र्णे फले तद् भवत्येव । अतः परिशेषात् सन्धेव
तद् यथा सन्धौ विहायैव न प्रयुज्यते । तत्रापि (सन्धेपि) निन्दाद्यर्थेष्वेव तद् न
गोपनाद्यर्थेषु इति । धातोर्गिति—तथाच—'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छया'
वा ; 'धातोरेकाचो वृत्तादेः क्रियासमभिहारे यङ्' इत्यनयो 'धातो'रिति सन्
यङौ विधीयते तेन तत्र समयङोराईधातुकत्व भवति । अथ तु ('गुप्तिज्किदभ्यः सन्'
इत्यादिषु) ताड्यविधानविरहः । अतोऽत्र सन्तो नाईधातुकत्वं किन्तु सार्वाधातुकत्वमेव ।
यतर्पाईधातुकत्वं नास्ति अत इङ्गुणादपि न भवतः । जुगुप्सते—गुप् सन्
गप् ते—गुप् स अते—गुप् गुप् स अते—गुगुप् स अते—जुगुप् स अते ('कुक्षीयू —
(२२४५)—जुगुप्सते ('अतो गुणे' (१८१)) । जुगुप्सा अर्क—काम्प्रत्ययादा-
मित्याम् । 'अतो लोप इत्यलोपः । 'काम्प्रत्ययवदित्यनुप्रत्ययस्य छञोऽप्यात्मनेपदम् ।
तितिसते—तितिज्सते—तितिगुसते चो.कुङिति कुत्वेन य. । तस्य खरि वेति चल्-
न कः । ततः सनः प्रत्ययावयवत्वात् इत्यङ्को आदेशप्रत्यययोरिति पत्वम् । मीमांसते
—मामान् सते—ममान् सते—इस इति इस, मिमान् सते सन्धत (२३१०) इति
इत्यम्, मोमान् सते मानवधेति दीर्घं.—मोमांसते 'नद्यापदान्तस्य भ्रजि (१२२) इत्य-
नुस्वारः । भष्भाव इति—'एकाचो वशोमष्—'(८२३०) इति वधो वकारस्य भकारः ।

चर्त्वेमिति 'खरि च' (८।४५) इति वधी धकारस्य—तकारः । ततः भत्सिति भवति । 'पूर्ववासिद्धम्' (८।२।१) इति भषत्वचर्त्वेयोर्द्धित्वं प्रति (एकाचो द्वे— ६।१।१) असिद्धत्वाद् द्वित्वादिकं प्राक् सम्पाद्य ततो भषत्वचर्त्वे इति भावः । एव ववध सति इति स्थिते इत्वदीर्घत्वमृचर्त्वेणु ह्यतेषु वीभत्सते इति । इति गुपादयश्चत्वारो गताः । कितिप्रभृतयस्त्वयस्तु तव तव धातुपाठक्रमेणोदादिष्यन्ते ('न दृशः' (२४०७) इत्यत्र दृष्टव्यम्) । रभ इति रामस्यं शीघ्रीभावः उपक्रमोवा । प्रायेणाङ्पूर्वं इति दर्शयति—आरभते इति ; आरभे—एत्वाभ्यासलोपी । रवधा—लुटि तासि रूपम् । भलः तकारस्य धकारः—ततो भलां जगिति भकारस्य वकारः । रप्स्यते—रभ्यते इतित स्थिते खरिचेति चर्त्वेन भस्य पत्वम् । डुलभष् डित् करणं 'डितः क्तिः' इत्यर्थम् । धित्—करणानु 'सिद्धिमिदादिभ्योऽङ्—' इति 'लभा' इत्यर्थम् । लभते इति । लिट लङीस्तु—लभे अलध्व इत्यादि । लृट्—लप्सते । पृञ्ज इति षोपदेशः अनिट् व ।

२३८६ । दंशसञ्जषञ्जां शपि ॥६।४।२५॥

२३८७ । रञ्जेश्व ॥६।४।२६॥

दौ— । एषां शपि नलोपः । स्वजते । परिष्वजते । 'अन्यिग्रन्थिदन्निस्वञ्चोनां लिटः कित्त्वं वा' इति व्याकरणान्तरम् । 'देभतुः' 'सस्वजे' इति भाष्यादा हरणदेकदेशानुसृत्या—इहाप्याश्रीयते । 'सदेः परस्य लिटि—' (२३६१) इति सूत्रे 'स्वञ्ज रूपसंख्यानम्' (वा ४८६८) । अतोऽभ्यासात् परस्य—षत्वं न । परिष्वजते—परिष्वज्जे । सस्वजिषे—सस्वज्जिषे । स्वङ्क्ता । स्वङ्च्यते । स्वजेत । स्वङ्क्षीष्ट । अस्वङ्क्ता । प्रत्यष्वङ्क्ता । 'प्राकमितात्—' (२२७६) इति षत्वम् । परि-

निविभ्यम् 'सिवादीनां वा—' (२३५८) इति विकम्पः । एत-
दर्थमेव 'उपसर्गात् सुनीति—' (२२७०) इत्येव मिहं मुम्बञ्जरीः
'परिनिवि—' (२२७५) इत्यत्र पुनरुपाटानम् । पर्यपङ्क्त-
पर्यमङ्क्त । हट् ८७७ पुगेपोत्सर्गं, हटर्त् । जहटे । हत्ता ।
हत्स्यते । हटेत् । हत्सोट । अहत्त ।

The न of हन्, मञ्ज, मञ्, and रन् disappears when र् follows. Thus हन्ति मञ्जति मञ्जन् etc. In another grammar it is found that the णिच् of हन्, मञ्, हन्, and मञ्, becomes क्त्वा optionally. Here we have recourse to this (above) statement, though it is unpronounced, on the strength of the formal sanction (एकद्विगुणमन्त्रा) of the माघ्य where, of the मञ्जिद्विगुण etc. the two only, namely, हन्ति and मञ्जि are taken as क्त्वा—and conju-
gated accordingly as 'दिभ्य' (in the rule—एत एवहन्मञ्जि—(228)) and मञ्जि (in the rule—सृष्टे परस्य णिच् (2361)). There runs the
vartika 'मञ्जि—etc.—the root मञ्जि also should be enlisted within
the rule 'सृष्टे परस्य etc.' (2361). Thus the verbal base coming
after the reduplicate or अभ्यास will not get क्त्वा and accordingly
we have परिवस्यजे etc.—the क्त्वा of the अभ्यास is owing to the सृष्टे
परि—by 'परिनिविभ्य मेवमित्ति etc.' (2276). There (in परिवस्यजे) the
न कार elides by अनिदिह (415) for मञ्जि is optionally क्त्वा thus the
other form is परिवस्यजे with the नकार, similarly मञ्जिद्विगुण मञ्जिद्विगुणे
(निच्—मि हट्), मञ्जिद्विगुण (सृष्टे) here there is no elision of न for मञ्जि
is not क्त्वा (and the root is अनिदिह) । मञ्जिद्विगुण मञ्जिद्विगुण ('घोक्त
(378) here अकार being replaced by गकार—अकार is replaced by

the original नकार—। Then this नकार will make room for अनुस्वार by नचापदान्यस्य भलि and ग will be substituted by क् by the rule 'खरि च' (121) giving खक् ता then, finally, by 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' we have खङ्क्ता । Similarly खङ्क्यते—(खङ्क्यते) । खङ्क्चीष्ट (खङ्क्चीष्ट with सौयुद् सुट् षत्व etc.) । अखङ्क्ता—लुङ्—अट् खज्ज् सिच् त—अखन्ग् स् त—अखक् ंत (स elides by 'भलो भलि' and अनुस्वार and क as before) . प्रत्यधुङ्क्ता (प्रति अट् खङ्क्ता) here षत्व is provided for by 'प्राक्सितादङ्यवायेऽपि' (2276) । But when खङ्क्ता comes after परि, नि and वि it will have optional षत्व by 'सिवादीनां बाङ्यवायेऽपि' (2359): It is only to direct optional षत्व to खङ्क्ता (when it comes after परि etc.) that it is again mentioned in the rule 'परिनिविभ्यः—etc' (2275), although it was included in उपसर्गात् सुनोति—etc' (2270). Thus प्रत्यखङ्क्ता (परिअट्षड्क्ता—लुङ्) etc. हट् to discharge excrement. It is अनिट् । जहद्—by असंयोगात् क्तिट् कित् (2242). हत्ता (लुट्)—हट् ता—it is replaced by त by 'खरि च' (121). Similarly हत्स्यते—हत्सीष्ट (आशीर्लिङ्) and अहत्त (लुङ्) । Here end the eight अनुदात्तित् roots.

मित—। एषां 'शसञ्चखञ्जरञ्जामित्यर्थः । नलोपः इति । आनलोपः (२५४४—६।४।२३) इत्यतस्तेन्दुवृत्तेरिति भावः । परिष्वजते—परिनिविभ्य इति षत्वम् । अथ खज्ज्जरसंयोगादित्यस्याप्राप्त्या अकिञ्चेऽपि व्याकरणान्तराश्रयात्—भाष्ये कादेशानुमत्या च किञ्चविकल्प इत्याह—अन्विगम्यीति । ननु आपानिनीयंकथमिह पानिनीये समुपन्यस्तं तवाह—भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्येति । यद्यपि 'अन्विगम्यी' भाष्ये न दृश्यते तथापि दम्भिखञ्जी तु दृश्यते एव । इयमेव एकादेशानुमतिर्नाम । अन्विगम्यादेरेकदेशस्य एकांशस्य अनुमतत्वात् किञ्चस्वीकारादित्यर्थः । तत्र दम्भि (दम्) इति 'अत एकहल्प्रथम' (२३६०) इति सूत्रभाष्ये लडाहृतम् । सखजे इति

सर्दे परस्मिन् इति स्वमाथे किञ्चादेकव (दीभतुरित्) नलोपेत्वाभ्यासलोपा ।
 अन्यत् न लोपमात्रम् । ऐक्यिकत्वात् सम्बन्ध इत्यपि । सम्बन्धात्—सस्त्रजाते ।
 सम्बन्धिजरे—सस्त्रजिजरे । इत्यादिरूपक्रमो लिटि इत्येव अन्यत् तु स्वङ्का इत्यादि
 नलोपभावेन रूपम् । स्वङ्कारूपरुप्यामिति । मटेरित्येवास्व रुप्याम परिगणमन्तर्भाव
 कर्तव्य इति यावत् । तेनेति । अभ्यासात् परस्व गत्याभावात्—परिष्वञ्जे—परिष्वञ्जे
 इति पद्यपसर्गवशादभ्यासस्य पत्वम् । किञ्च विकल्पात् नलोपविकल्प 'मनिदिताम्'
 (४१५) इत्यनेनेति बोध्यम् । एव सस्त्रजिजे—सस्त्रजिजवे इत्यत्र । स्वङ्का इति
 स्वञ्ज् लुट् ता इति स्थिते जकारस्य चोः कुरिति कृत्वेन गत्व तस्य च युत्वनिवृत्तेर्भ-
 कारस्य युत्वनिवृत्त्या पुनर्नन्वे कृते स्वनृगता इति जात खरि चेति—तस्य चत्वे न
 यापदान्तस्व भक्ति इति नस्यानुवारी च कृते स्व क्ता इति सम्यग्माने अनुस्वारस्य
 ग्रथीति परसवर्णे स्वङ्का इति भवति । एव स्वङ्क्येन इत्यादिषु प्रक्रिया कृत्वा ।
 स्वजेत = विधिलिङ् । स्वङ्कीष्ट—आमीर्लिङ् । (लुङ्) प्रत्ययङ्क्त (प्रति—
 अट्—याङ्क्त) प्राकसितादङ्क्यवायऽपीति पत्वम् । परिनिविभ्यन्ति—अत्र
 पत्वविकल्प इति दर्शयते मिवादीनां बाङ्क्यवायऽपीत्यनेन । तत्र पत्वविकल्पे
 युक्तिमपि प्रसीति एतदर्थमेवेति । पत्व—विकल्पार्थमित्यर्थः । इत्येव सिद्धे इति—
 अनेनैव पत्वे सिद्धे इत्यत्र—उपसर्गादित्यनन्त सर्वोपसर्गसङ्ख्यातपद्यादेरन्तर्भावादिति
 भावः । 'सु स्वञ्जो'—सुधातोस्त्रजधातोश्चेत्यत्र । पुनरुपादान पुनर्यङ्गम् ।
 अथोदाहृतविकल्प दर्शयति—पर्यङ्क्त (परिष्वङ्क्त) इत्यादि । हर्दति—
 अयमप्यनिट् । अहर्द—असयोगाज्जिट् किदिति किञ्चादनुशाभावः । हता (लुट्—
 हट् ता इति स्थिते हत ता खरि चेति चत्वेम्) एवम् हतुम्यते इत्यादिषु । इत्यष्टावनु
 दात्तेतो गता ।

टी— । अथ परस्मैपदिनः । त्रि विदा ८७८ अव्यक्ते
 शब्दे । स्कन्दिर् ८७८ गतिशोषणयोः । चस्कन्दिथ—
 चस्कन्त्य । स्कन्ता । स्कन्त्यति । नलोपः स्कयात् ।

इरित्वादङ् वा । अस्कदत्—अस्कान्सीत् । अस्कान्ताम् ।
अस्कान्तसुः ।

Now we take up sixteen परस्मैपदो roots beginning with जिष्विदा (978) 'to make inarticulate sound' up to कित (993) 'to dwell and to remove ailments'. जिष्विदा—(खिदृ)—जि for 'कीतःकतः'—खिन्नः and अ for prohibition of इट् 'आदितश्च' । By लघूपधगुण स्वेदति (पत्व by इष्कोः आदेशप्रत्यययोः (211—12)) सिष्विदतुः (prohibition of गुण on account of the कित्त्व of अतुम्) सिष्विदुः etc. स्कन्दिर् (स्कन्द्) इर् is to make it have अङ् optionally by 'इरितो वा' (2209). It means to move and to drain. - It is also अनिट् । स्कन्दति । चस्कन्द etc.—चस्कन्दिथ—चस्कन्त्य option of इट् by भारद्वाजनिघ्नम् ; स्कन्द स्कन्द इट्थ क स्कन्द इथ (शपूर्वाः खयः) चस्कन्द् इथ (कुहोयः) । In the द्रडभाव-पञ्च—चस्कन्द् थ—चस्कान्त थ by खरि च (१२१) । Similarly स्कन्ता स्कन्त्यति । न लोपः i.e. in स्कयात्—(आशीः) by 'किदाशिषि' and 'अनिदितां—' (415). अस्कदत्—अस्कान्तसीत् (अङ् and सिच्) The former drops न by 'अनिदिताम्' because अङ् is डित् and the latter gets वृद्धि by 'वदन्नजहलन्त्याच.' (2267) and takes सिच् ईट् ('but not इट्) अस्कान्ताम्—अटम्स्कन्द् सिचतस्—अस्कान्द् स् ताम्—अस्कान्द् ० ताम्—अस्कान्त ताम् (by खरि च), अस्कान्तसुः by 'सिजभ्यस्तृडिभ्यश्च' कि is replaced by जुम्—The rest is as above.

मित— । परस्मैपदिन इति । कित (९९३) निवासी रोगापनयने चेत्यन्ता इत्यर्थः । जिष्विदा—खिदृ षोपदेशत्वात्—सिष्विद—जित्करणं निष्ठानत्वार्थ—खिन्नः खिन्नवान् । आदित्करणम् आदितश्चेति—इङ् विकल्पार्थम् । लघूपधत्वात् स्वेदति, स्वेदतुः, स्वेदेत्, खियात्, अस्वेदीत्, स्वेदिता, वेदिस्यति, अस्वेदिष्यत् । स्कन्दिर्—इरितो-चेत्यर्थमिरित्करणम् । स्कन्दति—संयोगवर्णान्तत्वेन लघूपधत्वाभावाद् गुणो न । चस्कन्द

‘अजलत्वाभावात् ‘अधी जिति’ इति अट्पधत्वाभावात् अत उपधायाः इति इतिर्न
 चकन्दिय—चकन्त्य भारहाजनियमादिङ्बिकम्—कन्द्, क्कन्द् इय्—कम्कन्द्, इय
 (गर्भुः श्वीः खयः) च क्कन्दिय । इहभावे तु चकन्द्, य—दय्य परिधेति
 चत्वेन तत्त्वम् । म्दना—म्कन्त्यति—पुञ्जवत् चत्वेन तत्त्वम् । म्दयान्—चामीर्दि—
 याम्द,—चित्वात् अनिदितामिति न लोपः । चङि—कम्कन्दम्—अधीप अनिदिता-
 मित्यनेनैव । कम्कान् सोन्—अहभावे निष् । १४४३ इति (२०६३) हलन्त्यस्य वा-
 ङिह । न चात मिथ एकद्वय्यवहितत्वेन क्कन्दपस्य इत्य कथ इतिगिति वाच्यम् ।
 रज्जः पराङ्धीदित्यत इतिनिर्णयं अनेकाल्पकथामेव हि हलन्त्यस्य वाङिहः
 प्रहतिर्भवत्येति भाष्यं—प्रपञ्चितत्वात् । इहभावेतत्परत्वाभावादित ईटि (२०६६)
 इति निज्ञोपी न । अथत् पुञ्जवत् ।

२३८८ । वेः क्कन्देरनिष्ठायाम् । ८।३।७७॥

टी—। पत्वं वा भ्यात् । कृत्येवेदम्—‘अनिष्ठायाम्’ इति
 पर्युदासात् । विप्दान्ता—विस्कन्ता । निष्ठायां तु । विस्कन्नः ।

The स of क्कन्द् coming after the उपधर्गं वि, becomes cerebral
 optional)—except when a निष्ठा (क्त, क्तवत्) प्रत्यय follows. The
 पञ्चदशेविधि, in ‘अनिष्ठायाम्’ (निष्ठाभिन्नप्रत्यये वरे—when any affix
 other than a निष्ठा follows) implies that this option takes effect—
 only when a कृत affix follows but not when a तिङ् affix follows.
 Thus विष्कन्ता—विष्कान्ता (वि—क्कन्द् + ङ्) but विष्कन्दति and not
 also विष्कन्दति । The idea is—If you are asked to bring an
 अन्नान्न—) you bring any man other a Brahmin but you don't
 bring a stone or straw In the same way अनिष्ठा connotes any
 कृत affix but not a निष्ठा—but not a तिङ् affix also (which is not a
 निष्ठा) Thus तिङ् forms like विष्कन्दति etc will not have the

option. But Nagesha holds that भाष्य does not sanction this (कृत्यवेदम् etc.). Cp. his remark—‘परं त्व—न भाष्यानुग्रह’ etc. where परं means others i. e. not ourselves. In निष्ठा the form is विसृज्य without षत्व ।

मित— । वेरिति व्युपसर्गस्य पञ्चम्यन्तम् । स्कन्देरिति अवयवषष्ठौ । अप-
दान्तस्य मूर्धन्यः’ (८।३।५५) इत्यधिकारसूत्रम्— । ‘सिवदीनां वा अड्यवायेऽपि
(८।३।७१) इत्यतो वेति चानुवर्तते । अनिष्ठायामिति पर्युदासात्—निष्ठाभिन्न
कृतप्रत्यये परत इत्यर्थः । तेनायं स्वार्थः—त्रिः परस्य स्कन्दतेः पत्य—मूर्धन्योऽन्ये स्यान्निष्ठा
भिन्ने (कृत) प्रत्यये परतः । कृत्यवेदमिति—अयं भावः । अत्राज्ञानमानयः
इत्युक्ते न हि लोपपाषाणादिकमानौयते किन्तु ब्राह्मणेतरः कश्चिद् मनुष्य एव, वचनस्य
सजातीयपक्षत्वात्— । तद्वदवापि अनिष्ठायामित्यनेन नञा—निष्ठाभिन्न एव कृतप्रत्यय
आक्षिप्यते न तु कृद्भिन्न इति । तेन तिङन्तप्रत्ययानां ग्रहणं न भवति । अतएव विसृ-
न्दति इत्यादौ—षत्वविकल्पो न । नागेऽस्तु नेदमभ्युपगच्छति—तथाच तद्वचनम्—
‘परं त्व न भाष्यानुग्रहः ।’ अतएव अनुविपरिभ्य इति सूति इव अत्र भगवता—पर्युदास-
प्रतिषेधयोः फलमेदविचारो न कृतः । तस्माद् विपूर्वस्यास्य तिङि अप्रयोगो वा
प्रयोगो वेत्याहुः’ इति । विष्कान्ता इति लृचिरूपद्वयं न तु तामि । निष्ठायामिति—
षत्वाभावः इत्यर्थः ।

२३८८ । परेश्च ८।३।७४॥

दी— । अस्मात् परस्य स्कन्देः सस्य षो वा । योगविभागात्—
‘अनिष्ठायाम्’ इति न संवद्ध्यते । परिष्कन्दति—परिस्कन्दति ।
परिष्कन्त्यः—परिस्कन्नः । षत्वपक्षे णत्वम् । न च पदद्वयाश्रयतया
वहिरङ्गत्वात् षत्वस्यासिद्धत्वम् । ‘धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्’
इत्यभ्युपगमात् । ‘पूर्वं’ धातुरूपसर्गेण युज्यते ततः साधनेन
इति भाष्यम् । ‘पूर्वं’ साधनेन—’ इति मतान्तरे तु न णत्वम् ।

यम ८८० मेघुने । येभिय—ययव्य । यव्या । यप्पति । यया-
पीत् । यम ८८२ प्रहृत्वे गध्दे च । नेमिय—ननय्य । नन्ता ।
अनंमोत् । अनंमिष्टाम् । गय्त्र, ८८२ छद्म, ८८३ गतो ।

The म of म्कन्द, command after the वसर्ग—परि also becomes cerebral optionally. The term 'अनिष्टायाम्' (the former rule) is so connected with this rule as to give it the force of दारिद्र्य or breaking up of the योः or rule. In other words, अ'निष्ट' could have said—'विपरिभां म्कन्दपरिष्टायाम्', but he has broken it into two ('विः म्कन्द' — and 'परिष्ट') only with a view to dispensing with the term अनिष्टायाम् in the case of परि । Thus परिष्कन्दति परिष्कन्दति and परिष्कृष्य—परिष्कृष्य (optional वत् in तिङ् as well as in निष्ठा) । In the case of वत् there will occur वत् (in परि—म्कन्द + वत् —परिष्कन्द + वत् —परिष्कृष्य —परिष्कृष्यः) । Here you cannot argue that the वत् (of म्कन्द owing to परि) is अनिष्ट or is invalid on the ground that it (वत्) is बहिरङ्ग (external) on account of its being effected by having recourse to two separate वदः. The drift is this—परि and म्कन्द are two separate वदः or words. And वत् is effected owing to परि. Thus it (वत्) is बहिरङ्ग (an external matter—the cause (वदः) of which lies outside (परि.)) Again this व is the cause or निमित्त or वदः of वत् by the rule 'यत्पदानाम्' (३३१०) And this वत् is अन्तरङ्ग or internal (the cause or causes (वदः) of which lie within (वत्)) Thus by the परिभाषा—'अनिष्टं बहिरङ्गमन्तरङ्गं—' That which is बहिरङ्ग is (regarded as) not having taken effect (or as not existing, when

that which is अन्तरङ्ग is (to take effect). Here शत्व is to take effect; thus षत्व becomes असिद्ध । But here the षत्व also is अन्तरङ्ग on the strength of the admittance (अभ्युपगम) 'the operation affecting the root and its उपसर्ग is अन्तरङ्ग' । According to भाष्यकार also it is अन्तरङ्ग—who says—'The root is first connected with the उपसर्ग and then with the प्रत्यय or affix (साधनेन) । According to others, however, who hold that the root is, first of all, joined with the affix (and then with the उपसर्ग) there will not arise the case of शत्व in परिष्कन्न । Both these opinions are to be met with in the भाष्य । यम् to keep sexual intercourse, यमिष—यैषञ्च option of इट् by 'उपदेशेऽलतः' (2295) and ऋतोभारद्वाजस्य (2296). भारद्वाज नियम being superior to all restrictions. We have एत्व and अभ्यासलोप in येमिष although the affix धल् is पित् and not कित् (otherwise it would have been ययमिष). ययञ्च—ययम् धल्—ययम् ध by 'भ्रवस्तयोऽधः'—यव् ध by 'भलां जग् भशि'. Similarly यञ्वा (लुट्) यप्स्यते—यम् + स्यते—यप्स्यते to 'स्वरि च (121). अयाप्सीत्—अट् याभ् सिच् ईट् त् (वृद्धि by 'वदन्नजहललन्तस्याचः' (2267))—अयाप्स् ईत् by 'स्वरिच । यम् (नम्)—It is णोपदेश and अनिट् ; it means to be modest to make sound. नमति ननाम etc. नेमिष—ननय like यमिष etc, अनंसीत्—prohibition of इट् by 'क्षान्तचणश्चसजागृणिश्चदिताम् (2299). Then come the augments सक् and इट् by the rule 'यमरमनमातां सक् च' (2377). Thus अट् न म् सिच् इट् त्—अनमसक् इट्सिच् ईट्—अनं स् इ० ईत्—by इटः इटि (2267)—अनं स् ईत् । अनंसिष्टाम्—अनम् सक् इट् सिच् तस—अनं स् इस् ताम् । In लिट् वम, the forms are नेमिव—नेमिम by क्रादि नियम and एत्वाभ्यासलोपः । In आशीलिङ्—नभ्यात्—लङ् ; अनंस्यत् etc. गन्तु सञ्ज—to-go (गम् सृप् = लट्—to have अङ्—these are अनिट् also)—

मित— । परंरिति । इरितिषत्—पञ्चम्यन्तम् । 'अनिष्टायामिति' इति परम्प-
 मतानुवर्तते । तदाह—इत्यान् परस्य इत्यादि । ननु 'विपरिधौ' इत्येवमितिपा-
 मित्येव सूत्रात् किञ्चैव पुष्टम् नृविनेन । तदाह—योगविभागादिति । योगविभागः
 किमदम् ? इतिमिडादम् । किञ्चैवम् ? परिपूर्वात्—मह्यन्तेनिष्ठाया वलन्दिधौ म-
 भुदिन्ते वपत् । परिम्बन्धः—परिम्बन्धः । किञ्च अनिष्टायामित्यनुष्ठेः मध्येष्टिप्रति-
 प्रत्यये परतोर्विकल्पं निहाति परिच्यन्ति परिम्बन्धति । चनपदेनम् इति स्थिते—
 चनेन चत्वे परिच्यन्तु । इति ज्ञाने—ज्ञानयस्य किञ्चैव अनिष्टायामिति
 (४१५) नयोदे—रुने पश्चिक्कदतः इति ज्ञाने 'इदाया निष्ठाया मः पूर्वम् च द.'
 (२०१६—८२५२) इति द्वासात् परस्य—निष्ठातस्य नत्वे भातोर्दकारस्य च तदाने
 —परिष्कलः इति भवति । तत 'अन्-पदानात्' (२१२०—८४१५) इति द्वा-
 म्यानिकस्य प्रथमकारस्य चत्वं । ततमसमात् टुमात्तुरिति तत्कारणानिकस्य—
 द्वितीयकारस्य टुत्वेन णत्वमिति । अथ चत्वारो चत्वनिमित्तम् (५६५) ।
 चत्वं निमित्तो (चत्तो) । तेन निमित्तनिमित्तगोरशाङ्गिभोरिक पदस्यतया चत्वं
 'चत्वरङ्ग' भवति । चत्वंमेधे—(चत्वरङ्गशाङ्गीयनिमित्तसमुदायमेधे)—
 चत्वंभूतानि चत्वाणि निमित्तानि यस्य तत्चत्वरङ्गम् । चत्वं तु पदुपसर्गदपविभिन्न-
 पदाश्रयतया चत्वरङ्ग भवति । चत्वंभूतानि—(चत्वरङ्गशाङ्गीयनिमित्तसमुदाया-
 दिव्यर्थः) चत्वाणि निमित्तानि यस्य तत्चत्वरङ्गम् । एवञ्च चत्वे चत्वेन चत्वं 'चत्विज्'
 भवति 'चत्विज् चत्वरङ्गचत्वरङ्ग' इति श्वायात् । एतदेवाह न चेति । तत
 समाधानमाह—भातुपसर्गयोरिति । इत्युभापसर्गादिति चत्वंपसर्गः स्वीकारः । तथाप्येव
 चत्वं—चत्वरङ्गत्वं निवर्त्तते इति भावः । पुनर्भाष्यसंगत्या तद् द्रष्टीकरोति—
 पूर्वमिति स्पष्टम् । साधनेनेति—प्रत्ययि साधनशब्दो सूर्यतः कारकवाच्येव
 तथाप्यत्र प्रत्ययाधे निरुद्धः साधनेन प्रत्ययेन तिडादिना । मतान्तरे तु चत्वं नित्याह
 तत्र चत्वं चत्विज्त्वादित्याह—पूर्वं साधनेनेति । पद्यादुत्सर्गेण इति वाक्यप्रीतिः ।
 मतद्वयमपि भाष्याहृतम् । यम् इति अथमप्यनिद् । यमति—यथाह इत्यादि । श्रेष्ठि—
 यथञ्च इति । अथ भारद्वाज नियमादिक्विकल्पः । भारद्वाजनियमस्य नियमान्ता-

पेचया प्रवृत्तत्वात् । धलः पित्वेन अकित्वे अपि खलि च सेटीति (२२६१) इतीट्पक्षे
एत्वाभ्यासलोपो—अन्यथा तु ययमिथ इति स्यात् । ययञ्—ययम् धल इति स्थिते
भप्रप्तयो—रितिथस्य धत्वम् । ततो भक्षां जगिति भस्य वत्वमिति । एवं यञां (लुट्)
यप्स्यति—खर्चि चेति भस्य चर्त्वेन पत्वम् । अयाप्सीत—वदन्नजेत हलन्तलक्षणा
वृद्धिः । पूर्ववत् पत्वम् । इट् परत्वाभावात् मिच इट् इटीति (२२६६) सिञ्जलोपो न ।
णम प्रह्वत्वे शब्दे च—प्रह्वत्वं विनयावनतत्वम् । णोपदेशश्चानिट् च । नमति—ननाम
इत्यादि । भारद्वाजनियमात् धलि पूर्ववदिट्पक्षे—एत्वाभ्यासलोपो इडभावे तु अनुस्वारस्य
ययीति परसवर्णेन ननत्य इति । एवं नन्ता । अनंसोत् इति—अट् नम् सिच् तिप्
इति ध्येने 'यमरमनमाता स ह्वेति' (२३७७) सगागमे इटि च प्राप्ते—अ—नम्सक्
इट्सिच इट् इति जाते अनं स् इ० इ—अनं स् ईत् 'ह्यान्तक्षणश्चसजागृहि-
व्येदिताम् (२२८८) इति वृद्धिनिषेधः । एवम् अनंसिहाम् इति तसस्तामादेशे अपृक्त-
त्वाभावाद्दीडभावे रूपम् । एवम्—अनंसिपुरित्यादि । गम्, सृष्टृ इति लृदिताव-
निटी च भवतः ।

२४०० । इषु-गमियमां छः ॥७।२।७७॥

दो—। एषां छः स्याच्छक्ति परे । गच्छति । जगामे ।
जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ—जगत्य । गन्ता ।

The final (ष् and स्) of इष्, गम् and यम् is replaced by छ—
when a श्—eliding affix (शप् etc.) follows. Thus गम् + शप् तिप्—
गच्छ् अति—गच्छति—(तुगागम by 'छे च' (46)). Similarly इच्छति । यच्छति ।
जगाम = गम्—गम् णल्—ग गाम् अ—जगाम (ज replaces ग by, 'कुहीश्च
and वृद्धि comes in by 'अत उपधायाः (22७2)). जग्मतुः—जगम्
अतुम्—here the penultimate अ of गम्, disappears by 'गमहन
जनस्वनवसां लोपः किडत्यनडि (2353)—giving जग्म् अतुम्—जग्मतुः । Simi-

'larly जग्मुः । जग्मिथ—जगम्य—option of इट् by भोरहाजनिधम । जगाम
—जगम—जग्मिव—जग्मिम—इट् by, क्रादिनिधम । गन्ता (लुट्) ।

मित— । 'हिवकुसुचमा गिति' (७३।७५) इत्यतः गिति इत्यनुवर्तते ।
इदुगमियमामिति वष्टीयद्वयचन तेन 'बलोऽन्त्यास्य' इति परिभाषया छकारो मकार
मावस्य स्थाने आदिग्नने । ततः गङ् शप् तिप् इति जाते 'के च' (१४६) इति
तुगागमे—गच्छति इति भवति । एवम् इच्छतियच्छती । गिति किम् 'जगाम—अथ
गिच्छाभावाद्धो न । 'अत उपधायाः' (२२८२) इति उपधावृद्धि । 'कुष्टीय रिति'
—गकारस्य जकार । जग्मुरित्यत्र 'गमइनेति (२३६३)' अतुष्ट, कित्त्वेन
उपधालोपे—गुणभावे च रूपम् । एव जग्मुरित्यत्र । जग्मिथ—जगम्य—भारहाज—
निधमादिङ विकल्पः । आदेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपविरहः । जग्मुः—जग्म ।
जगाम—जगम । जग्मिव जग्मिम—वमथो, क्रादिनिधमान्नित्यमिट् । गन्ता
(लुट्),—अथ लटि इड्यमाह—

२४०१ । गमेरिट्परस्मैपदेषु ॥७३॥५८॥

दी— । गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात् । गमि-
थति । लृदित्वादङ् । 'अनङि' इति पर्युदासात् नोपधा-
लोपः । अगमत् । सर्पति । ससर्प ।

The augment इट् is directed to an affix beginning with a स and coming after the root गम् in परस्मैपद । Thus—गमिथति—अगमिथत्
—जगमिवति etc. गम् being लृदिन् (लृ—sliding) will take the affix
—अङ् in the place of इट् by 'प्राधादि—' (२३४३) and the term
अनङि in the rule 'अमहन्जनखनघमा लोप किङ्कत्यनङि' (२३६३)
being a पर्युदास injunction i. e. having meant 'when an affix
other than अङ् follows', the उपधा or the penultimate of गम्
will not elide. Thus—अगमत् । सर्पति—ससर्प etc. by लृट्प्रथमगुण ।

मित—। गमेरिति पञ्चम्यन्तम् । तदाह—गमेः परस्येति । 'सिसिचि—' (७।२।५७) इत्यतः 'से' इत्यनुवर्त्तते ; 'अर्द्धधातुकस्येड् वलादेः' (७।२।३५) इत्यत आर्द्धधातुकस्य इति च । तच्च पूर्व्येण विशेयते । तदादिविधिः—तदाह—सकारादेरिति—'अर्द्धधातुकस्येति भावः । परस्मैपदे परे इति वाक्यशेषः । गमिष्यति, इटि अगमिष्यत्—जिगमिषति—। गम् इति लृता पठितं तदाह—लृट्त्वादिति । 'अनङि' इतीति—'गमहन—' इति सूते इत्यर्थः । पर्युदासात् इति अङ्भिन्नमत्यये परे इत्यर्थादङि परे तत्सूत्रस्यगमादीनाम् अङ्परकानाम् उपधालोपो न इति फलितम् । अतएव अगमत् इति लभ्यते । अथ साहचर्यात् सृपे रूपमाह—सर्पति— इत्यादि लघूपधत्वादृ गुणः । एवं ससर्प इति । अथ सृपेरन्विधिमाह— ।

२४०२ । अनुदात्तस्य चटुपधस्यान्यतरस्याम् ॥६।१।५८॥

दी—। उपदेशे अनुदात्तो य ऋटुपधस्तस्याम्वा स्याज् भलादावकिति परे । स्रप्ता—सर्प्ता । स्रप्स्यति—सर्प्स्यति । असृपत् । यम ८८४ उपरमे । यच्छति । येमिथ—ययन्य । यन्ता । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । तप ८८५ सन्तापे । तप्ता । अताप्सीत् ।

The augment अम् (अ) is directed optionally to that root, the penultimate whereof is a ऋकार and which is read अनुदात्त in the उपदेश or धातुपाठ,—provided an affix, which is other than कित् and the beginning letter of which is one of the भल् श्रत्याहार,—comes after it. Thus—स्रप्ता (with अम्)—सर्प्ता (without अम्) । स्रप्ता—सृप् ता सृअम् प्ता (by 'मिदचोन्तप्रात्परः')—सृप्ता— (by इको यणचि (47)) । सर्प्ता—सृप् ता—सर्प्ता by पुगन्तलघूपधस्य च (2189) —सर्प्ता । Similarly स्रप्स्यति सर्प्स्यति etc and असृप्स्यत्—असर्प्स्यत् etc. असृपत्—by अङ् in लुङ् । In लिट् घल the form is ससर्पिथ only and not-

समर्प्य also—for the root (सप्) is neither चञ्चल (चञ्चलासत्—२२७४) nor चदान्—(उपदेशेऽल्लत—२२७५) and in च and म the forms are सञ्चपिब—सञ्चपिम—इट् by क्वादिनियम—and prohibition of गुञ्च on account of क्लृप्त् of च and म । यम् to cease from work, to restrain etc. Conjugation like चम् । तट्—to make hot, to effuse light etc. तपति etc.—अताप्सोत्—the root being अनिट्, निच does not elide and इङि comes in by 'यद्वज्रहसन्साधः' (१२६०) ।

नित— । अनुदात्तस्य च + अदुपधस्य + अन्यतरस्यामितिच्छेदः । 'भादेशे उपदेशेऽमिति' (३।१।४५) इत्यत उपदेशे इत्यनुवर्तते । 'सुजिह्वोर्भ्रममिति' (६।१।५८) इत्यतो भ्रमि, चम्, चकिति इति पदमग्रमनुवर्तते । 'भ्रमि' इत्यस्य च विधीयमानेन तदादिविधिः । तदाह उपदेशे इत्यादि । चम् इति निदम्बति । तेन अन्तादयः पर प्रयुज्यन्ते, 'निदधः—' इत्यनेन । तदेवं सप् ता इति स्थिति—चमि सति स चम्प् ता इति जानि—मूलोपे—स चम्प् ता—सञ्जा—इति ('इको यचचि' (४०) इत्यनेन चण्) । अमभावे तु लघुपधगुणे 'सर्मा—' इति ; एवं सञ्जसति—सञ्जसति । उपदेशे किम्—सम्पुम्—तुमुनि परे 'विगत्यादेर्नित्यनि' लुदात्तत्वात् । अदुपधस्य किम्—सप्तः (ऋः) । छदित्वादङ्—असप्तत्—ङित्त्वात् गुणः । यमेति—अनिङ्यम् । उपरमो विरामः । येमिष—ययस्य इत्यादि नमप्रकृत्ये इतिवत् । यच्छति इति । इषुगमिदमामित्यमोक्तम्कः । छटि संसति । छटि—अयसत्—आशोर्छिटि यस्यात्—अय पदत्वाभावात्—'मोऽनुस्वारः' (१२२) इत्यनुस्वारो न । तप इति अयस्य—निट्—तपति तताप इत्यादि । अताप्सोत्—इत्यन्तत्वात् इङिः । इटः परत्वाभावात् सिञ्जलोपो न । अथास्य षत्वविधायकं सूत्रं विधत्ते—

२४०३ । निमस्तपतावनासेवने ॥ ८॥ ३१०२ ॥

दो— । षः स्यात् । आसेवनं पीनःपुन्यम्—ततोऽन्यस्मिन् विषये । निष्टपति । त्यज ट् ट् हानौ । तत्यजिष्य—तत्यक्थ ।

त्यक्ता । अत्याचीत् । षञ्ज ६८७ सङ्गे । 'दंशसञ्जस्वञ्जां
शपि—' (२३६६) इति नलोपः । सजति । सङ्क्ता । दृशिर्
६८८ प्रेक्षणे । पश्यति ।

The स of the उपसर्गे निस् becomes cerebral when the root तप् follows and आसेवन is not implied. आसेवन means frequent discharge (of rays). Thus when the speaker intends to bring out that sense the form is निष्टपति (blazing repeatedly) otherwise the form is निरूपति without षत् । In the former case त becomes ट—by 'टुना टुः' (११३) । त्यज्—to leave or give up ; अनिट्—'त्यजति तत्याज etc. तत्यजिद्य—तत्यक्ष—option of इट् in यल् by the भारद्वाजनियम । In तत्यक्ष—ज is changed to ग् by 'चोः कुः' and then to क्—by 'खरि च' (१२१) । Similarly—त्यक्ता—(लुट्) ; अत्याचीत्—अत्याज् ('वद—अज—' (२२६७)) स ईत्—अत्याग सीत्—अत्याक्षीत् (त्यन्यात् in आशीर्लिङ् । षञ्ज—'to mix or keep company with etc. It is षोपदेश and अनिट् । It drops its न by 'दंश—(२३६६)' । In लिट् ससञ्ज—for there is no शित् affix and neither 'अचो—(२५४)' nor 'अत उपधायाः' (२२८२) applies. सङ्क्ता (लुट्—सञ्ज् ता—स न् ग् ता—सं क् ता—सङ्क्ता—(by चोःकुः, खरि च, नञाप्रदान्तस्य and अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः—see also—खड्क्ता etc. under (२२६६—६७)) ; similarly सङ्क्ष्यति—असङ्क्ष्यत्—असाङ्क्षीत् (लुङ्) etc. दृशिर्—इरित्—दृश्, to see—'दात्रा—' (२३६०) इति पश्यति, पश्यतु etc.—

मित— । अपदान्तस्य सूर्ध्वन्य इत्यधिकृतं वर्तते । तेन निस्.—नि इलुपसर्गस्य—सस्य षः स्वात्—तपसातौ परे आसेवनादन्यस्मिन् विप्रये इत्यर्थः । निष्टपति इति ; आसेवने तु निरूपति । अत्र षत्वं न । त्यज हानाविति—हानिरुत्तरीः । अयमपि

धातुरनिट् । अजति तस्याज इत्यादि । घलि तु भारवाजमियमादिभूविषय इत्याह—
तयजिय—तयइय इति । इडभावपक्षे जय 'घोः कुः' (२०८) इति कुर्निम म
तय 'घरि चेति' (१२१) चलेन क् । एवम् मृडा (भृट्) । अयाधीन्—च लाङ् धीन्
—इलन्तनचवा इदित्यन् पूर्ववत् । एवम्—चलाविट्याम् अयाविपरित्यादि ।
आगीर्निडि—अयात् ताज्याताम् इत्यादि । चङ्—चमिडयं बोपदेशो नवारीप-
धय । मजति मजतु इत्यादि । मिटि तु—सप्तमज्ज । एत इत्यन्यत्राभावात्—'दंशति
—' (१२८६) नलापो न, अजलत्वाभावात्—अट्टपथवाभावाधाय 'चभो जिति (१५४)
इत्यस्य—'यत् सप्तधाया' (१२८२) इत्यस्य आविषयः । शिन समञ्जंतात इतिर्म ।
सङ्क्ता—सङ्गता इति व्यति—जय कुलेन गत्वम् तस्यपुमिठस्या लकारस्य—दुल-
निष्ठमिर्नत्वम् । तस्य नयापदानस्य भवतीति अनुस्वारत्वम्—एव च 'घरि चेति चलेनम् ।
ततोऽनुस्वारस्य यदि परसप्तमं इति लकारस्याप्यात् फलम् इति प्रक्रियाविशेषः ।
एवम् असाङ्धीन्— सङ्ख्याति—चसङ्ख्यात्—इत्यादि । दृष्टिर्, (दृग्, ८८ इति) ।
चनिट् । 'पात्राभ्येति' पद्यादिमात्—अपि पयति, पयतु इत्यादि—

२४०४ । विभाषा सृजिदृशोः ॥ ७१२।६५ ॥

टी— । आभ्यां यल इड्वा । ७

The augment इट् is enjoined optionally to the affix यल coming after the root सृज् and दृश् ।

मिति— । सृजि च दृश् चेति इत्यः । तयोरेति पञ्चम्यर्थे षष्ठी तदाह—आभ्या
मिति । गमे रिट् परलोपदेशु' (७१२ ५८) इत्यत इति 'चचक्षावत्—' (७१२।६१)
इत्यतो घलि इति चानुवर्तेते । अत आह—यल इड्वेति ।

२४०५ । सृजिदृशोर्भक्त्यमकिति ॥ ६११।५८ ॥

टी— । अनयोरमागमः स्याज् भलादावकिति । दद्रुष्ठ-
टदशिय । द्रष्टा । द्रव्यति । दृश्यात् । इरित्वादङ् वा ।

The augment अम् is attached to the roots सृज् and दृश्, when an अकित् (other than कित्) and क्त्वादि (having a कल् letter in the beginning) affix follows. घल् is अकित् and क्त्वादि । Thus दृश् घल् (In the इडभावपक्षे)—दृश् दृश् घल्—दृश् दृश् अम् थ (by 'उरत्—' (2244) 'उरण् रपरः' (70))—दृश् अम् थ (हलादिः शेष and स् लोपः) —दृश् थ (by इको यणचि (47))—दृश् (by घल् and 'ए ना णुः' (113)) and in the इडपक्षे—दृश् इट् थ—(इट् is not कल् hence no अम्)—दृश् इट् थ (by 'पुगन्त—' (2239))—दृश् इट् थ । दृष्टा—(लुट् ता by 'कल्थम्') । Similarly द्रव्यति—दृश् अम् थ स्यति—द्रप् स्यति (घल् by व्रथादि) द्रक् स्यति (by 'षटोः कः सि')—द्रक् स्यति (थ by "इण्कोः" etc.) and अद्रव्यत्—sic. दृष्ट्यात्—आशीर्लिङ्—not having शप् there is no पश्चादेशः । Being इरित्—it will take अङ् optionally in place of चिल् by (इरि— तोवा 2269) ।

मित— । सृजिदृशोः + कल् + अम् + अकिति इति च्छेदः । सृजिदृशोरिति 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य—(२४०२) इत्यस्यात् पूर्वसूत्रम् । नित्यविधिरयम् । सृजिदृशोरिति वृत्तात्—षष्ठी द्विवचनम् । अमिति प्रथमा । कलि इति सप्तम्यन्तम् । तच्च अकिति इति सप्तम्यन्तस्य विशेषणम् । तेन च तदादिविधिसंदाह—क्त्वादावकिति इति । अमिति इट् पक्षे नास्ति, इटः अनादित्वात्—; मित्वादित्यादच पर । दृश् दृश् थ इति स्थिते दृश् दृश् अम् थ (उरत्—उरण् रपरः—दृश् अम् थ—(हलादि शेषः इत्यादि)—दृश् थ (यणादेशः, व्रथादिसूत्रेण घत्वे)—दृश्—ए ना णुरिति यस्य णुत्वेन ठत्वम् । इट् पक्षे तु लघूपधगुणः अन्यत् पूर्ववत्—दृश् इट् थ । दृष्टा—पूर्ववदम् । द्रव्यति—अमि पूर्ववत् व्रथादिसूत्रेण घत्वे—द्रप् स्यति इति स्थिते—'षटोः कः सि' इति यस्य कत्वे ततः सस्य घत्वे च द्रक् स्यति—ततो रूपम् । आशीर्लिङ् शवभावात्—पश्चादेशाभावे किदाशिषि इति कित्त्वाद् गुणाभावे च दृष्ट्यात्— । इरित्वादिति । इरितो वेति (२२६६) सूत्रादिति भावः—तत्र अङो ङित्त्वाद् गुणाभावे विशेषविधिमाह—

२४०६ । षट्शोऽडि गुणः ॥७१४॥१६॥

दी— । षट्शोऽडि गुणः स्यादडि । अदर्शत् ।
अडभावे—

The substitute गुण is enjoined to the roots ending in ष and to षट्, when षट् follows. Thus अदर्शत्—when षट् is wanting (by इत्सी वा) we have सिष् in place of णि and not ष (see next rule), which was due by 'गण इगुपधादिनट, क्तः (२३३६—३ १.३६)'

मित— । ष इति आतिपरं न तु व्यङ्गिपरम् । तदन्तविधि । तत्र षट्शोऽडि गुणः न तु षट्शोऽडि गुणः । तदाह—षट्शोऽडि गुणः । अदर्शत्—पूर्ववत् प्रक्रिया । अथ षट् इगुपधात्वात् गणन्तत्वाच्च पथ वसि प्राप्ते तन्निर्दिष्टं सुवचनव्यतिरिक्तम्—

२४०७ । न दृशः ॥३१॥४७॥

दी— । दृशश्चलेः क्तो न । अद्राक्षीत् । दंश ८८८ दगने ।
दगने दंशश्चापाः । पृषोदगदित्वादननासिकलोपः । अत एव
निपातनादित्येके । तेषामप्यत्रैव तात्पर्यम् । अर्थनिर्देशस्थान-
धुनिकत्वात् । 'दंशसञ्ज्ञ—' (२३८६) इति नलोपः ।
दगति । ददंशिय—ददंष्ट । दंष्ट । दंष्ट्र्यति । दश्यात् ।
अद्राक्षीत् । क्तप ८८० विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् ।
क्रष्टा—कर्ष्ट । क्रष्ट्यति—कर्च्यति । "मृश-मृश-कृश-कृप
दृषां चलेः सिञ् वा वाच्यः" (वार्त्तिक—१८२६) । अक्राक्षीत्
—अकार्षीत् । अक्राष्टाम्—अकार्षाम् । अक्राक्षुः । पक्षे—
क्तः । अकृचत् । अकृचताम् । अकृचन् । दृष्ट ८८१
भस्मीकरणे । देहिष्य—ददध । दग्धा । धच्यति । अधाक्षीत् ।

प्रदाग्धाम् । अधाक्षुः । मिह ८८२ सेचने । मिह । मिमे-
 हेय । मेढा । मेक्षति । असिद्धत् । कित ८८३ निवासे-
 रोगापनयने च । चिकित्सति । संशये प्रायेण विपूर्वः ।
 विचिकित्सा तु संशय इत्यमरः । अस्यानुदात्तेत्वे समाश्रित्य—
 'चिकित्सते' इत्यादि कश्चिदुदाजहार । निवासे तु केतयति ।

after the root
 The substitute क्त will not replace क्तिल coming a—' 2405) we
 (in लुङ्) । Thus—by सिच् and अम् ('सृजिह्वीः—
 वे—अद्राक्षीत् (अ—द्राग् सिच् ईट् त्—अद्राप् स् ईत्—अद्राव्
 हा—अद्राष्टाम्—अद्राक्षुः । अद्राक्षीः अद्राष्टम् अद्राष्ट । अद्राक्षम् etc.
 to bite is the matter of teeth or fangs. The word दंश्
 (re) should have been दंश्न for the affix लुट् is neither कित् nor
 thus neither the rule 'अनिदिताम्—' nor the rule दंश्
 (2396) applies. Hence Bhattoji says पृषोदरादिह दंश्
 अनुनासिक or न of दन्श् (in the case of दंश्न) elides by पृषोदरादीनि
 'गोपदिष्टम्—' (1034—6. 3. 109). Some take it as निपातने or
 regularly formed, from this very application of Pa- निनि. But
 its meaning is not beyond what we have said, inasmuch as the
 attachment of meanings against the roots is modern and not old
 of course some roots were mentioned with their corresponding
 (of implications by Panini also). In दन्श् + शप् + लिट्—, न of दन्श्
 elides by the rule 'दंश्—etc.' (2396). In ददंश् (दन्श् +) the
 elides neither by 'दंश्सञ्ज—etc.' nor by 'असंयोगात् (2242) for दन्श्
 is not followed by शप् and लिट् after it being संयोगपरं दन्श् य—
 ददंश्—ददंश्—option इट् by भारद्वाजनिधम् । ददंश्—ददं

दत् पृथ (चट्पाठ—b) 'नदापदान्मन्' (123)) and न becomes न
b) 'बदधन्' (201) then न becomes न by
'दृमात्' (113) Similarly दृष्टा (दृष्ट्वा) : दृक्षति—दृक्ष् + कृति—
'दृक्षति (b) 'नदापदान्मन्' and 'बदधन्' (201)—दृक्ष् + कृति (b
'पठो कः सि' (200))—दृक्ष् + कृति—(b) चतुर्धा, यति चतुर्धा (124))—
दृक्ष् + कृति (b) दृक्ष् + कृति—(211—2) दृष्ट्वा—चतुर्धा—न
cludes b) 'चिदिताम्' (415) for चिदि, —च चिदि : चिदि + कृति इति
b) 'बदधन्—etc.' (2267) and the rest is as in दृक्ष् + कृति : कृत् to at-
tract or draw—चिदि + कृति by चतुर्धा, यति चतुर्धा : चतुर्धा—(गुण and चतुर्धा)
कृष्टा—कृष्टा by चतुर्धा, यति चतुर्धा in 'चतुर्धा चतुर्धा' (2402)—with
चतुर्धा (कृष्टा ता—कृष्टा चतुर्धा—कृष्टा ता), and without चतुर्धा, ।
Similarly कृष्टि (कृष्टा चतुर्धा—कृष्टा चतुर्धा—कृष्टा चतुर्धा) and कृष्टि
(कृष्टा चतुर्धा—कृष्टा चतुर्धा कृष्टा चतुर्धा) ।

चतुर्धा etc. It could be expressed that सिच् optionally replaces
the सिच् of (i. e. coming after) चतुर्धा, चतुर्धा, कृष्टा, चतुर्धा and कृष्टा (Varuh
(1826)) Thus with सिच् and चतुर्धा—चतुर्धा (चतुर्धा सिच् कृष्टा—चतुर्धा चतुर्धा
चतुर्धा कृष्टा—चतुर्धा कृष्टा—चतुर्धा कृष्टा (b) बदधन्—(2267))—चतुर्धा कृष्टा—
(by 'पठो कः सि, इक्ष् + कृति and चिदिप्रत्यययो,), similarly चतुर्धा चतुर्धा, But चतुर्धा being optional
by—चतुर्धा चतुर्धा च—'2402) there will be another form with सिच् and
without चतुर्धा as चतुर्धा चतुर्धा (चतुर्धा सिच् कृष्टा—चतुर्धा कृष्टा—चतुर्धा कृष्टा—
by पठो कः सि, इक्ष् + कृति and चिदिप्रत्यययो,), similarly चतुर्धा चतुर्धा and
चतुर्धा—(चतुर्धा सिच् कृष्टा—चतुर्धा कृष्टा—चतुर्धा कृष्टा) । Now सिच्
being optional, we have another series of forms with कृष्टा by
'चतुर्धा चतुर्धा' (2336) Thus चतुर्धा चतुर्धा—(चतुर्धा कृष्टा कृष्टा—चतुर्धा कृष्टा
(here neither गुण nor चतुर्धा will come in for कृष्टा is कृष्टा)—चतुर्धा,

अत् (by षटोः कः सि and 'इण्कोः—'आदेश...' (211--12)); similarly ...अक्षचताम्... (तस्=ताम्) and अक्षचन् (here जुस् will not replace क्षि for there is no सिच् but it will make room for 'भोऽन्तः' and अन्ति will drop इ by 'इतश्च' (2207) and त् by 'संयोगान्तस्य लोपः' (५४)) ।
 दह् 'to turn to ashes' अनिट्...दहति ; ददाह etc. देहिथ...ददग्ध—option of इट् by भारद्वाजनियम । देहिथ...एत्वाभ्यासलोप by 'धलि च सेटि' (2261) ।
 ददग्ध...ददह्य...ददघ्य (by 'दादिर्घातोषः' (325))...ददघ्य (by 'भषस्तथोर्धोऽधः' (2280))...ददग्ध (by भलां जश् भशि' (52). Similarly दग्धा ।
 धत्त्यति...दह्यस्यति...दग् स्यति (by 'दादिर्घातोर्धः' ; (325))...धग् स्यति (by 'एकाचो वशी भष्—' (326)...धक् स्यति (by 'खरि च' (121)...धक्ष्यति (by इण्कोः' and 'आदेशप्रत्यययोः). अधाचीत्—अ दह् सिच् ईट् त्—अदाह ('वदव्रज—' 2267) स् ईत्—अ धाग् सीत्—अ धाक् षीत् etc). अदाग्धाम्—अ द्राह ('वदव्रज—') तस्—अदाग्ताम्—अदाग्धाम् (by 'भषस्तथोर्धोऽधः') अधालुः—(like अधाचीत् with 'भेजुस् by 'सिजभ्यस्त—'). मिह—to sprinkle, to drip etc. It is अनिट् । मेहति—मिमेह by लघूपध-गुण । मिमेहिथ—compulsory इट् by क्रादिनियम । भारद्वाजनियम does not apply here for the root falls neither in 'अचस्तास्वत्' nor in 'उपदेशे—' (2294—95) मेढा—लुट् मिह् ता—मेह् ता—मेढ् ता (होढः—(324))—मेढ्धा ('भषस्तथो—(2280)—मेढ्ढा (टुनाष्टु (113))—मे ० ढा (by टो ढे लोपः (2335)) । मेत्त्यति—मिह् स्यति—मेह् स्यति—मेढ् स्यति—मेक् स्यति ('षटोः कः सि')—मेक्ष्यति (इण्कोः—'आदेश—') । Similarly—अमेत्त्यत् (लुङ्) । अमिचत्—अ मिह् चिल् तिप्—अ मिह् क्तत् ('शल इगुप—' (2336)—अ मिढ् स त् (no guna for क्त is कित्) अमिक् मत् ('षटोः कः—' अमिक् षत्—(by इण्कोः—' आदेश—') । कित्त—to live and to remove diseases. (Note other meanings

-of the same under 'गुप्तिप् किदभ्यः सन् (२३९३)' चिकित्सति—
 'कित् कित् सन् शप्ति it not being आहंघातुञ्ज no इट् or गुण—किकित्स
 'अति—चिकित्सति by कुञ्चोयुः and अतो गुणे (१६१). It is often
 preceded by the उपसर्ग नि in the sense of doubt. Thus Amara
 says 'विचिकित्सा (वि-चिकित्स + च (by 'अप्रत्ययात्) + टाप् स्त्रियाम्) is the
 synonym of सशय—'. Some one has read it under अनुदात्त
 roots and instanced as चिकित्सते etc. But in the sense of
 living the form is कृतयति (चुरादि). In a sense other than
 the five under—'कित्तेव्याधिप्रतीकारे, नियहे, अपनयने, नाशने, सशये च'
 .वा—१६९९), the root is चुरादि and hence कृतयति by लघूपधगुण ।

नित—। 'च्लि' सिच्' (१११४४) इत्यतश्चेति, 'श्ल ङ्गुपघादनिटः क्सः'
 -(११४४५) इत्यतः क्स इति चानुवर्तते । तदाह—टश. च्लिः क्सो नेति ।
 किन्तु सिञ्जेति भावः । अत उदाहरति—अद्राक्षीत् इति—च दृश् सिच् ईट्
 .त् इति स्थिति 'सृजिह्वीरिति' अमानमे, च दृ चम् श् स् ईत् इति जाते—
 -यथादिशे 'वदत्रजेति' हलन्तलचक्षाया ह्रस्वो च अद्राश् स् ईत् इति सम्प्रमाने 'द्राश्.'
 'अकारान्तत्वाद् 'अयश्चल्लृज्जजेति' पत्वे तस्य 'षटी.क. सीति' कर्त्वे 'इणकी;
 'आदिशप्रत्ययायस्येति' सिचः पत्वे च—अद्राक्षीत् इति ततो रूपम् । अमागमल्लृज्
 'नित्यत्वात् अद्राक्षीत् इति पाक्षिकरूपं न । नापि अदृचत इति ; क्सस्याप्यभावात्
 इति श्रियम् । एवम् अद्राक्षाम्—(तस्यस्मादिशे तस्य ह्रस्वे च) । अद्राक्षु.—
 'सिञ्जभ्यसविदिभ्योति' क्तेर्जुसादिशे पत्वकत्वपत्वाधि प्राग्वत् । दंश दशने इति ।
 'अयमप्यनिट् टट्टाया व्यापारः (कर्म) इति विग्रहः यदा टट्टानिष्ठव्यापारः । अथास्य
 दशनद्वयस्य व्युत्पत्तं दंशयति प्रथोदरेति—'प्रथोदरादीनि यथोपदिष्टम्' (१०२४—
 -६१३.१०८) इति न्यायेन अनुनासिकलोपः—नकारलोप इत्यर्थः । अन्यथा हि दनश्-
 .लुट्, इति दंशनमित्येवस्यात्, लुट् प्रत्ययस्य किञ्चाभावात्—'अनिदिता हल
 उपधायाः किङ्ति' (४१५ इत्यप्राप्तेः । 'दंशञ्ज—' इत्यस्य तु शप्प्रत्ययमात्र—

विषयत्वात् । अत एव इति अस्मादेव पाणिनेः प्रयोगादेव निपातनात् निपातनम्
 आश्रित्य शब्दोऽयं साधुरिति केचित् मन्यन्ते । अत्रैव तात्पर्यमिति—तैरपि पृषोदर-
 दिरेव द्रष्टव्यः । कृत इत्यत्राह—अर्धनिर्देशस्येति । यद्यपि पाणिनापि कृत् कृत्
 धातुपाठे अर्धनिर्देशः कृतः तथापि आधुनिकैरेव प्रायशो धातूनामर्थानि निर्दिष्टाः ।
 दृशति इति 'नञापदान्तस्य—' (८२।२४) इति नलोपस्य असिद्धत्वादिति भावः ।
 यत्किं तु ददंश् इति—तस्यार्द्धधातुकत्वेन 'दंश्चसञ्जज्ञां शपि—' इत्यस्याप्राप्तेः
 अयोगपरत्वेन लिटः कित्त्वाभावाच्च 'अनिदितामित्यस्य' प्राप्त्यभावात् नलोपो न ।
 अथ यत्किं भारद्वाजनियमात् इडविकल्पाद्रूपद्वयं दर्शयति—ददंश्चिथ ददंश्च इति ।
 तत्र ददंश्चिथेति स्पष्टम् । ददंश्च इत्यत्र तु ददनश्च इति स्थिते 'नञापदान्तस्य—'
 इति नस्य अनुस्वारः—'ब्रश्चभस्जेति' शस्य षत्वे तत्साहचर्यात् यस्य ण्यत्वेन ठत्वे
 च रूपम् । एवं दष्टा (दनश् + ता) इत्यत्र । दड्यति दनश्च्यति इति स्थिते
 नस्यानुस्वारः । शस्य ब्रश्चेति षत्वम् । तस्य 'षट्ठीः कः सि' इति कत्वम् । ततोऽ-
 नुस्वारस्य परसवर्णो डः । ततः 'स्य'—स्य षत्वे रूपम् । दष्टात्—यासुटः कित्वात्
 'अनिदितामिति' (४१५) नलोपे रूपम् । अदाङ्चीत् इति—अ दनश्च सिच
 ईट् त इति स्थिते हलन्तलक्षणायां वृद्धौ नश्चेति अनुस्वारः । ब्रश्चेति शस्य षः ।
 तस्य षट्ठोरिति कः । ततः अनुस्वारस्य परसवर्णो डः । सिचः षत्वम् । एवम—
 अदाङ्चिष्ठम् । अदाङ्चिष्ठुः—सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति स्तेजुस् । कृष विलिखने इति ।
 अनिट्—कर्षति (लघूपधगुणः) । चकर्ष—अत्रापि 'अचो जिति—' (२५४ 'अत
 उपधायाः' (२२८२) इत्यनयोरप्राप्तयोः पुगन्तेति (२१८९) गुणः । एवं 'अचस्ता-
 खत्—' (२२९४), 'उपदेशेऽल्लतः (२२९५) इत्यनयोश्चाप्राप्तयोः 'ऋतो भार-
 द्वाजस्येति' (२२९६) नियमे अप्राप्ते क्रादिनियमात् यत्किं वमयोश्च नित्यमिट्—
 चकर्षिथ । चकर्षिव । चकर्षिम । कृष्टा—कृष्टा इति 'अनुदात्तस्य चेति'—
 (२४०२) अमागमविमल्यात् तासिरूपद्वयम् । कृषता—कृ अस् ष् ता—कृ अष्
 ता—कृष् ता इति । अन्यत्र कृष् ता—कर्ष ता—कृष्टा—लघूपधगुणेन रूपम् ।
 कर्ष्यति—कर्ष्यति—कृष् + स्यति—अभि—कृष् स्यति, षस्य कत्वे कृक्स्यति षत्वम्

कृत्यति । अन्यत्र कृष्यति—कष्यति (अमभावे गुणः) कर्कष्यति कर्कष्यति ।
अथ लुङि—‘शलङ्गुपधादिति’ (२२३६) इति क्प्रत्ययमात्रे प्राप्ते वार्तिकसुप-
न्यस्यति—‘स्पृगमृजेति—’ एभ्यः परस्य च्लेः स्थाने सिजादेशोवेति तदर्थः ।
तदेवं कृष्यलुङि सिज्ज्विकल्पात् क्प्रत्यये रूपतयम्—अकाचीत् (सिजमागमात्)
अकाचीत् (विध्यमभावे) अकृषत् (क्प्रत्यये) ।

(१) अकाचीत्—अ कृष् सिच् ईत्—अकृष् सीत्—अकाप् सीत्
(वदन्नजेति—(२२६०) वृद्धिः)—अकाक्पीत् (पूर्ववत् कत्वत्) ।

(२) अकाचीत्—अ कृष् सिच् ईत्—अकाप् सीत् (वदन्नजेति वृद्धिः)
अकाक्पीत्—(पूर्ववत्पठोरिति यस्य कत्वम्, इण्कोरादेश—इति चत्वम्) ।

(३) अकृषत्—अकृप् क्स तिप् (अतः अप्रकृतेऽपि सिचोऽविद्यमानत्वात्—
‘अस्ति सिचोऽपुक्ते’ इति इडागमो न) अकृप् सत् (कस्य कित्त्वेन गुणमागमौ न)—
अकृषत् (पूर्ववत् कत्वत्) । एवम् (१) अकाक्षिष्टम् अकाक्षिष्टुः (२) अका-
क्षिष्टम् अकाक्षिष्टुः (३) अकृषताम्—अकृषत् । अकाक्षिष्टुः इत्यादिषु ‘सिजभ्यस्त
विदिभ्यश्च’ तिभ्योर्जम् । अकृषत्—इत्यत्र तु सिजभावात्—‘भेऽन्तः’, ‘इतश्च’, ‘संयोगान्तस्य
क्षीपः’ (५४) इति, अभावमिति वत् प्रक्रिया बोध्या— । दह भस्मीकरणे इति । अयमप्य-
नित् । दहति । ददाह । देहिष्य—ददध इति भारद्वाजनियमादिह्रस्विकल्पः । तत्र इट्
पूर्वे—यलि च् सीटि (२२६१) इति एत्वाभ्यासलोपी । अन्यत्र—ददह् य इति स्थिते
‘दादिधातोर्ध्’ (१२५) इति ह्रस्व चत्वम् । ‘भाषल्योर्वोऽपि’ (१२८०) इति घस्य
चत्वम् । ‘भलां जग् भशि’ इति घस्य गत्वम् । एवम् दह्—ता=दग्धा । धत्स्यति—
‘दह् स्यति’ इति स्थिते दादिरिति घ । ‘एकाचो वशी भय् भषन्तस्य मध्यो’ (३२६) इति
दस्य भयमावो घः । घस्य जग्त्वेन गः । तस्य चत्वेन कः । ततः ‘इण्को रादेश-
प्रत्ययययोरेति’ ‘स्य’—स्यत्वम्=घक् प्यति—इति । एवमधत्स्यत् । अधाचीत्—
इति अदह् सिच् ईत् न इति स्थिते हलान्तलक्षणायां वृद्धौ ह्रस्व घः । दस्य
भयमावो घः । घस्य जग्त्वेन गः । तस्य चत्वेन कः । ततः पूर्ववत् चत्वम् ।
अदग्धाम् इति । अ—दहसिच् तस्=अ दाह्—स् ताम्=अदाप् ताम् अदाग्

स धाम् = अदाग् ° धाम्—भली भलीति सलोपः । अधाचुः—अ दाह् सिच् भि =
 अदाह् स जुस् = अदाघ् स उस् = अधाग् सुस् ('एकाचो वशो—', 'भलां जस्—')
 = अधाक् षुस्—(पूर्ववत् कत्वषत्वे) । मिह सेचने इति । अत्र सेचनस्य चरणे
 तात्पर्यम् । मेहति । मिमेह—'अचो जिण्ति—', 'अत उपधावा' इत्यनयोप्राप्तयोः
 पुगन्तीति लघूपधगुणः । मिमेहिथ—क्रादिनियमान्नित्यमिट् । 'यलि च सेटीति' एत्व-
 मभ्यासलोपश्च । मेढा—मिह ता इति स्थिते लघूपधगुणे हीढः, 'भषक्तयोः—', 'टु नाट्—'
 'ढी ढे लोपः—' इति ढत्वधत्वढत्वढलोपाः । सिद्ध्यति = मिह् ष्यति मेह—स्यति—मेढ् स्यति
 मेक् स्यति—मेक् ष्यति इति । एवम् अमेत्यत् इति । अमिचत् इति—अ मिह् क्सत्
 इति स्थिते क्सस्य कित्त्वेन किङ्तीति गुणनिषेधः । ढत्वकत्वषत्वाणि । अमिचाताम्—
 'क्सस्याचोति अलोपेन—' आतो ङिति इत्यस्याप्रवृत्त्या एयादेशो न । एवम् अमिच-
 त्रित्यादि । कित् निवासे रोगापनयने वेति । तत्र रोगापनयनाद्यर्थपञ्चकैर्ष्वेव 'गुप्तिज-
 किदभ्य—' इति सन्प्रत्ययः । चिकित्सति—कित् कित् सन्—चिकित्स इति सनाद्य-
 न्ता इति धातुसंज्ञायाम् शप्तिपौ चिकित्स अति 'अतो गुणे' (१८१) इति पररूपैका-
 देशे चिकित्सति । संशये इति स्पष्टम् । मतान्तरमाह—अस्तेति । अनुदात्तत्वम्
 इति अतएव तङ् । निवासे तु चुराद्यन्तर्गतत्वात् गुणः । शतु चिकित्सति—
 निगृह्णातीत्यर्थः । क्षेत्वे लृणं चिकित्सते अपनयतीत्यर्थः ।

दी— । दान् ८८४ खण्डने । शान् ८८५ तेजने ॥ इतो
 वहत्यन्ताः स्वरितेतः ।—दीदांसति—दीदांसते । शीशांसति—
 शीशांसते । अर्थविशेषे सन् । अन्यत्र दानयति । शानयति ।
 डु पचष् ८८६ पाके । पचति—पचते । पेचिथ—पपक्थ । पेचे ।
 पक्ता । पचोष्ट । षच ८८७ समवाये । सचति—सचते ।
 भज ८८८ सेवायाम् । बभाज । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ—
 वभक्थ । भक्ता । भक्षति—भक्षते । अभक्षीत् । अभक्त ।
 रज्ज् ८८९ रागे । नलोपः । रजति—रजते । रज्यात् ।

रङ्चोष्ट । अराङ्चोत् । अराङ्क्ताम् । अरङ्क्त । शप् १०००
 आक्रोशि । आक्रोशो विरुदानुध्यानम् । शशाप—शेषे । अशा-
 षोत्—अशम् । त्विष १००१ दीप्तौ । त्वेषति—त्वेषते । तित्विषे ।
 त्वेषा । त्वेषति—त्वेषते । त्विष्यात्—त्विष्येष्ट । अत्विष्यत्—
 अत्विष्यत । अत्विष्यताम् । अत्विष्यत । यज १००२ देवपूजा-
 सङ्गतिकरणदानेषु । यजति—यजते ।

दान् to cut शान् to sharpen Roots, beginning from here and
 ending in वङ् (1004) प्रापणे are स्वरिते—i. e. उभयपदी । Thus दीदा
 सति—दीदां सते—दान दान् सन्=दादान स=दि दास (b)—सन्त्यत' (2317)
 and 'नयापदासत्य'—)=दीदास (by 'मानवधदान्शान्भ्यो दीर्घाभ्यावस्य'
 (2394) . Then दीदास + शप् + तिप्=दीदासति (b) अतो गुणे
 (191)). Similarly दीदासते and शीशासति—शीशा सते । सन् is enjoined
 here in a particular sense i. e. in the sense of 'दानेराज्'वे (वा—
 1595) and शानेर्मिशाने (वा—1695) under 'मानवध—'(2494) Hence in
 a sense other than straight forwardness (आजैव) and whelting
 the roots (दान शान्) will fall under चुरादि class and will give दानयति
 —शानयति etc. डु पष्—to cool अनिट् । डु for 'डित् क्ति' 'क्लृमेप्'—पक्लितम्
 and ष् for 'विदभिदादिभ्योऽङ्'—पचा । उभयपदी—प्रचति—प्रचते । पपाच—पेषे
 एत्वाभ्यासलोप by 'अत एकहलन्मधे—'(2266)) पेषिष्य—पपक्ष्य—option of
 इट्—by भारद्वाजिनियम . एत्वाभ्यासलोप by घलि च सेटि (2261). पपक्ष्य then
 by 'चोः क्. (378) च changes into क्. Similarly पक्ता । पचोष्ट (आशीः)
 —पच सोयुट् सुट् त—पचसोर्त् स् त—पक्षीय सत्—पक्षीयत् (यलोप b) 'लोपो
 व्योर्धलि') । Then षत् of both the सs and त changes into ट by
 'टुना—' thus पचोष्ट । परमै—पच्यात् । षच् to collect or accumulate

अनिट्, योपदेश—like डुपप्—। भज to serve भजति भजते । वभाज भजे ।
 भज भज णत्—वभाज् अ—वभाज । भज् भज् ए—० भजे ए (by—अत एकहल्-
 2260). Similarly—भेजतुः भेजुः । भेजिथ—वभक्थ option of इट् by
 भारद्वाजनियम । भेजिथ by यत्नि च सेट्—and in वभक्थ the process
 is—वभक्थ—वभज्थ—by (चोः कुः)—वभक् थ (‘खरि च’ । भेजिथ भेजिम
 like पेक्षिथ पेक्षिम—by क्तिनिनियम and ‘अत एकहल्—’ । भत्यति—भत्यते—
 भज्स्वति भग्स्वति—भकष्यति so भत्यते । अभाचीत्—अभज् मिच् इट् त् अभाज्
 स, इत् = अभाग्—क—म—प ईत् । अभक्त—अभज मिच् त् (आत्मने—)—अभग् म
 त—अभग् म त by ‘कलो भलि’ (2281)—अभक्त (खरि च) । So also
 पत्यति पत्यते । अपाचीत्—अपक्त । रज्ज् to dye, to colour etc. नलोप
 i.e. the elision of न is effected by the rule ‘रज्जे च’ 2397). रजति—
 रजते ; in णल् = ररज्ज्, —ररज्जे (रराज्—रेजे are from राज् दीप्ती (822) see
 under—फणं च सप्तानाम्’ (2354)) । रज्यात्—रङ्चीट्—(आर्शीः) । The
 former drops न by ‘अनिदिताम्—’ (415) and the latter is thus—
 रज्ज् सीयुट् सुट् त—रङ्ज् सीय् स् त—रन्ग् सी स् त (by—चोः कुः—ज changes
 into ग and ज to its former position नत्वं and स elides by ‘लोपो
 व्योर्वलि’ (872)) = रङ्क् षीष्ट (न first changes to अनुस्वार by नञापदान्तस्य
 —then to ङ् by ‘अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः’ । ग changed to क by—‘खरि
 च (121) and स to ष by द्वणकोः and आदेशप्रत्यययोः—and finally त
 to ट । Thus रङ्चीट् । अराङ्चीत्—अरङ्क्त (लुङ् forms). अराङ्चीत्
 —अ रज्ज् सिच्, इट् त—अराज्ज् मिच्, ईत् (द्विज् by वदन्नज्—(2267), though
 there are more than one consonant viz ज् ज् between the अच् (अ)
 and the सिच्; for it is sanctioned by भाष्य—see ante. under अखङ्क्त,
 असाङ्चीत्—अरान्ग् स्, इत्—अरां ग् स्, इत्—अराङ्क् स्, ईत्—अराङ्क्
 षीत्—अराङ्चीः (rules as before). अरज्ज्—अरज्ज् सिच्, त—अ रन्ग् स् त

-(want of हृदि etc by 'निङ्सिचावाकमेवदेव' (2300)) चरङ्क ० त—चरङ्क्य
 -(समीप by भक्तो भक्ति) । Similarly चरङ्कताम्—चरङ्कताम् चरङ्क्य—
 चरङ्कत etc शप् to be angry with, to curse etc चाक्रोश means
 to think ill (of another) It also is चनिङ् । शपति शपति, शशाप
 (ण्)—शपे (by चत एकङ् 22'0) । शेषिव (चलि च सीटि) शपय—
 शपिवे (चाकमे—) । शेषिव—शपित (इट् by व्रादिनिघम) । Similarly शपे शपिवे
 शपिते । अशापनीत—अशप्त (लुङ्)—अ श प् मिच् इट् त—अशापनीत (र्षि by
 'यदत्र'—) । In the आकान—अ शप मिच् त—अ शप् श् त—अ शप् ० त (समीप
 by 'भक्तो भक्ति,' (2381) want of हृदि by निङ्सिचावाकमेवदेव (2300) । नङ्
 'किङ्कति च'—अशप्त । Similarly—अशापनीताम्—अशप् नीताम् and अशापत
 —अशप्तत etc लिष—to look bright or effuse light etc अमिट्
 लेपति—लेपति by लघुपधगुण । तिलिष—तिलिष (लिट्—ण् and ण्)
 the former is gunnated by 'पुगल— and the latter is prohi-
 bited to have guna on account of its being कित् by किङ्कति
 च' and किङ्क is by 'अमथोगाजित् कित्' । लीटा (लट्) । लिङ्कति—
 लेपति (लट्), लिप्यति—लेप्यति (गुण by पुगल—, लिङ्कति by
 —'ददा क मि', similarly लेप्यत । अलेप्यत्—अलेप्यत etc लिप्यात्—लि-
 प्योत् (the former is कित् by किङ्कतिचि' and the latter by
 'निङ्सिचावाकमेवदेव'—) (2300) hence no guna in both the cases
 by 'किङ्कति च'—see also लेप्यति etc. अलिप्यत्—अलिप्यत
 (लट्), 'अल इगुपधादिनिट् क' (2336)—thus क comes in place of
 चि and क being कित् both are not gunnated च becomes
 क् by 'पदी क मि' and च of वा becomes व by 'इको and
 आदिशप्रत्यया' (211 12) Similarly अलिप्यताम् (लम्—ताम्), अलिप्यत
 by 'कस्याचि' (2337) 'अतो गुणे' etc (191) यज—to worship etc —अयिङ्

मित—। दानशान् इति (नामवधेतिमुलोपात्तौ धात्) । इत इति दान् इत्यारभ्य
 यह प्रापणे (१००४) इत्यन्ता उभयपदिनः 'स्वरितञितः—' इति सूतात् । दीदांस-
 नीत्यादि—दान दान् सन् इति स्थिते हलादिजिघे ङस्वे, ददान्म इति भवति । ततः
 'मन्यतः' (२२७) इत्यभ्यासस्य इत्वे 'नयापदान्तस्येति'—मस्यानुस्वारि च कृते
 —दिदांस इति । ततः 'मानवध्वति' (२३२४) दीर्व दीदांस इति । तस्य
 च 'सनायन्ता धातवः' इति धातुत्वे प्राप्ते शप्तिषादयः । तदे दीदांस शप्
 नि इति स्थिते = दीदांस अति इति ज्ञाने 'अतो गुणे' (१२१) इति पररूपेण
 ददांसति एवमन्यत प्रक्रिया । अर्थविशिषे इति । स चार्थविशिषः—पूर्वं वार्त्तिक
 मते 'दानेराज्ज्वि' 'शानर्मिशाने' इत्यवोक्तम् । अन्यत इति । एतदभिप्राये तु चुराद्य-
 र्गतेतत्वाद् दानयति—दानयते इत्यादि । लु पचप् इति । धित्करणं 'डितः क्तिः'
 'क्तेर्मप् नित्यम्' = पक्तिमम् इत्यर्थम् । तथा च प्रयोगः—'विपक्तिमज्ञानगतिर्मनस्वी'
 मङ्गिः १म सर्गः । पितृकरणमङ्गम् 'पितृभिदादिङोऽङ्—' इति सूतात् = पचा
 इनादाहरणम् । तस्याः पाकोऽयः । लिटि—पपाच—पेचि । 'एकत णित्वाद् 'अत'
 उपधाया' इति वृद्धिः । अन्यत 'अत एकहल्—' (२२६०) इत्येतमभ्यास—
 षोपय । पेचिथ—(यलि च सेटि (२२६१)) पपक्ष (प पच् थ—पपक्ष
 'चोः कु'रिति कत्वम्)—भारद्वाजनिग्रमाद् इडविकल्पः । वसथोस्तु—पेचिव—पेचिम
 इति । पक्ता (लुट्—चोःकुरिति कुत्वम्) । पचीष्ठ—(आशिपि—पच् सीयुट्
 सुट् त इति स्थिते यलोपात् पच् सी स् त इति जाते कत्वपत्वष्टत्वानि)
 लटि पत्यति...पत्यते । लुङि—अपत्यत्—अपत्यत । लुङि—अपाचीत्—अपक्त
 (परस्मैपदपच्—हलन्तलक्षणा (वदन्नजेति—) वृद्धिः । कत्वपत्वे । आत्मनेपद
 पच्—अ पच् स् त इति स्थिते 'भलो भलि' (२२८१) इति सलोपे चस्य कत्वे रूपम्)
 पच समवाये । अयं षोपदेशोऽनिट् च । समवाय एकव्रीकरणम् एकव्रीभवनं
 सेवनमित्यादि । ससाच—सेचि । असाचीत्—पडचीत् ('अतो हलादेर्लघोः' इति वृद्धि—
 विकल्पः)—असचिष्ट (आत्मने—) इत्यादि । भज्धातुरप्यनिट्—भजति—भजते ।
 'भजान्—भेजि' एकत्र णलि वृद्धिः (अत उपधायाः २२८२), अन्यत 'अत एकहल्—

(२२६०) इत्येताभ्यामधीयी । एवं भेजतुरित्यादि । भेजिद—चमञ्च पुंल्लिङ्ग
 'यन्ति च सेटि' (२२६१) इति एताभ्यामधीयी, अन्यत चमञ्च इति स्थिते चोः
 कुरिति—जस्य नः तस्य 'सुरि सेति' चत्वेन कः । एवं भज्ज इति । भज्यति—
 भज्यते—भज्जति इति स्थिते यत्वेकत्वपदानि पूर्ववत् । एवं भज्यते । चम-
 चीत्—(चमञ्च सिच् ईट् त इति स्थिते द्वित्वत्वंलपदानि)—चमञ्च
 (चमञ्च—सिच् त—चमञ्च स् त इति स्थिते यत्वेन गत्वकत्वमधीया ।) ; भेजिष—
 भेजिष (भिष्टि) ; भज्यात्—भजोष्ट (चासिचि) । रज्जराये इति । चन्टि ।
 नलोपः—'रज्जुयति' लुक्तात्—इति भावः । रज्जति—रज्जने ; लोपधत्वेन लघुपदभा-
 भावात् गुर्वी नः । संयोगपरत्वेन लिटः क्त्विज् नः । तेन चमिदितामिदम्यामस्याह
 नलोपाभावः—ररञ्ज—ररञ्जे । ररञ्जतुः—ररञ्जान्ते । ररञ्जुः—ररञ्जन्ते
 इत्यादि ; रराजे—रज्जे—रराज इत्यादि तु राज्ज दीप्तादिभ्य इति 'क्षणां च मता-
 नाम्' इत्यमोक्तम् । रज्ज्यात्—रज्ज्चीष्ट—चासिचि वपदयम्—पूर्वत किदासिचि
 इति क्त्विज् गुणाभावः—नलोपश्च । परत इक्ष्मणीपत्ताभावात्—'लिङ्गिचावा-
 त्तनेपदेषु' (२२००) इत्यस्याप्रभत्या चक्त्विज् नलोपाभावः । तर्द्धं रज्ज
 सोमुट सुट त इति स्थिते अस्य अनुस्वारः तस्य परसुवर्धनदः । अस्य गुत्वेन
 नः । तस्य चत्वेन कः । सोमुटसुटी—इक्ष्को—आदिप्रत्ययधोरिति पत्वे, लोपी
 व्यावर्त्तनि (८०३) इति यमोपः । तस्य टुत्वेन टत्वम् । चराङ्चीत्—चरङ्ज् । पूर्वत
 —चरन्ज् सिच् ईट् त् इति स्थिते चनेकद्वयवधानेऽपि वदमभेति हलन्तलघयाया
 ह्रस्वां चरान् ज् स् ईत् इति लभेच अनुस्वारपरसुवर्धनगत्वकत्वपदानि । अन्यत
 —चरन्ज् + सिच् त् इति स्थिते 'लिङ्गिचावात्मनिपदेषु' (२२००) इति सिचः
 क्त्विज् 'किञ्चि चेति' निषेधाद् ह्रस्वाभावे 'कलो मलोति' सलोपः । अन्यत पूर्ववत् ।
 कृटि—रज्ज्यति—रज्ज्यते । छडि—चरङ्ज्यत—चरङ्ज्यत । छडि—चरज्ज
 विधिलिङि—रजेत् इत्यादि । शप चाक्रोशे इति । चाक्रोशपदस्याधमाह—
 चाक्रोश इति—विदत्तस्य अनिष्टस्य अनुध्यागम् चिन्तनमिति यावत् । शपति—शपते ।
 अनिष्टयं धातुः । शशाप—उपे । पूर्वत 'अत छपधाया' (२२८२) इति कलि इडिः

अन्यत् 'अतएकहल्—' (२२६०) इति, एत्वाभ्यासलोपौ : 'थलि च सेटि'—शेपिथ—
 शशप्थ (भारद्वाजनियमाद् वेट्) ; वमयोस्तु—शेपिव । शेपिम । त्नादिनियमान्नित्य-
 मिट्) । अशाप्तीत,—अशप्त—पूर्वव वदन्नजेति हलन्तलक्षणा वृद्धिः । अन्यत्—
 'लिङ्सिचावि'ति कित्त्वेन गुणवृद्धिविरहः । 'भूलो भूलीति' सलोपय । शप्ताति—
 शप्ताते । शप्तात्—शप्तीष्ट इत्यादीनामुदाहार्याणि । लिष इति—अथमप्यनिट् ।
 त्वेपति—त्वेपते—लघूपधगुणः । पचति इत्यादावपि लघूपधगुण एव । तव अकारस्य
 गुणेनापि अकारत्वम् 'अदेङ् गुणः' इति नियमात् । तित्वेष—तित्विषे—णलि पुगन्तेति
 गुणः—एशि तु कित्त्वाद् गुणाभावः । त्वेष्टा (लुट्) । त्वेत्यति—तैत्यते—त्विष् स्यति इति
 स्थिते गुणे त्वेष स्यति इति जाते 'षट्ठोः कः सि' इति षस्य कत्वे स्यस्य षत्वम् । त्विष्यात्
 —त्विचीष्ट—'किदाशिषि', 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु—' (२३००) इत्यभयोः कित्त्वात्
 'किङ्ति' इति गुणनिषेधः । त्विचीष्ट—इत्यत्र पत्वकत्वपत्वानि । अत्विचत्—अत्वि-
 चत् । उभयोः अपि 'शल इगुपधादनिट् क्तः' (२३३६) इति क्तः । तस्य कित्त्वात् प्राग्वद्
 गुणाभावः । पत्वकत्वपत्वानि । एवम्—अत्विचताम्—अत्विचाताम् । अत्विचन्—
 अत्विचन्त इत्यादि । अत्विचन्त इत्यत्र 'भोऽन्त' इत्यन्तादेशे—हते 'क्'सस्याचि'
 (२३३७) इति क्तप्रत्ययान्तस्य अलोपे रूपम् । यद्वा—'अतो गुणे' (१८१) इति पर-
 रूपम् । यज इति । अनिट्—पूजेति—'इह देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः पूजे'ति' नागेशः ।
 अस्य लिटि सम्प्रसारणं स्यादित्याह—

२४०८ । लिट्प्रत्यासत्त्योभयेषाम् ॥६१॥१७॥

दो— । वच्चादीनां यच्चादीनाञ्चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं
 स्याल्लिटि । इयाज ।

The samprasarana occurs in the reduplicate (अभ्यास) of वच्चि-
 स्वपि and यज्, etc and also of गृहि, व्या, वधि, च्यधि and वश्, etc, in
 लिट् । The वच्चादि class is under (rule 2409) and the यच्चादि class is
 under (rule 2412). Thus यज् यज् णल् = य याज् अ = इ याज् अ = इयाज् ।

मित— । लिटि अभ्यासस्य च भवेयाम्—इतिच्छेदः । 'वचिस्त्रपियजा—
दीना किति' (६।१।१५) इति, 'यद्विज्यवयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्तिपृच्छति—
भञ्जतोनाम् डिति च' (६।१।१६) इति च पूर्णसूत्रद्वयम् । तेन उभयेषामित्यनेन
एते एव गृह्यन्ते तदाह—व्यादोनां यद्यादीनाञ्चेति । 'अथ सम्प्रसारणम्—'
(६।१।१७) इत्यतः सम्प्रसारणम् इत्यनुवर्तते, तदाह—सम्प्रसारणं स्यादिति । वचि
स्त्रपि इत्यत्र यञ् (१००२) इत्यारभ्य टु चोच्चि (१०१०) गतिवृद्धौ इत्यन्ता नव
यजादयः । तथाचोक्तम्—

“यजिर्वैपिर्विहयैव वसिर्वैज्व्येज इत्यपि ।

ह्वेज्वादि अयतिथेव यजाद्याः सृजति नव ॥” इति—

यद्यादय इत्यनेन तु 'यद्विज्य'— इति सूत्रोपात्ता नव विवचिताः इयाज—इति—य
यञ् यल इति कति अभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । चङ्स—'यत उपधया' (२२८२)
इति वृद्धिः ।

२४०८ । वचिस्त्रपियजादीनां किति ॥६।१।१५॥

दी— । वचिस्त्रप्योर्दजादीनां च सम्प्रसारणं स्यात्
किति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् द्वित्वम् । ईजतुः । ईजुः ।
इयजिय—इयष्ट । ईजे । यष्टा । यच्चरति—यच्चरते । इज्यात्—
यज्जोष्ट । अयाज्जोत्—अयष्ट । डु वप् १००३ वीजसन्ताने ।
वोजसन्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च । अयं क्षेत्रेऽपि ।
केशान् वपति । उवाप—ऊपे । वप्ता । उध्यात्—वप्सीष्ट ।
प्रणवाप्सीत्—अवप्ता । वह १००४ प्रापणे । उवाह । उपहिय—
सहिवहोरोदवर्णस्य—' (२३५७)—उवोढ । ऊहे । वोढा ।
वच्चरति—वच्चरते । अवाज्जोत् । अवाढाम् । अवाह्युः । अवाढ ।
अवचाताम् । अवचत । अवोढाः । अवोढ्वम् । वस १००५
निवासे । परस्मैपदी । वसति । उवास ।

The roots वच्, खप्, and यञ् वप् वह, वम्, वेज्, व्येज्, ह्वेज्, वद and ह्रि are 'samprasaranated' when a कित् affix follows. Now this rule (6.1.15) being subsequent to 'लिटि धातोश्चभ्यासस्य' (2177—6.1.8.), the latter will not apply 'after the former has taken effect according to 'विप्रतिषेधे प' कार्यम्' for there runs the परिभाषा—'सकृदगती विप्रतिषेधे—यद् बाधितं तद् बाधितमेव' 'when (two rules), while they apply (simultaneously), mutually prohibit each other, that (rule of the two)' which is once superseded (by the other), is superseded altogether (and cannot therefore apply again after the latter rule has taken effect). But the latter (लिटि धातोः etc.) must need apply by another परिभाषा—'पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्'—(occasionally the formation of a particular form) is accounted for by the fact that (a preceding rule) is allowed to apply again (after it had previously been superseded by a subsequent rule²). Thus Bhattoji says that the द्वित्व or duplication is to take effect by 'पुनःप्रसङ्गविज्ञान' or reapplication. Thus यञ् + अतुम् = इज्, अतुस्, then by duplication—इज् इज् अतुस् = इइज् अतुस् = ईजतुः by 'अकः सर्वेषु दीर्घ' । Similarly ईजुः । इयजिथ—इयह—option of इट् by भारद्वाजनियमः । यल् is not कित् (but पित्), hence the अभ्यास only gets samprasarana and not the verbal base (अङ्ग) also (by the rule 'लिटिभ्यासस्योभवेपाम्' (2408)). In इयह the process is—इयज् थ = ईयप् थ (ज is changed to य by 'त्रयभस्ज-खजमजवजराजभाजच्छसां षः' (294) and थ to ठ by घुना घुः (113 इजिव इजिम् ।—(क्रादिनियम gives नित्य इट्) । इजे । (आत्मने—एश् is कित् hence

like रज्जुः) । यदा—by 'वदधमृज—' etc. यत्त्यने—यत्त्यने—यत् + सति =
 = यत् + सति = यक् ष्यति (by 'वदोः क. वि' and पत्व) इत्यात्—because
 यासुट् is कित् by 'किदाजिषि' hence 'वचिस्त्रयि—' etc applies. यद्योह—
 here 'निङ्—सिचा—' (2300) does not apply, so no Samprasarana
 by वचिस्त्रयि etc ; thus यज् मीयुट् सुट् त = यज् मीय् स् त then by 'पत्वकत्वब-
 लद्वयलोप' we have यज् योहट् = यद्योह । यद्योहिट्—यद्ये the former
 has the इङि substitute by 'वदधमृज etc' (2267) then पत्वकत्वबल as
 before. The latter does not get इङि owing to the prohibition
 'किङिति च' for the affix त is कित् । The स of सिच् elides by
 'भक्तो भक्ति' (2281) then पत्व and टुत्व as before. Similarly यद्यत्त्यत्—
 यद्यत्त्यतः । डु वप् बीजसन्ताने । बीजसन्तान means to sow seeds in
 the field and to emit semen to the uterus i. e., keep
 intercourse. This root also means to cut or shave thus
 'केशान् etc. वपति—वपते । उवाप—ऊपे—by (सम्प्रसारण and इङि)
 and (सम्प्रसारण द्वित्व and सवर्णेदीर्घ) । उघ्णात्—like इज्यात् । वप्सीह
 (चात्मने—easy) प्रच्छवप्सीत्—अवप । In the former नि has got पत्व by
 —'नेर्गदन्द् etc' and इङि by 'वदधमृज etc' In the latter, want of गुण
 and इङि due to कित्त्व of the affix त and the स of सिच् disappears by
 'भक्तो भक्ति' (2281) वप्साति—वप्सते etc ease. (N B.—डु of वप्स to
 give उद्गमिस्म by 'द्वित् क्ति' and ऋर्भक्षिस्म). वह् to carry, to lead to
 etc वहति—वहते, उवाह—ऊहे—the former gets सम्प्र —by 'लिटाभ्यासस्यो-
 भयेषाम्' and इङि by 'अत उपधाया.' (2282), the latter is first sampra-
 saranated by 'लिटाभ्यासम्—', then it is doubled and then becomes
 दीर्घ by 'अक. सवर्णे—' । अवहिसि—उवोह—option of इट् by भारदाज-
 निवस । (want of एत्व and अभ्यासलोप in the former by the prohibi-

tion 'न शसदद्—' (2263). उवह्य—वह् इट् थ—ववह् इथ—उवह् इथ—उवोढ—
 —उवह् थ उवद् थ उवद् थ by 'हो ढ'; (324) and 'भसस्तथोः—' (2280) उवद् ढ
 by ढ्ना ढ्ः (1113)—उवो ढ् (by 'ढो ढे लोपः' and 'सहिवहो—'); वोढा. (लुट् ता
 by ढल्, धल्, ढल्, ढलोप and ओल् as before). वल्यति—वल्यते—by ढल्, कल्
 and षल् as before. अवाचीत्—अवोढ—the former = अवह् सिच् ईट् त् =
 अवाह् स् ईत् = अवाद् स् ईत् = अवाक् ष ईत् (षढोः कः); the latter = अवह्
 सिच् त् = अवह् स् त् = अवह् ंत (want of गुण and वृद्धि on account of
 कित्त्व; and सलोप is effected by भलो भलि) = अवद् ष्—अवढ् अव०ढ् (ढोढे—)
 etc. अवोढाम्—अवचताम्—the former = अवह् स् तस् = अवद् ं ताम् = अवद्
 धाम् अवढ्ताम् = अव०ढाम् = अवोढाम् (by सहिवहोरोदवर्णस्य); the latter =
 अवद् स् आताम् = अवद् स् आताम् = अवक् ष आताम् (by षढोः कः and पत्).
 अवाचुः—अवचत; the former = अवह् स् भि = अवाह् स् जुस् = अवाद् स् उस्
 = अवाक् सुस् = अवाक् पुस् (अवाचुः); the latter = अवह् स् भि = अवह् स
 भि = अवक् ष् भि = अवच् अत (by आत्मनेपदेष्वनतः (2258)). Similarly
 अवाचीः (लुङ्सिप्)—अवोढाः (लुङ् थास्); अवोढम् (थस् = तस्) अवचा-
 धाम् (आथाम्) and अवोढ (थ = त)—अवोढम् (अवह् ध्वम् = अवद् ढम् =
 अव० ढम् = अवोढवम् by 'सहिवहो—') and so on. वस to live अनिट्
 परस्मै—; because स्वरित् roots have ended with वह्; cp. 'अथ
 वह्यन्ताः स्वरितैः'. वसति उवास—as उवाप etc. Now to direct पत् 10
 वम् in अतुस् etc. he puts forth the rule:—

मित—। वचिस्वपीति—वच्स्वपीरिका निद्देशः। "इक्षिपौ धातुनिद्देशे"
 (वार्तिक)। ननु तर्हि इकः कित्वाद् 'उचिः', 'सुपिः' इत्येव स्यादस्यादेव सूत्राद्नु
 'वचिस्वपिरिति' चेत्। सत्यम्। सौत्वत् सम्प्रसारणाभावः। वचिश्च स्वपिश्च
 यनादयश्चेति विग्रहः। न तु वचादयश्च स्वप्यादयश्चेत्यपि विग्रहीतव्यम्। आदिशब्दस्य
 यजिनैव योगात्। यदि ह्यादिशब्दस्य वचिस्वपिभ्यामपि अन्वयः स्यात्तर्हि वचिस्व-

श्रीरादादिकत्वात् वचिष्यद्येनैव सिद्धेः, स्वपिपद्यस्य द्वियर्थापत्तिः-स्पष्टेव । अत
 आह—वचिष्यद्येनैवादीनां चेति । सम्प्रसारणमिति—‘लजः सम्प्रसारणं पुनपत्यो-
 म्नात्पुरुषे—’ (६।१।१२) इत्यतस्तदनुष्ठेभेरिति भावः । अतु ‘मिष्टि धातोरनभ्यास्य’
 (६।१।८) इति हित्वविधायकं पूर्वमृतम् । एतच्च (वचिष्यदि—’ ६।१।१५ इति) सम्प्र-
 सारणपरं परमृतम् । तेन किमत्र विधेयमिति विप्रतिपत्तौ—विप्रतिपद पर काष्ठम्’
 इति सम्प्रसारणमेव प्राक्काव्यं परत्वात् । तथा सति ‘सकृदन्तो—विप्रतिपद यद् बाधितं
 तद् बाधितमेव’ इति परिभाषया हित्वविधायकपूर्वमृतस्य बाधितत्वात् बाधितस्य च
 पुनरुक्त्यानामश्वत्वात्—ईजतुरीजुरित्यादौ कथं हित्वं सेव्यमिति चेत् ? उच्यते । अस्ति
 हि परिभाषान्तरमपि ‘पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्—सिद्धम्’ इति । ‘कृतचित् पदविशेष—
 मन्त्रये बाधितस्यापि (पूर्वमृतस्य) पुनरुपस्थितिरिष्यते’ इति तदर्थः । तेन चात्र
 सम्प्रसारणात् पर पुनर्हित्वप्रसङ्गः । तदेतत् सर्वं मनसिक्तस्य—समाधेय—पुनरिति ।
 एवम् यज् अतुम् इति स्थितिं चनेन सम्प्रसारण्ये कर्तुं इज् अतुम् इति । ततो हित्वम्—
 इज् इज् अतुम् इति । यथाह हलादिशेषेण—इ इज् अतुम् इति आते—अकः
 सवर्णे दीर्घः’ इति सवर्णेदीर्घेण—ईजतुरिति । एवम् ईजुरिति । भारद्वाजमियमात्
 यन्मघ वेडित्याह—इयजिघ इयष्ठ—इति । अत्र सभयस्य छलः पिप्वेनाकिच्वा’स्त्रिग्य-
 भामस्योभयेयानि’ति सम्प्रसारणम् । इयष्ठ इत्यत्र ल्यङ् विज्ञेय—यत् यलो भ्रूल्लृण्यत्वेन
 व्रथादिमुक्तात् (१८४—८ २।३६) लकारस्य वकारः, छु ना छुरिति यस्य छुत्वेन ठत्वमिति ;
 ईजे—आत्मनेपदे रूपनिदम् । प्राग्वत्सम्प्रसारणहित्वसवर्णेदीर्घा । यथा—अस्य व्रथादिना
 पत्वे तत्प्रत्ययस्यटुत्वम् । यत्त्यति—यत्त्यते—यज् स्वति इति स्थितिं ‘प्रथमसज्जज्जज्जज-
 राजभाजश्चर्गा षः’ (२८४) इति पः । तस्य ‘पठो. कः सौति कत्वम् । तत्साहचर्यात्
 परस्य षत्वम् । एव यत्त्यने । इज्यात्—यघीष्ट । पूर्व्वं ‘किदागिदि’ इति यासुटः
 किच्चाद् सम्प्रसारणम् यकारस्य अभ्रूल्लाद् व्रथादिना—षत्वाभावश्च । परत्र सीयुटः
 किच्चाभावात् सम्प्रसारणाभावः । किञ्च इक्षुसमीपत्वाभावात् ‘सिङ् सिचावात्मनेपदेभु—’
 (२३००) इत्यस्याभ्यप्रवृत्तिः । सीयुटः सकारस्य भ्रूल्लात्—व्रथादिना ल्यप् पः । तस्य
 कः । तत्साहचर्यात्—‘इण्कोः’ ‘आदेशप्रत्यययो.’ इति सीयुट्मुटोः षत्वम् । यलोपः ।

नप्रत्ययस्य ण्त्वेन टत्वञ्च । अयाचौत्—अयष्ट (लुङि रूपद्वयम्) । पूर्व्वत् वदन्नजेति
 हलन्तलक्षणा वृद्धिः । षत्वकत्वत्वानि प्राप्नुवत् । परत्वापि वृद्धिं विना षत्वादि, भली
 भलीति सलोपश्च । लिटि वमयोः—क्रादिनियमात्—ईजिव—ईजिम इति । डुवप्—
 वीजसन्ताने । विकिरणं निक्षेपः गर्भाधानं निषेकः । तथा च कृन्दसि प्रयोगः—‘अग्रमत्ता
 रचत तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परवीजानि वासुः’ इति । अयमपि धातुरनिट् ।
 ‘डित्कारणम्’ ‘डित्तः क्तिः’ क्तिमन्वित्यम् इति उप्विमम् इत्यर्थम् । वपति क्षिन्तौत्यर्थः ।
 वपति—वपते, उवाप—ऊपे । पूर्व्वत् लिट्प्रभ्यासस्योभयेषामिति (२४०८) सम्प्रसारणम्
 ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिश्च । परत्वं वप् एश् इति स्थिते एश्ः कित्त्वात् सम्प्रसारणे
 उप् ए इति जाते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् हित्वे हलादिशेषे सवर्णदीर्घे च रूपम् ।
 वप्ता—तासेः कित्त्वाभावात् सम्प्रसारणविरहः । उष्यात्—वप्सौष्ट । पूर्व्वत्
 किटाशिपीति कित्त्वात् सम्प्रसारणम् । अन्यत् कित्त्वाभावान्न तथा । प्रणवाप्सीत्
 अवप्त । पूर्व्वत् ‘नेर्गदने’ति णत्वम् । वदन्नजिति वृद्धिः । अन्यत्—तप्रत्ययस्य
 कित्त्वात् ‘किङ्ति चेति’ निषेधात् गुणवृद्धभावे ‘भली भलि’ इति सिचः सलोपः । वह
 प्रापणे इति । प्रापणमुपस्थापनम् । वहति—वहते । उवाह—ऊहे । पूर्व्वत् ‘लिट्प्रभ्यास-
 स्येति’ सम्प्रसारणम्—अत उपधाया इति वृद्धिश्च । अन्यत् ‘वचिस्वपीति’ सम्प्रसारणे कृते
 पुनः—प्रसङ्गविज्ञानाद् हित्वम्, हलादिः शेषः । सवर्णदीर्घः । उवहित्—उवोढ ।
 ऊहिषे इति । यलि भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः । प्रथमे—लिट्प्रभ्यासस्येति सम्प्रसारण-
 मिट् च । द्वितीये—वह् यल् इति स्थिते ‘लिटि धातोरिति (६।१।८)’ हित्वे ‘लिट्प्र-
 भ्यासस्येति’ वकारस्य सम्प्रसारणत्वे (वह् वह् य—ववह् य)—उवह् य इति जाते ‘हो
 ढः’ इतिहस्य ढः । ‘भ्रपस्तथोरिति’ यस्य धः । धस्य ण्त्वेन ढः । ‘ढो ढे लोपः’ (२३३५)
 इति पूर्व्वढस्य लोपः—उवढ् य—उवढ् ध—उवढ् ढ—उव ० ढ । ततः ‘सहिवहो
 रिति’ (२३५७) वकारादकारस्य ओत्वे उवोढ इति । ‘ढ्रलोपे पूर्व्वस्य दीर्घोऽणः’
 (६।३।१११) इतीमं बाधित्वा ‘सहिवहोरित्यस्य’ (६।३।११५) प्रवृत्तिरिति ज्ञेयम् ।
 अन्यथा उवाढ इति स्यात् । तृतीये—तु सम्प्रसारणहित्वसवर्णदीर्घेडागमाः पूर्व्ववत्
 उति बोध्यम् । वोढा—ढत्वधत्वढत्वढलोपेभ्यः परमोच्चमिति प्रक्रिया । वक्ष्यति—

वत्यने इति । इत्य डः । तस्य 'वतीः कः—' इति कः । ततः धृति, धनम् ।
 अवाचीन्—अवीट इति । पूर्वतः बद्वधेति इति । ततो ट्मकत्ववृत्तानि । अत्यत
 अवद्मिन् इति स्थिते 'तस्य किलेन गुणद्वयाभावात्—अवद्मन् इति ज्ञानं
 भव्यो भव्योति भव्योपः । एवम् अवद् त इत्यव 'हो टः' इति इत्य डः । 'भव्ययो,
 इति तत्प्रत्ययस्य डः । तस्य ह्रस्वा दुरितिउत्तम् । ततः पूर्वतः 'होटेभ्योप' इति भ्योपः ।
 'सद्विवहोदवर्धेण' इति अवीट (अवद्—अवट्, च—अवट्, उ अव + ट—अवीट)
 इति । अवीट इहम्—अवद्यताम् इति । पूर्वतः तस्यसामादेशो उन्मथनतल्लभ्योपसर्ग इति
 प्राग्वत् । परत—अवद् मिष् चाताम् इति स्थिते अवद्म चाताम् इति इत्य
 कत्ववृत्तानि । अवाचु—अवद्यत इति । पूर्वतः अवद् मिष् भि इति स्थिते
 हलन्तलक्षणा इति । किञ्चिदादेशस्य—अवाद्म जुम् इति । ततः अवाद्म, जुम्—
 अवाट्, म्, उम्—अवाक्, म्, उम्—अवाच्, उम् इति । परत—अवद्, मिष्, भि इति
 स्थिते पूर्वतः अवद् इति भवति । ततः 'आत्मनेपदलक्षणतः (२१४८) इति
 भव्य 'वत्'—भावः । अवच् वत—अवद्यत इति । एवम् अवाचीन्—अवीटाः
 अवीट—अवद्याताम् । अवीट—अवीट्, म्, इत्यादि । इति वदव्यन्ताः स्वरितेती
 गताः । वचिस्वप्योक्त ऊयुः ऊययुः—सुपुपतुः सुपुपुतिर्यादि वत्यन्ते । अथ परधोपदी
 वत निवासे । अनिट् । उवाच इति । मिट्भ्यामधीति सम्प्रसारणम् । अस्य
 प्लार्यमाह—

२४१० । गामिवसिधसोनाञ्च ॥८॥३॥६०॥

दी— । इण्कुभ्यां परस्मैपां सस्य यः स्यात् । ऊपतुः ।
 ऊयुः । अवसिय—उवस्य । वस्ता । 'सः स्यादेधातुके' (२३४२)
 वत्यति । उयात् । अवात्सीत् । अवात्ताम् । विज् १००६
 तन्तुसन्तानि । वयति—वयते ।

The स of गाम्, वन् and उन् turns into प् when it (स) comes
 after vowels except अ and after इयवरल and after कयनं । Thus

ऊषतुः—ऊषुः etc (उउस् अतुस् + ऊषअतुलु ऊष तुः) । (Thus शासि = शिष्यात्, जचतुः जचुरित्यादि) । उवसिथ—उवस्य option of इट् by भारद्वाजनियमः । In both the cases सम्प्रसारण takes effect by 'लिट्प्रभ्यासस्' । In the former case षलि च सेटि does not apply owing to the prohibition न शसदवादिगुणानाम् (2263) । वस्ता—for ता is not कित् therefore no सम्प्रसारण । 'सः—'etc easy. वतस्यति—वतस्यते । उष्यात्—षल् by this rule, सम्प्र—for कित्त्व of यासुट् । अवात्सीत्—वृद्धि by 'वदव्रज—' and त replaces स of वस् by 'सः स्या—' (2342). अवात्ताम् (तस्=ताम्) । वेज् to weave. अनिट् ; being जित्, it is उभयपदी । Thus वयति—वयते with लङ्प्रपञ्चगुण—

मित— । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' (८३।५५) 'सहेः साडः सः' (८३।५६), 'इण्कोः' (८३।५७) इति पूर्वसूत्राणि । तेभ्यः—मूर्धन्यः, सः (सस्य), इण्कोः इति चानुवर्तते, तदाह—इण्कुभ्यामित्यादि । इण् इति अइउण् इत्यवस्य इकारस्य—लण्—सूत्रस्य—णकारेण प्रत्याहारः । 'अणदित्सवर्णस्थितद्वि विहाय पूर्वणण्यग्रहणं...परिणेण ग्रहणमिति' भाष्योक्तेः । ऊषतुरित्यादि वस् अतुस् इति स्थिते । वचि स्वयीतिते—सम्प्रसारणं ततो द्वित्वे उस्-उस् अतुस् इति ततो हलादिशेष सवर्णदीर्घ—पत्वानि । एवमूषुरित्यादि । शासेस्तु शिष्यात्—शिष्टः इत्यादि । घसेस्तु—जचतुः—जचुरित्यादि । उवसिथ—उवस्य = भारद्वाजनियमान् इड् विकल्पः । लिट्प्रभ्यासस्तेति सम्प्रसारणम् । वस्ता = कित्त्वाभावात्-सम्प्रसारणाभावः । सः इति—एवम् वस् स्यति इति स्थिते वतस्यति इत्यादि सुगमम् । उष्यात्—कित् । अवात्सीत् इति—हलन्तलक्षणा वृद्धिः सस्यतत्वम् । अन्यत् प्राग्वत् । अवात्ताम् इति—अवस् सिच् तस् इति स्थिते वृद्धौ अवास् स् ताम् इति जाते—भली भलीति सलोपे—अवास् ताम् इति । ततः 'सः सि आडधातुके' (२३५७) इति अवात्ताम् । एवम् अवात्सुरित्यादि । तन्तुसन्तानं सूत्रसमवायविशेषः । वेजः जित्त्वादुभयपदित्वम् । अनिट् । लङ्प्रपञ्चगुणे वयति—वयते । अथास्य लिटि—'वधि' इत्यादेशः स्यादित्याह—

२४११ । वेजो वयिः ॥ २।४।४१॥

दी— । वा स्याल्लिटि । इकार उच्चारणार्थः । उवाय ।

The root वेज् is optionally replaced by वयि or वय् in fi. The इकार in वयि is for the sake of pronunciation. Thus वेज् = वय् वयि = वयवयिण् = वय् वट् च = उय् वाय् च = (उ b) 'लिटिभ्य' — (2408)) = उवाय ।

मित— । 'लिटिभ्यतरस्याम्' (२।४।४०) इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तते 'ति इति च । तत् रेणुरूपेण व्याचष्टे—वा स्याल्लिटि' इति—'वेजो वयि वा' लिटिभ्य इकार इति । वयि इत्यस्येति भावः । तेन 'वय' इत्येवादेशः । एष वेज् + णल् स्थिते अनेकान्तात् सर्व्वादेशे—वय् णल् इति जातिं हित्व 'अत उपाध्याय' इति ॥ इहो—वय् वाय् च इति भवति । ततः 'लिटिभ्यास्येति' सम्प्रसारणं हलादिः ङीः उय् वाय् च—उवाय् च—उवाय इति (अत विषयसम्बन्धायपात्तं हित्वमिदं 'दयतेर्दिमि लिटि' इत्यस्य भाष्यकैयटम्बरसाह बोध्यम्) ।

२४१२ । ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृथतिमृच्छति—भृः
तौनां डिति च ॥ ६।१।१६॥

दी— । एषां किति डिति च सम्प्रसारणं स्यात् । यकारः
प्राप्ते—

The सम्प्रसारण is directed to the roots ग्रह्, ज्या, वयि (वय्), (व्यध्), वष्टि (वश्), विचति (व्यच्), वृथति (औत्रथ्—वृथ्), मृच्छ्, भृञ् when a कित् or an डित् affix follows. Thus सम्प्रसारणं be due to यकार (also of वय्) we look forward—

मित— । 'व्यञ्जः सम्प्रसारणम्' (६।१।१५) इत्यतः सम्प्रसारणम् इत्यनुवर्तते 'वविस्रपियत्रादीनां किति' (६।१।१५) इत्यतः कित्वेति च । तदाह—

किति ङितिच्त्यादि । यकारस्येति—वयो यकारस्येत्यर्थः । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (३६३—६।१।३७) इति तु सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य सम्प्रसारणनिषेधपरम् । तेन—परवर्त्तिनो यकारस्य—सम्प्रसारणं प्राप्नोत्येव । अतस्तस्य निषेधार्थ—सूत्रमवतारितम् (ग्रहिव्यत्यादीनां—गृङ्गाति (आ-ङित्) = गृहीतः । जीनः इत्यादि । ङिति वयेरुदाहरणं नास्ति । व्यधेर्विधः । वशेरुपन्ति—अन्ये तु सूत्रेणैवोदाहृताः ।) । स्थानिवद्भावाद् वेङ्गग्रहणेनैव वयिग्रहणे सिद्धे वयिग्रहणं व्यर्थमिति कृत्वा भाष्ये वयिग्रहणं प्रत्याख्यातम् । एतच्चैतत्पूर्वभाष्यप्रदीपे स्पष्टमिति तत्रैव द्रष्टव्यमिति ।

२४१३ । लिटि वयो यः ॥६।१।३८॥

दी— । वयो यस्य सम्प्रसारणं न स्याल्लिटि । जयतुः ।

जयुः ।

In लिट्, सम्प्रसारण is not directed to the य of वय् । Thus वय् + अतुस् = उय् अतुस् (by 'वचिस्वपी—') = उय् उय् अतुस् (by हित् as in इजतुः) = उउय् अतुस् = जयतुः, similarly जयुः ।

नित्— । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (६।१।३७) इत्यतो—नेति सम्प्रसारणमिति चानुवर्त्तते । वयः इत्यवयवषष्ठी यः इति तु स्थानषष्ठी । तदाह—वयो यस्येत्यादि । जयतुः जयुरिति—वये अतुस् इति स्थिते 'वचिस्वपीति' (अतुसः कित्वात्) सम्प्रसारणे कृते—उय् अतुस् इति जाते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्—इजतुरित्येव हित्वम्-हलादिशेषः सवर्णदीर्घश्च । एवम् जयुरिति ।

२४१४ । वञ्चान्यतरस्यां किति ॥६।१।३९॥

दी— । वयो यस्य वो वा स्यात् किति लिटि । जवतुः । जवुः । वयेस्तासावभावात्—यलि नित्यम् इट् । उवयिथ । स्थानिवद्भावेन जित्वात्तङ् । जये । जवे । वयादेशाभावे—

In लिट्, the य् of वय् is optionally replaced by , when a किति affix follows. Thus जवतुः जवुः easy. It has been remarked

that 'अञ्जलीकारान् वा यः श्वादिनिट् यन्निवेद्यम्' under सतो भारद्वाजम् (2296), hence the author now says that वय् having no form in तास् etc.—for it is used in निट् only. Thus the above नियम does not apply and consequently it will have इट् compulsorily in दम् and give लवयिष्य (लवय इष्य—सम्प्र—by 'वचिस्त्विति—'). वेञ् is श्यामी and वय is the आदेश or substitute. Hence by 'स्यानिवदादेशः—' (49), वय is to be treated like the retiring word (श्यामी)—वेञ्, which is जित् । Thus वय् also is जित्—hence लवयपदी, so in the चात्मनेपदी it will give ऊयि—(वय्, एङ्—उय्, ए—उय् उय्—ए—उ उय्, ए—उयि) and लवे (य being replaced by व). But when there is no वयादेश (by वेञ्चो वयि; 2411) we have—

नितम्—। व + च + अन्यतरस्याम् + किति इतिच्छेदः । 'निटि वयो यः' इति पूर्वममनुवर्तते । तदाह—वयो यस्य वो वेति । किमिति निटि इत्यस्य विज्ञेयं तदाह—किति निटि इति । ऊवतुर्त्विगादि न्यङ्म् ; ऊवतुर्त्विगादीयकारण्यानि वकारमात्मन्य पाठात् । वयस्तासावभोवादिनि—वेजादेशस्य वयस्तासामिभिलो प्रयोगाभावादित्यर्थः । 'वेञ्चो वयिः' (२४११) इति लिट्येवास्य प्रवृत्तिः । ततश्च 'अञ्जलीकारान् वा यस्मादिनिट् यन्निवेद्यमिति नियमस्यासम्प्रसक्तिः । अतः प्रादिनिट्यादिन्यमित् । तदुदाहरति लवयिष्य—इति दम् - पितृत्वेन किञ्चाभावान्—वयर्थकारस्य वकारादेशो न । वय् दम् इति स्थिते—वय् वय् इट् दम्—उय् वय् इ य—उवय इष्य लवयिष्य । वचिस्त्वपीति सम्प्रसारणम् । श्वादिनिवदाभावेनेति । वेञ्च. श्यामे हि वयिः आदिशब्दे । तेन वेञ्चः श्यामी वयिरादेशः । वेञ्च वयिजिह्व भवति । अतो वयिरपि 'स्यानिवदादेशः—' (४६) इति श्वादिनिवद भावेन जिह्व भवति । ततश्च श्यामिनीव जित्कार्यं मन्यते । जित्कार्यं च 'स्वरित—' इत्याभयपटिलविधानम् । परमोपदे रूपं दर्शितम् । इदानीं तडि—दशम्यति—ऊय इति वय ए इति स्थिते एङः किञ्चात्—यकारस्य वकारे कृते वच् ए—इति । ततो 'वचिस्त्वपीति'—सम्प्रसारणे कृते लव

ए इति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्—द्वित्वम् उव् उव् ए इति हलादिः—इति उउव् ए सवर्ण—
दीर्घः—उय् उय् ए—उ उ य् ए—ऊये इति । वयादेशस्य वैकल्पिकत्वादाह—
वयादेशभावे इति—

२४१५ । वेजः ॥६॥१४०॥

दी— । वेजो न सम्प्रसारणं स्यात्क्षिति । ववौ । ववतुः ।
ववुः । वविथ—ववाथ । ववे । वाता । ऊयात् । वासीष्ट ।
अवासीत् । व्येज् १००७ संवरणे । व्ययति—व्ययते ।

The root वेज् does not get सम्प्रसारण in लिट् । Thus वेज्
+ णल् = वे णल् = वा णल् (by 'आदेचः—' (2370)) = वा वा औ (by
द्वित्व, and 'आत औ णल्ः') = ववौ (by 'ङ्गस्' and 'वृद्धिरेचि') । वेज् +
अतुस् = वा वा अतुस् व व् अतुस्—(by 'ङ्गस्' and 'आतो लोप इति च'
(2372)) = ववतुः । Similarly ववुः । वविथ—ववाथ—option of इट्
(because it is अनिट् in तासि) । वविथ—वेज् इट् थल्—वा इथ
वा वा इथ—व वा इथ—ववंइथ—('आतो—') । ववाथ—व वा थ (here 'आतो
लोप' does not apply for थल् is neither कित् nor is preceded by
इट्) । ववे—वेज् + ए—वा ए—वा वा ए—व वा ए—व व् ए । वाता—वेज्
+ ता—वा + ता (आदेच—2370) । ऊयात्—वेज् + यासुट् + सुट् + तिप् = वा
यास् स् त ('लिङः सलोपः—') = वा यात् = उयात् (by वचिस्वपि—' (2409)
and 'यम्प्रसारणाच्च' (230)) = ऊयात् (by अकृतसार्वधातुकयोः (2298) ;
वासीष्ट—वेज् सीयुट् सुट् त = वा सीय् स् त = वा सी ० ष्ट (यलोप by
'लोपो व्योर्वलि'—(873) and षत्वत्त्व as before) = वासीष्ट । अवासीत्—
—वेज्—चिल + तिप् = अ वेज् सिच् तिप् = अ वा सिच् ईट् त (by
'आदेचः—') = अ वा सक् इट् सिच् ईत् (by 'शमररनमातां सक् च'
(2377)) = अवास् इस् ईत् = अवास्-इ ० ईत् (elision of स् of

सिच् by इट ईटि (२२६६) = अवास् ईत् । Similarly अवासिष्टाम्—
अवासिष्ठुः etc. In the आत्मनेपद—अवास्त अवासाताम् etc. व्यञ्—जित्—
उभयपदौ—अनिट् to conceal etc. व्ययति—व्ययते—by लघूपधगुणः ।

नित्—। 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' (६।१।३०) इत्यती नेति, संप्रसारण-
मिति आनुवर्तते । 'लिटि वयो यः' (६।१।३८) इत्यती—लिटि इति । यद्यपि
'वयोर्यतरस्यो किति' इत्यस्ति अन्यवहितं पूर्ववत्, तथापि तस्मात्—किति इति
आनुवर्तते व्याख्यानात्—अतएव निष्ठायां उतम् उतवान् इत्यादि सिद्धम् । किञ्च
तथा सति अजः अकित्वात् तत्र संप्रसार 'व्यादित्येतत् सर्वं विभाव्य फलितमाह—
वेजो नेति । वदे—'आदिच' इति आत्वे कृते द्वित्वे अभासङ्गो 'आतो लोपः'—इत्यालोपे
—'आत औ षल' इत्यौलो 'हृदिरेषो'ति हृदिः । वदतु—आत्वहित्वालोपाः ।
एव वदुः । वक्षि—ववाध, भारद्वाजनिघण्टुलिङ् वा । उभयतैव आत्मन्, हित्म्,
'ङ्गलः' इत्यभासङ्गलस्य । पूर्वम् इटः सदभावात्—'आतो लोपः'—इत्यङ्गल
आकारलोपः । परत्र तु किङ्दिटोरभावात् आतो लोपो न । वदे—आत्मन्, हित्म्,
अभासङ्गल. आतो लोपश्च । आता—लुट् आत्मन् । जयात्—वे + यासुट् + सुट्
+ तिप्—वे यास् सुत्—वा यात् ('लिटुः सलोप' इति सकारश्च यथापि निष्ठतिः
'आदिचः' (२२००) इत्यालञ्) उवात् (वचिस्त्वपीति सम्प्रसारणम्), जयात्—
(अङ्गत्सार्वधातुकयोरीति दीर्घः) । वासीष्ट—आदिच इत्यत्वेम् । अन्यत् प्राप्सत् ।
अवासीत्—अवेञ् सिच् ईट तिप् इति स्थिते 'आदिच' इत्यालि—अवा सिच् ईट त् इति
जाते—'यमरमनमातां सक् च'ति समागम इट च—च वा सक् इट सिच्, ईट् त्—
अवास् इस् ईत्—अवास् इ ० ईत् (इट ईटोति सिच्; सलोप) अवास्, ईत् इति ।
व्यञ् (व्य) अयमन्यनिट् । जित्वाट्प्रथमपदौ । व्ययति—व्ययते—अस्य लिटि
'आदिच' इत्यालं नेत्याह—

२४१६ । न व्यो लिटि ॥६।१।४६॥

दी—। व्येज आत्वं न स्याल्लिटि । वृद्धिः । परमपि

हलादिशेषं वाधित्वा यस्य सम्प्रसारणम् । 'उभयेषां' ग्रहण—
सामर्थ्यात् । अन्यथा वच्चादीनां ग्रह्यादीनां चानुवृत्तैव सिद्धे किं
तेन । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः । 'इड्यत्ति'— (२३८४)
इति नित्यम् इट् । विव्ययिथ । विव्याय—विव्यय । विव्ये ।
व्याता । वीयात् । व्यासौष्ट । अव्यासीत्—अव्यास्त । ह्वेञ्
१००८ स्पर्धायां—शब्दे च । ह्वयति—ह्वयते ।

The root व्हेञ् does not get आ for its ए in लिट् । The
अङ्ग (verbal base) will get the वृद्धि substitute (by 'अचो
जिति' (254)). Thus व्हेञ्+णल् (=व्ये णल्)=व्यै णल्=व्यै व्यै
अ । Now though the rule 'हलादिः शेषः' (2179—7. 4. 60) is
subsequent to 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' (2408—6. 1. 17), yet the
latter (6. 1. 17) bars the former (7. 4. 60) and thus
effects the सम्प्रसारण of the यकार (of the अभ्यास) । For, what
is the force or importance of 'उभयेषाम्' in the rule 'लिट्य-
भ्यासस्योभयेषाम्' ? The force or importance of it is this :—
The rule 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' follows upon the rules 'वचिस्वपि—
यजादीनां किति' (8. 1. 15) and 'ग्रह्यज्यावयिव्यधिवष्टिविचतित्वशतिपृच्छति-
ञ्जतीनां डिति च' (6. 1. 16). Thus had Panini said 'लिट्यभ्यासस्य'
—only, we could have inferred from the consecutive position
of the above rules that the सम्प्रसारण of the अभ्यास of वचि etc
and ग्रहि etc is meant. Hence the addition of 'उभयेषाम्' to 'लिट्य-
भ्यासस्य' (again) suggests that the 'सम्प्रसारण' of the अभ्यास will have
precedence to any other operation viz.—हलादिशेषकायं । Thus
व्यै व्यै अ (=व्यु ऐ+व्यै अ=, इ ऐव्यै यु)=वि व्यै अ (by

‘न संप्रसारणे संप्रसारणम्’ (363) and ‘संप्रसारणाच्च’ (330)) = विव्याय्
 अ (by ‘एचोऽयवायावः’) = विव्याय । [N. B.—The rules न संप्रसारणे
 संप्रसारणम्’ (363) and ‘संप्रसारणाच्च’ (330) should be learnt
 by heart to understand संप्रसारण well.]—विव्यतुः etc. व्येञ् + अतुष्
 = व्ये व्ये अतुम् = वि वि अतुस् (by ‘लिट्प्रथमास्य—’ and ‘वचिस्त्रि—’
 (2408—09)) विव्यतुः (by इहो यचि (47)) । Similarly—विहृतम्
 —विहृः । In चल् the भारद्वाजनियम does not apply, for there
 is a special arrangement in इहृत्यसिन्ध्वयतोनाम् (2384). Thus
 the इद् here is not optional but compulsory. विव्ययिष (व्येञ्
 इद् चल्—व्ये व्ये इय—वि व्ये इय (चल् is पित् and not कित् hence
 no sampra—of the verbal base (चङ् by वचिस्त्रि—’) = वि व्यय् इय (by
 (एचोऽय—’) विव्ययिष) । विव्याय—विव्यय (option of इङ् by ‘अलुप्तमो वा’) ।
 विव्ये—(आत्मनेपद form)—व्येञ् + ए = व्ये व्ये ए = विव्ये ए = वि वि ए = विव्ये
 (by ‘लिट्प्रथमास्य—’, ‘वचिस्त्रि—’ and एचोऽय—’) व्याता—व्येञ्
 + लुट् ताच् = व्या ता by आदिच्—2370—(Note in this connection
 that the prohibition of आत् is in लिट् only and not in लुट् etc.)
 वीयात्—व्यासीङ्—the former is the result of व्येञ् + यात् = वि +
 यात् (here there is no need of आत् for संप्रसारण being निश्च
 must take effect whether change व्ये to व्या or not) = वीयात्—
 (by अकृतसाव्—(2298)) ; the latter results from व्येञ् सीमुट् सुद्—
 त (आत्मने—) व्या सीय् स् त (here आत्मने—लिट् not being कित्, सम्प्र—
 does not come in hence आत् by ‘आदिच्—’) । अव्यसीत्—अव्यास—
 अव्येञ् सिच् तिप् = अव्या सिच् इ द्त् = अव्यासक् इट्स् ईत् = अव्या स् इ ईत्—
 अव्यासीत्—(dy आदिच्—’ यमरम्—’ and ‘इट्—’ ; (अव्येञ्—सिच् त) त is
 not अप्रकृ hence ई does not come) = अव्या स् त = अव्यास (सक्, and इट्

do not come in the case of आत्मने, (cp—23/7) nor comes षत्—
for the स follows upon an आकारand hence no षत् of त)—
हेव्ज्—to challenge and to make sound—that is to call. It is
also अनिट् and being जित्—उभयपदौ :—

मित—। 'आदेच उपदेशेऽशिति' (२३७०—६।१।४५) इति अव्यवहितं
पूर्वसूत्रम् । तत् आदित्यनुवर्त्तते । 'न व्यौ' इत्यत्र 'व्य' इत्यस्य कृतात्वस्य षष्ठा
निर्देशः । तदाह व्यञ्ज आत्वं नेति । वृद्धिरिति । व्यञ्ज णल् इति स्थिते 'अचो
जित्ति' (२५४) इति वृद्धिरित्यर्थः । एवं व्यञ्जल् इति स्थितम् । ततो द्वित्वे व्यै
व्यै अ इति जाते परत्वात् 'हलादिः शेषः' (७।४।६०) इति प्राप्ते 'लिट्प्रभ्यासस्य—'
(६।१।१७) इत्यस्य चानेन बाधे प्राप्ते आह—परमपीति । यद्यपि लिट्प्रभ्याससूत्रा-
पेक्षया (६।१।१७) हलादिः—सूत्रम् (७।४।६०) परं तथाप्यत्र पूर्वैव परस्य
बाधः । ततश्च यकारस्य सम्प्रसारणम् । नन्वेवंविधविधाने किं मानमिति चेदत्राह ।
—उभयेषां ग्रहणसामर्थ्यादिति । अयं भावः—'वचिस्त्रिपियजादीनां किति' (६।१।१५),
'ग्रहिव्यावयिव्यधिवष्टिवचितिवृत्तिवृत्तिभञ्जन्तौनां जिति च' (३।१।१६)
'लिट्प्रभ्यासस्योभयेषाम्' (६।१।१७) इति हि पाणिनेः सूत्रक्रमः । तत्र 'लिट्प्रभ्यासस्य—'
इत्येतावदुक्तेऽपि अनुवृत्त्या 'वच्चादेर्गृह्यादेशश्च (उभयेषामेव) अभ्यासस्य लिटि
संप्रसारणं स्यादिति' लभ्यते एव । ततः पुनरुभयेषाम् ग्रहणस्य किं फलम् ?
नियम एव तत्फलमित्याह । कश्चासौ नियमः ? एषामभ्यासस्य सम्प्रसारणेनैवस्यात्
नान्यदित्येवंरूपः । तेन हलादिशेषरूपस्य कार्यान्तरस्य निवृत्तिः । न च 'संप्रसारणं
तदाश्रयञ्च कार्यं बलवद्' इति न्यायादुभयेषां ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । तस्य (न्यायस्य)
भाष्ये प्रत्याख्यतत्वादिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टमिति दिक् । एवञ्च व्यै व्यै णल् इति
स्थिते (व्यै ऐ इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणे कृते—व् इ ऐ व्यै अ इति जाते 'न संप्रसारणे
'संप्रसारणम्' (२६३) इति वकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः । ततः 'सम्प्रसारणाच्च'
(३३०) इति इकारैकारयोः इकाररूपः पूर्वरूपैकादेशः । एवम् विव्यै अ इति
स्थिते 'एचोऽयवायावः' इत्याद्यादेशे—विव्याय इति । विव्यतुरिति—व्यै व्यै

अतुस् इति स्थिते अतुस् किञ्चित् वचिस्त्वपीति अङ्गस्य (द्वितीय 'व्य' इत्यस्य) संप्रसारणम् । अभ्यासस्य तु लिट्प्रभासस्येति पूर्व्ववत् संप्रसारणम् । एवम् वि वि अतुस् इति ततो यथ विव्यतुरिति । एवं विव्यु रित्यम् । अथ मारुजाग्नियमात् यलि इङ्—विकर्त्तुं प्राप्ते आह—‘इङ्ग्यति’—(२२८४) इति । विव्ययिथ = अभ्यासस्य प्राप्त्वात् सम्प्र.—अङ्गस्य संप्र.—म् । यत्नः पितृणां किञ्चित् वचिस्त्वपीत्युपदेशः । ततो वि व्ये इय विव्यच् इय विव्ययिथ इत्ययादेशं रूपम् । ‘अनुत्तमो वे’ति पितृ-विकल्पाद् इहिविकल्पे दग्नेयति—विव्याय—विव्यय इति । उभयक्षेत्र लिट्प्रभासस्येति संप्रसारणम् । एवमेकत्र विव्ये च इति अन्यत्र तु विव्ये च इति तत् आयायादेशौ । विव्ये इति । व्ये ज + ए इति स्थिते हित्वे व्ये व्ये ए इति जाते पूर्व्ववत् पूर्व्वोत्तर—खण्डयोः संप्रसारणं यथादेशय । व्याता इति । आत्वस्य लिटोव निषेधो नाम्नम् । तेन सृष्टि ‘आदेश’—इत्यात्वम् । वीयात्—व्यासीष्ट इति । पूर्व्वमव्ये + यासृट् सृष्टितिप्—व्ये यात्—व्या यात् (आलं)—वियात्—(सम्प्र, किदाशिषीत्युक्तत्वात्)—वीयात् (अङ्गत्-सार्व—(२२८८) इति दीर्घः) । उत्तरम्—व्ये सौयुट् सु ट् त—व्ये सीष्ट इति स्थिते आत्वम् व्यासीष्ट इति । अव्यासीत्—अव्यास—पूर्व्वम् अव्ये सिच् तिप् अव्ये स् ईत् इति स्थिते आलं ‘यमरमनमाता सक् च’ (२२७७) इति सक्ति इति च अव्या स् ई स् ईत् इति स्थिते ‘इटः ईटि’ इति सिच् सलोपः—अव्यास् ई ० ईत् = अव्यास् ईत् = अव्यासीत् । उत्तरम् अव्ये सिच् त इति स्थिते आलं अव्यास् त आकारात्-परत्वेन पलाभावः—अव्यास इति ॥ ईव् इति जित्—अजिट । स्वर्ध—पुद्गार्यमा-कारणा, शब्दस्तु सामान्यत आकारणमिति बोध्यम् । त्रयति—इत्येते इति । जित्वा-हुमयपदौ । यलिभक्ति अभ्यासस्यैव संप्रसारणे प्राप्ते आह ।

२४१७ । अभ्यस्तस्य च ॥६॥१॥३॥

दौ—। अभ्यस्तीभविष्यतो हेजः सम्प्रसारणं स्यात् । ततो हित्वम् । जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहोय—जुहविथ । जुहुवे । ज्ञाता । ज्ञयात्—ज्ञासीष्ट ।

The root ह्वल् gets सम्प्रसारण ere it is to be duplicated (and not after it has been so done). Thus first comes सम्प्र,—and ह्वल् comes later on. Hence ह्वल् + णल् = ह्वा णल् by 'आदेच'—(2370) = हु + णल् by this = हु हुम् by duplication = जु हु च by 'कुहोचः' (2245) = जुहौ च by 'अचोञ्जिति' (254) = जु ह्वा चो by 'एचोऽयवायावः' (61) = जुहाव । (Observe the term 'अभ्यस्तीभविष्यतः' 'to be doubled later on'. Without this statement, we should have, by the rule 'उभे अभ्यस्तम्—' (426—6. 1. 5.), the duplication first (because अभ्यस्त necessitates duplication), after the आत् by आदेचः (2370), in the form of ह्वा ह्वा च । Then by this rule—the second ह्वा takes सम्प्र. first, for it is nearer to the affix. But after it has been samprasaranated, the prohibition 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् (363) will bar the sampra,—of the first ह्वा. Thus the form will be जुहाव by ह्लादि—शेषः and ङस् and not जुहाव which is sanctioned by usage. Hence Bhattoji has explained the term 'अभ्यस्तस्य'—as 'अभ्यस्तीभविष्यतः' and not as 'अभ्यस्तीभृतस्य' which is more natural than the former. Nor can you argue that if ह्वल् is barred by 'अभ्यस्तस्य च', it (ह्वल्) will no more appear here by the परिभाषा—'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे—यद्वाधितं तद्वाधितमेव' (explained under—2409—and also ante); for ह्वल् must operate again by the counter परिभाषा 'पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' (expld. under 2409) जुहुवतुः—हु हु अतुस्—जुहुवल् अतुस्—जुहुव् अतुस्. (for the process shown by Nagesha—See the मित—below.); similarly—जुहुवुः with उङ्—by 'अचिञ्जु—' (271).. जुहोय—जुहविय —option of इट by भारद्वाजनियम—हु हु य—जुहोय (गुण.) । जुहो यय—

‘कुर्वन् इव—कुर्वन् by क्व्) कुर्वन्—एम् is कित्—hence neither क्व्
nor इडि comes but क्व् does. दाता—द्विभ्+ताम्—द्वा+ता by
'वादेशः—' (२३७०). दद्यात्—दाभोट—like बोधायन्—दाभोट—(ante)
(द्वि+यात्—द्वा+यात्—दद्यात्—दद्यात्) and (द्वि+भोट—दाभोट) ।

नित—। ‘इः संप्रसारणस्य च’ इति सूत्रतः श्रुतमासीत् । तच्च भाष्य-
काः यौगिषिभाष्येन व्याख्यातम् । अतस्तद्व्याख्यानमिदं पठ्युक्तम् । ‘यद्योतते’ सुभोमा
प्रामाण्यम्, इति आख्यायम् । ‘अभ्यस्य च’ इत्यस्य ‘अभ्यस्य’ इति प्रदण्य यद्यपि
‘कृतद्वित्वस्य इत्येवापाततोऽर्थः’ ‘उभेभ्यश्च’ (४२६—६।१।४) इति श्रुतम् तथापि
इष्टानुरोधेन व्याचष्टे—अभ्यस्योभविष्यत इति । इहयात् कदाचित्पादिप्रदण्यधनम् ।
तथाहि—द्वि क्व् इति स्थिते चात्र अभ्यस्यसंप्रसारणं द्वित्वकृतं च द्वा द्वा च यत् इति ।
अनेन श्रुतेवाङ्मय—सम्प्रसारणे कृते ‘न संप्रसारणे संप्रसारणम्’ (१६३) इत्यभ्यासस्य
संप्रसारणं न भवति । ततश्च इत्यादिशेषे अभ्यासस्य च इत्यस्य इहो—जडाव इत्येव भवति
न कुडाव इति । अतः उक्तम्—अभ्यस्योभविष्यत इति, न तु अभ्यस्योभूतस्य इति ।
ननु यदि अभ्यस्योभविष्यतः कृत्यते प्राक् सम्प्रसारणं क्रियते तर्हि द्वित्वम्—
वाधितत्वात् पुनस्तस्याभ्यस्योभवनं कथम्—‘सकृद्व्यतिशयाद्’ पुनर्द्वित्वाप्रसङ्गेरिति
चेत् ? न । पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्—द्वित्वस्य प्रकृतेः । अत आह—ततो द्वित्वमिति
सम्प्रसारणानन्तरमित्यर्थः । कुडाव इति । द्वे क्व् इति स्थिते चात्रम् । द्वा क्व्
इति । अभ्यस्य चेत्यनेन सम्प्र.—द्वि—यात् इति । द्वित्वम्—द्वि द्वि क्व्—जु
(कृषीयुः—२२४५) द्वी (क्वी जिति (२५४)) च—कु डाव् च=कुडाव ।
कुर्वन्तुः—जुङ् अतुस् इत्यत्रापि समासम् । अतुसः क्तिप्पाद् गुपहहोरेभ्यो ‘चक्षिन्—’
(२०१) इत्युवङ्—जुङ् अतुस्—कुर्वन् अतुस्—कुर्वन्तुः इति । नागेश्वर—
‘मा अतुस् इत्यत्र आलोपापेक्षया अनैमिनिकत्वेन (नहि ‘अभ्यस्य च’ इति सम्प्र-
सारणमपि निमित्तीकृत्य विधीयते) अनारङ्गत्वात् सम्प्रसारणे (कृते) वार्धपरिभाषाया
(‘वार्धादाह’ बलीयः’ इत्यस्याः) अनित्यत्वाग्रयवेन अनारङ्गत्वात् पूर्व्वरूपे (सम्प्र-
सारणाच्चेति सूत्रम् (२२०)) ततो द्वित्वं उवङ् इत्याह इति । एवं कुर्वन्तुः (चात्रसम्प्र-

सारणद्वित्वचुत्वोवङादेशः) । अथ भारद्वाजनियमात् यलि द्रङ्विकल्पमाह—
 जुहोथ—जुह्विथ—आत्वसम्प्रसारण—द्वित्वचुत्वादि अहस्य गुणश्च उभयतैव तुल्यः ।
 उत्तरत तु अवादेशमात्रं विशेषः । धलः पिप्लाट् गुण इति बोध्यम् । जुहुवे—पूर्ववत्
 आत्वसम्प्र—द्वित्वचुत्वोवङादेशः । एशः कित्वेन—गुणवृद्धिविरहः । ह्याता—आदेच ।
 इत्यात्वम् । अभ्यस्तौभवनस्याभावात्—सम्प्रसारणाभावः । ह्यात्—यासुट् कित् । आत्व-
 सम्प्रसारणे । ततः 'अहत्—' इति दीर्घः । अत वचिस्वपीति सम्प्रसारणं नतु
 अभ्यस्तस्य चेति । अताभ्यस्तौभावस्याभावात् । हासीष्ट—आत्वे सीष्ट इति ।

२४१८ । लिपिसिचिह्नश्च ॥३१॥५३॥

दी— । एभ्यश्चलेरङ् स्यात् ।

The affix अङ् replaces च्लि coming after the roots लिप्, सिच्,
 (सिच्) and हा (ह्वेञ्). Thus अलिप्यत्—असिचत्—and अहत् (अ-
 ह्वे—अङ् त्—अह्वा अत् by—आदेचः—अह्त् अत् by—आतो लोप इटि च'
 (2372)).

मित— । लिपिश्च सिचिश्च ह—समाहारद्वन्द्वः । तच्चात्—इति पञ्चम्यन्तम् ।
 लिपिरिति लिप उपदेहे इत्यस्यैका निर्देशः । सिचिीति सिच् चरणे इत्यस्य—हा
 इतिह्वेञ् । कृतात्वस्य यङणम् । च्लेः सिलित्येतच्चात् लेरिति 'अस्यति वक्ति स्यातिभ्योऽङ्'
 इत्यत अङिति चानुवर्त्तते । तदाह—एभ्य इति । अलिपत्—असिचत्—अहत्—
 इत्युदाहरणानि ।

२४१९ । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥३१॥५४॥

दी— । 'आतो लोपः'—(२३२७) । अहत् । अहताम् ।

अहन् । अहत । अह्वास्त ।

अथ द्वौ परस्मैपदिनौ । वद १००८ व्यक्तायां—वाचि ।
 अच्छ वदति । उवाद । जदतुः । उवदथ । वदिता ।

उद्यात् । 'वदव्रज—' (२२६७) इति वृद्धिः । अवादीत् ।
टु ओशि १०१० गतिवृद्धयोः । श्रयति ।

अद् replaces लि optionally when an आत्मनेपद affix follows. Thus अद्गता (with अद्) and अद्गता (without it). अद्गता—अद्गते
क्लित—अद्गता अद्गते—अद्गता अत (आतो लोपः—) —अद्गता । अद्गता—अद्गते
क्लित त—अद्गता सिद्ध—अद्गता (Here आतो लोपः does not apply for सिद्ध
is neither कित् nor डित् nor is it preceded by इट्) । Similarly—
अद्गताम् (अद्) —अद्गताम् (आत्म-अद्) अद्गताम् (सिद्ध) । अद्गन् (अद्)
अद्गता (आत्म. अद्) —अद्गता etc.

अथ वी etc—वद to speak clearly. It is सेट्. अच्छ is an
indeclinable meaning towards. Hence in अच्छ वदति, अच्छ is a
गतिसंज्ञक and goes before the root by 'ते प्राग्धातोः' । अच्छवदति
means to speak face of face. उवाच—वद वद् णल्—न वाच अ—
by 'कृत्' and 'अत उपधायाः'—उवाच by 'लिट् आसलोपयोग्याम्' (2409) ।
ऊदतुः—वद + अतुस् = उद अतुस् by 'वचिस्वपि—' (2408) = उद उद अतुस् (by
'पुन प्रसङ्गविज्ञान') —उद अतु (इवादिः शेषः) —ऊदतुः—by 'अतः
सुबन्धे—' (85). So ऊदतुः । 'उवदिथ—इद् want of एताभासलोप by 'न.
मसददनादिगुणानाम्' (2263). वदिता (वदवद् ता) Note that the
root = सेट् in तासि and not अदिट् । Hence the भारद्वाजनिघण्टु, in
यल् does not apply. cp.—'अजन्तोऽकारवान् यक्षास्त्रिणित् यलि-
वैश्वम्—' । Hence that which is सेट् in तास् is also सेट् in यल् and
not वेट् । ऊद्यात्—थासट्, is कित् hence 'वचिस्वपि' applies. अवादीत्—
explained. (Note that 'वदव्रजहसनस्याचः' supersedes 'नेटि' and
'अतो इवादीर्लघोः' (2214).- टु ओ शि—the root is त्रि । टु for—अथयु;

(elephantiasis—शोष or गोद) by—‘द्वितोऽष्टुच्’ and ओ for उच्छूनः (उद्—शूनः) by—‘ओदितश्च’ (3019) ‘वचिस्वप्ति’, ‘सम्प्रसारणाच्च and ‘हलः’. It i.e. the root means movement and increment. चि + शप् . तिप्—श्च अति = श्रयति ।

मित—। हत्तौ ‘आतो लोप’ इति नैतत् सूत्रव्याख्यानं किन्तु तत्सूत्रसारणम् । ‘लिपिसिचिह्नश्च’ इत्येतस्याव्यहितपरत्वादृतस्य च स्पष्टत्वादेतन्न व्याख्यातम् । अयमर्थः—‘आत्मनेपदेषु परेषु—चेल्लरङ् वा स्यादिति’ । तेन अहत्त—अह्नात् । पूर्व्वव अङ्—तदेवम्—अ ह्ते अङ् त इति स्थिते—आत्वे अह्ना अत इति जाते—‘आतो लोपः—’ (2372). अह्ना अत—अहत्त । परव सिच्—अह्ते सिच् त इति स्थिते—आत्वे अह्नास् त—अह्नास्त, अव किङ्दिटोरभावात्—आतो लोपो नैति बोध्यम्—। एवमत्र पचवयम्—अहत्त अहत्ताम् अहन् इत्येकः पचः (अङ् परस्मै.) अहत्त—अह्तेताम्—अहन्त इति द्वितीयः (अङ् आत्मने.—) । अह्नास्त—अह्नासाताम्—अह्नासत इति तृतीयः (सिच् आत्मने.) लटि—ह्नास्यति—ह्नास्यते इत्यादि—

अथ ह्राविति—वदतिश्चयतीत्यर्थः । एतद्वातुद्वयन्तु भ्वादिगणः । वदेति सेट् । अच्चेति अव्ययं गतिसंज्ञकम्—आभिमुख्यार्थे वचते—। गतित्वाद धातोः प्राक् प्रयोगः । अच्च् वदति अभिमुखं वदतीत्यर्थः । उवाद् इति—लिट्भ्यासं स्येति सम्प्रसारणम् । अत उपधायाः (२२८२) इति अङ्गस्य वृद्धिः । ऊदतुः इति—। वद अतुस् इति स्थिते ‘वचिस्वप्तीति’ (२४०६) सम्प्रसारणम् । एवम् उद् अतुस् इति जाते—पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् द्वित्वम्—उद् उद् अतुस् इति । ततः—हलादिशेषः—सवर्णदीर्घश्च (अकाः सवर्णे दीर्घः) इत्यनेन । उ उद् अतुस्—ऊदतुः । एवम् ऊदुः । उवदिथ इति । वदधातोः सेट्त्वात्—भारद्वाजनियमो निवर्तते तासावनिट्—के हि तस्य प्रवृत्तेः । वदिता—ताम् इट्—। उवात्—आशीः—यासुट् । कित् वचिस्वप्तीति सम्प्रसारणम् । अवादीत्—दर्शितन् मूले । इट् ईटीति (२२६६) इति सिज्लोपः । एतदर्थमेव नेटीति निषेधे प्राप्तं ‘अतो हलादेरिति विकल्पे च प्राप्तं ‘वदत्रज’सूत्रे वदत्रजो—विशिष्य ग्रहणमिति विभावनौयम् । अवादिष्टमित्यादि ।

दु ओ श्रि इति—द्वित्करणमनुजयम्—‘द्वितोऽयुच्—’ श्रययुः (शीघः) । ओदित-
करणं निष्ठानत्वार्थम् ‘ओदितय’ (३०१८)—शून—शूनवानिति । ‘हयोच्छूनैः
किमेभिर्मुंके,’ इत्यादि । प्रगल्बलपक्षश्चेति श्रयतेर्गुणः—श्रयति ।

२४२० । विभाषा श्वेः ॥६॥१॥३०॥

दो— । श्रयतेः सम्प्रसारणं वा स्थालिटि यङि च ।
श्रयाव । श्रश्रवतुः । “श्रयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः”
(वार्त्तिक ३४६२) । तेन ‘लिट्यभ्यासस्य—’ (२४०८) इति—
सम्प्रसारणं न । शिश्वाय । शिश्रियतुः । श्रयिता । श्रयेत् ।
श्रयात् । ‘जृस्तम्भु—’ (२२८१) इत्यङ् वा ।

The सम्प्रसारणं is optionally ordained for the root श्रि, in लिट्
and in यङ् । Thus श्रि + यल् = श्रृ च इ यल् = श्रु यल् (b) ‘सम्प्रसारणाच्च’
(३३०) = श्रु य च by ‘लिटिधातो—’ (२११७) = श्रु यो च by ‘चो निष्पत्ति’
(२५४) = श्रुयाच् च (b) एचोऽयपायव (६१) = श्रुयाव । श्रि + अतुस् = श्रु अतुस् =
श्रु य अतुस् = श्रु यवङ् अतुस् by ‘चचिश्च—’ (२७१) = श्रु यव् अतुस् = श्रुयवतुः ।
Similarly श्रयवः । Now, when there is no sampra-sarana and the
form stands thus, after duplication,—श्रि श्रि यल्, the rule ‘लिट्-
भ्यासस्त्रीभयेयाम्—’ (२४०८) comes in to operate on the duplicate
(चभ्यास) of the above so as to give श्रु श्रि च when by ‘चो निष्पत्ति’
(२५४) the resultant form will be श्रुये च—श्रुयाय च—श्रुयाय and
not श्रियाय which is the expected one. Thus Bhaṭṭoji brings
forward the vartika ‘श्रयतेः etc’ (It has to be remarked that) the
सम्प्रसारणं should be forbidden to the duplicate or चभ्यास of श्रि
in लिट् । Thus the सम्प्रसारणं due to ‘लिट्यभ्यासस्य—’ (२४०८) is not
to operate here so that we get श्रियाय (श्रि + अन् = श्रि श्रि यल् (here

'वचिस्वपि' does not apply for णल् is not कित्) = शिश्च अ (by 'ह्लादिः—' and अचो निष्पत्ति) = शिश्चाय् अ = शिश्चाय्) । In अतुस् शिश्चि अतुस् = शिश्चियङ् अतुस् (by अचिश्चु—271) = शिश्चियतुः (here 'वचिस्वपि—' does not come in for it is the alternative पच्) । Similarly— शिश्चियुः etc with इयङ् । श्वयिता—गुण इट् ता । श्वयेत्—विधिलिङ् (गुण) श्यात्—(आशौः)—It is कित् hence सम्प्रसारण by—'वचिस्वपि—' and दीर्घ by 'अकृत—' (2288) । श्वि will have अङ् optionally in place of क्लि by 'जृस्तम्भु सवु ऋचु युचु गुचु ग्लुञ्च श्विभ्यश्च' (2291) .—

मित— । 'प्यञः सम्प्रसारणम्—' (६।१।१३) इत्यतः सम्प्रसारणमिति 'लिङ्यङो' (६।१।१६) इत्यतो लिटि इति यङि इति चागुवर्तते ; तदाह—श्वयतेः सम्प्रसारणमिति— । 'वचिस्वपि—' इति किति सम्प्रसारणं विहितम् । 'ग्रहि-जिह्विति—' इति ङिति च । एवमुभयद नित्यं संप्रसारणे प्राप्ते इयं विभाषा— आरभ्यते । तत्र लिङ्यङे अतुसादौ नित्यं प्राप्ते—णलादावप्राप्ते—यङ्यङे तु अप्राप्ते विभाषा । शोभयते (श्वि + यङ्—सम्प्रसारणपच्) । शिश्चीयते (सम्प्रसारणा-भावपच्) । तत्रेवं प्रकृते सम्प्रसारणपच् णलि—श्चि णल् इति स्थिते अनेन सम्प्रसारणे कृते अन्तरङ्गत्वात् पूर्वरूपे च प्राप्ते शू णल् इति स्थिते द्वित्वे शु शु णल् इति स्थिते 'अचो निष्पत्ति' (२५४) इति ऋद्धौ प्राप्तायाम् शु शौ अ इति तत्र आयादेशे श्शाय इति । एवं शु शु अतुस् इति स्थिते 'अचिश्चु—' (२७१) इति उवङि प्राप्ते— शु श्वङ् अतुस् इति ततः शुश्वतुरिति । एवमेव शुश्वतुरित्यत्र । ननु सम्प्रसारण-पच् एव सिद्धम् । सम्प्रसारणाभाव—पच्चे तु कथम् । तत्र हि द्वित्योत्तरं 'लिट्य-भ्यासस्य—' इत्यस्य प्राप्तेरभ्याससंप्रसारणात्—शुश्चाय इति स्यात्—न त्वपेक्षितं— शिश्चाय इति । न च 'विभाषा श्वेः' (६।१।३०) इत्यस्य परत्वात् अनेन 'लिट्य-भ्यासस्य—' (६।१।१७) इत्यस्य वाचो भविष्यतीति वाच्यम् । 'अस्य (६।१।३०)' परत्वात् द्विवचनात् पूर्वं प्राप्ता लिट्यभ्यासस्य च द्वित्योत्तरं प्राप्ता युगपत्— प्राप्ताभावेन विप्रतिषेधस्याप्राप्तत्वेः इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्— । अतएवात्र

हेयटः—‘निटः कित्वाकित्त्वमेतेन द्वैविध्यादुभयतः विभाष्यम् । तत्र सम्प्रसारण-
पक्षे हने सम्प्रसारणस्य (सम्प्रसारण + णच् + चं आदिभ्योऽङिच् + तम्) इति
सम्प्रसारणस्य इत्यर्थः) द्विष्यमानात् नास्ति वञ्च्यम् (कित्चिदप्यो) इति भावः । सम्प्रसारण-
भाष्यपक्षे तु चमत्सारणम्—‘निट्याभासज्योमर्दशामिति संप्रसारणं प्राप्नोति इति स्मृत्या
(भाष्यकार इति शेषः) चेन्निटोति (‘नेः’ इति ‘जयतेः’ ण्यभि भाष्यममृतः पाठः) ।
(‘अयोभयतः बाधकम् दर्शयति) विज्ञाप्यं निम्नं सम्प्रसारणम् (०॥) परन्तादिभ्यं
विभाषा (०॥)) बाधते यथा, तथा चमत्सारणस्य सम्योतिभावः’ इति सूत्रेण । एवं
‘निट्याभासधेति इत्यस्य प्राप्तिरुद्वाहते । अतस्तद्विभाषे चार्त्तिकमुपपन्नमिति—जयतेरिति ।
भाष्येण ‘नेन्निटि—’ इति पठितम् । जयते, विधातोः निटि चमत्सारणस्य—
निट्याभासमूलप्राप्तस्य संप्रसारणस्य प्रतिषेधः—निषेधः वञ्च्य इति वाच्यशेषः । तमेति
—अतएवनेन संप्रसारणं न । फलितमाह—मित्राय इति मि णच् इति प्रितो द्विषे
त्रि मि णच् इति आते चमत्सारणस्य संप्रसारणस्य बाधे—इत्यादिशेषः प्राप्नोति मिथोऽप्यु-
इति । तत ‘अयो निपति—’ इति षडस्य इदो मित्रे ष इति अयादिशेषे—मित्राय
इति । अतुमि विज्ञाप्यस्य सम्प्रसारणस्य विभाषावैरित्यनेन बाधितमात्—मि मि
अनुष् इति म्यिते इत्यादिशेषोक्त—‘अचित्र—’ (२०१) इतोऽष्ट—मिश्रिय-
तु इति । एवं मिश्रियुक्तिरित्यु- । श्रयिता—शुच इट् ता— । श्रयत्—विधिलिङ् ।
श्रूयान्—किदागिनि इति कित्वात् वचिष्यपीति संप्रसारणम् ‘चक्रान्—’ (२१८८)
इति दीर्घश्च । अथ श्रयते‘गुं’सम्भू—(२१८८) इत्यादिना विकल्पादङि—इत्यङि
प्राप्ते षट् पक्षे विशेषमाह—

२४२१ । श्रयतेरः ॥ ७॥ १८॥

दी— । श्रयतेरिक्कारस्य अकारः स्यादङि । पररूपम् ।
अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् । ‘विभाषा घेट्ग्वयोः’ (२३७५)
इति चङ् । इयङ्—अश्विस्त्रियत् । ‘छान्त—’ (२२८८)
इति न वृद्धिः । अश्वयीत् । वृत् । यजाटयो वृत्ताः ।

भादिस्वाकृतिगणः । तेन चुलुम्पतीत्यादिसङ्ग्रहः । इति
भवादयः ।

The इकार of श्चि is replaced by अकार when the affix अङ् follows (in लुङ्) । Thus अ श्चि अङ् तिप् = अ श्च अ त्. Now appear the rules अकः सवर्णे (6-1-101) and अतो गुणे (6. 1. 97) to operate simultaneously on अश्च अत्. But अतो गुणे is a पुरस्तादपवादः i. e. an अपवाद or forbidding rule which precedes that which is to be forbidden. Thus by the परिभाषा—‘पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्’ (explained before), अतो गुणे will bar अकः सवर्णे—(6. 1. 101) and not ‘प्रथमयो पूर्वसवर्णः’ (6. 1. 102) because अकः सवर्णे is nearer to it (अतो) than ‘प्रथमयोः’. Hence Bhottoji says पररूपम्—and we thus get—अश्चत्—(and not अश्चात्). Here you cannot apply the rule ‘अतो लोपः’ (6. 4. 43) inasmuch as it concerns roots which are taught as अकारान्त at the time of आहंवातुकीपदेश—। अश्चताम् (तस्=ताम्) अश्चन् (‘भोऽन्’,—‘प्रतश्’, संयोगान्तस्य लोपः’ and ‘अतो गुणे’) । Now चङ् comes in by ‘विभाषा—’ (2375) in place of चित् when अङ् is wanting. Thus by चङ् and इयङ् we get अशिश्चियत् (अ श्चि चङ् तिप् = अ श्चि श्चि यत् by ‘चङि’ (2315) and want of हङ् by ‘ह्यन्तचण—’ (2299) = अ शि श्चि वङ् अत्, by ‘ह्लादिः—’ and ‘अचिञ्—’ (271) = अशिश्चियत् । Similarly—अशिश्चियताम्—अशिश्चियन् etc. Now the root श्चि has directly been taken up in the rule ‘ह्यन्तचणश्चसनागृणिश्चदिताम्—(2299). Thus when there is neither अङ् nor चङ्, there will occur सिच् giving अश्चयीत् etc (अ श्चि सिच् तिप् = अ श्चि इट् सिच् ईट् त् = अ श्चि ई ० ईत्, here हङ् cannot come in owing

to the prohibition 'ह्यल—' (2299) and hence we have guna by 'नादे—' (2163) ; the affix निच् elides by—एट् ईट् (2266) = एच् ईच् by एचोऽपवादात् (61) = एचयोच्. Similarly चचदिराम्—चचदिहः etc) Here you cannot argue that the taking up of च under 'ह्यल—' is of no avail on the ground that the rule 'नेट्—' is sufficient to serve the purpose (prohibition of गुच्) for नेट्—prohibits the इट् of those roots only which end in consonants. Nor can you rejoin that the existence or direct mention of the root चि is superfluous on another way viz 'नाभेधातुश्च—' (7. 3. ६१) being subsequent to 'निच् इट्—' (7 2.1) will bar the same and direct गुच्, whence by चचादेश—चि changes into चच् and thus being यान ending in य will have no इट् by 'च—म—यान—' bereft of चि ; for the 'निच् इट्' according to the maxim of 'येन नामान्' etc' i.e. having no scope elsewhere will bar the गुच् though the same is an अन्तरङ्गविधि or inherent injunction. Here ends the यज्ञादि class. इच्दि class is inexhaustive so that roots like गुगुल्ब etc. also are included herein.

The आदि class is also practically finished here.

मिति—। अयतेः+अः इति शब्देः । 'अयतोऽङि गुण' (०१४।१३) इत्यतोऽङि इत्यनुवर्ति । अयतेरिति विधातोः क्षिप्ता निङ्गोः । 'अलोऽन्यस्य' इति परिभाषोपस्थितेरन्यस्य लकारस्य स्थाने अकार इति विज्ञायते । तत् फलिमाप्—अयतेरिकारस्य अकार इति । अतएव चि इत्यस्य अभावे जाते इयङ् प्रामाण्यमाप्ता माप्तेऽ । मन्मदि—अचचच् त्—अच् अत् इति स्थिते शबर्देऽप्यपरस्परयोः अयोः

परत्वात् सवर्णदीर्घः (अकः—६।१।१०१) स्यात्—इति चेत् । न । पररूपस्य (अतो गुणे—६।१।१०७ इत्यस्य)—अपवादत्वेन ‘पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानाम्—’ इति ब्रवीत्यस्मात् । न च तत् (पररूपम्) प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (६।१।१०२) इत्यस्यैव बाधकम् न ‘अकः सवर्णे—’ इत्यस्येति वक्तुं शक्यम् । पररूपस्य हि पुरस्तादपवादत्वेन ‘पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्’ इति न्यायात्—सवर्ण-दीर्घस्यैव (६।१।१०१) बाधकत्वं न पूर्वसवर्णस्य (६।१।१०२) । न च ‘अतो लोप’ इत्यल्लोपशङ्का । आर्द्धधातुकोपदेशकाले अकरान्तत्वाभावादिति ज्ञेयम् । तथाचैवं पररूपे—अश्च अत् इति अश्चत् इति भवति । एवम् अश्चताम्—अश्चन् इत्याद्यङ् पक्षे रूपाणि । अङ्भावपक्षे त्वाह—विभाषोषेद् अयोरिति । अत्र अश्चि चङ्त् इति स्थिते चङि (२३।५) इति द्वित्वम्—अश्चि श्चि अत् । ततश्चङः ङित्त्वात् गुणवृद्धयोरभावेन अचिञ्च—(२७।१) इति इयङ्—‘अभ्यासस्य हलादि शेषः—एवम् अशिञ्चिद्यत् अशिञ्चियताम् । अश्चिञ्चिद्यन् इत्यादि चङ्पक्षे । वैकल्पिकत्वात्तदभावे आह—‘छान्त्य—’ । वृद्धिनिषेधात् सिचि अश्चयीत् इति । अ श्चि सिचि तिप्—अश्चि इट् सिच् ईट् त् इति स्थितेः इट् ईटि—इति सिञ्जलोपे ‘छान्त्य—(२२।२८) इति वृद्धिनिषेधात् गुणे अश्च इ ० ईत्—अश्चईत् इति जाते—अयादेशे अश्चयीत्—इति एवमश्वयिष्ठाम् अश्वयिषुरितिसिचपक्षे तदेवं अङ्चङ्सिच पक्षतः—श्वयतेर्लुङि रूपवैविध्यद्रष्टव्यम् । नतु ह्यन्तर्गणश्वसजागृणिश्वदितामि त्यत्र श्वग्रहणं व्यर्थम् ‘ने टीति’ निषेधादेव सिङ्गेरिति चेत् । न । तस्य वदन्नजिति हलन्तलक्षणवृद्धिनिषेधमात्रविषयत्वात् । न च तर्हि ‘सिचिवृद्धिः परस्मैपदेषु—(७।२।१) इत्यपेक्षया ‘सार्व—’ (७।२।५४) इत्यस्य परत्वाद् अन्तरङ्गत्वादपि गुणेन अश्चि ईत् इत्यत्र अश्च ईत् इत्यत्र अश्चि ईत् इति जाते अयादेशे अश्चय् ईत् इति स्थिते श्वय्—इति यान्तत्वमादाय ‘छान्त्य—’ इति निषेधात्—शिव ग्रहणं व्यर्थमिषिवत्यपि वाच्यम् । सिचि वृद्धेन नामप्रेत्यायेन अन्तरङ्गगुणस्यापि अपवादत्वादिति शब्दन्तुशेखरस्यष्टम् । वृह—इति यजादयो गता इत्यर्थः । भवादिरिति । आह्वतिगण इति धातुपाठे भ्वादौ अपाठिता अपि धातवः भ्वादिगतरूपाणि प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । तेन

चुलम्यति (चुलुम्य्), लुम्यति (लुम्य्) इत्यादि मघङ् भ्वाद्यस्तर्भाव इति भावः ।
इति शब्दविकरणाभ्यादयः । अथ मृदपठितम् ऋतिधातुमाह—^{२२} भ्वाद्यपठितत्वात् णङ्
निर्देशः) ।

२४२२ । ऋतेरीयङ् ॥३११२।२८॥

टो— । ऋतिः मौत्रस्तम्भादीयङ् स्यात्—स्वार्थे । लुगु-
प्सायमियं धातुरितिवद्भवः । कृपाया चित्येके । 'सनाद्यन्ता—'
(२३०४) इति धातुत्वम् । ऋतीयते । ऋतीयाश्चक्रे । आहं-
धातुकविवक्षाया तु 'आयादयः आहंधातुके वा' (२३०५) इतीयङ्-
भावे 'शिपात् कर्त्तरि—' (२१५८) इति परस्मैपदम् । आनर्त्त ।
अन्तिष्यति । आर्त्तीत् ।

इति तिङन्तभ्वादिप्रकरणम् ।

The root ऋत, read in the मृत् only, takes इयङ् after it in
the sense of स्वार्यं । Many hold that the root is used in the sense
of censure, while others take it to mean 'censure and kindness',
it is, having taken इयङ् is to be termed धातु by—सनादन्ता etc
Thus ऋतीयते । (ऋत् इय् यप् ते (ईयङ् being डित्, ऋत is आत्मने)—
ऋतीय् अते—ऋतीयते) । ऋतीयाश्चक्रे by 'कामप्रत्ययादामसन्व लिटि— । But
when there is आहंधातुकविवक्षा, the root will be परस्मै—by 'शिपात्
कर्त्तरि—' when इयङ् is wanting by 'आयादय—' । Thus आनर्त्त—ऋत् +
णल्=ऋत् ऋत् अ—अर्त् अर्त् अ=आनर्त् अर्त् अ by 'अतश्चादे (2248) and
तष्माद्गुह्येष्ठल =आन् अर्त् अ=आनर्त् । अन्तिषुडति (गुण इट इति) आर्त्तीत्—
(लुङ्) आट् ऋत् इट् सिष् ईट्=आ अर्त् ई ० ईत्=आर्त् ईत्—आर्त्तीत्— ।
Here ends the भ्वादिप्रकरणम् ।

Errata on Siddhanta Kaumudi—

I. Vol. I, Part I (Sandhi)—

(a) Pp. 46 line 8, for “कण्ठास्य ईकारस्य कण्ठ्यो यकार” better read “तालव्यस्य ईकारस्य तालव्यो यकार” ।

(b) Pp 68, line 17 for “‘आठ’ इति सङ्घातस्य कण्ठतालुध्यानमाध्यात्” read “‘आ ठ’ इति सङ्घातस्य कण्ठीष्ठध्यानमाध्यात्” ।

(c) Pp 171, line 25, for “प्रथमो खण्डः” read “प्रथम खण्डः” ।

II. Vol. I. Part II (Sabda)—

Preface line 12, for “uttararddha” read “Purvarddha.

Pp 18, line 16 for “an अकारान्न प्रातिपदिक” better read “an अकारान्न base (अङ्ग)” ।

Pp 52, line 22 for “having an affix” read “having a case-affix.”

[N. B —Also see our translation of this sutra in “Laghu-Kaumudi”.]

Pp. 55, line 22, for “an affix” better read “a case-affix”

Pp. 68, line 14, for “परशब्दयोर्मे प्रथमा” read “‘परशब्दयोर्मे प्रथमी’ ।